

F
75 8/2135

1907

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

HUSZANEGYEDIK KÖTET.

PEST,

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV, M. AKAD. NYOMDÁSNÁL.

1864.

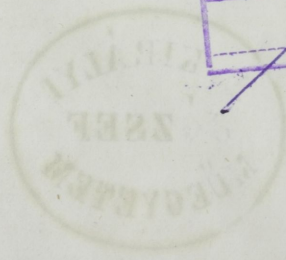
BUDAPESTI SZEMLE

NYERESÉGI KÖNYV

OSZK SZERZŐI JOG

HONNAPJAVÉRTÉK

Budapesti Művelődési Központ és Könyvtár
Folyóiratok <i>484</i>

OSZK KÖNYVÉRTÉK FOLÓPÉLDÁNY

Oszt. Levéltár Könyvtára
221009.68 H. sz.

A BREBIRI GRÓFOK.

HARMADIK ÉS UTOLSÓ KÖZLEMÉNY.*)

Harmadik Endre királynak egy adománylevele, melyet a Brebiriek részére állít ki, a legsajátságosabbak közé tartozik; mert oly kiváltságokkal ruházza föl a hatalmas családot, minőre aligha van példa. Se a nádorságot, se az erdélyi vajdaságot, se a tótországi bánságot nem ajándékozták királyaink örökségül valamely családnak. A Brebiri grófokat pedig a „tengeri bánság”-gal, — a latin és szláv eredetű tengerparti városok bánságával, — oly módon ruházza föl a király, hogy az firől fira szálljon örökösök közt.

A királyi oklevél 1293 ban kelt, három évvel Endre trónra-
lépte után. Tartalma itt következik: Gyakran kérték a Brebiriek, különösen egy sz. Ágoston rendjebeli remete barát által, hogy őseiknek annyi jeles cselekedetei s a király elődei iránt mutatott hűségök díjjában III. Endre is jutalmazza meg őket valami vel, különösen pedig adja át nekik örökül a tengeri bánságot minden hozzátartozó báni hatósággal és báni jövedelemmel. Ennek díjjában a Brebiri család imezekre kötelezi magát: hogy a királynak, akár kül-, akár belföldön viselendő háborújában ötszáz jól fegyverzett lovassal (miles) veszen részt. Ezekben a Brebiri testvérek, Pál bán, György és Mladin vagy személyesen vagy testvéreik és rokonaik által lesznek képviselve, azonban utóbbiaknak a hadakozásban jártasoknak kell lenniök. Kötelezettek továbbá, hogy a király és anyja iránt, ki egész Tótország és a

*) Az első és második közleményt lásd a Budapesti Szemle XVII. köt. 381 és XVIII. köt. 3 lap.

tengeri vidékek fejedelemnőjévé van kinevezve, tiszteletteljes hűséggel és hódolattal legyenek, neki évenként hódolati ajándékokkal szolgáljanak, s valahányszor a király, vagy pedig egész Szlavonia hercegnője, maga elé idézi, vagy személyesen, vagy valamely rokonuk által, színe előtt meg tartozzanak jelenni.¹⁾

Ime a hűbériség nehány alapvonása! Az adomány, melyet a Brebiriek nyernek, nem fekvő birtok ugyan; de Európaszerte szokásban volt, hogy nemcsak fekvőséget, hanem vámokat s adókat is adtak hűbérül. A Brebiriek nyerte adomány megszbott arányú hadi szolgálattal van egybekötve, mi leglényegesebb vonása a hűbériségnek mindenütt. A hadi szolgálatra való fennebbi kötelezettség saját hazánk történetében is külön érdekességgel bír. A Brebiriek, mint a tengermellék bánjai, ötszáz lovas tartoznak kiállítani. Tudjuk, hogy a következő kétszáz év alatt majd végig ötszáz lovasból állott egyegy banderium. Habár a fenn kivont okmány szövegében a banderium szó elő nem fordul, világos, hogy már az Anjoui ház uralma előtt meg volt kezdve a banderialis rendszer, s különösen a tiszti banderiumok. A tiszti banderiumok, minők későbbi világos törvényeink szerint, a bánok, az erdélyi vajdák stb. banderiumai voltak, nemcsak a kiállítandó fegyveresek számára, hanem a szolgálatra nézve is különböztek az egyszerű nemesi katonáktól; mert a tiszti banderiumok nemcsak belföldi, hanem külföldi hadjáratokban is egyaránt tartoztak szolgálni. És a Brebiriekben a tengermelléki bánság tiszti banderiuma valóban kötelezve van a külföldi hadjáratokra is. Szlavonia királyságban voltak zászlós urak, vagy bárók, kik tartoztak kiállani a külső hadjáratokra, vagy azon esetben, ha külső ellenség támad az országra. Mert a nemesekről, kik ez esetben föl tartoztak kelni, az mondatik, hogy azon báró zászlója alá állhatnak, kiéhez tetszik.²⁾

A hűbériség másik jellemvonása, az uralkodó iránti alattvalói engedelmesség bemutatása más úton is: a hűségi fogadalom

¹⁾ Addenda in opera de Regno Dalmatiae. Luciusnál. Hozzákötvé a „Memorie Istoriche di Trau“ munkához az Akadémia könyvtárában 63—64. ll. U. a. Fejér Codex Dipl. VII. k. 230. darab.

²⁾ Máté bán okmánya, Kerchelich, Notitiae praeliminaries. 201—202 l.

(homagium), nem fordul ugyan elő az okmányban, de a nyugati államokban divatozott hűbéri másik formáság, a királyi törvénytől elöl megjelenésre köteleztetés ki van emelve határozottan. Az alattvalói viszony elismerésül szolgált bizonyos adomány, melyet a tengerparti dalmát városokban sztrínának neveztek, s melyet ősi idők óta fizettek ezek felsőbbjeiknek. Midőn Dalmátia tengerparti városai a görög császárt uralták, Basilius császár fölszabadította őket, hogy a békén maradás kedvéért a szomszéd horvátoknak fizessék azt az adót, a mit addig a császári praetornak fizettek, s a praetornak csak valamely csekély ajándékot adjanak, a császár felsőbbségének elismerése jeléül.¹⁾ Utóbbi neveztek sztrínának. Később átment a velenceiekre is e csekély felsőbbégi adó. 1174-ben Trautarra kötelezi Ziani velencei doge, hogy csak azon sztrina vétessék a városon, melyet az önkényt fizet s rá ne rójjanak ilyest. A Brebiriek, mint a tenger melléki városok bánjai, ily önkényes ajándékot fizetnek a magyar király felsőbbségének elismerésül.

A báni méltóság, melyet a Brebiriek is viseltek, a XIII-ik évszázban inkább csak cím volt, mely a határgrótnak felelt meg, s nemcsak Horvátországban, hanem a Dunán túli tulajdonképi Magyarországon is találunk bánokat. Horvát- és Dalmátországban több nagy család örökösödésképen viselte a báni címet s a horvát bán hatósága alóli mentes volt. Az Árpádok uralkodásának utolsó idejében. Azonban a tenger melléki bánóság formáserintibb hatalom volt.

A tenger melléki bánóság meg volt 1293 előtt is, mint említettem; ettől külön volt a tengerenbelöli részek bánága melynek uralma egész Szlavoniára kiterjedt. De csak a nevezett évben kezd határozottabb formát öltetni, midőn örökségkép ruháztatik e bánóság a Brebiri grófokra. Sajátságosnak látszik, hogy a Dalmátia nevezet, mely a magyar királyok címzeiben előfordul, a bánok címzebe befoglalva nincs; de Dalmátia azon időben nem volt egyéb geographiai fogalomnál. Először is a Dalmátia feletti souverainitas címét egyenlőn viselte azon időkbán a magyar király és a velencei doge, sőt utóbbi, még Horvátország fejedel-

¹⁾ Lucius. De regno Dalu. Lib. VI. Cap. II.

mének is nevezte magát.¹⁾ Sem a magyar király sem a doge soha ki nem hagyja, csak elvéte is, czíméből Dalmátiát és Horvátországot. S a XIII ik évszáz legnagyobb, s különösen utolsó részében nemcsak jogfentartás volt e czim Velenceze részéről. Zára 1244 óta Velenceze alatt volt, — később alája kerültek a dalmát szigetek. Velencezének parti birtokait és szigeteit pedig nemcsak román eredetűek lakták, hanem szláv eredetűek is, s emlitém, hogy a mai Dalmátiában mind az, a mi nem római eredetű volt, Horvátországhoz tartozónak számittatott be. Zára környéke, melyre Velenceze kiterjeszté uralmát, ily értelemben Horvátországhoz tartozott, úgy látszik.

A dalmát városok sajátságos amphibialis életet éltek. Emlitém, hogy habár Zára Velenceze alatt volt, az küldött számára grófot, mindvégig nemcsak szóval ismeré el a magyar király felsőbbtségét, hanem a vámok egy harmadát is neki fizette.

Ugyancsak a XIII-ik évszázban még felötlőbb példája a mondottaknak a Frangepan nemzetség. Tántoríthatlan hűséget mutatott ez a nemzetség a magyar királyok iránt, miért is kivált IV. Béla szép adományokkal látta el, neki ajándékozván a szárazföldön Segniát és Modrus megyét. A család Fiumétól Zengig volt úr, oly függetlenül, hogy a báni hatóság alól is ki volt véve. Mindemellett sok ideig Velenceze hűbérese is volt, ősi birtoka, Veglia szigete birtoklásánál fogva, mely fölött Velenceze gyakorolt ekkor felsőbbséget. Mind a XIII-ik századbéli kétségbevonhatlan egy két adat bizonyítja ezt, mind pedig egy 1310-iki eset, melyben Duim vegliai gróf együtt harczol a velencezésekkel Ferrara ostromában, s velencezei nemesnek tekintik.

Ebből megítélhetjük, hogy a tengermelléki bánság területe Dalmatiában meglehetősen hézagokat hagyott. Ki volt véve a mai tengerpart s Dalmátia éjszaki részei, melyek a Frangepanok hatósága alá voltak helyezve. Ki volt véve Zára, ennek környezete és a szigetek legnagyobb része. A száraz, belső Dalmátiára sem terjedett ki alkalmasint nagyon mélyen, mint a mely már Horvátországhoz tartozott, mint a „tengermelléki bán” czíme mutatja. — A tengermelléki bánság, mely most Brebiri Pál

¹⁾ Íme a dogék czíme a XIII-ik évszázban: „N. N. dei gratia Venetiae, Dalmatiae atque Croatiae Dux. Dominus quartae partis et dimidiae totius imperii Romaniae.“

birtokába jutott, nem zárta ki, hogy Brebiri György a „tenger-melléki városok grófja”-nak nevezze magát.

III. Endre adománylevele mindenesetre nagy kedvezést foglalt magában a Brebiri grófok iránt, annyival inkább, mivel az örökös bánság osztogatása ellenkezett az 1291-iki szabadíték-levél szellemével, melyben az mondatik, hogy a király senkinek sem fog örökösi főispánságot osztogatni. Ime két év múlva a főispánságnál nagyobb, egy országrész fölötti bánságot ad a családnak, mi aligha történt oly ok nélkül, melyet a király kényeszerítő erejűnek tartott.

A Brebiri nemzetség III. Endre fennebbi kedvezményét hátlansággal viszonzta. Jóval e király halála előtt a Brebiriak az elsők egy idegen dynastiához, az Anjouiakhoz való pártolásban, s meglehet, nélkülök sohasem lesz vala a magyarnak I. Robert Károly és nagy-Lajos királya.

Az idő távolsága, a részletes adatok hiánya lehetlenné teszi nekem, hogy előadjam azon indokokat, melyek a Brebiri nemzetség fejét az Árpád ház iránti hátlanságra vezették, s fölhoznom némely enyhítő körülményeket az elkövetett bűnre. Megelégszem a körülményeknek lehetőleg teljes és hű előadásával s némely, eddigi történetíróinknál mellőzött combinációval, melyekből az olvasó ha határozott ítéletet nem mondhat is a tetre, legalább némi megvilágosítást nyerhet.

A Brebiri grófok az Anjoui dynastia Magyarországra ültetésében csak eszközök voltak, — egy nagyobb hatalmasság eszközei. Említettem, hogy a pápai hatalom ebben a korban legmagasabbra csigázta követeléseit. Mind nyiltabban fejezte ki abbéli szándékát, hogy a keresztyén világ minden uralkodóját vazaljává tegye. Nem elégedett meg azzal, hogy a püspököket maga nevezze ki s a választást megsemmisítse, hanem jogot tartott ahhoz is, hogy királyi székeket és országokat adományozzon. Nem volt ez tehetetlen követelődés; rettentő hatalom volt még folyvást a mivel a szentszék rendelkezett. A XIII-ik sz. század közepén a pápai hatalom az, mely a legjóravalóbb és népszerűbb dynastiák egyikét, a Hohenstaufeneket megsemmisíti, s a pápai hatalom az, mely az e miatt üresedésbe jött nápolyi és sicíliai trónt a francia Anjoui herczegnek adományozza, veszélyes praecendenst teremtven a koronák elvételére és osztogatására.

Az erélyes és dicsvágyó Anjoui ház, mely hatalmát a pápának köszönheté, hálás elismeréssel volt a szentszék iránt s ez méltán láthatta benne azt a világi hatalmat, mely a pápa követelődzéseinek legkészebb érvényt szerezni. A pápa, mint említém, még Kún László halálakor azonnal Magyarországra veté szemeit, mint a melyben a belzavarok megszüntének ohajtása s sz. István koronájának a pápa által történt ajándékozása alkalmas ürügy lehet a pápa beavatkozására a trón betöltésében. IV. Miklós pápa 1290-ben meg is koronáztatja Magyarországot királyává az Anjoui Martell Károlyt.

A szentszék és az Anjoui dynastia közt a leghatalmasabb szövetség, a közös érdek, a szenvedélyes nagyravágyás közös érdekének szövetsége támadt, s ezentúl nem a pápa, hanem az Anjoui ház tagjai voltak a szövetség tevékeny részei, — a pápa inkább háttérben s mintegy segédként működött.

Asszony, egy anyakirályné volt az Anjoui ház ügyének legbuzgóbb előmozdítója. Martell Károly nápolyi király anyja, Mária, volt ezen asszony. Árpád vérből származott, V. István király leánya volt, az uralomra vágyó kún Erzsébettől. Származása adott rá jogot, hogy a magyar trónt magának és fiának követelje; s nagyravágyás és anyai érzelem adtak nagyobb erőt a pápa iránti vallásos engedelmességnek, hogy a legnagyobb tevékenységet fejtse ki. Ha a pápa a következő tíz évben sem ért teljes diadalt Magyarországot trónjának betöltésében, Mária királyné ábrándja teljesült egészen; mert unokája, Robert Károly választott, megkoronázott és elismert magyar királylyá lett.

Míg Martell Károly élt, azaz 1295-ig, minden követelődzés meghíusult kísérletnek bizonyult be. 1292-ben Martell Károly föl-szólítja a dalmát városokat az elpártolásra III. Endrétől. De Spalato, Trau, Sebenico nem ismernek el oly királyt, ki nem a magyar birodalomban koronáztatott meg. Nem valamely különös hűség és ragaszkodás erénye volt ez, — inkább okosság és közöny. A dalmát városok fő szempontja mindig az volt, hogy jogaik s municipális függetlenségök el legyen ismerve és tiszteletben tartva. Mellékes kérdésnek tekinték, ki legyen felettök a souverain, s különben is a Brebiriek még hívek voltak a magyar királyhoz, s elég hatalmuk volt a városok netaláni ujitási vágyait megzabolázní.

Amaz 1292-iki elpártoltatási kísérlet után, 1293-ban úgy látszik, Endre megfordult a horvát s tán tengerparti részeken. Ekkor kelt valószínűen azon adomány levél, melylyel a Brebirieket még szorosabban magához volt kötendő.

1294-ben a világi hatalomban legkövetelődzőbb pápa, VIII-ik Bonifác lépven a pápai székre, Mária nápolyi királyné erélyesebb előmozdítóját találta benne trónkövetelésének.

Nagyon bizonytalan és homályos történetünkben, vajjon a Brebiriek és a dalmát városok már 1292 óta titokban nem szítottak-e a nápolyiakhoz? Az eddig ismert történeti adatokból azt lehet kiolvasnunk, hogy elpártolási lépés nem történt még nyíltan. A dolog legfeljebb nagy titokban érleltetett, ha volt benne valami. Egy jel van, mi a Brebiriekre gyanút vet. Ez azon körülmény, hogy a Velenczével Almisára nézve kötött szerződésökben már 1292-ben ki van kötve, hogy ha Pál bán, vagy György gróf Rómába utaznék, bizton és bántatlanul átutazhassék, vagy mulathasson velencei területen. ¹⁾

Azonban a Rómába utazás szándékát könnyen indokolhatja egyéb is, mint az, hogy netalán a pápával a magyar trón más betöltése iránt alkudozzanak.

Csak annyi világos, hogy az Anjoui háznak Magyarországra hozatalában az első tetteges lépés 1297-ben történt meg; még pedig Brebiri Györgynek, a Pál bán fiának első Rómába utazta alkalmával.

A valódi ok, vagy csupa ürügy ezen római útra oly tárgy volt, melyet e korrajz folytán többször említettem. A Brebiri család pártolta Sebenicónak önálló püspökre volt szüksége, s állítólag ennek kieszközlése végett ment Rómába ifjabb Brebiri György.

György-gróf 1297-ben nemesak Rómáig ment. A fáradságra érdemesnek tartá Nápoly meglátogatását is, hol Mária királyné, az anjoui trónkövetelés ezen főszemélyese lakott. Mi szándékkal ment oda, mit művelt ott, nem tudni róla. Csak azt tudjuk, mit hozott onnan. Elhozá Mária királyné gyóntató papját, a franciscan-minorita Pétert, hogy rátolja Dalmátiára, mint spalatói érseket. A katolikus papi írók kitünő tudományú és kegyes-

¹⁾ Lucius de Regno Dalm. et Croatiae IV. k. 10. fejezet.

ségü férfinak mondják; de csaknem lehetetlen csalódnunk azon föltevésben, hogy Pétert egészen más tulajdonokért nevezé ki a pápa és bocsátá el Mária királyné Spalatóba, mint tudományáért és kegyességéért. A főtulajdon, mit benne kerestek, a pápai-anjoui szövetség iránti föltétlen hűség volt. Egyszerre volt ő az anjoui követelés s az akkori pápai önkény személyesítője.

Pétert nyilván az egyházi törvények ellenére tolta föl a szentszék. Spalatónak választott érseke Jakab, még életben volt. Megválasztatása a dalmátiai clerus által 1294-ben ment véghez. Azonban elmulasztá megszentelését sürgetni a pápánál.

Katonának, ki némely más történetbűvart rágalommal vádol, s Farlatusnak, ki a pápák tetteit simitgatni törekszik, igazuk van, midőn azt hozzák föl VIII-ik Bonifaczius védelmére, hogy az 1274-iki lyoni 2-ik conciliumban világosan ki volt téve, hogy mindazon főpapra nézve, ki megválasztatása után egy hónappal nem tesz lépést a pápánál leendő megerősítésre, a választás érvénytelenné lesz. Így a pápa föl volt jogosítva Jakab választott érseket lemondásra bírni.

De az önkény nem ebben rejlik, s nem ezt kellene a VIII-ik Bonifác ügyvédeknek kimutatniok, hanem azt, minő canoni törvénynél fogva érezheté magát a szentszék arra fölhatalmazva, hogy egy nem választott barátot küldjön egy érseki szék betöltésére. A pápának 1297-ben, májusban kelt diplomája özvegységre jutottnak nevezi a spalatói érsekséget; kifejezi, hogy Jakab érseket még választásából netalán igényelhető jogáról is lemondani rendelé, mit ő „szabad akarat“-ból meg is tett. Ennélfogva a szentszék tanácsából és „apostoli hatalmának teljességéből“ Pétert spalatói érsekké és pásztorrá nevezi ki. A pápa „teszen“ hát érseket, kit egy év múlva formasierint megerősít, addig csak választottnak nevezvén.¹⁾

A dalmát városok, melyeknek emlékezetében lehetett még azon idő, midőn a nép is befolyt a püspökök választásába, s e jogra sokat tartottak, most eltűrték a pápa octroyálását; mert tán magok is már a pápai és anjoui politikai törekvésekhez csatlakoztak, vagy talán mivel a hatalmas Brebiriek világi erővel is

¹⁾ Farlatus. III. k. 295. l.

súlyosbíthaták azt az erkölcsi nyomást, melyet a pápa gyakorolt rájuk.

Azon egyezkedésnek, mely a pápai kormány és a Brebiriek közt létesült, egyik pontja az lehetett, hogy utóbbiak támogassák Pétert az érseki széken. Egy másik pont a sebenicói püspökség ügye volt. Sebenicóban a trau püspökkel folytatott viszály miatt már mintegy húsz év óta nem történt sem ordinatio, sem bérmlás; s tehát való, hogy mind a hit érdekei, mind a világi béke megkivánták, hogy a Trau és Sebenico közt e kérdésben egész embernyomokon keresztül folyt viszály megszűnjék. Ezeket hozza föl okul a pápa okmánya. De elárul egy más indokot is, mely fontosságából nem veszté azáltal, hogy csak mellékesen van érintve. VIII. Bonifacius kimondja, hogy egy részben Mária királyné kérésére állítja föl a sebenicói püspökséget. Így nemcsak a pápa és György gróf, hanem Mária királyné és György gróf közt is egyetértés uralkodott, — úgy kell lenni, sokkal világiabb ügyben, mint egyegy püspökség kérdésében. ¹⁾ Nemsokára fölszentelik Sebenico első püspökét, ki arbei Márton volt, s a ferenczes minoritákhoz tartozott. Az octroyáló pápa a zárai és spalatói érseket nevezte ki a fölszentelés végrehajtására.

Nemcsak Dalmátiában látjuk a nápolyi-pápai szövetség működéseit, hol, mint már kiemeltük, az Anjouiak korán kezdenek ismerkedni s gyanúsán működni. Az anyaország kebelében csaknem merőben megfelelő tények figyelmeztetnek a politikai törekvés irányára, mi nem volt más mint lázítás az utolsó Árpád ellen és az Anjoui ház érdekében.

Nemcsak Spalato érsekének és Sebenico püspökének esete volt pápai önkény a magyar egyház autonomiáján, hanem a tekintélyesebb esztergomi érsek esete is.

1297-ben az esztergomi érsek, Lodomér, meghal s utána egy Gergely nevezetű, nagy családból származott s hatalmas rokonságú embert neveznek „választott“ érseknek, ki az előtt székesfehérvári prépost volt. Választás útján lett ugyan érsekké, de a választók közül sokan voltak, kik óvást tettek, úgy látszik, különösen a választás formája ellen, úgy hogy Gergely, még csak

¹⁾ Az okmány Farlatusnál. VI. k. 459. l. Kelt 1298-ban májusban.

„választott“ érsek sem volt, csak „postulált“ főpap, azaz olyan, kire nézve azt kívánják választói, hogy bizonyos formabeli akadályokat, melyek miatt meg nem lehetne jog szerint választani, távoztasson el a szent szék. Sokan voltak azonban, kik ellenezték a postulatiát, s az ügy per alatt volt. Épen VIII. Bonifác pápa egy 1299-ben kelt leveléből tudjuk ezt, melyben fölfüggeszti a pert, nehogy, úgymond, a haladék miatt az esztergomi érseki megyében és egész Magyarországon kárt valljon az egyház. Ennél fogva míg ő, a pápa, másképp rendelkezni jönne látna, Gergelyt az esztergomi egyházközség „procuratorává“ nevezi ki, s egyszersmind a fehérvárinak kormányzásával bizza meg. Katona, ki Gergelyt esztergomi érseknek tartja, csodálkozik, hogy a pápa később is legfeljebb „választott“, s nem egyszersmind megerősített s valódi érseknek nevezi. A pápa kétséggkívül megerősíti vala; de a jogi forma nem engedte meg, midőn míg ama „választott“ ezim is csak korlátolt értelemben volt vehető. Elég volt, hogy a pápa annyi tényleges hatalmat adott az ideiglenes procuratornak, mint egy valódi érseknek. Továbbá teljes hatalmat ad neki arra is, hogy az engedetleneket s a (pápa ellen) lázadókat egyházi fenyíték alá fogja, bármi rendbe tartozzanak, nem véve ki magát a királyt se!¹⁾ Ugyanescak a pápa körleveleket küld az illető egyházi méltóságokhoz, az esztergomi káptalanhoz, püspökökhöz és az egyházmegye vazaljaihoz, hogy a „választott“ Gergelynek mindenben engedelmeskedjenek. Ezen körlevelekben csak annyi van írva, hogy Gergely az esztergomi egyház procuratorá és a székesfehérvárinak kormányzója; de rendkívüli fölhatalmaztatásáról nincsen említés. A pápának Gergelyhez intézett levele 1299-ben, január 28-án (V. Kalend. febr.) kelt.

Alig telt bele félév, s úgyszólván az összes magyar főpapi kar nevében hathatós óvás történik Gergely magaviselete ellen. Ugyanazon 1299-ik év májusában országgyűlés hivatik össze a Rákos mezején. Párja akart lenni az 1298-iknak, melyben az Endre iránti hűség nyilvánítása mellett számos üdvös törvény hozatott az ország javára, s egy részben a bitorló oligarchák ellen.

¹⁾ A Magyar Történelmi Emlékek Okmánytára Venczel szerkesztette X-ik kötetének 209. és köv. lapjain.

Ezen országgyűlés főeseménye egy országos botrány volt, — s a botrány okozója Gergely, az esztergomi választott érsek vala.

Nemcsak meg nem akart jelenni a Rákoson, hanem Veszprémbe külön gyűlést hirdetett a magyar elerusnak s leveleiben a pápai szék nunciúsának nevezi magát, kinek e gyűlés összehívására is hatalom van adva. A főpapok közül nagyon kevesen jelenhettek meg Veszprémbe, vagy tán senki sem; a püspökök a rákosi gyűlésben vettek részt. Ezen gyűlésből a király, a főpapok, főurak és nemesek két követet küldének hozzá: Pál esztergomi prépostot és Henrik gróf világi főurat, hogy egész tisztelettel hívják meg Gergelyt a gyűlésbe. A két követ díszes fegyveres kísérettel indult küldetése teljesítésére, a mely kíséret abban az időben a küldetés tisztességének kellékei közé tartozott.

Pál és Henrik a „választott“ érsek meghívásán kívül azon utasítást kapták, szólítsák fel őt, mutassa elő azon pápai levelet, melyek erejénél fogva ő oly nagy hatalommal van állítólag fölruházva, s végre jelöljön ki nekik biztos helyet a találkozásra.

Gergely érsek nem teljesíté egyik kívánságot se. Nem jelent meg az országgyűlésen, nem közölte a pápai meghatalmazást magában foglalt okmányt. E helyett rettentő fenyegetőzésekkel válaszolt, hogy egyházi átok s világi büntetések alá vet minden neki nem engedelmeskedő főpapot. A küldöttek legalább annyit akartak kieszközölni tőle, hogy jelöljön ki egy biztos helyet a találkozásra, hol ki lehetne egyenlítani a viszályt, s a küldöttek teljes személybátorságot ígértek neki. Mind hasztalan. A küldöttek jelentése szerint Gergely a „királyhoz hűtlenek közé vette magát, — azon gonoszok közé, kik egyházi átok alá voltak vetve iszonyú és hallatlan büneik miatt; kik templomokat vertek fel, a szegény népet sanyargatták, papokat és keresztyén világiakat gyilkoltak, s négy király uralkodása folytában meg nem szüntek rombolni, fosztogatni és pusztítani.“ Gergely nemhogy megújította volna ellenök az egyházi átkot, hanem az ország ama dögvézeit megerősíté rögzött gonoszságaikban; mert fölmenté őket az egyházi átok alól, meg sem kérdeztvén a korábbi kiátkozást kihirdetett megyés püspököket ez iránt.

A küldöttek ily jelentést hoztak Gergelyről, s hozzá tették, hogy mind menet, mind jövet a rabló hadak leseinek voltak kite

ve, s tetemes fegyveres kíséretök daczára nem egyszer forogtak életveszélyben.¹⁾

Midőn a tények ily világosan mutatják, hogy a kiket VIII. Bonifáczius pártfogolt és erőnek erejével föltolt, egyszersmind III. Endre és az ország ellen formaszerinti lázadók voltak, nem lehet azt állitnunk, hogy a pápa és a magyar király közt nyílt ellenségeskedés ne folyt volna. S mégis egy halhatatlan érdemű történetírónk, kinek műve a legnélkülözhetlenebb kézi könyv a magyar nemzet multjának minden vizsgálójára nézve, a bámulandó munkásságú Katona, mindenkép rehabilitálni törekszik ez ügyben is ama pápát. Talán maga sem vette észre, hogy véleménye itt, elejétől végig, egy nagy mystificatio, azon állítás kedvéért, hogy VIII. Bonifác, míg az utolsó Árpád életben volt, egy lépést sem tőn Robert Károly érdekében! Hajlandók vagyunk ezt történetírónk túlságos jószívűségének róni fel. Épen ebben az ügyben rágalmazásnak nevezi, a mi oly világosan kiténik a viszonyokból és cselekedetekből, — mintha a történelemnek, a mult eme birájának, tartozó kötelessége volna minden, a maga idejében magas rangú személyiségről oly alázatos tisztelettel szólni, melyet az egykorúak kisebb-nagyobb őszinteséggel megadtak, vagy megtagadni nem mertek. Mit nyer vele a valódi érdem, ha egy V-ik István csaknem oly derék királynak van föltüntetve, mint az ország egyik regeneratora, a nagylelkű IV. Béla, s Bonifác pápa és a többi pápák közt nincs semmi jellemkülönbség? — avagy polgári törvényszék-e a történet, mely csak a documentált és már elkövetett világos tette mondjon ítéletet, s ne ítéljen mint keresztien moralunk, a szándék s indokok fölött is?²⁾

Fölhoz Katona egy másik okmányt is, annak erősítéseül, hogy VIII. Bonifác nem működött III. Endre ellen, — holott ha valamit, épen az ellenkezőt bizonyítja.

¹⁾ A fennebbiek egy okmányban adatnak elő. Katona VII. k. 1219 és köv. II. Kelt az okmány juliusban, 1299-ben.

²⁾ Meg kell említenem, hogy Katona azon okmányt, mely Gergely fölhatalmaztatását foglalná magában, Praytól vette át. Az egy nagyon hiányos s elferdített kivonat. Ujabb időben Theiner irta ki az egész okmányt a maga valóságában, s Venczel úr kiadta a „Magyar Történelmi Emlékek“ X. kötetében. 209. és köv. l. honnan fennebb ismertetem. Mennyire különbözö attól Pray versiója! (Lásd Katona VII-ik k. 1217. lap.)

A szóban levő oklevél azokra vonatkozik, kiket fennebb egy egykorú okmány lázadóknak s számos gonosztett elkövetőinek fest le, kiket ezen gonoszságokért más korábbi években egyházi átok alá vetettek volt. Ezek a Németujvári grófok, Iván és Henrik. 1299-ben Ivánt VIII-ik Bonifacius fölmenteti az egyházi átok alól.

A fölmentő levélből ezen tények tűnnek ki: ¹⁾

Iván németujvári gróf egykor fölfogadta volt a pápai nunciusnak, János aesinói püspöknek, hogy más magyar királynak engedelmeskedni nem fog, mint annak, a kit a pápa rendel Magyarországra, vagy a kit az ott helyben hagy.

Katona nem emlékezteti e helyen olvasóját, hogy ez 1291-ben történhetett; mert ekkor járt a nevezett pápai nuncius Magyarországon. Akkor IV-ik Miklós volt a pápa, s már ő leplezetlenül elkezdte a magyar trón iránti rendelkezés jogáért párt-hiveket szerezni az oligarchák közt. De ennél nevezetesebb kérdés áll elő az okmány további folytatában.

Iván, mond a levél, nem akart engedelmeskedni Endrének „ki magyar királynak neveztetik;“ mert nem tudta, — mint, állítja, — hogy Endre királyságát a pápai szék helyben hagyta. Ezen el nem ismerés miatt Lodomer, esztergomi érsek, a győri és veszprémi s más püspökök kiátkozták.

Ezen szavakból következteti Katona, hogy a pápai szék elismerte Endrét magyar királynak. Ki is van ez világosan fejezve; de Katona nem fejtegeti, mikor történhetett ezen elismerés, pedig ez volna a legfontosabb tudni való a bizonyításra. Lodomer 1290-től 1297-ig volt esztergomi érsek. Így a fennebbi kiátkozásnak 1291-től 1297-ig kellett történnie. Ebből a hat évből három olyan, melyben VIII-ik Bonifacius nem volt pápa. 1292-től 1294 ig nem volt betöltve a pápai szék, s csaknem az egész 1294-ig év folytatában V. Coelestin volt a pápa. Nem eshetett-e a magyar király elismerése épen Coelestin pápa idejére? Ezen kérdés föl nem derítéseig nem lehet az okmány bizonyíték a mellett, hogy VIII. Bonifacius elismerte III. Endrét.

És még ha VIII-ik Bonifác 1295-ben, vagy 96-ban elismerte volna, ugyanezen okmány vége arra bizonyíték, hogy már 1299-ben ellene működött; mert a pápa azt rendeli az esztergomi „válasz-

¹⁾ Katona VII. k.

tott“ érseknek, hogy Iván németujvári grófot, a most nyílt lázadót, mentse föl az egyházi átok alól.

A fennebbi okmány minden előbbinél sötétebb szint vet a III. Endre elleni cselszövényre: egy országos gonosztevő mentetik föl az érdemelt büntetés alól pártérdekből, — az egyházak rablóí nyerne bocsánatot a pápától világi szolgálatok fejében! A németujvári grófokat nemcsak Magyarországon kiálták ki rablóknak, hanem a szomszéd kis Austria krónikái is úgy emlékeznek rálok.

A pápai-anjoui törekvéseknek voltak tehát hatalmas párthi-vei Magyarországon, de koránt sem volt túlnyomó erőben a párt. A püspökségek és káptalanok egyházi tagjai hívek maradtak Endréhez, ki e cselszövények miatt már több volt mint király; a nemzeti függetlenséget képviselte ő a pápai önkény ellenében. Az 1298-iki és 99-iki országgyűléseken vele van a nemesség, a kúnok és szászok, s a főpapok. A pápa különösen a világi főurak közt keresett híveket, s itt több sikerrel, mint a világi clerusban.

Átalan véve is tévedés azt vélni, hogy midőn az egyháznak Magyarország politikai viszonyaiba avatkozásáról van szó, a püspököket, és káptalanokat a pápai hatalom vak eszközeinek tartják. Már a XIII-dik században Európa szerte nem a püspökök voltak a pápák akaratanak fő végrehajtói. Rendkívüli hatalommal pápai követek küldettek ki minden keresztyén országba időnként és nagyon sűrűn. Ezen egyházi proconsulok intézkedtek egész korlátlanlansággal a pápa nevében, s gyakran avatkoztak a megyés püspököket illető ügyekbe. A nunciussokkal és legatusokkal szemben, kik a tulságos egyházi centralisatiót képviselték, a püspökök a nemzeti egyházak autonomiájához hajoltak. A világi clerust más tekintetben is kikerülte a pápa. Százazerekre, sőt milliókra ment az elszaporodott szerzetek tagjainak száma. A benedictinusok, dominicanusok, ferenczesek bizattak meg a ténitással, az inquisitio gyakorlásával, a pápai pénztár számára való gyűjtéssel. E szerzet tagjai voltak a főurak gyóntatói és káplánjai, ők, s különösen a kolduló barátok jöttek legközelebbi érintkezésbe a néppel,—szóval, a pápa bennök egy egyházi állandó katonaságot birt. Úgy látszik Gergely esztergomi érsek pártján a mi papi elem volt, e szerzetesekből telt ki. Ezen kívül a magyar papság függetlenebb volt jog szerint a pápától, mint talán akármely más egykorú keresztyén nemzet clerusa. Századokig s le a legujabb korig emlege-

tik püspökeink, s köztök az elég buzgó katolikus s elég pápai érzelmű Pázmán, hogy Magyarországon nem a pápa térítette a keresztyénségre a népet, hanem a király, nem a pápa állított püspökségeket, zárdákat, templomokat, hanem a magyar király, ki ennél fogva méltán viselé az apostoli czimet, s történelmi joga van, hogy maga nevezze ki a püspököket, — a pápának csak a megszentetés tartatván fenn. Láttuk, hogy még IV. Béla Dalmátiában is maga tesz érseket és püspököt. Természetes, hogy ez által a magyar clerusnak a királyhoz és nemzethez való ragaszkodása nagyobb volt, mint másutt, s hogy ritkán lehetett azon időkben ok megbánni a püspököknek az ország törvényhozására engedett befolyását. A clerus egyik legkézzelfoghatóbb példaként hozható föl sokáig azon emlékezetes tény, hogy a XIII-ik század végén ő volt egyik hatalmas ellenzője a pápa túlságos követelődzésének.

Maga az ország 1298-ban és 99-ben némely elhatalmasodott oligarchákat tekintett a király, a béke és rend fő ellenségeinek. Az előbb nevezett évben, úgyszólván, nyílt háborút üzennek nekik az ország más rendei.

Az 1298-iki országgyűlés végzései a főurak kizárásával hozatnak, s nagy részben ellenök intézettek. Az országgyűlés alkatrészei: a magyar főpapság, a kúnok, jászok és az összes kisebb nemesség voltak. Szükségesnek látják kimondani, hogy hívek maradnak tovább is Endréhez; az oligarchák ellen hozatik az a törvény, hogy annakutána egy magánosnak sem szabad várat építenie a király engedelmé nélkül, s a védelemre szükségtelenek rontassanak le. A hatalmaskodók adják vissza a jogtalanul elfoglalt birtokokat; a rablásokat folytatót meg kell fosztani birtokától, mely a köznemesség közül az érdemesebbeknek adományozandó; a főnemesség ne hajtja erővel a kisebbet, hogy zászlója alatt szolgáljon. Megannyi érdekes vonás az akkori oligarchia gazdálkodásának jellemzésére! — De a viszonyok visszasságára sajátságosabb adat is maradt ránk. Az országgyűlés követeli, hogy a nagyok adják vissza az egyházi javakat, s rontassanak le az oly várak, melyek az egyházak és monostorok rovására épültek. Ime, mig VIII. Bonifáczius pápa fölmenti fenyíték alól az egyházak károsítóit, a világi törvényhozás veszi védelme alá az egyház érdekeit! — Az országgyűlés továbbá fölhatározza

a püspököket s különösen a kalocsai érseket, hogy egyházi átok alá vesse a végzések ellen vétőket, — mind a mellett hogy a király a rablók és lázadók elleni fegyveres karhatalom használatára jogosíttatik.

Eme végzések magokban is, de kivált egy részben való végrehajtatásuk nem vonta maga után a pártütés megszűntét; de úgy látszik, győzedelmeskedni kezdett a nemzet nagy többségének akarata. Legalább az, hogy az oly fennhangon követelődött Gergely érsek, miután 1299 tavaszán míg az egész országgyűléssel daczol, már egy két hó múlva, júliusban, odahagyva egyházmegyéjét a Dráván túl, egy erős várban vonta meg magát, arra mutat, hogy III-ik Endre a közvélemény és talán karhatalom által elég erős volt ráijeszteni a pártütőkre. Úgy látszik a makacs németujvári grófok is megfenyítették; mert 1299-ben történhetett, hogy Endré ostrommal foglalja el tőlök Kőszeg és Sümeg várát.¹⁾

Azonban a királynak és törvényeknek ezen, úgy látszik, csak részletes győzelme alatt, a Brebiriek egy batározott lépést tettek Róbert Károly ügyében.

Az 1300-ik év elején Brebiri György, a Pál bán fia másodízben teszi meg az utat Rómába, a pápához, és Nápolyba, Mária királynéhoz. Tanácskozásainak és ez utazásnak eredménye az, hogy György gróf magával hozza Apuliából a kis korú Róbert Károlyt, mint a magyar trón jelöltjét még III-ik Endre életében.

A lépés vakmerőnek nevezhető, s mind az öreg sicíliai királynéban, Máriában, mind a Brebiriekben nagy elszántságot tetelez föl; — mert ők voltak ezen államcsiny szerzői. Úgy látszik, a pápai udvarnál ezt nem helyeselték. Legalább III. Endre római követe, Bonzano Péter, mint bizonyost írja 1300-ban octoberben királyának, hogy Robert Károlyt a pápa és hibornokok tanácsa és akarata nélkül vitték el Magyarorságra; a lépést az egész curia merő esztelenségnek tekinti; mert ha III. Endre akarja, könnyen kézre kerítheti a trónkövetelő gyermeket.²⁾

Nem is véljük ezt túlzásnak. Robert Károly pártja elég erős lehetett arra, hogy zavarokat okozzon, s az ország félreeső,

¹⁾ Katona, VII. k. 1241- és 1243. l.

²⁾ Magyar Tört. Tár. IX. k. 10. l. Regesták. Horváth M.-tól.

aránylag csekély zugában, a dalmát részekben megvesse lábát a pártütés; de nem lehetett szó diadaláról III. Endre életében, midőn még halála után is oly hosszas küzdelem és kitartás díjában ment teljeseedsbe az Anjoui ház és pártosainak törekvése. Magok a kúnok, kik az ország fegyveres erejének tetemes részét tették, a pápai octroyálás ellenségei voltak.

Ha a Dráván túli részekben nagyobb biztosságban érezték magokat a pártütők, Mária királynénál, ki saját unokáját, a tizenhárom éves gyermeket, egy koczkáztatott kaland játékának kiteszi, nem kisebb merészséget követtek el a Brebiriek, kik Ugrinon, a Németujváriakon és az esztergomi érseken kívül alig kérkedhettek párttal, melynek tagjai magokban hatalmasok voltak, de csaknem az egész többi ország ellenében nem sikerül vala kivinniök szándékukat, ha Endre még sokáig életben van.

Brebiri György, a Pál bán fia, 1300-ban, augustus hóban érkezett meg Spalato alá, saját hajóján hozva Robert Károlyt, nápolyi hajók kíséretében, melyeken az ugyanonnan hozott fegyveres kíséret volt. Pál bán eleve értesítve volt az érkezésről, s családja és párthívei sereget gyűjtének, melylyel Spalatótól három órányira, a koninskói mezőn tábort ütöttek. A szomszéd dalmát városok, nem tudván, mi készül, fegyverkezni kezdenek, azt híven, hogy ellenök van készülöben valamely kellemetlen meglepetés. Azonban feltűntek a tengeren a Róbert Károlyt szállított apuliai gályák, s a spalatói kikötőnek tartottak, míg a szárazai részen, Klissa felől, egyszersmind Pál bán serege foglalt állást a város határában. Spalato városa egy fölszólításra azt válaszolá, hogy míg életben lesz III. Endre, kinek hűséget fogadtak, Robert Károlyt el nem ismerhetik királyuknak, sem pedig hadait be nem fogadhatják a város falai közé; de ha mint utazó királyi herczeg száll ki kevés szolgálival, szívesen és tisztelettel fogadandják. Hasztalan volt Péter spalatói érsek minden rábeszélése s Pál bán fenyegetözése: Spalato megmaradt a hűségben. Hasonló válasz érkezett Trauból s a magyar király alatti többi dalmát városból.¹⁾

¹⁾ Storia civile ed eccl. della Dalmazia. Cr. e Bosna, in libri dodici compendiatá. Venezia, 1775. A lelkiismeretes író nem tette ugyan ki nevét a nagyon ritkává lett könyv czimére; de Engel Boman-nak nevezi őt.

Robert Károly csaknem két hónapot mulatott Spalatóban, mint az egykorú, és spalatói Madius írja. Onnan a Pál bán és György gróf kíséretében, s úgy látszik, az egész lázadó sereggel Zágrábba ment, hol az octroyalt királyfit, a pápa által föltolt esztergomi érsek egy érvénytelen koronával s nem a hagyomány szentesítette helyen meg koronázta.

Zágrábban ekkor, mintegy 1296 óta, egy Mihály nevű, III. Endre és az ország iránt tántoríthatlan hűségű püspök tartá fenn a rendet nagy erélyvel. Az előtte való püspök Martell Károly nápolyi király részére pártoskodott. A nápolyi követelő világi híveinek eladományozta a püspökség javait, a törvényes király egyházi és világi híveit üldözte és sanyargatta, s szoros czimboraságban volt a Németujvári grófokkal. Ezen püspök halála után Mihály választaték meg, s III. Endre siet a magyar korona megerősítési jogát gyakorolni, nehogy a pápa ürügyet találjon egy zágrábi püspök föltolására. Mihály megfelelt a király benne vetett bizalmának. Azonkívül, hogy hasztalan ügyekezett őt egy pápai követ a Robert Károly pártjára csábítani, tevékenység által bizonyítá hűségét. Mint hadi ember lépett fel a püspök. Saját fegyveresei mellé királyi segédet is kapván, kiverte a kiátkozott Németujvári grófokat Gersencze (Berzencze) vármegye birtokából, — s azután a püspök Gersencze grófja melléknevet csatol püspöki címéhez, — visszafoglalta egy másik hűtlentől Medvéd várát, s egy harmadiknak visszaadja a bitolók által elfoglalt birtokait.¹⁾ Ily férfiu volt a püspök 1300 körül ugyanazon Zágrábban, hol a gyermek Robert Károlyt Gergely esztergomi ideiglenes érsek megkoronázza. Mihály püspök lihetőleg a pártosok túlnyomó fegyveres erejével megmérközni nem érezvén magát elég erősnek, ideiglen oda hagyta volt székhelyét.²⁾

Az egykorú dalmát kronikás, az idézett Madius, hozzá teszi, hogy „III. Endre hallván Robert Károly zágrábi megkoronáztatását, meghalt,“ mihez történetírásunkban hozzá tenni e szót: „bűjában,“ divatossá lett. Pedig aligha tekinthette komoly veszélynek a király a zágrábi koronázást.

Igaz, hogy Robert Károly behozatalának főczélja alig lehe-

¹⁾ Kerch. Hist. Eccl. Zagrabiens. 97. l.

²⁾ Farlatus. V. 387. l.

tett más, mint épen egy koronázási tény végrehajtása; hogy legalább benn, magyar földön, s nem mint a gyermek atyja, Martell Károly, külföldön kenessék föl, legalább egy csinált esztergomi érsek által. De a nemzet mindezt oly érvénytelennek nézhette, mint Martell Károly fölkenetését. Minél nagyobb tiszteletben volt a „szent korona,” annál nevetségesebbnek tűnhetett föl egy meghamisítása; s senki sem tekinté kevésbé jogos érseknek Gergelyt, mint épen III. Endre pártja. Végre nem Székesfehérvár volt a koronázás helye, mi egyszersmind bizonyítá a pártosok tehetlenségét; mert odáig nem juthattak el. A koronázást majmolt pártnak nem volt se oly erkölcsi, se oly anyagi tekintélye és hatalma, hogy az ellenfelet, a nemzet nagy többségét és a királyt nagy félelemmel tölthette volna el, — s ha III. Endre e miatt halt meg, 1300-ban rendkívül gyöngült idegű lehetett az a férfiú, kinek tíz évi uralkodása alatt nem egy alkalma volt némely nagy viharral szembenéznie.

Annai bizonyos, hogy se a zágrábi koronázás, se Endre halála nem nagyon mozdítá elő Robert Károly ügyét, sőt az sem szerzett neki nagy tekintélyt, hogy 1301-ben másodszer koronáztatik meg a magyar földön, s ezúttal Esztergomban, de ezúttal sem a magyar szent koronával.

Robert Károly pártja később, 1303-ban tetemesen szaporodott ugyan; de mint tudva van, 1308-ig csak bujdosó volt a pápa jelöltje; csak 1310-ben választatik meg, s csak 1312-ben lesz mind jogilag, mind tetteleg király, miután utóbb nevezett évben a pártosok derék seregét megverte. Ezen utóbbi évig folyton folyt a belháború az országban, a király jelöltek érdekében, s a nemzet hatalmasan buzgott még azután is királyválasztásbeli joga mellett, — mely nem is szenvedett csorbát. Robert Károly 1301-ben Bécsbe szaladt, rokonához, az austriai herceghez, aztán 1302-ben és 1303-ban Olaszországban és a pápánál volt.

Robert Károly sokat köszönhetett a Brebiriek vállalkozó merészségének s még többet kitartásuknak. Brebiri Pál nem tekintve az erkölcsi indokokat, jeles államférfiúi teltségekkel lehetett fölruházva. A tettekben merész; de számító, — s a meny nyiben hiányokat mutatott benne a következés, a türelem és kitartás segített rajta. Helyzete kedvező volt. Míg Magyarországon kebelében tartottak a zavargások, ő az ország szélső zugá-

ban kis királyként uralkodott s terjeszté hatalmát folytonosan. Eszélyére és tapintatára mutat, hogy nagy hatalma mellett is, melyet a dalmát részekben gyakorolt, nem lászik, hogy zsarnokká fajult volna. Legalább se nagyobb tények, se világos okmányok nem bizonyítják, hogy, szomszédait és alattvalóit elnyomta volna. A história nem hagyott fenn róla oly sötét okmányokat, mint a Németujváriakról és trencséni Csák Mátéról. Jelleme is, melyet tetteinek összesége vázol lelkünk elé, arra enged következtetnünk, hogy mint a pártjabeliek fölött szellemileg kiemelkedett férfiú, ő volt vezetője és lelke a nápolyi pártnak, habár később csatlakozott ahhoz, mint a Németujváriak, kik már 1295 körül nyílt harezban álltak III. Endrével. A legelszántabb lépés e tárgyban, Robert Károly áthozatala is, nyilván a Brebiri Pál műve volt.

Nem mutatja egy okmány is, mik lehettek Brebiri Pál indokai, hogy az általa is elismert törvényes király ellen pártot üssön és új királyi jelöltet hozzon Magyarországra. De némely egykorú és későbbi esemény némi valószínűséggel enged hozzá vetnünk amaz indokokhoz.

III. Endrét az 1298 iki országgyűlés a középrend és a pap-ság királyának tünteti föl, s ezek a főurak ellen hangosan panaszkodnak. Ha áll is, hogy a Brebiriek nem estek egyházi átok alá erőszakos cselekedetek miatt, s ha fölteszszük is, hogy kisebb mérvben netalán gyakorolt önkényük miatt eléggé oltalmazottaknak érzék magukat hatalmuk által, — úgy hogy félelem nem igen szállá meg az oly távoli biztos területen, — koránt sem kedvelhették az országgyűlés végzéseit, melyek közt kimondatott, hogy senki, örökös czímmel főhivatalt ne viseljen s várát a maga birtokán ne építhessen, a király engedelmé nélkül, s több hasonló intézkedéseket. Magok amaz országgyűlés elemei nem tetszhetek a főuraknak: panaszait olybá vehették, mint a daemagogia zajongását.

Volt azonban e személyes ellenszenvén kívül egy magasabb, politikai szempont is, melyet könnyen elfogadhattak Robert Károly hívei. Nem egy elvből, hanem az opportunitásból indultak ki. A magyar birodalom területén egy főúr sem tarthatta kívánatosnak, hogy az ország, s egyszersmind a főúri rend királyválasztási szabadsága megsemmisíttessék a pápa kedvéért. Az ellen

fél indult ki ezen jogi szempontból: Robert Károly hívei csak annyiban tartották magokat valami elvhez, a mennyiben magok is egy leány ágon Árpád véréből származott királyfit hoztak be trónkövetelőül. Különbösen czélszerűség volt az, a mivel politikájokat védhették az ellenfél előtt; mert egy politikai párt is, akármily önzőknek látszassanak egyes tagjai, már csak annál fogva sem lehet a közhasznúság valamely színe nélkül, hogy a közvélemény előtt az ügy igazságát vagy czélszerűségét védelmezhesse.

Nem kellett hozzá valamely nagy politikai bölcseség belátni, hogy a magyar királynak a pápákkal való ellenségeskedése örökös zavart szül s különösen veszélyes a közerkölcsökre nézve. A király és nemzet erélyesen védhette jogait az önkényre törekvő pápák ellen; a pápa interdictumait és excommunicatióját, mely okvetlen következménye volt az ujjhúzásnak, a most már kevésbé vakbuzgó korban félre tehatték, sőt interdictummal és excommunicatióval válaszolhatott a magyar clerus, — s valóban a Robert Károly miatti zavarokban megtörtént ez is, habár még folyvást nem volt csekély dolog a pápa egyházi elítélése: keservesen tapasztalta ezt nemsokára Velence is; de ily viszony tartóssága mellett a pápai tekintély végkép alászállott volna. Bárminő véleménynyel legyünk is arra nézve, hogy ama korban nélkülözhetlen volt-e a pápai szék, — mint a nyugati keresztyénség központja, — gondolhatjuk, hogy a XIII. és XIV-ik évszázad férfiai oly kevésbé képzeltek keresztyénséget pápa, mint államot király nélkül. Különbösen, hogy nemcsak keresztyéni, hanem anyagi érdekek is megkivánták, hogy a pápával egyetértésben legyen Magyarország: egy előbbi közleményemben említett okokon kívül csak azt érintem, hogy a mongolok invasiójának ismétlődésétől folyvást tartott a nemzet. Még 1299-ben is az ország törvényhozóinak nevében tett óvás nagy súlyt fektet ezen invasio lehetőségére, s ezért nevezi sajnálatosnak az országban uralkodó viszályokat. A nemzet még gyengültnek érezte magát, míg a kúnok benn és a keleti határokon nem volt egészen keresztyén s következőleg nem egészen megtelepült és az ország szokásait elsajátított nép. A pápa volt mindezen veszélyek és bajok ellen a legtermészetesebb szövetséges; — s alig volt az országban, a ki ezt kétségbe vonhatta volna, — sőt föltehetjük, hogy a pápa elleni elkeseredést éppen az fokozta, hogy ugyanaz, a kitől legtöbbet

várna az ország, hozzájárul a zavarok öregbitéséhez. Azok kik úgy vélték, hogy a pápával kiegyezni mindenekfelett szükséges, higgadtabb politikusok voltak, a mennyiben az ország politikai érdeke indokaik közé tartozott.

És a következés megmutatta, hogy az utóbbiak politikájának volt a viszonyokban, a kor szellemében, a nemzet szükségiben gyökerező támasza.

1300 körül két kiengesztelhetlennek, s megalkudni képtelennek látszott elv állott egymással szemben. Egyik a pápa halhatlan követelődzése, mely meg akará semmisíteni a nemzet-szabadság egyik leglényegesbnek látszott föltételét, a királyválasztás-szabadságát, s a hajthatlan VIII. Bonifác ebből mit sem alkudott le. Másik volt a magyar nemzet többségének szintoly hajthatlan oppositioja, mely készebbnek látszott mindent inkább eltűrni, mint azt, hogy Magyarország oly pápai hűbérré süljedjen, minővé süllyedt volt a nápolyi királyság. A lehetlennek látszó kiegyenlítés művét egy közbenjáró pártnak kellett megkezdenie és folytatnia. E párt erőszakot, jogtalanságot követett el, midőn Robert Károlyt, ki a kiegyenlítést képviselte, elfogadá királyának még Endre életében; de mentségül azt hozhatta föl, hogy a pápa más föltétel alatt nem békül, de ezen föltétel alatt kész lealkudni hallatlan követelődzéseiből, a mint a későbbi események bizonyíták.

Ime a párt politikájának eszményi alaprajza, a mint az a történet eseményeiből kivehető. Nem merőben személyes érdek forgott fenn, hanem közérdek is, — nem egészen cselszövény, hanem politika is; s bár a párttűtés s önhaszon nagy szerepet játszanak, volt ama politikában valami erkölcsi cél: a meghasonlás és anarchia megszüntetése.

Egyegy pártról, s különösen Robert Károly első időben való pártjáról, nem azt teszszük fel, hogy mindezekben a közügy iránti lelkesedés vagy csak tiszta szív sugallta az eljárást. Csak annyit teszünk fel, hogy megvoltak a maga nézetei arra nézve, mi a czélszerű és helyes. Egy Brebiri Pál aligha mély hazafiúi fájdalommal látta a rákosi országgyűlés, s úgyszólván az egész nemzet kemény oppositioját; de elég volt, ha esze mondá neki, hogy helytelen úton járnak, mely nem vezet megoldáshoz. Pártok nemcsak szenvedélyből, érdekből, vagy erkölcsi idegenekedésből tá-

madhatnak, hanem a hideg ész különböző fölfogásából is. Az elenzéket igen gyakran az viszi a cselekvés terére, hogy a hatalom birtokosait kontárokknak látja a politikában.

Azonban a Brebiri grófok az általános politikán kívül nagyon szemmel tartották saját dynastiájok érdekeit. És a főuraknak családi érdekeit azon korban nem lehet csupán magánérdeknek tekinteni. Oly hatalmas urak, mint a Brebiri grófok, az ország egyegy tartományát képviselték, s a családi érdeket oly bajos volt elválasztani a tartomány érdekeitől, mint egy államban többnyire bajos az uralkodó dynastia jól értett érdekeit megkülönböztetni az országéitól, mely felett uralkodnak. Azon korban az államhatalom öszpontosítása nagyon ismeretlen volt. Az ország egyes részeit nem a központból kiküldött helytartók, hivatalnokok, tábornokok és rendes katonaság tartották össze. Minden rész a helyi elemekből alkotta meg helytartóit, hivatalnokait, tábornokait és katonáit, csak a király felsőbbsege iránti tisztelet tartván össze s a közös haza közös védelme levén a díj az autonomia e nagy mértékeért.

Hogy dynasták, oligarchák fejlődjenek ki, szükséges volt az ország védelme tekintetéből. Előállításukat, elhatalmasodásukat gátolni olyforma eljárás lett volna, mint napjainkban gátolni a nagy tőkepenzesek előállítását. Az oligarchiának, valamint e nagy tőkepenzeseknek meg vannak hátrányaik, — egyikkel, mint a másikkal visszaélés történik; de egyik mint a másik a civilisatio bizonyos fokain a viszonyokból igazolt szükségesség.

A Brebiri grófok elhatalmasodván, mint láttuk, ötszáz fegyveressel tartoztak az államot szolgálni háború idején. Ha ők nem oly nagy birtokúak, valószínű, hogy ugyanazon területen ötödrésze sem áll ki ama számnak. Aztán a mi kiáll vala is, egy gyülevész tömeg volt volna, nem pedig egy kerek zászlóalj, mely egy testületet képez; meghatározott parancsnoka van, ki begyakorlásukról s készen és együtttartásukról gondoskodik. A banderiumok pótolák a rendes katonaságot azon korban, és a nagybirtokú és nagytisztségű országbarók nélkül, kik gyakran belvillongásokba dönték az országot, ez könnyen vált volna külső ellenség zsákmányává.

S nemcsak háború idején voltak eszközei a haza függetlensége föntartásának: állandó őrrei valának az ország területi épsé-

gének is. Egymásközt pártoskodtak, viszázkodtak, sőt föllázdak a törvényes király ellen, hogy más királyt tegyenek; de nagyon ritkán lehet rá példát találni, hogy az ország valamely területét a szomszéd idegen hatalomnak eladták volna, más szóval, bármi különösen hangozzék is, azon kis királyok, kiket báróknak neveztek, lázadók és pártütők, néha útonálló rablók lehettek, de hazafiak lenni bizonyos értelemben meg nem szüntek. Legalább előbb elkövettek bármi más főben járó bünt, mint a terület integritásának meg csorbitását. Arra sem volt példa, hogy valamelyik a maga területén souverainnek kiáltsa ki magát. Ha a királylyal megelégedve nem volt, abban ügyekezett, hogy más királyt fogadtasson el az egész országgal, s az egész ország területén való uralkodásra.

Nem védirat akar ez lenni átalán az oligarchák s különösen a Brebiri grófok mellett; csak a történetből részrehajlatlan jellemzés, s ha az tűnik ki belőle, hogy a legroszabbnak látszó intézmény sem oly rossz, minőnek képzeljük, az bizonyul be itt, a mit annyi ezer más esetben lehet tapasztalni.

A Brebiri grófok, mint már említém, a dalmát széleken egy nagy fontosságú szolgálatot tettek a magyar államnak, az által, hogy V. István, IV. László és III. Endre viharos kormányai alatt a magyar korona számára megtarták s részben megvédték a dalmátiai tengerpartot. Családjuk mintegy örökséget csinált a különben szabad választású tengeri városokból, — úgy hogy ezek méltán panaszkodhattak bitorlásról. De legalább volt hátuk mögött a Brebiriekben egy őket összetartó hatalom, mely megvédté a kénytelenségtől, hogy Velenczéhez álljanak, melynek uralmát nem óhajtották. Brebiri Pál bánága alatt, legalább 1280-on innen, úgy látszik, megmenekültek a városok a száraz felőli háborgattatástól, — és semmi sem bizonyít többet Pál bán okos és erős kormányzása mellett, mint azon körülmény, hogy a szomszéd horvát urak közt a régi viszázkodás ismét lecsendesült: ez kétségtelenné teszi, hogy egyfelől a bán elég egyetértésben volt szomszédaival, másfelől a tengeri városok nem voltak nyugtalanítva a száraz felől; mert a száraz urak viszázkodása együtt járt a városok nyomorgatásával. A városok egymás közt is békében s türhető egyetértésben éltek, s Almissa kalózkodása is egy solidá-

ris kezesség által levén megszorítva, Velenczének kevés alkalma volt beavatkozni.

A Brebiri grófok nem voltak barátjai Velenczének. Nem volt más, kitől a dalmátiai városok feletti hatalmukat félthették volna, kivált miután a magyar király megerősíté a családnak örökös grófságát ama városok felett. Ha Velenceze 1290-től 1303-ig, hol a keleten elhatalmasodott Genuával harcolt, s ez ellenében két nagy tengeri csatát megvesztett, hol a görög császár elleni expedíciók foglalták el, bizonyos volt, hogy mihelyt alkalma lesz, a köztársaság megragadja azt, hogy Dalmátiát melyet mindig visszaóhajtott, újra hatalma alá kerítse. Pál bán emlékeztetett fiatal korából, hogy egyszer az elhatalmasodott anjoui ház volt az, mely mármár ellensúlyozta Velenceze hatalmát az Adriai tengeren. Azóta tetemesen meggyöngült ugyan Nápoly tengeri ereje; de valószínű volt, hogy Apulia és Calabria hajói ismét büszkén mutathatják lobogójukat a Velenceze egyedárúsága alatt levő öbölben. Robert Károly személye pedig, a dynastia egységénél fogva, a nápolyi-magyar szövetséget képviselte, s ez koránt sem lehetett alárendelt szempont azokra nézve, kiket Dalmátia birtoka közelről érdekelt: — s ily közeli érdekek volt ebben a Brebiri grófoknak; de sem mivel sem közelebbi, mint a magyar államnak.

Úgy látszik azonban, az anjoui-pápai párt pozitív új nyeregménnyel is kecsgettette a Brebiri családot, — ez pedig nem csupán abból állott, hogy kértökre megadá Sebeniconak a püspökség fölállítását. A fennmaradt történeti emlékek más jutalomról nem tesznek említést; de alig bihető, hogy a Brebiriek, oly nagy szolgálatok fejében, ily kis engedménnyel beérték volna. Tény az, hogy a Brebiriek jóval nagyobb díjban részesültek csakhamar, s így föltehető, hogy a díj előre meg volt nekik ígérve, — e díj **B o s z n i a** volt, melyet a szeb király, a magyar állam belzavarai közt magának meghódított.

IV. László gyöngé uralkodása végefelé, 1289 táján, foglalja el Dragutin, a szerb király, Boszniát. Azonban országát, melybe Boszniát is bekeblezi, két részre osztja, s az egyiket, a tulajdonképi Szerbiát, Prevalis és Bosznia tartományokkal együtt, öcsésének adja, kit Milutinnak hittak; de mint szerb király IV. István nevet vett föl. Mindkét testvér görög nemegyesült vallásban növekedett föl; de anyjok, Heléna, úgy látszik, buzgó ka-

tholikus, hajlandókká tette őket a katholicismushoz. Később, IV. István szerb király és Dragutin fölszólítást kaptak IV. Miklós pápától, térjenek át a katolikus hitre. István ezt, úgy látszik, nem tette, hanem kimutatandó jó indulatját, Rómába követet küldött, ki megígérte, hogy a Boszniában nagy számmal lakott eretnekek kiirtásában munkás lesz, ha a pápa egyházi segítséget nyújt, Miklós pápa 1291-ben két minoritát rendelt inquisitorokul Boszniába küldeni, kik a már ott volt többi inquisitorral (a dominicanusokkal) együtt működjenek az eretnekek üldözésében.¹⁾

VIII-ik Bonifacius pápa hasonlóképp két inquisitot küld Boszniába 1298-ban; ²⁾ de úgy látszik, nem ment elég sikerrel a térítés. A pápa a hit érdekében állónak tartá, hogy a térítés nagyobb mérvben folyjon. István szerb király nem mutatkozhatott oly buzgónak, mint elejénte hitték. Nemesak hogy katolikus nem volt, hanem aligha nem esett maga is az eretnokség gyanújába. Több törvényes nejétől elvált, törvénytelen házasságban élt. A pápának nem volt szüksége oly úrra Boszniában, ki csak kegyelemből engedi meg a térítést, — hathatós világi segélyt is óhajtott Bosznia urától az egyházi térítők mellé. A szerb király, Milutin Uros, ki Istvánnak nevezi magát, el volt foglalva egy belső zavarral. Természetes fia föllázadt ellene, hogy koronájától megfoszsza. E lázadást később elnyomta ugyan; de egyidőre zavart okozott neki, s alkalmat adott Brebiri Pál bánnak Bosznia visszahódítására.

Annyi bizonyos, hogy 1301-ben, vagy 1302-ben Brebiri Pál bán, sereggel támadja meg a szerb királyt. E közt és közte ütközetre került a dolog s a szerbek megveretvén, Bosznia egy részét oda kellett hagyniok, melyet Pál bán elfoglalt. Brebiri Pálnak messzebb ható tervei is voltak: meg akará hódítani nemcsak a Drina vizéig, hanem az azon túl terjedt földet is, melyet Rácországnak neveztek. Mindenekelőtt ezen ország tengerpartját akará hatalmába keríteni, főképp Cattarót. Azért útját eme déli vidék felé vette. Követséget küldött Ragusába, fölhíván, lépjen vele szövetségre s adjon neki tengeri erőt segítségül, melylyel Cattarót ostrom alá foghassa. Emlékezteté a várost, mennyit szen-

¹⁾ Bomann. II. 230. 232.

²⁾ Farlatus. IV. k. 55. l.

vedett a meghalt szerb királytól, s előadatta, hogy most vizálkodásban élő fiaitól sem várhatnak jobb szomszédságot. Brebiri Pál bán ígérte, hogy a ragusaiak felsőbbsege alá adja Cattarót, — aztán könnyen meghódítván a körülötte levő, Zentának nevezett tartományt, egész Rácország birtokához remény lehet; mert várai nem levén, nyitva áll seregének az ország. Ragusa lakosai közül számosan csatlakozást javasoltak; de a mindig szerfölött óvatos dalmátiai város tanácsa végre elutasítá az ajánlatot. A bán, mondának ök, messzire lakik tőlök s nem segítheti őket később, midőn szükséges lehet. Igaz, hogy most vizály van a királyi testvérek közt; de ez megszűnhetik, s a város nem érzi magát elég erősnek, hogy a hatalmasokkal szembezálljon, vagy oly hatalmassal, mint Pál bán, szövetségbe álljon. Pál bán megelégedett hát Bosznia, vagy e tartomány egy tetemes részének birtokával.¹⁾ A foglalás után Robert Károly, mint király, tulajdonúl engedí át Brebiri Pálnak az elfoglalt földet. Már 1303-ban ily czímet használ: „a horvátok Bánja és Bosznia ura“²⁾ —

Az elfoglalt területet nyereségnek tekinté nemcsak Magyarország, hanem az egyház is. A többször említett Péter spalatói érsek, azonnal két püspököt szentel föl az elfoglalt területen: Duvnóban és Macarscában.

Később, 1305-ben, a szerbek a magyarországi folytonos zavarakra számítván, jókora serget gyűjtenek, s a magyar határon akarnak hódítást tenni. Azonban Pál bán újból diadalmasan veri vissza őket, — de a katolikus püspököket a szerbek elűzték azon helyekről, melyekhez hozzá férhettek.

Pál bán kétségkívül erős vallásos buzgalmú ember volt, az az olasz miveltség, melylyel a dalmátiai főurak közel érintkezésben voltak, épen a vallásos buzgóság által tűnt ki. Maga az a tudós férfiú, ki udvari orvosa volt, s mint ilyen ír alá egy fenmaradt szerződést Klissa várában, alkalmasabb lehetett őt a csodákban való hitben megerősíteni, mint a hitet a természettudós skepticizmusával megingatni. Az akkori főurak nem tekinték több kétkedéssel a szentföldi zarándokok által hozott ereklyéket, mint földmives jobbágyaik.

¹⁾ Mauro Orbini. 395. l.

²⁾ Bomann. II. 238. és Farlatus IV. 55.

A Brebirekkel már ezen időben sógorságban állott Frangepánok dalmátiai birtokán, a magas hegyen épült Tersaczbán, az akkori főurak áhitatosságát bizonyító esemény történt, melynek az összes keresztyén világban nagy híre volt.

A XIII-ik század valamivel később érte végét, mint a keresztyének szent földi hódításai, s az oda vándorlás megszűnt. Azonban különös csoda által sikerült megmenteniök azon názáreti házat, melyben szűz Mária született s a szent ige testté vált. 1291-ben, majus 10-kén, ezen ház ott termett Tersacz egy halmán. Némelyek, kik Palacstinában jártak, azonnal ráismertek benne a názáreti házra; de a Frangepánok, kik Tersacz földesurai voltak, s a corbáviai püspök, kinek az egyházi megyéjébe tartozott, nem adtak még teljes hitelt a zarándokok állításának ily nagyfontosságú ügyben. Annálfogva néhány megbízható embert, s köztök a fiumei prépostot küldék a szent földre, hogy a dologról hiteles tudomást szerezzenek. Ezek valóban a názáreti háznak csak a helyét találták s azon barlangot, melyet ezen időkben a házak közelébe szoktak ásni a víz és élelmi szerek frissentartására. — Igy igazolva lévén a háznak csodás áthozatala, Frangepán Miklós gróf ugyanazon dombra egy szállodát építtetett az oda zarándokolóknak, kik nagy számban gyülekeztek a csoda látására. Miután a ház három évig és hat hónapig állott azon helyen, egyszer csak egy december 10-kén eltűnt, s csak helye maradt ott. Akkor az anconai területen tűnt fel, míg végre háromszor változtatván helyét, állandóan megmaradt egy Lauretta nevű özvegyasszony birtokán, egy erdőben, honnan az a hely maig is Loretto nevet visel. Ezután a Frangepánok Tersaczbán, a csodás ház helyére, egy másikat építének, s hozzá egy templomot és kolostort, melyet a Minoritáknak ajándékoztak.

A Brebiriek buzgalmáról is nem egy templom és kolostor tanuskodott. Magában a család fő székhelyén, Brebirben (Scardonához közel) már a XIII-ik század közepén volt egy klastromuk a minoritáknak.¹⁾ Brebiri Pál, mint említők, egyik leánytestvérét, Sztaniszlávát, klastromba engedé menni. Ezen vallásos hölgy a magyar szent Erzsébet tiszteletére, 1304-ben egy templomot és női zárdát építtetett Scordona határában, s maga is ott

¹⁾ Bomann. II. 196.

vonta meg magát több úri hölgygyel együtt. Ezen kívül Pál bán neje a san-girolamói fok melletti völgyben hasonlókép egy templomot s egy klastromot épített a minorita barátoknak, Battista sz. János tiszteletére. A templom bevégezhetése előtt kimúlván, végrendeletileg hagyá meg nagyobbik fiának Mladinnak, hogy az építést végrehajtassa. ¹⁾

Mindez, a csupa vallásos lelkesedés mellett, bizonyítja azt is, mily szoros viszony létezett a minorita Ferenczesek és a Brebiriek közt. A minoriták pedig annyira buzgó hívei és eszközei voltak a pápai hatalomnak, hogy már az inquisitorság tisztét is, melyet régen mintegy kiváltságuknak tekintettek a Dominicanusok, rájuk kezdték bízni. Hasonlókép a főurak udvaraiban is a Dominicanusok voltak rendesen a gyóntatók. Most, úgy látszik, nagyon divatba jöttek helyettök a minoriták.

Brebiri Pál bán kétségkívül annyira hivatásának tekinté az eretnekek kiűzését Boszniából, mint ezen tartomány visszafoglalását közvetlenül a magyar korona hűbéreül. És valóban nem csupán vallásos szempontból tarthatták azon időben károsnak az akkori egyházi szakadást. Tanaik oly túlságba mentek, melyek fölbomlással fenyegették a társadalmi rendet: az Albigensek, valdeniek s más felekezetek a közép-kor socialistái és communistái voltak. Megtámadták a vagyont, család és házasság alapelveit. A legszelídebb felekezet is, a valdenieké, kárhoztatott minden esküt és világi büntetést, s lehetlenné tesz vala minden államhatalmat. Kivált ama kevésbé fölvilágosult korban ama felekezetek hite vissza vezette volna Európát a teljes barbárságra.

Egyik jellemző tünetemény a XIII-ik századbeli vallásos reform kísérleteiben, hogy a nép alsó rétegeiből s legfeljebb városi iparosokból ujonczozák magokat az új secták, s a főurak voltak leglátározottabb ellenségei. Déli Franciaországban, a XIII-ik század elején, az ipar és kereskedés által nagy virágzásnak indult Languedoc volt az, hol legtömegesebben s egész vidékekre elterjedt az Albigensek felekezete, hol egyes főurakat is magával sodort az ár; de tudva van, hogy a rettenetes irtó háborút ellenök éjszaki Franciaország hűbéres bárói kezdték és végezték be, kérelmetlen kegyetlenséggel.

¹⁾ Bomann. 240. I. II. k.

Ekkor lép életbe az inquisitio is; de III. Incze pápa inquisitorainak máglyái elhalványulnak azon egész városok kirablása, kiöldöklése és fölégetése mellett, melyet itt a franczia világi urak véghezvittek.

Languedocnak népes, gazdag városai voltak: a nép letelepedve, nagy tömegekben lakott együtt: volt hát mit megragadni és min nagyban példát mutatni. Sokkal bajosabb volt a földadatok Boszniában és a száraz felé beljebb eső szomszéd vidékeken. A világforgalom országutjaitól félreeső vidék a természettől legnagyobb részben elég bőven ellátott föld; de magas hegysorok képezik határait, s mind erdős, mind kopár hegyei és szűk völgynyílásai biztos rejtekhelyet engedtek az üldözés elől. A rengetegeken itt Szerbiáig, Thessaliáig, be Bulgáriába az inquisitorok elől biztonságban lehettek az üldözöttek. Maga Bosznia kevésbé volt népesítve. A mi nép volt is, pásztori vándor életet élt, s a magas hegyoldalakokon és fennsíkokon az egyszerű gazdálkodás is elég biztosan folyhatott, s szükség esetében a hegyszorosok fegyverrel is könnyebben voltak védhetők. Hozzájárult, hogy a szomszéd népek is csaknem annyira biztosíták a rejteket, mint a természeti akadályok. Ó hitű népek közt képződött egy-egy szigete az eretnek községeknek, hová csak ennél fogva is kevésbé nyúlhatott ki Róma sujtató karja.

Ebből magyarázható, hogy Boszniát a XIII-ik században oly menedéknek tekinték Európa minden nemzeteinek új felekezetei, mint négyszáz év múlva az amerikai őserdőket; csak hogy Boszniában a civilisatio nem terjedt általuk. A hajdani új secták sem ismeretekben, sem erkölcsökben, s a civilisatio semmi ágában nem voltak előrehaladottak.

A fennebbi viszonyok magyarázzák azt is, hogy míg déli Franciaországban az új felekezetet egy hadjárat megsemmisíté, Boszniában a pápa és magyar királyok minden törekvése füstbe ment, s VIII-ik Bonifacius és III. Endre idejében ott állott az eretnekügy, a hol III. Incze és Imre király idejében. Itt nem tömegekkel, hanem úgyszólván a hitszakadás guerilláival volt dolguk a téritőknek.

Boszniában a katholicismus, az ó-hit és az eretnekség rovására, igyekezett terjeszkedni, s a magyar királyoknak, kik ez ügyben buzgón dolgoztak a pápa kezére, ezen két elem volt fő akadály

abban, hogy ott uralmukat megszilárdítsák. — Azonban a XIV-ik század elején kezdve mind a pápák, mind a királyok nagyobb sikerrel működnek, — s Robert Károly és Nagy Lajos, ha teljes sikert nem vihettek is ki, a katholicismus számos kolostorban és püspökségekben erős támaszpontokat nyervén, mondhatni uralkodóvá lőn. A megkezdett munka folytatását a török hódítás gátolta meg a XV-ik században.

Robert Károly uralkodásának első felében, vagy inkább, míg a trónkövetelés miatti zavarok Magyarországon folyvást tartottak, volt a Brebiri család hatalma tetőpontján, s élvezett Dalmátia és Horvátország aránylagos nyugalmat. Itt maga a Brebiriiek tekintélye is gátlá a verseny-királyok miatti pártoskodást. III. Endre halála után két évig a nagyon óvatos dalmát városok nem nyilatkoznak se Robert Károly, se Venczel mellett. Okmányaikban azt írják a kelti idő után: „a magyar trón türesedése idején.“ Ez bizonyítja, hogy Pál bán, akármily határozott pártosa volt Robert Károlynak, s bármi nagy hatalom volt is kezében, különösen az által, hogy öcsesei valamennyi dalmátiai város grófjai voltak, kényszeríteni nem akarta őket, — s nagy igazságtalanságot követnek el, kik a Brebiri család későbbi zsarnokságát egyenlően betudják a család minden tagjainak és Pál bánnak. A dalmát városok csak 1303-on kezdve írják ki okmányaikban e szavakat: „Robert Károly uralkodása idején,“ miután a pápa Venczel cseh király és Mária királyné biztosait kihallgatván, s a magyar koronát Robert Károlynak ítélvén oda, egyházi átkot hirdet mindenki ellen, a ki ezen ítélet ellen cselekszik. A horvátországi és tengeri részekben, úgy látszik, nem voltak Csák Máték, kik a cseh Venczel mellett síkra szállottak volna. Egy királyt ismervén el, a polgárháború nem zavará az aránylagos békét, s Dalmátia és Horvátország története, valamint a Brebirié is, nagyon meddő események dolgában 1303-tól 1310-ig. Még a Magyarországra nézve oly nevezetes 1308-iki év, midőn végre a nemzet, királyválasztási függetlenségének fentartásával, Robert Károlyban az Anjoui házat elismeri Magyarország trónján, nem képezett átmenetet a nevezett délnyugoti részekben, melyek már azelőtt sok évvel Robert Károlyt vallották magyar királynak.

Különösen a mi a Brebiri grófokat illeti, az 1308-ik év azért volt nevezetes rájuk nézve, hogy Robert Károly ekkor Dalmátián

és Horvátországon menvén által, a boszniai bánságot Pál bánra és örökösére szállítja ¹⁾). Méltán nevezhető magát ő és utóda Bosznia urának: — csak a cím hiányzott a királyságból. A magyar királynak Bosznián uralkodott vazalljai csak később nyertek királyi címet, — talán hogy annál határozottabban meg legyen különböztetve ezen tartomány a szerb királyságtól, mely felsőbbiséget követelt felette s azt időnként gyakorolta is.

A család keblében még két változást kell fölemlítnünk. A rokonsági összeköttetés is nőttön-nőtt a család külső hatalmával. 1300-ban Pál bán, valamint öcsese György s az előbbi fia Mladen szerződésre lépnek a görcezi uralkodó gróffal, Henrikkal, hogyha hármuk valamelyikének hat év alatt leánya születnék, Henrik gróf fiának Reinaldnak adják nőül, ha pedig Henrik grófnak születnék leánya, a három előbbi gróf fiai valamelyikének adja nőül. ²⁾ — A görcezi grófok a világilag is souverain aquilejai patriarcha vazalljai voltak, s gyakran együtt működtek Velence hatalma ellen, mely a patriarchának különösen istriai birtokait tette vitásakká. A hűbéri viszony mellett azonban sokszor függetlenül léptek föl saját birtokaik szélesbitésére a patriarcha ellen. Azonkívül, hogy a Brebiri család egy kis uralkodó dynastiával jött rokonságba, igen bihető, hogy a házassági frigy egyszersmind Velence elleni combináción épült, mely köztársaságnak nemcsak kül-, hanem belügyeiben is érdekelve volt a Brebiri család, mint kevésbé alább látni fogjuk. Van jele, hogy a görcezi és Brebiri grófok közt létrejött a családi összeköttetés; mert 1316-ban márcziusban Mladen bán fölszerelt és fegyverzett hajókat kér Trautól, melyek őt görcezi útjára kísérik ³⁾).

A másik esemény a család történetében Brebiri Györgynek, Pál bán öcsesének 1306-ban történt halála volt, ki helyett Pál bán azon György nevű fia lesz a dalmatiai városok grófja, ki Robert Károly ügyében kétszer küldetett volt Rómába.

A Brebiri nemzetségnek 1310 utáni története egyszersmind nevezetes episod a magyar történetben, mivel Dalmátia birtoka és ideiglenes elvesztése lényegesen ezen család politikájától függött.

¹⁾ Kerchelich. Hist. Eccl. Zagrab. 101. 1.

²⁾ Tört. Tár. IX. k. 9. 1

³⁾ Memorie Ist. di Trau. 157. 1.

Első s némileg előjátékot képező esemény e részben Zárának a magyar koronához pártolása 1311-ben, s újra Velence alá kerülése 1313-ban.

Zára Dalmatiának — az egy Ragusát kivéve, — legfontosabb városa volt a XIV-ik században is. A hajdani római épületekből kemény falakkal és bástyákkal vették körül a várost, mely kis Velenczének volt nevezhető, a mennyiben minden felől tenger vette körül, s csak egy harmincz lábnyi széles földszoros kötö össze a szárazzal azt a kis félszigetet, a melyen fektüdt. De nem csak falai és fekvése tették a dalmatiai városok közt első helyre; Zára, mint tengerészeti állomás volt nevezetes, s lakosai vagyonság által tüntek ki. Kikötője, a várostól éjszakra levő tengeröbölben — alkalmas a legnagyobb hajók befogadására — élénk kereskedést üzött; a legnagyobb dalmatiai szigetek tartoztak hozzá, s száraz felől egy egész megye állott a város hatósága alatt. — Mint mindenik dalmatiai város amphibialis életet folytatott. Népének egy része hajótulajdonos, tengerész és halász, másik része a szárazon nagy nyájak, gabonaföldek, szőlők és olajfák birtokosa. Utóbbi elem volt az aristokratiai. — Zára száraz birtoka is becsesebb volt, mint a legtöbb dalmatiai városé. Vidéke nem hegyes, hanem szelid halmokban hullámzik, s földje termékeny.

De Zára sem levén oly hatalmas, hogy a maga erején meg tudja védni akár tengerészét, akár száraz birtokait, mint Velence és Genua, csak kettős érdeke szemmel-tartásából érthetjük sokszor történetét, valamint többi szomszédaiét. Kálmán király ideje, sőt a horvát királyok kora óta ezen kettős élet okozá, hogy hol az Adrián uralkodott tengeri, hol a szomszéd száraz urak souverainitását ismerték el, s olykor mind a kettőt. És Zára is ily két urat elismerő város volt. — 1244-ben Velenczéhez pártolt vissza a város, azt ismerte el tényleges urának, de egyszersmind adót fizetett a magyar királynak, Velence beleegyezésével, — a kikötő vámjövödelmének két harmadát. Értbetlen volna ez a sajtós viszony, ha nem tudnók, hogy Zárának Velence uralma idején is volt száraz területe, mely amaz adó kikötése nélkül csaknem a város faláig megvédhetlenül el vészett volna rá nézve. Az anyagi érdek befolyt a dalmatiai városok erkölcsi jellemére: századokon keresztül arra kényszerítettvén, hogy a szomszéd hatalmaknak hol egyikéhez, hol másikához hajoljanak, s több-

nyire két uralomra vágyott hatalom közt telhetőleg megvédjék anyagi és szellemi fennállhatóságukat, második természetökké, a legfőbb hazafias erénynyé vált náluk a körülményekhez mért ingadozás. — Így nemcsak jeles matrózokat szültek e városok, hanem a legkittünőbb diplomataikat, kik közül annyi lett nevezetesség csak a magyar történetben is.

Azonban volt az anyagi érdeken kívül egy közvetlen erkölcsi érdek is, mely szintannyira uralkodónak nevezhető náluk. Ez pedig hazájok függetlenségének és szabadságának szeretete. Igaz, hogy e hazafiság szűkkörű volt: csak az egy-egy kis földnyelven fektült városra, a szomszéd szigetekre, és a kis szárazföldi területre szoritkozott — még a rokon és szomszéd városok közt sem igen létezett egység, sőt gyakran ellenségeskedtek. Dalmatia, mint ország, akkor csak névben létezett; de az a szűkkörű patriotismus, a korlátolt értelemben vett nemzet szabadságának szerelme bizonyítja, hogy a kalmár- és diplomata nép a magasrendű erkölcsi javakat is drága kincsei közé sorozta. A városok kebelében a köztársasági forma uralkodott nagyjából. Saját törvényhozásuk, beligazgatásuk, igazságszolgáltatásuk volt, s egyik vagy másik uralkodó alá adván magokat, annak úgy szólván csak souzerain hatalom jutott. Még a XIII. században meglehetősen democraticus volt kormányformájuk, és ők büszkéek voltak rá, — valamint büszkéek arra is, hogy ők a hatalmas és civilisált Róma népének utódai, kik föl vannak jogositva barbároknak tekinteni a szomszédos szlávokat, kikkel pedig össze kezdettek vegyülni. E büszkeség aristocraticus jellemet s harciasságot kölcsönözött nekik. Különösen a záraiak vitézi hirben állottak.

A dalmát városok már csak a szabadság és függetlenség érdekénél fogva is mindig örömeztőbb csatlakoztak a magyar koronához, mint a velencei köztársasághoz, mely a maga-élvezte szabadságból mentül kevesebbet akart engedni nekik. — Velence továbbá féltékeny volt a dalmát városok tengerészetére. Több ízben kimutatá mostoha sőt kegyetlen eljárásával, hogy csupán tengődő életet óhajt nekik, — különben is szárazsi oldalról nem bírta védni érdekeiket.

Előadtam egy előbbi cikkemben, mily megalázó föltételekkel adta volt magát Zára Velence hatalma alá. 1244 óta, midőn ez történt, nem volt oly leigázott városu Dalmátiának. A

többi a magyar király felsőbbsege alatt jóval több szabadságot élvezett.

Bármint állítsák az ellenkezőt a későbbi velencei érzelmű dalmát krónikások, hazájok abban az időben jobban szerette a magyar felsőséget. Zárára pedig oly világosan illik ez, hogy ebben az esetben még a szóban levő dalmát krónikások is elismerik.

1311-ben, kora tavasszal lázad föl Zára. A véletlenül megharant velencei katonaság egy részét lemészárolják a lakosok. A két velencei tanácsost, kik közül egy Giustignan János volt, elfogják és börtönbe vetik, maga Marosini Mihály a Velenczéből küldött gróf, vagyis helytartó, csak álruhában menekülhetett¹⁾.

A dalmatai városban meglephetne az ily merész és határozott szembezállás, miután két embernyomon keresztül ellenkezés nélkül türte a nyomást, ha nem tudnók, hogy a viszonyok nagyon kedvezőknek látszottak. Az elégedetlenség mindaddig csak el vala fojtva, s most elérkezettnek tetszett az alkaloma szabadulásra, s az előzmények följogosítanak azon állításra, hogy e kedvező alkalom nélkül Zára 1311-ben sem szakasztja meg oly bátran a hosszas időn át szokottá, sőt kényelmessé válhatott türelmet. Az alkalom valóban a legkedvezőbbnek látszott az elpártolásra.

Velence a XIII-ik évszáz végén sokat veszített tengeri hatalma nimbusából: Genua győzelmet vívott rajta, s keleti uralmát szűkebbre szorítá. De megaláztatása 1309 óta oly nagy volt, hogy a köztársaság végveszélyben forgott. Ferrara öröklése fölött harc támad az Anjoui ház mellékágának egy törvényes és törvénytelen fia közt. A törvényes örökös a pápát és az Anjoui házat, a törvénytelen pedig a szomszéd Velenczét hívja segédül. Minthogy mindkét hatalomnak magának is voltak külön igényei a vitás birtokhoz, a harc általános olaszországi jellemet ölt: a pápai guelfek és a pápaellenes ghibellinek állanak szemközt. Eleinte a ghibellin pártot képviselt Velenczének sikerül megszállani Ferrara várát, a pápai tilalom ellenére. Erre 1309-ben a pápa a legretentőbb egyházi átkok egyikét küldi az engedetlen köztársaságra.

¹⁾ Az egykoru Madius után Lucius. Schwandtnernél III. k. folio 315. 322. és 324. ll.

Habár a katolikus egyház fejének ezen szokott fegyvere már sokat veszített volt félelmességéből, alig volt az valaha sujtolóbb, mint most, Velenczére nézve. A köztársaságnak egyetlen életerét, a kereskedést, gyökerében támadta meg. Eltiltatott minden közlekedés Velenczével, minden élelem és áruszállítás oda. Minden velenczei hajót, minden velenczei árút szabad zsákmánynak hirdetett, minden velenczei polgárt rabszolgaságra hurezolhatóknak. Az egész keresztyén világban a nyereség- és kincsvágy fölszabadított nemcsak a polgári törvény, hanem a lelkiismeret féke alól is. Bármily biztos volt Velence a maga hozzáférhetlen lagunáin, nem volt állam, mely több oldalról lett volna károsítható vagyonában. Hajói az ismert világ minden tengerén találhatók, vagyonának tetemes része az európai kereskedő városok bankházáiban és a kelet drágaságaival, iparczikkeivel és terményeivel tömött raktáraiban elszórva. A kalmárkodás által fölgazdagodottnak mindenütt sok irigye, a kalmári szellem és ravaszság által nagyra emelkedett kis államnak számos gyűlölője volt, s a pápa egyházi büntetése ritka készségű végrehajtókra talált. Olasz-, Francia- és Angolországban a velenczei bankházakat és raktarakat kirabolták, a keresztyén nemzetekkel való közlekedés egy időre megszűnt, s a köztársaság harez nélkül is arra lesz való kényszerítve, hogy föltétlenül meghódoljon a szentszék akarátának, ha szerencséjére a keleti mohammedánok al, kikre a pápai hatalom ki nem terjedt, nem folytat már korábban élénk kereskedést, melyből most életét tengetheté. De nemcsak pénzügy tekintetében állott közel Velence a tönkrejutáshoz. Hadi ereje is megfogyatkozott tengeren és szárazon. A pápa keresztes háborút is hirdetett Velence ellen Ferrara visszaszerzése végett. Számos olasz város engedett a fölhívásnak, s egyesülvén a nápolyi király hadaival, Velenczét nemcsak kiűzték Ferrara területéről, hanem megsemmisítették a köztársaságnak odaküldött szárazai és tengeri seregét is.

Mindezen csapásokhoz járult egy belső forradalom is: a legnagyobb, mely valaha a köztársaság keblében történt.

Gradenigo Péter, az akkori dózse, a pápaellenes ghibellin párthoz tartozott, s nagy többsége volt a velenczei aristocratiánál, mely már ekkor a nép kizárásával az állam ügyeire döntő befolyást gyakorolt. Az állam függetlenségét védvén a pápai követé-

lések ellen, s határait terjeszteni igyekezzvén, hazafiás politikája bizonyos fokig népszerű is lehetett. De az ellenpárt, miután az uralkodó ellenfél politikája oly gyászossá lett, méltán számíthatott most arra, hogy az állam vezetőjét árulónak, vagy kormányzásra alkalmatlannak bélyegezheti, annyival inkább, mivel e párt már eleve is tüzes harczot vívott a mellett, hogy a pápával összetűzni nem kell csupa kapzsiságból, Ferrara birtokáért.

De a pártok élesebben is el voltak különözve, mint a csupa guelf és ghibellin név, és a politikai előrelátás kisebb nagyobb foka által. Gradenigo, mint érintém, az uralomra jutott aristocratiát képviselte; míg Tiepolo Boemund és guelf társai a democratiát, habár magok is az aristocratia legtekintélyesebb családainak fiai voltak. Boemund atyját, Tiepolo Jakabot 1289-ben lelkesedve kiáltja ki a velencei nép dózsának: maga is egy jeles dózse fia levén. Ez alkalommal fosztatott meg a nép befolyásától, leginkább azért, nehogy a már is hatalmas családban firól fira szállván a főhatalom, végre örökösödési monarchiai formát öltön a köztársaság. Tiepolo Boemundot bálványozta a velencei nép: apjáról öröklé kitünő személyes tulajdonaival együtt a népszerűséget, s „gran cavalier“ névvel különbözteték meg minden mások felett. A politikai elvharczot éleszté a családi gyűlölködés, s egy Tiepolo Gradenigo Péter dózsében egyszersmind nemzetsége hatalmának ellenségét látta. Már régóta tartott Velenczében a pártoskodás, s a kormány örökődése mellett is a családok közti utczaí dulakodás, melyek egyikében a Gradenigo pártbeli Dandolok összecsapván a Tiepolo-Quirini családbeliekkel, a tisztá jellemű hazafi, Tiepolo Jakab elesett. Nem kis mértékben élesztheté a fiatal Boemund szenvedélyét apjának ily módon történt halála is. Azonban a politikai indok maradt a fő: Tiepolo számíthatott rá, hogy democraticus iránya s a Gradenigo féle politikának kézzelfogható tévedései fegyverfogásra hírvák Velence lakosságát a dózse megbuktatására. Minden elő volt készítve a lázadásra. De a dózse ébersége s előre nem láthatott külső véletlenség meghiusíták Tiepolo merész fölléptét, habár a lobogón, melyet Velence utczaín elől vitt, ezt a szót emelé magasra: „Szabadság!“ A vállalat szomorú véget ért, mindjárt első fölléptével. Többen kivégeztettek, a kormányforma még aristocraticusabbá lett, közbátorság tekintetéből ekkor állittatik föl a híres „tízek tanácsa,“ a

Tiepolók megfosztatván családi nevöktől, czimeröktől, melyek helyett mást kellett fölvenniök, maga Boemund Zára vidékére internáltatott. Oly kevésbé látta előre Velenceze 1310-ben is, mi készül dalmatiai birtokában az 1311-iki tavaszra!

Habár az 1310-iki fegyveres lázadás hirtelen elfojtatott, s jól értesült záraiak remélhettek még hasonló belzavarokat, s Tiepolo kétségkívül nem az az ember volt, ki hasonló reményeket ábrándoknak bizonyított volna be nekik. Annyit határozottan tudhatunk, hogy Velenczében ily mozgalomnak nem egykönnyen elsimítható hullámai, akár okkal, akár ok nélkül, aggodalomban, rettegésben s óvó intézkedések által elfoglalva tartják a kormányt, melynek különben is külső viszontagságoktól oly sokképen megroncsolt állam hajóját kell vezérelnie. Aztán Velenceze népe sem lehetett ekkor más hangulatban, mint minden más nép szokott lenni egy elnyomott és megtorolt fölkelés után: a külső harcz soha sem hat oly leverően, még nagy veszteség esetében is, mint egy pártnak saját polgártársain elkövetett birói vérengzése, s morális gyilkolása; mert a csatatéren elhulltak neve közbecsülés tárgya, míg a biró szava, kivált régi időben, bélyeget ügyekezett ütni a családra is: gyalázattal tetézvén a szerencsétlenséget. Minden nemzet történetében legszomorúbb napok azok, melyekben egyegy győzelmes párt az úgynevezett békeszerzés leple alatt a bosszúállás művét ellenszegülés nélkül üzheti. 1310 és 1311-ben Velenczében, úgy látszott, csordultig telt a szerencsétlenségek pohara.

Zára azonban még Velenceze ily helyzetében sem mert vala elpártolni hatalmas szövetséges nélkül. Készen vélte azt találni ama hatalomban, mely mindig széles körü politikai szabadságot engedett neki, s melyet eddig is egyik urának ismervén, átállása lázadásnak sem volt tulajdonkép nevezhető. — Zára a magyar királyhoz állott át, kinek felsőségét adó által folyvást elismerte, s ki szerződésileg sem mondott le ezen városhoz való jogáról.

Nem remélhetett-e Zára sokat abból a nagy meghasonlásból, melybe a köztársaság az egész keresztyén világgal keveredett? Velenczének minden más akkori tengeri hatalom ellensége volt. Fő vetélytársa Genua s más olasz városok elvonhatták Velenceze figyelmét, — mindezek könnyen támadhattak ellene; segítséget

remélhetett a nápolyi királytól, Robert Károly testvérétől, ki Olaszországban a guelf párt vezére levén, különben is ellensége volt a pápaellenes velencei dózsénak; — s tudta azt, hogy még a mult században elkezdődött a nápolyi királyoknak Velence ellen való törekvése az Adrián. Tengeri segítséget várt pedig mindenestre a magyar király alatti többi dalmatiai várostól. Szóval, a tengeri segítséget illetőleg Zára nem gondolhatta még, mily családások várnak rá. A mi a szárazsi serget illeti, nem is szükséges neki a magyar király derék hada: Zára polgárai és a tenger-melléki bán serege visszaverheti Velence netaláni támadásait.

És valóban Zára nem is annyira közvetlenül a magyar királyra, mint a közeli és hatalmas Brebiri Pálra, a magyar tenger-melléki bánra és Bosznia urára számított, ki nek családja egyszersmind valamennyi dalmát városban grófi méltóságban, legalább a szomszéd és rokon városok tengeri segedelmét biztosítottak vélte általa. Midőn 1311-ben Velenczétől függetlennek kiáltá ki magát, egyszersmind Brebiri Pált kiáltotta ki Zára grófjának. — Zára nem tévedett, mint téved csaknem egész történetírásunk, a bán kiváló kormányzói tehetségére nézve.

Brebiri Pál még korábban közvetlen összeköttetésben állott Zárával. Említém, hogy ezen város a kikötő vámjának kétharmadát a magyar királynak fizette Velence uralma alatt is. III. Endre ügylátszik, e vámilletéket a tengeri bánsággal együtt ajándékozá Brebiri Pálnak; annyi bizonyos, hogy a bán vette föl Zára vám jövedelmének a királyt illető részét, s e célra ellenőrző megbizottat tarthatott a városban. — Fennmaradt továbbá emléke, hogy Pál bán, ki nagyon vallásos ember volt, a zárai templomok egyikének becses ajándékot küldött 1302 táján, mit a közte és város közötti zíves viszony jelének vehetünk, — nem is említve, hogy a bán családi birtokai, Brebir és Osztrovicza közel estek Zára szárazföldi területéhez.

Hozzájárult, hogy Zára és Pál bán egyetértettek egy nevezetes pontban: Velence közös gyűlésében. Brebiri Pál bánsága nagy részében igyekezett békén és barátsággal lenni Velence iránt. De 1309-ben ő, mint a pápa őszinte híve, s mint a pápával szövetkezett Anjouiak legbuzgóbb ügynöke, elvbeli ellensége lett szükségkép a ghibellin politikát követett velencei dózsénak. S nemesak tisztán politikai s ügyszólván elméleti volt az idegen-

kedés. Családi összeköttetés adott élességet a meghasonlásnak, mely a morális meggyőződésen kívül a vért is behozta a játékba. Az a Tiepolo Boemund, ki Velenczében meg akará dönteni a ghibellinét, s kit Velenceze legyőzván, megfoszta családi nevétől és beesületétől, Brebiri anyától született: Pál bán Tiepolo Jakabnak, a Boemund atyjának adván feleségül leánytestvérét. Végre abból, hogy a bán nemzetsége az egész tengerparti Dalmátiának kormányzója legyen, még csak az egy Zára, épen a legfontosabb város hiányzott. Így a boszú, családi érdek nagyon megegyezett a magyar koronának és a pápai székek teendő újabb szolgálattal Zárának visszaszerzésében: hogyan ne ragadta volna meg Brebiri Pál bán a kínálkozó alkalmat, melyet épen kedve szerinti indokok támogatának?

Bemutatám a Zára alatti dráma szereplő csoportozatait és világos indokaikat. Előtérben áll Velenceze, mint támadó és legtevékenyebb fél: másik oldalon szintén előtérben Zára polgársága és a tengermellék Bánja: távolabb, a háttérben, Robert Károly, testvérével a nápolyi királylyal és a pápával. Lássuk most a cselekvény lefolyását, úgy mint a krónika töredék adatai tudnunk engedik.

Velenceze dózséja, Gradenigo Péter, a köztársaságnak el-kényszeredett állapotjában is azonnal erélyes intézkedéseket tett azon város visszaszerzésére, melyben egy nagyon alkalmas tengerészeti állomást veszített, s mely mint ellenség, legalkalmasabb lehet nyugtalanítani az Adria öblén folyó kereskedését. Velenceze még most nem indított, úgy látszik, hadsereget Zára visszafoglalására: hanem repressaliákkal akarta visszaállásra kényszeríteni. Már június közepén panaszolja Pál bán a pápának, hogy Velenceze hajós-serge Zára szigeteit igyekszik elfoglalni¹⁾. Zára tengeren nem szállhatott szembe a köztársaság hajóhadával: Pál bán 1311. június 16-án kéri annál fogva a pápát, tiltsa el Velenczét ama szigetek háborgatásától. — Azonban már ekkor váratlan fordulatot nyert volt Velenceze ügye a pápai udvarnál. Ugyan-

¹⁾ Tört. tár. IX. 10. l.

csak júniusban, még pedig 15-én megérkezett s kihirdettetett a Rialton és a Szent-Márkon az az örvendetes hír, hogy a köztársaság fegyverszünetet kötött a szentszékkal. Velence százezer florencei arany lefizetésére kötelezte magát, melynek felét még azon évben Avignonba szolgáltatta. A pápa, bár nem menté föl a köztársaságot az egész egyházi átok alól; de közlekedésének és kereskedelmének engedményeket tön — azaz enyhíté az átoknak legsujtolóbb részét. Velence kiengesztelődésére kétségkívül befolyással volt Zára elpártolása is, melyet a velencei tanács nagy veszteségnek tekintett. Mindamellett, hogy a pápának ígért tetemes összeget is kölcsön útján kellett fölvennie, a mi pedig nagy bajjal sikerült, júliusban új kölcsön fölvétele határoztatik el a Zára elleni vállalat erélyesb folytatására ¹⁾. A pápa, ha fölkérte is Velenczét Zára birtokainak bántatlanul hagyására, a most már félig barátságos intésnek fogamatja nem volt. Zára védte ugyan magát, s védte a bán is; mert ámbár személyesen nem ment Zára alá, talán aggság vagy gyöngélkedés gátolván, de legidősb fiát, Brebiri Mladen grófot, ki még apja életében viselte, mint örökös, apja czimeit, odarendelte Zára oltalmára ²⁾. Velence azonban ott folytatta a harczot, a hol a bán nem védhette Zárát: szigetein és kereskedő hajóiban.

A magyar király Robert Károly még júliusban futárt indít Velenczébe egy levéllel, melyben inti a köztársaságot, hagyjon föl Zára súlyos károsításával; ne bántsa azon város polgárait személyökben és vagyonukban, mely jog szerint a magyar koronához tartozik ³⁾. Abban, hogy a futár választ sem várva távozott Velenczéből, a körtársaság fenyegetést láthatott — mely alkalmassint ki is volt fejezve az okmányban, melynek egész szövege nem ismeretes. A királynak egy második és harmadik üzenete is sikertelen maradt. Mindenikben óvás tétetik Velence eljárása, s különösen Zára szigeteinek háborgatása miatt. Tudbatjuk pedig, mily gonosz értelme volt abban az időben a háborgatásnak. A király harmadik leveléről mondatik, hogy abban ő megtorlásokkal fenyegeti a köztársaságot, a mi legkönnyebben a velencei keres-

¹⁾ Romanin III. k. 87. l.

²⁾ Tört. tár az i. h.

³⁾ Katona VIII. 230. l.

kedőkön történhetett, kik sűrűn látogatták a magyar területet s még 1310-ben, a köztársaság excommunicatiójának legroszabb évében is, István, a tótországi bán szabad járáskeletést enged a velencei kereskedőknek ¹⁾ egész Slavoniában.

Velence is válaszolt nagy későn a király üzeneteire. A dózse azt állítja, hogy Zára Velence birtoka, s az volt emberi emlékezet óta; hivatkozik a IV-ik Bélával 1244-ben kötött szerződésre, mely a várost Velenczének adta. A magyar királynak csak annyi joga volt a városhoz ama szerződéshez képest, a menyiben a kikötő-jövedelmek bizonyos része őt illeté. Ezt a jogot elismerte Velence, folyvást fizetvén ama jövedelmek kétharmadát a magyar királynak, s újabb időben Brebiri Pálnak, a tengeremelléki bánnak. — Zára elpártolván, Velence úgy tekinti, mint háladatlan lázadót. A záraiak, írja a dózse, Velence szelid és jótékony kormányja alatt nagyon is fölhíztak, annyira, hogy a kövérség miatt elvesztették eszöket, midőn elég vakmerők föllázadni ellene. De reméli a dózse, hogy ha önkényt vissza nem térnek az engedelmességre, majd meglakolnak árulásukért és elbizakodásukért.

Ezen okmányok hű bizonyítékai annak, hogy azon időkben a diplomatiái finomság is mily goromba színeket használt. Egyébiránt az álnokság meglephette különösen a záraiakat: a köztudomású ténynyel szemben egész határozottsággal azt állítja a dózse, hogy a záraiak a nagy jóllét miatt pártoltak el Velenczétől! — Azonban még ily válaszzsal is mily soká késett ez! — Octoberben küld levelet s novemberben egy követet Robert Károly udvarához. Más szókkal mindaddig, míg az évszak lehetővé tette a tengeri működést, fegyverrel remélt válaszolhatni, s csak akkor állott szóba, midőn a tél néhány hónapi szünetet tön szükségessé. A meghíusult erőfeszítések után szó- és írásbeli harczt folytatott, melytől annál több sikert várt, mivel időközben a velencei ügyek jobbra látszottak fordulni.

Velenczében 1311-ben, még augustusban meghal Gradenigo Péter, s helyébe Giorgi Marint választják dózsének. Nagyon vallásos, s tán épon guelf érzelmű agg férfi volt; mert megválasztását főleg annak köszöné, hogy a velencei tanács óhajta óhajta a pápával való teljes kibékülést, melyre nézve folyton folyt

¹⁾ Tört. tár. az i. h.

az alkudozás az avignoni pápai udvarnál. Velence hát egy újabb lépést tett a kiengesztelődésre ezen az oldalon.

De az új dózse oly kevésbé akart békülni Zárával, mint előde. Zára 1311-ben szeptember végén lépést tesz a kiegyezésre, levelet küldvén Velenczébe, megkérdezeni, indíthat-e bizvást egyezkedő követet. Jelenti Zára, hogy őszintén kívánja a békeséget; de egy arbói polgárnak Velenczébe történt halála elijeszti a követküldéstől. Velence october 17-én egy inkább boszantó, mint engesztelődő hangon írt levélben felel: Velence már több ízben küldött Zárába biztost a kiegyenlítés eszközzésére, de hasztalan. Azonban ha igaz lélekkel békülni óhajtanak a záraiak, küldjék bizvást követeiket — oly bátorságban lesznek, mint ott hon. Különbben, így végzi a dózse, jól tudjuk, hogy szavaitok nem érnek semmit. Ravasz szájatok egyet mond, s ezetek mást gondol ¹⁾.

Az ebben a tárgyban tüzetesebb történeti műveinkben nem annyira az időszámban való tévedést tartom lényegesnek, hanem azt, a mit magyarázatul könnyedén utána vetnek. Szerintök Zára nem őszintén kívánta a békét, — csak időnyeres tekintetéből. Oly állítás, melynek alapjául nem szolgál semminemű hiteles okmány. A dózse mondja azt, hogy Zára talán nem őszintén óhajt békülni, még pedig azelőtt mondja, mielőtt az alkudozások csak elkezdődhettek volna. A kevélység s gyűlölet fölkiáltása foglaltatik e szóban, mely ha bizonyít valamit, azt bizonyítja, hogy Velence volt az, mely ha békülni akart is, maga szándékozott szabni föltételeket.

Ha nem egy szavaiban is boszút lehelő ellenség levelének betüiből, hanem a viszonyok összeségéből indulunk ki, azt a hypothesisist állíthatjuk föl, hogy Zára őszintén és komolyan ki akart egyezni Velenczével, habár oly föltételek alatt, melyeket Velen-

¹⁾ Ezt az okmányt Lucius (Schwandt. III. 319. és Katona VIII. 1. 242) hibásan teszik 1312-re. Az okmány így kezdődik: „Marinus Georgio, dei gratia Venetorum atque Croatiae dux“ stb. Giorgi Marin dózse 1312-ben juliusban halt meg; s így 1312. october 17-én nem irhatott levelet. A körülbelül csak 11 hónapig kormányzott dózse, mint ilyen csak egy october 17-ét ért, s az az 1311-iki volt. Ha 1312-ben iratott volna az okmány Superantius (Soranzo) dózse nevével kezdődik vala.

eze visszautasított, s ez lehet oka, hogy a kiegyezés megbíusult. Semmi ok sincs azt hinnünk, hogy Zára nem 9hajtott békülni, — sőt, mint alább kifejtem, Zárának nagy okai voltak a tisztesség föltételek melletti visszapártolásra.

Itt csak annyit jegyzek még meg az 1311-ik évhez, hogy annak őszén, october 12-én erősíti meg Robert Károly szabadalmait — egész egy hóval azután, hogy a város kísérletet tön a Velenczével való kibékülésre. Zára visszanyeri mindazokat a szabadalmakat, melyeket még III. Béla királytól nyert volt. A bánnak semmi hatóság nem engedtetvén a város beligazgatásába s az igazságszolgáltatásba, a nép a maga szokásai szerint kormányozhatja magát, akár kebeléből akár máshonnan, de maga által választott rectorok alatt. Semmi olynemü megszorítás, mint Velence alatt. — A magyar király se hivatalnokokat, se helyőrséget nem erőszakol a városra, mint a velencei republica. — Megjegyzendő, hogy a gróf-választásról nincs szó az okmányban. A záraiak Brebiri Pált választván grófjokul, kinek testvérei, fiai voltak grófok a többi dalmatai városokon, ezúttal nem szándékoztak a gróf-választás kérdését bántani. Érdekökben álla minél jobban lekötelezni magoknak a hatalmas családot, s általa egyszersmind a többi dalmatai várossal egyetértést eszközölni. Mladen bán más czímei közt találjuk ezt is: „Zára örökös grófja.“ E czímet csak 1311-től 1313-ig viselhette.

Minél több őszinteséggel akart békülni Zára, minél több engedményt tett, s minél kevészyebben követelé a velencei tanács, nagy bihetőséggel, a föltétlen meghódolást, a szorongatott város annál szilárdabb ellenállásra készülhetett.

1311-ben a nyár folytán Velence nem boldogulhatván volt dalmatai vazalljával, 1312-ben a legnagyobb mérvü erőfeszítéseket tette a város visszahódítására.

Velence már a nevezett év márcziusának 2-án új kölesönt vesz föl, s az adó egy nemét följobb emeli, kikötvén a tanács, hogy mindezen költség kizárólag a háboru folytatására fordittassék. Egy második kölesönt ez évben május végén vesz föl a köztársaság kormánya. Egyszersmind szárazzi sereget is küld Zára alá Da-Malo Renier vezérlete alatt. A hajóhad parancsnokául

¹⁾ Romanin III. 87. 88. 1.

Giustignan Belletto küldetik, testvére azon Giustignan Jánosnak, kit a záraiak föllázadásuk alkalmával börtönbe vetettek, s folyvást ott tartottak ¹⁾. Zárát még mindig polgárai és Mladen bán védelmezték. A velencezések működése ha sztalan volt, —sőt az 1312-iki hadjárat alatt a záraiak vívnak oly diadalt, melyre, mint tengerészek sokáig büszkék lehetek.

Giustignan admiral számos három-evezőseivel már régóta hasztalan horgonyozott Zára azon téres kikötőjében, mely tőle északra esik. Mint a velencei krónikák írják, a tengernagy betegesen feküdt az admiral-hajón. A három-evezősök egymástól jókora távolságra horgonyoztak a széles kikötőben. Egy este felé, midőn az idő viharos volt, a záraiak nagy titokban vakmerő tette készülődnek. A setét, viharos est beállván, az ostromlottak számos sajkával kiindulnak s egyenesen az admiral-hajónak mennek. Mielőtt a többi három evezős észre venné, a záraiak elfogják a nagy hajót a benne feküdt admirállal s egy másik főemberrel együtt. A szerencsétlen Giustignan oda került, hol testvére volt s nemsokára meg is halt. Némely velencei krónika szerint a záraiak végezték ki barbár módon, más, ugyancsak velencei krónikás szerint bánat és betegség ölte meg ¹⁾.

Azonban a kis diadal, mely fényes bizonyága, mily gyakorlott tengerészek voltak a záraiak azon vízi guerilla harcban, mely a kalózkodat oly félelmissé teszi, — Zára viszonyai az 1312-iki tavaszon rosszabbra fordultak. Brebiri Pálban, egy okos tanácsadót s hatalmas, közeli pártfogót veszítettek, kit fia Mladen, aligha pótolhatott. Brebiri Pál májusban hal meg elsratlatlanul sőt említetlenül történetírásunk által.

Annál nagyobb súlyt helyez történetírásunk arra, hogy Zára sorsára nevezetes befolyással volt Csák Máté lázadása. Szükségének vélek hát egy rövid kitérést eme kérdés megvizsgálhatására.

Csák Máté, ki már 1308-ban, 1309-ben és 1310-ben Robert Károly híve volt, — az egyházzal még nem békült volt ki: egyházi átkot hirdetett volt ellene a pápai követ, s annak végrehajtásával az esztergomi érseket bizta meg. Oly hatalmas oligarcha, minő Csák volt, elég erősnek érezte magát akármely érsekkel ujjat húzni. Iszonyú boszút állott az esztergomi érseken és a nyitrai püs-

¹⁾ Schwandtner, III. 322. Romanin, az i. h.

pőkön. Birtokaikon égre kiáltó dulásokat vitetett véghez, s megyéjükből sok birtokot erőszakosan elfoglalt volt. De mind addig még lázadó nem volt, ki a királyt akarta volna megbuktatni, vagy valami politikai elvért szállt volna harcra: boszú, talán birtokvágy s legfőlebb az őt kiátkozott papság elleni gyűlölet vezérlék, Károly azonban nem volt az a király, a ki veszteg türte volna, hogy az országnagyok magok vegyenek elégtételt, hogy nyilvánosan égesse nek föl és raboljanak ki falukat és városokat. Különösen pedig nem türheté az egyház érdekeinek oly flagrans megsértését, melynek alászállott tekintélyét helyreállítani uralkodása egyik föladatának vallotta. Annálfogva a király volt az, ki támadólag lépett föl a bitorló és esendzavaró ellen. Csák fegyveresen fogadá a királyt Kassa közelében, s így lön a bitorlóból lázadó. — A rozgonyi véres diadallal szilárdul meg végkép Károly trónusa; a nagyok féktelen önkénye, a rablás és bitorlás ezerfejú sárkánya volt az, melyet Róbert Károly a rozgonyi mezőn eltapodott. — Csák Máté a költészetben tragicus személy lehet, mint a kít a papsággal folytatott újjhuzása vezet fokonként nagyobb nagyobb bűnökre; de dicsőítést se költészetben, se a történetírásban nem érdemel. Elvet csak 1308 előtt képviselt, míg Venczel híve volt. Ekkor meggyőződéssel bíró embernek tarthatjuk őt, s 1308-ban is hazafiasnak mutatkozhatik. 1312-ben Máté semminemű elvnek nem képviselője: s Robert Károly az, ki elvért és szabadságért harczol, megdöntvén a felföldön a zsarnokságot, önkényt, bitorlást és rablást. Nem volt az polgárháboru, melyben pártok állanak szemközt, hanem az ellenfél által sem kétségbevont törvényes hatalomnak gyakorlása a személy és vagyonbátorság háborítói ellen. Mátyás királynak a Komoróczyiak elleni hadviselése csak másolata volt később annak, a mit Róbert Károly tett a felföldön. S Mátyásról senki sem mondja, hogy hatalmát csökkenté a rablókon vett győzelem. Róbert Károly a rozgonyi győzelemmel egy szebb jövőnek, egy Nagy Lajos dicső korának előkészítésére hatalmas lépést tön.

Meg kell említenem, hogy a rozgonyi ütközet 1312-ben, június 15-én, tehát, úgyszólván tavasszal történt. Hátra volt ugyan, hogy a király még némely egyházi és királyi birtokokat kivegyen Csák és más bitorlók kezéből; de attól nem igen tartott, hogy támadólag merjenek föllépni ellene, — midőn még

1312-ben is a király volt a támadó, ha nem is a csatában, de az egész hadjáratban. Ennélfogva nagyon ingadozónak látszik az a hypothesis, melyet több történetírónk, egyik a másik után fölhoz, mely szerint Róbert Károly még 1313-ban is Csák miatt nem vihetett segítséget Zárának. Igazsággal vagy azt mondhatjuk, hogy egyáltalában nem tudhatjuk, mi olyas történhetett Magyarországon, a mi gátolhatta volna a királyt; vagy azt, hogy általán a garázdálkodó oligarchák gátolták; mert a Dunán túl, az austriai széleken, a mai bánságban, Erdélyben, szóval az országban mindenütt voltak, nem nyílt pártütők, hanem olyanok, kik nem tarták tiszteletben a törvényt.—Épen Csákot emlegetni 1313-ban, nem jogosít föl semmi.

A viszonyok ismeretéből kiderül, hogy Zárának semmi szüksége sem volt Károly szárazai hadaira, — s Csák Máté nem rontott semmit Zára ügyén, még 1312-ben sem, nemhogy 1313-ban: ebben az egyben fölmentheti őt a vád alól a történet ítélőszéke,— s ha Velenceze a polgárháborúra számított valamit, Károly győzelme csak leverőleg hathatott rá, mint az ország minden ellenségére.

Más körülmény volt, mi Zára ügyének rosszabbra fordultát jelenté.

1312-ben még tavasz derekán kibékül Velenceze Paduával, s ugyanazon évben július 3-án meghalván Giorgi Marin dózse, tíz nap mulva egy nagyon erélyes és jeles kormányférfi, Soranzo János választatik meg helyette. Első gondja volt a Zára elleni harc erélyes folytatása és boszúállás Giustignan elfogásáért. Da-Canal Guido lett a hajóhad parancsnoka; — s az egész velencezi nép közül minden fegyverfogható ember összeiratván, formaszerinti sorozás tartatik sorshuzás útján. A helyettesítés megengedett, de távollevők is kötelezve voltak helyetteseket állítani. A sereg vezérlete Morosini Teofilra bízott, ki a sereggel együtt szeptemberben érkezhett rendeltetése helyére ¹⁾. Látni ebből, hogy Velenceze becsület- és életkérdésnek tekinté Zára viszszafooglalását: az azon időben oly szokatlan sorozás végső erőfeszítésnek tekinthető. Velenceze dózséjának ily harcziás föllépése a megszólalásig híven festi hangulatát: ily harcziás állásban mást

¹⁾ Romanin, III. 90.

nem követelhetett Zárától, mint föltétlen meghódolást. Zára ily módon annál elszántabb ellenállásra volt kényszerítve — s valóban Zára és Mladen bán meghiúsíták a hatalmas Velencének mind szárazsi mind tengeri támadásait, — míg a téli évszak visszavonulásra kényszeríté.

Következett az ostrom harmadik éve. Soranzo dózse azon kívül, hogy a tengeri és szárazsi erő előkészítésén fáradozott, külföldi katonaságot von zsoldjába a köztársaság megviselt pénzerejének nem kis megerőtetésével.

1312-ről 1313-ra való télen egy Dalmasio de Banoli nevű lovag ajánlá föl szolgálatait. Alig lehet tökéletesebb példányát találni nála azon kalandoroknak, kiket Olaszországban condottiereknek neveztek. Gyakran cseréltek urat, s ahhoz állottak, a ki több zsoldot ígért. Ily megvásárolható lovag volt Dalmasio. A Ferrara miatti harcban a nápolyi királyt szolgálta, s nemcsak hogy harczolt Velence ellen, hanem épen ő volt az, kitől a köztársaság a legérzékenyebb vereséget szenvedte. S ime egy pár év mulva ugyanaz a condottier szívesen áll Velence szolgálatába, s ugyan az a Velence készséggel veszi meg őt és csapatját drága pénzen. Ez a csapat ezer hosszú lándzsás gyalog, ezer lovas és ezer ostromgépész volt. Zsoldosai úgy nevezett catalánok, habár nagy része nem látta Cataloniát. Először a nápolyi Anjouiak idejében jelennek meg cataloniai és arregoniai zsoldosok Olaszországban. Később minden másféle idegen nemzet is vegyült közéjük; de a zsoldosokon rajta maradt a catalan név. Ily gyűlevész lehetett Dalmasio catalan-serege, s maga is a Balear-szigetek egyikén született. A zsold tetemes volt. Velence minden catalánnak nyolcz arany havi bért adott — s ezek három havi szolgálatra kötelezék magokat. Velence remélte, ennyi idő elég lesz rá, hogy eme gyakorlott sereg, mely az ő hadait tönkre birta verni Ferrára alatt, Zárát visszaszerezze.

Ha előbb nem, májusban mindenesetre Zára alatt volt már az ostromló had. Delfino Bálduin vezérlé a tizenöt nagy, s sok kisebb gályából alkotott hajós és kiszállítandó szárazsi sereget, mely velencésekből állott, míg Dalmasio seregével kizárólag a szárazsi részen volt folytatandó a működést.

A partra-szállás nem gátoltatott meg. Dalmasio és a velencések a város közelében árkokkal és kerítéssel keményen erődí-

tett tábornok, midőn Mladen bán tetemes sereggel szintén a város alá érkezett. Oly módon választá ki táborhelyét, hogy mind a város kapujától, mind a velencei tábornoktól egyenlő távolságra, mintegy ezer lépésre legyen. Így közelről szemmel tarthatá az ellenséget, s nyitva a száraz közlekedést a város számára. — Mintegy három hónapig nem történt derék összecsapás. A velenceiek szárazon nyilván nem mertek nagy harcba bocsátkozni a bán seregével, melyben egyfelől a horvátországi nemesek hadai, másfelől német zsoldosok voltak. Az egykorú és épen dalmatiai Madius említi a „teutonicus“-okat. Ily név alatt említik gyakran azon korbéli okmányaink a hazánkba telepített német lovagokat, mint pl. a szepesi százasokat. De akár zsoldos, akár szolgálni kötelezett dandár volt ez, azt kell hinnünk, a király küldé a bán mellé — s így kétszeresen alaptalan, mintha 1313-ban Károly Csák miatt nem bírta volna segélni Zárárt. Azonban Mladen bán sem bocsátkozott nagy ütközetekbe az idegen zsoldosokkal. Ha teljesen elfoglalhatta volna is Dalmasio megerősített táborát, a győzelem koránt sem lett volna döntő. A hajóhad ellen nem működhetett, sőt a száraz had is erre menekülhetvén, megsemmisíthető nem volt, s így Zára sem felmenthető.

Ez lehetett a hadak vesztelésének oka, melyben szintén nem telhetett kedve egyik félnek sem. Velenceinek, — mint egyik krónikása írja — nagyon terhes volt a hadi költség, míg a bán hadai könnyebben voltak tarthatók a nem ellenséges földön s magában Zárában. De az oly militia-féle seregnek, minőből a bánénak kellett állania, rendkívül terhes és szokatlan volt az oly hosszú táborozás, s szükségkép ki kellett időről időre cserélődnie. A zsoldosak fizetése pedig szintén nagy teher volt magyar részen is.

Már három hónap óta unatkoztak a sereg Zára alatt, s ekkor egy új kísérlet történik a Velenczével való kibékülésre. Az ajánlott békepontok ismeretlenek előttünk; de a tény magában is nevezetes, s az események sorozatában fontos láncszemet képez.

Augusztusban Mladen bán maga küld békejavaslati pontokat Velenczébe a záraiak nevében, mint a velencei levéltár adataiból velencei történetírók mondják, — s Mladen bán tanácslá, hogy a záraiak egyezzenek ki Velenczével. Velence nem fogadá ugyan el a béképpontokat, s más föltételeket szabott; de fölhatal-

mazá vezéreit és kormánybiztosát, hogy belátásuk szerint cselekedjenek. Velenceze válasza augusztus 28-án kelt. S mit tön most Mladen bán, midőn úgy látszott, hogy a békekötés műve legjobb folyamatban van? — Elmondom az eseményeket a krónikairók előadása szerint, az indokolást végül hagyván.

A bánnak értésére esett, hogy Dalmasio catalánjai züglódnak Velenceze ellen, s tudta, hogy az ingadozó hűségű nép zügása már fél elpártolás. A három hónap, melyre Dalmasio bérelve volt, már letelt. A köztársaság még csak egy óra akarta szerződtetni, még pedig az előbbi zsoldnak csak felét ígérte. Tudta a böles tanács, hogy a zsoldos nép velencezi hajók nélkül oda nem hagyhatja állomását — s azért majd megelégszik kénytelenségből a leszállított zsolddal is. Mladen megértvén, hogy a velencezi vezérek föl vannak hatalmazva az alkudozásra, Dalmasioval találkozást tartott, színlelvén, mintha Zára föladásának föltételeiről értekeznének. Pedig merőben egyéb volt, a mit tervezének: a velencezi tábort akarák közös erővel megsemmisíteni. Ennek díjában Mladen ötezer aranyat adott át Dalmasiónak; a szerződés másik pontjában Mladen bán ígéri, hogy Dalmasiót be fogja bocsátni Zarába zsoldosaival együtt. Dalmasio a városnak kapitányává lesz, s évenként ezer aranyat kap attól, ezenkívül elegendő gabonát, bort és olajat. A szerződés nem mondja ugyan, de kiténik későbbi kikötésekből, hogy Mladen megmaradt Zára grófjának, s így Dalmasio mintegy az ő nevében volt kormányzandó és oltalmazandó a várost. Kiköti továbbá, hogy Dalmasio mikor tetszik odahagyhatja a várost, s ebben az esetben a bán ingyen szállíttatja őt, katonáit és lovait nápolyi területre, vagy a hová menni akar.

Miután a szerződésre mindkét fél megesküdtött, Dalmasio visszatért a velencezi táborba, boszankodást színlelvén azon, hogy az állítólag Zára föladására folytatott alku nem sikerült. Dalmasio azonnal intézkedéseket tett, mintha másnapra ostromot akarna vinni a város ellen, s csak főembereit avatta be terveibe. De az ostromló sereg velencezi része még az nap értesülvén a titokban forralt cselszövényről, következő éjjel odahagyta mindenestül a tábort s hajóira menekült. A visszavonulás teljes megszaladás volt; — mert a hajóhad sem maradt a város alatt, hanem nagy sietséggel vitorlázott el.

A mennyiben a velenczések merőben odahagyták a csatatért, a záraiak diadalünnepet tarthattak volna. De a rájok virradt közelebbi nap, szeptember 1-seje, alkalmasint kedvetlen meglepetés napja is volt. Dalmasio bevonult a városba zsoldosaival, és megszállotta. Mladen bán ugyan kifizette volt neki az ígért összeget, de nem érezhette magát teljesen kielégítve sem maga, sem zsoldosai. A tervnek egy rájok nézve igen lényeges része meghiusult. A velencei zsákmány, melyet oly bizonyosnak tarthattak, kisiklott kezeik közül.

Zára lakosai nem láthattak kedves vendégeket a zsoldosokban falaik közt. A helyőrség tartása volt egyik legnagyobb panaszok Velence ellen korábban is. — Nem is sokáig maradtak a catalánok uralma alatt. Három hét múlva, szeptember 23 kán, Zára ismét Velenczének adja meg magát. A föltételek olyanok, hogy ha Velence nem a megszaladott, hanem a győztes fél lett volna is, kevéssel szabott volna súlyosabbakat. Csak egy-két pontban enyhébbek az 1244-kieknél. Hibás fölfogás ennél fogva, a mit Katonánál is olvasunk, mintha az új szerződés által a záraiak nyertek — még pedig „sokat nyertek“ volna. A szerződés, melyet Katona nem ismert, ily viszonyt mutat fel:

Most nem Velence küld ugyan grófot a városba, de teljesen szabad-választási jogát sem nyeri ez vissza; mert ki van kötve, hogy csak valamelyik velencei patricius család tagja választható meg. Ezúttal is maga Velence nevez meg három egyént abból az osztályból, kik közül egyiket ideiglen megválaszthatják. A gróf csak nagy bűnökben itél, — kisebbekben a városnak tetszés szerint választott birái döntenek; de csak a velencei büntető-törvények szerint. A szerződésben nincs kikötve ezúttal, hogy velencei helyőrség tanyázzék a város falai közt; de meg van újítva az a pont, mely szerint a város erődítvényein nem építhetnek semmit a velencei tanács engedelme nélkül. Minden zárai férfinak, a tizennégy évesen kezdve, hűséget kell esküdnie a velencei dózsának és utódainak, s ezen eskü minden tíz évben meg fog újittatni. Küldjön Zára ünnepélyes követséget Velenczébe, melynek tagjai, a dózsét megillető tisztelettel, azaz fölemelt palásttal meghajolva kérjenek kegyelmet és bocsánatot. Nem lényeges különbség, hogy 1244-ben kilenczven, most pedig csak hat zárai polgár kényszerítették a városnak ezen megalázkodási komédiáját eljátszani. Zára

a minden két évben újra választandó velencei grófnak két ezer font évi fizetést ad, s ezenkívül minden márcziusban három ezer nyest bőrt, vagy a megfelelő arany-értéket szolgáltatja Velenczébe. Midőn utóbbi sereget küld, Zára tartozik ötszáz fegyverest adni hozzá, és egy nagy hajót, melyek azonban Raguza vonalánál messzebb menni nem tartoznak. Zárának Velenceze visszaadja a háboru alatt elfoglalt szigeteit, valamint a város polgárainak, Velenczében, Arbo és Veglia szigetén letartóztatott árúit.

Lényeges még megemlítnünk a szerződés két pontját, mely szerint a magyar király joga ezutánra is, mint a háború előtt, fenntartatik, valamint épségben hagyatnak a Mladen bánnal e háboru folytában kötött szerződései a városnak. Végül esz közöljék ki a záraiak, hogy Mladen bán lemondjon a „zárai gróf” czimről, melyet visel¹⁾.

Dalmasio maga is el vágyott menni a városból. Alkalmasint egyezése volt már a nápolyi királylyal; mert velencei hajókon Apuliába szállítottott. Nemsokára catalánjaival együtt ő szállja meg Ferrarát Robert király részére, míg 1317-ben Ferrára fellázadván a zsoldosok rakonezátlanlansága miatt, kiüzi őket falai közül. Mladen bán pedig még 1313-ban decemberben Pál testvérével együtt ki-neveztetik Velenceze tiszteletbeli polgárává.

Az 1313-ban augusztusban és szeptemberben Zára alatt lefolyt drámának meséjét elmondám a fennebbieken, a régi adatokat némi új adattal bővítvén. Az események előadása nem nagyon tér el; de annál eltérőbb indokolásom az eddigitől.

Azt olvassuk történetírásunkban, hogy Mladen bán nem védte Zárát egész buzgalommal; hogy Károly király 1313-ban el levén foglalva Csákkal, nem küldhetett segítséget Zára alá; hogy a bán szántsándékkal Velenceze kezére játszta a várost, s ennek díjában nyerte a velencei patriciusi palástot a köztársaság tanácsától, — szóval árulást követett el.

Mindez másként áll, ha egyfelől az irott emlékek betűin kívül a viszonyokat szemügyre vesszük, s magoknak az irott emlékeknek betűit is jobban megtekintjük.

¹⁾ Romanin. III. 93. Magy. Tört. Tár. IX. 13.

Először is a viszonyok egész összesége azt mutatja, hogy Brebiri Mladen bán volt legállandóbb és kitartóbb védelmezője a grófsága alá pártolt városnak, s mind Zára, mind a magyar király hajlandóbb lehetett a kibékülésre, mint ő.

Az ostromállapot senkinek sem volt oly alkalmatlan, mint Zárának. Három egész nyár hadjárata bizonyítja, hogy Velence legnagyobb erőfeszítései sem képesek fegyverrel bevenni a tengeri várost; de három egész nyár tapasztalása mutatá, hogy Zára és a bán tengeri creje nem elegendő, nemhogy Velence teljes visszaverésére, hanem az ostromzár fölbontására sem: legfeljebb egy-egy kalóz kirándulás sikerülhetett. Pál bán még az első nyáron bevallja Zárának tehetlenségét a tengeren; mert a pápát kéri, hogy tekintélyével pótolja, ha lehet, egy erős flotta hiányát. Zára büszkesége ki volt elégitve azzal, hogy a világ első rendű tengeri hatalma nem bír vele; de három nyáron át ostrom alatt lenni, s a következő nyarakra sem várni kedvezőbb állapotot, csüggesztő és végső tönkrejutással ijesztő gondolat volt. A városnak minden szigete el volt kobozva, a jövedelmes tengeri keresettől merőben elzárva, künn forgatott vagyona letartóztatva vagy kirabolva. A város népének egy tetemes része koldus botra jutott szükségkép. Ha ezt Lucius és Katona megfontolják, nem mondták volna oly határozottan, hogy Zára nem volt őszinte a Velencével való kiegyezés ajánlásában. — Hinnünk kell, hogy már az első nyár lehangozta Zárát, s midőn oly positiv adat van rá, hogy a város lépést tett e célra még 1311-ben, egy merőben alaptalan conjecturával nem lehet azt semmivé tenni. Lucius és Katona tudják az általok közlött oklevelekből is, mily tehetlen volt Zára a tengeren Velence ellen, s mégsem tarták ezt igen lényeges körülménynek.

Pedig ez azon mindenek felett uralkodó pont, mely tekintetbe kell vennünk, s ez az, mi meggyőz a felől, hogy Zára el-este csak attól függött, mily hosszasan lesz képes kitérni Velence, nemis a tulajdonképi és véres ostromokban, hanem csak az ostromzár szigorú fenntartásában. Azonban Velence három évi kitérése és az alkudozásokban váltig követelődző és mitsem engedő magatartása bizonyíták, hogy a köztársaság érzi előnyét, s nem egyhamar fog kifáradni. Zárát semmi egyéb meg nem menthető, mint egy Velence elleni tengeri diversio. De ennek eshetőségére is mind jobban enyészőben volt a remény. Velence, mint

mondám, Zára elpártolása után csakhamar fegyverszünetet kötött volt a pápával, s némileg barátságosan folytatta vele az alkudozást. Azonban még 1312-ben is a dolog kiegyenlítve nem volt; kérdés maradt, lefizeti-e Velence a pápának ígért százezer aranyat; és az excommunicatio alól sem volt még teljesen fölöldva. 1313-ban ezekre nézve sem maradt fenn némi reményt engedő bizonytalanság. Azon év márcziusának 26-án érkezett meg Velenczébe az örvendetes tudósítás, hogy a köztársaság föl van mentve teljesen az egyházi átok alól, miután a százezer aranyat lefizette a pápának. A kibékülés meg volt Roberttel, a nápolyi királyllyal is, miután kielégítésére Ferrarát neki ajándékozták, melyet, mint említém, catalán bérenczei szállottak meg későbbben. Ennélfogva Zára az egész 1313-ki nyarat a nélkül állotta ki, hogy kívülről valami bonyodalmat várhatott volna, mely a velencei hajós-serget elvonja falai alól. Egyszersmind világos lön, hogy Velence külső viszonyainak megszilárdultával a negyedik nyáron is folytatandja, a mibe három éven át bele nem fáradott.

A záraiakban a lelket eddig is a megsértett önérzet tartotta fenn. Ha már az első nyár végén vissza akartak állani Velenczéhez kedvező föltételek alatt: a harmadik nyár valószínűen hajlandókká tette keményebb föltételek elfogadására is, mint a miöket óhajtottak.

A magyar királynak tisztán kellett látnia a helyzet ama föpontját, melyet fentebb kiemeltem, s mely szerint Zárának hajókra, nem pedig szárazai banderiumokra van szüksége. Miért küldött volna oda több csapatot, mint a mennyi szorosán s csak épen annyira elegendő, hogy Zára helyörségét szaporítsa, s a Velenczések szárazai expeditióját sikeretlenné tegye? Minél nagyobb serget küld oda, eme szükségesen felül, annál helytelenebbül cselekszik vala, s annál kevesebb ideig gyözi kitartani. Az ily állandó hadviselés nem volt lehetséges csupa fölkelő sereggel. Hónapokra bérlett zsoldosok is kellettnek hozzá, s mindenesetre tetemes pénzösszeg. Károly eleget tett, ha a Velence szárazai seregének aranyai szerint küld Zára alá segítséget, s a bánra bizza az ügyet, kinek személyes érdekében áll a város megtartása. A király nem akará koczára tenni a többi dalmát várost is, melyek ellen Velence a háboru három éve alatt nem lépett föl fegyveresen. Különben is 1313. tavaszán Károlynak külföldi pártja, a pápa, és

Károly testvére a nápolyi király kibékültek Velenczével.—Nagy-mérvű háború a köztársasággal eszébe sem juthatott most a királynak. A harc csupán Zára körül volt localizálva, s itt is nem győzelmes harczoktól függött a siker, hanem a kérdés az volt, ki bírja tovább kitartani: Velence a tengeren, vagy a király a szárazon? Úgyszólván egymáshoz sem férhetett a két harczoló fél a két különböző elemen. — Hova tovább a Velenczével való ujjhúzás mind hasztalanabbnak tűnhetett föl a király előtt: ő volt ugyan „intra dominium,” de egy oly tengeri városban, mely a tenger felől nem mozoghatván, legkisebb hasznát sem vehette. — Nagy Lajos korában tünt ki csak, mi kell arra, hogy Velence lemondjon Záráról: egyfelől egy sikeres nagy száraz hadjárat Olaszországban, másfelől oly tengeri hatalom szövetsége, minő Genua volt. Most se Magyarország belső és éjszaki viszonyai, se Olaszország állapota, se Genua semlegessége nem javasolják a nagy vállalatot. Bármennyire sajnálta tehát a király, hogy az önkényt kezébe hullott nyereség veszendőbe megy, be kellett látnia, hogy újra ki kell azt bocsátania, ha csak nem akarja csodás véletlen esetekre építeni számítását. Föltehetjük a királyról, kit a történet mély belátású kormányférfiúnak bizonyít, hogy a Zára körül történeteket a Brebiri család magán vállalatának tekinté, melyet némileg maga is támogat, de érette minél kevesebbet akar koezkáztatni, s hogy nem volt vigasztalhatatlan Zára elvesztésén.

Zára ügyében tán maga Velence sem volt harcziasabb, mint a Brebiriek. Ők hódíták vissza Boszniát tíz évvel azelőtt a magyar koronának; ők tarták össze a zavaros időben Dalmatiát, s most a hiányzott fővárossal egészítik vala ki ezt. Új hálára kötelezik vala Róbert Károlyt, kinek trónra jutását senki sem mozdítá elő oly mértékben, mint ők; s más felől a család hatósága egy kikerekített egész fejedelemségre terjed vala ki. Csodálatos, hogy történetírásunk, ugyanazon lapon, a hol elmondja, hogy Mladen bán volt az, ki három nyár folytában a Velence elleni védelem főszűlyát viselte,—hogy ezen Mladen bán lanyhán védelmezte Zárát! Áll-e ez a lanyhaság csak az 1313-ik évre is? Három hónapig táborozni egy részben önkénytes horvát hadakkal, más részben sok pénzbe került zsoldosokkal, azon korban nem csekély föladat volt.

Nem volna meglepő, ha maga belátván törekvéseinek hiú voltát, 1313-ban augusztusban, Zárát önkényt Velence kezébe szolgáltatta, és a király régi jogának fenntartásával maga számára is kíván valamit kárpótlásul. Ilyesre mutatna az, hogy maga kívánt, mint láttuk, alkudozni Velenczével a záraiakkal együtt, vagy azok nevében.

De Mladen részéről aligha őszinte volt a béke-hajlam. Meggyőz erről az időszám. Velence augusztus 28-án írja meg az elébe terjesztett zárai föltételekre a választ. Vegyük hozzá az időt, mit az okmány átszállítása és kézbesítése kívánt, s meg fog lepni, hogy már augusztus 31-én Dalmasio és Mladen bán esküvel is megpecsételték a velencei had ellen forralt véres cselszövényt. Annyi bizonyos, hogy már szeptember elsején a programm végrehajtására minden készen volt, s csak a velenczések gyors eltávolítása hiúsítja meg egy részét. A legnagyobb valószínűség szól tehát a mellett, hogy a két ravasz ember terve már készen volt azalatt, míg egyikök Mladen, békeföltételeket küldött Velenczébe. — Összevág ezzel a záraiak béke hajlama. Velence most már csakugyan kész egyezkedni Zárával; mert megbizsa vezetőit az alkudozással. Ha a bán kevély föltételeket szab, ezt nem nyeri vala ki Velenczétől; de engedékenyebb sem lehetett, mint a záraiak, kik nem irták volna alá a föltételeket, habár a záraiak elég engedékenyekké váltak.

A bánnak pedig világos, egyéb nem kellett, mint hogy alkalmat nyerjen háborítlanul személyesen találkozni és értekezni Dalmasióval, a már előkészített terv kivitelére.

Mind a velenczések, mind a záraiak azt hihették, hogy most már a békés kiegyenlítéshez közelebb vannak, mint bármikor a három év folyamában. De Mladen bán most sem akarta földadni Zárát. — Azok, kik állítják, hogy Velenczének elárulta, nem fejtik meg, miért akarta hát Dalmasióval kezét fogva megsemmisíteni a velencei sereget. — Az összeesküvés nem lehetett szemfényvesztés; mert a dözse azon Lelio nevű egyént, ki a velenceiek elleni összeesküvést elég korán elárulta, fényes hivatalal jutalmazá¹⁾. Így azt sem tehetjük föl, hogy Mladen titkos egyetértésben volt, Velenczével, s csak azért adá előbb egy harmadik kézbe a várost

¹⁾ Romanin az i. h.

nehogy a magyar király udvaránál szembetűnő árulással legyen vádolható.

Mi volt hát célja Mladennek a Dalmasióval kötött szerződésben? Mindenekelőtt egy boszuló csapás Velence ellen, s aztán a városnak saját polgárai akaratja ellen való megtartása. Ellátta a várost helyőrséggel, a nélkül, hogy maga az előre lefizetett öt-ezer aranyon kívül több terhet vett volna magára. Az élelmezés s legalább egy részben a fizetés a városra nelézkedett. Azon évre nyugton alhatott a bán Zára miatt, — nemcsak mivel kész állandó sereg volt a városban, hanem mivel egyszersmind Velence rá nem ért az elvesztett csapat helyett újat teremteni ki.

Fölfogásom szerint tehát, mely legjobban kiigazit az eddig érthetlen adatok tömkelegéből, előbb hihetjük, hogy Zára maga adta el magát Velencének, mint Mladen bán, hogy egy palástot, egy hiú czímet nyerjen érte cserében. Velencei patriciussá lenni oly kitüntetés volt, melyre uralkodók is vágytak; de nem járt vele semmi oly haszon vagy jog, mely fölért volna Zára megyének grófságával, mely czímnek is elég tisztességes, kivált miután ez följogosítá vala a Brebirieket, hogy az összes dalmatiai városok grófjaivá legyenek valóban is. — Hogy miért nyerhette cserében a bán a velencei nemes pusztá czímét, a fentebb irt szerződés egyik pontja fölvilágosit. Még Dalmasio Zarában tartózkodása alatt is viselte a bán a zárai gróf czímet, s erről le sem akart mondani. Ezért áll a szerződésben, hogy a zárai polgárok ügyekkezzenek kieszközölni, hogy a bán lemondjon e czímről. Hihető, hogy ezt máskép ki nem birták eszközölni, mint hogyha Velence öt tiszteletbeli nemesei közé igtatja.

Bármit hibázott Mladen Zára elvesztének vég katastróphájában, előbb jóvátéhető volt, mint az a ferde helyzet, melybe az ostrom ily soká tartása juttatá; mert a fő hiba nem az volt, hogy Zára igen hamar elveszett, hanem az, -hogy jóval korábban föl nem adatott. Az ostrom ily hosszú folyása megrontá a magyar korona viszonyait az alatta volt dalmatiai városokkal. Szükségkép surlódásnak kellett előállania.

A hadi állapot, melyben Velence volt a koronával, nagyon határozott kérdést intézett a többi dalmatiai városokhoz: Spalatóhoz, Trauhoz, Sebenicóhoz stb. egészen a magyar királyt akarják-e szolgálni, s Velencét ellenségnek tekinteni? Ama vá-

rosok pedig sohasem szerették a kereken formulázott kérdéseket s legkevesebbé az olyat, mely végső szakasztást követelt akár a száraz, akár a tengeri szomszéd hatalommal. Egyiktől szigeteiket, kereskedésüket, másiktól száraz birtokaikat s száraz közlekedésüket félthették. Mikor Velence alatt voltak, a mint már említém, valami adót meg nem szüntek fizetni a magyar királynak; midőn a magyar felsőség alatt éltek, melyet jobban szerettek, külön kereskedelmi szerződések, s némi velencei befolyás megtűrése által kötelezték le magoknak a tengeri hatalmasságot, s néha magok örködték legjobban, sőt kezeskedtek is, nehogy a tisztán szláv parti városok kalózai kárt tegyenek a velencei hajókban.

Velence befolyását az által tették lehetővé, hogy míg grófjokul egy magyar korona alatti szomszéd füldeurat választottak, a néppel érintkezett s a beligazgatást közvetlenebbül vezetett podestául és bírácul gyakran választának velencei polgárokat, vagy olyanokat, kik a népnek velencei érzelmű részét képviselték, s ily rész volt a tengerészekből, kereskedőkből és halászból állott democraticus elem. Nem mintha Velence uralmát ohajtanák, hanem mivel jó egyetértésben kívántak élni vele.

Ily velencei érzelmű s egyszersmind a democraticus elemet képviselt podestája volt Traunak 1313-ban egy Zori Máté nevű városi polgár, kit egyszersmind a „nép kapitányá”-nak is kikiáltottak. Egy népmozgalom emelte fel őt, melyben a demokraták győztek, kiűzván a városból egy Marino nevű száraz nagy birtokost, ki IV. Bélától grófságot nyert volt. Spalatóban hasonló irányu zavarok voltak még 1313-ban, melyekben szintén velencei befolyásra lehetett ismerni.

Az elidegenedés eme jelei nem megfejthetlenség: a Zára alatti harc idézte elő. Mladen bán és rokonsága, valamennyi nagyobb dalmatiai város grófjai voltak, s mind a király, mind magok nevében kétségkívül követelték, hogy különösen tengeri részen minél buzgóbban segítsék Zárát. — És valóban, ha nagy tengeri csatába nem bocsátkoznak is Velenczével, egy az összes Dalmatia által folytatandott kalóz harc elzibasztja vala a velencei közlekedést, s kétségessé tette volna, melyik fél fárads hamarább a hadviselésbe. A magyar király alatti dalmatiai városok nem vettek részt a harcban, mint némely jelek mutatják.

Még midőn Velence az egyházi átok súlya alatt volt is, e városok közlekednek Velenczével, s a pápa 1310-ben vizsgálatot rendelt e miatt Dalmatiába.

A harcز kitörvén Zára miatt, Velence nem bántott rajta kívül egy dalmát várost is, sőt Traunak épen kedvében járt. 1313-ban tavasszal, mikor a Zára elleni háboru a hőmérő legmagasb fokán áll, s Mladen bán és Velence oly tetemes sereggel mennek a város alá, Soranzo dózsénak egy nagyon barátságos levele kereskedési szabadalmakat enged Trau polgárainak. Habár mindezen engedményt, úgymond, a velencei tanácsnak kellene ünnepélyesen helyben hagynia, de tapasztalván a trauiak ragaszkodását és szeretetét Velence iránt, megadja a traui küldöttek által kívánt engedményeket ¹⁾.

Zori a democraticus podesta már azelőtt is barátságban volt tehát Velenczével, s szolgálatokat tett neki; ez lehetett a hangulat a hasonló podestával bírt Spalatóban.

És csakugyan e tengeri városok többet nyerhettek a Velenczével való béke, mint a háboru által. — Legtöbb hasznuk lehetett akkor, midőn Velence elzáratván a keresztyén világgal folytatott nagykereskedéstől, nagy verseny nélkül üzérkedhettek Velenczével. De használt nekik e részben Zára kereskedésének ideiglenes fönnakadása is, a mennyiben egy legközelebbi s legnagyobb versenytárs félre volt hártva újokból.

Azonban a mi ily hasznot hajtott nekik, az hozta sok összeütközésbe a bánnal, kit szüksége követelővé tett. Eme követelések ellenében a városok kétségkívül szabadítékokra hivatkoztak, melyeket a magyar királytól nyertek, épen azokra, melyeket most meghálálni alkalom lett volna. S minél hálátlanabbak voltak, annál inkább fölingerelhették magok ellen a bánt.

Nem pusztá conjectura ez. Csak egy lapot kell fordítnunk Dalmátia évkönyveiben, hogy ez világosan kitünjék. 1314-ben és 1315-ben már nyílt harcز áll a bán és némely dalmatiai városok közt, melyek mind világosabban Velenczéhez szítanak. A meghasonlás, kétségtelenül Zára ostroma alatt kezdődött el.

Dalmátia 1322-iki elvesztésének, valamint a Brebiriek hatalma

¹⁾ Memorie di Trau. 150. 1.

megcsökkenésének előjátéka Zára oly hosszas és szükségtelen védelme volt.

Tagadhatlan, hogy ez összetükközés megoldására nézve sokat tett a bán egyénisége és okossága. Kivált a zárai harc megszűnté után alkalmasint ki lehet vala egyenliteni a viszályt s megmeníteni azon elmérgesedéstől, minek következtében mintegy tíz év múlva majdnem egész Dalmatia elveszett egy időre a magyar koronára nézve. — A dalmatiai ügyek Mladen bán kezére kerültek volt, s alig kerülhetett volna rosszabb kézbe. Kisszerű ravaszágokkal, erőszakoskodásokkal, s kevés előrelátással folytatott politikája nemcsak a dalmatiai városok elpártolásában nagy tényezők, hanem eljátszá a Brebiri család hatalmát és tekintélyét is.

Mladen bán már atyja, Pál életében használja ennek minden címét, s a tapasztalt, de az aggság által valószínűen tétlenségre kárhoztatott nevezetes férfi helyett ő kezdett lenni a család és állam ügyeiben a végrehajtó. Azonban 1312-ig ő csak a jobb kéz lehetett még — a fő addig Pál bán maradt.

Pál bán, ki Zárának a magyar koronához való pártolásában kétségkívül nevezetes szerepet játszott, nem vezethette végig e fontos ügyet: meghalt még mielőtt a háboru nagyobb tüzzel kitört volna — azaz 1312-ben, májusban.

Brebiri Pál gróf csaknem negyven éven át, 1273-tól 1312-ig játszik kormányzó szerepet Dalmatia ügyében. Az előbb nevezett évben Spalató grófja, 1274-ben már ideiglenes tengermelléki bán, s nemsokára lecsendesítvén minden viszályt, sok tagból álló nemzetségét teszi csaknem az egész tengermelléken urrá. Nem volt ő a királyi hűség és önfeláldozás azon mintaképe, minőnek néhány vonás mutatja atyját, a bölcs és nagylelkű Brebiri Istvánt. Brebiri Pálban oly oligarchát látunk, ki nagyravágyásában nem szeret urat ismerni maga fölött; de nem is tartozik osztályának azon rosszabb fájába, mely ne értené, hogy saját érdekét csak okosságból is ki kell egyeztetnie az állam érdekeivel. Tetteinek elég hosszú sora fekszik előttünk, hogy belássuk az államférfiai tulajdonokat, melyek nélkül nem boldogul. Hol erőszakot, hol alkudozást és barátságos kiegyenlítést, hol bevárni tudó türelmet, hol meglepően merész és gyors cselekvést látjuk használni céljaira, és a siker mutatja, hogy mind ezt a maga helyén tudta alkalmazni. A nagy ügyekhez azon biztossággal fogott, mely mu-

tatá az avátott kezét, még oly esetben is, midőn a szándék nem sikerült, s ily esetet, a velencei sógorságra épített számításon kívül nem mutat föl róla a történet. Még ez esetben is tapintatot bizonyít nála, hogy feledni tudá a kisebb nehezteletést, s Velenczével jó barátságban igyekezett lenni, mindaddig, míg Zára mintegy önkényt alkalmat nem adott rá, hogy nyílt ellenségévé legyen. Kormányzói képességéről nem csekély fogalmat ad, hogy oly zilált viszonyok közt, minők a dalmatiaiak voltak, s oly korban, minők Kun László, III. Endre és a verseny-királyok alatti idők, békét tudott fentartani bánása területén. A szárazai hatalmas családok, kik közt annál több irigye lehetett, minél magasbra emelkedett hatalomban és tekintélyben, Pál bán életében veszteg maradtak, s nem törtek az ő és egymás megrontására. Úgylátszik, ha nem szerették is anyagi hatalmát, személyes tulajdonainak önkényt meghódoltak.

Bármily fényesen igazolta a következés abbéli tettét, hogy az Anjoui ház Magyarországra hozatalában a legfontosabb szerepet játszta, s pártjának legkitartóbb embere volt, bármily világosan kimutattatnék is, hogy e politikának erkölcsi alapja is volt, a mennyiben a pápaság és királyság közti kiengesztelődés s vele az ország nyugalma állott kapcsolatban, nem habozom e tettet a maga nevében árulásnak nevezni; mert egy élő koronás, törvényes király elleni lázadás volt. A hálátlanság is feltűnő, s kellemetlenül lephette meg III. Endrét. Világos, hogy Brebiri Pál a gyakorlati-ságot oly túlságosan nagyra becsülte a politikában, hogy mindenek fölött a kézzel-fogható és közel levő sikert tartá szem előtt, s az ily tehetségű férfiak könnyen elhiszik, hogy a világ köznéleménye is el némítható a siker fényével. A történet az ily politikára nem mond magasztalást. Brebiri Pál az Anjouiak behozatala által oly szolgálatot tön, minőt kevés ember tett a magyar hazának; de a történet nem köszönetet mond érette, hanem azt, hogy a végzet gyakran választ öntudatlan s kevésbé tiszta eszközöket czéljaira és hogy a gondviselés gyakran jótékonyná változtatja a mi magában ros volt.

A különbség Brebiri Pál és atyja közt nemcsak erkölcsi tekintetben feltűnő. Brebiri István a magyar központi hatalom iránti ragaszkodásával egészen magyarnak tűnik fel. Brebiri Pál ellenben olasz miveltségű, hajlamu és politikájú s a tiszta vallásos

buzgalmon túl a pápa iránti engedelmessége őt épen guelfnek mutatja. A specificus szlávság iránt kevés hajlamot mutat, s Bosznia ellen a hadjárat úgy látszik a pápa biztatására történt.

Merőben más ember volt Mladen bán, s történetírásunk, hasonlókép Lucius nyomán, helytelenül tudja be Mladen jellemét és tetteit az egész Brebiri családnak és különösen Pál bánnak. Nem tartván eléggé szem előtt, mikor halt meg az apa, s mikor kezd fia szerepelni, Mladen némely hibája, sőt zsarnoki hajlamai is rá vannak ruházva Pálra.

Ha Pál indokait nem tartja is valaki tisztábbaknak, mint Mladenéit, utóbbinál a személyes, önző politika nagyon feltűnő, s a siker sem szépíthető. Ha Pálban a végzet egy bűn által engedi a jót eszközöltetni, Mladenben a végzet a legalkalmasb egyént találta arra, hogy fényes legyen az igazságszolgáltatás: nem csak magáért, hanem atyjáért is bűnhődni lászik. Mladen bánnak első históriai nevezetességü szereplése Zára védelme volt. A viszonyok hatalmánál fogva Zárának buknia kellett; s ha magában ez ügyben nem követett el oly bűnt, minőt rámondtak, követett el egy nagy s több kisebb, csak később nagygyá fejtett hibát. A nagy hiba az volt, hogy oly sokáig védte Zárát szükségtelenül, miközben a többi dalmatiai városokban helyzete mind rosszabbá vált. Továbbá a csel, melyet Dalmasio társaságában tervezett, siker esetében sem válik dicsőségére; de csaknem szánandó színben tűnt föl a meghiusulás által. Csekély véleményt adott belátásáról, hogy egy jellemtelen kalandor, miű Dalmasio volt, oly otromba módon meg tudta csinálni őt. A Zára alatti vállalat nem sikerült semmi részben: se Velenczén boszút nem állhatott a bán, se Zárát meg nem tarthatta; — míg egy-egy lépéssel akarva sem szerezhett vala több ellenséget magának. Zára őt okolta és méltán, hogy oly rossz föltételekkel volt kénytelen Velencez alá adni magát; a köztársaság a kelletlenül ráruházott palást daczára legfeljebb álnok barátót látott benne, s Magyarországon a dologba eléggé be nem avatott közvélemény rákiálthatta, hogy elárulta a magyar korona tengerparti városát. A botlás gyakran áll a közönség előtt árulás színében. A nép a vezérférfiakat nem-közönséges belátásu embereknek tartja, s nem egykönnyen hiszi el, hogy másként kövessenek el rosszat, mint készakarva.

Nem ismerjük részleteiben azt a varázs-erőt, melylyel Brebiri Pál bán annyi különféle elem, oly ellenkező érdekek között, minők az akkori Dalmatiában állottak szemben, nyugalmat és békés egyensúlyt tudott előidézni. Tudjuk, hogy bánága elején harczzal gyógyítja a villongásokat; de későbbi szerei ösmeretlenné. Bizonyos, hogy ily varázs-szer létezett, s ő tudta alkalmazni, valamint bizonyos az is, hogy Mladen bán nem öröklé atyjáról azt, bármily sokáig tanulhatott iskolájában, s bármily kevésse lehetett arcanum előtte.

A vizályt lecsendesíteni Mladen bánnak érdekében állott. Nagyból ugyanazon eszközhez nyúlt, melyet apja használt: az erőszakhoz, a fegyveres büntetéshez. Csak a viszonyok változtak azóta, s ez elég nagy változás; csak a bán modora nem volt az, a mi atyjáé, s ez nagy különbség.

Midőn 1282-ben és 1283-ban Traunak velencei podestája volt, s a város Velencéhez kezdett hajolni, Pál bán haddal ment Traura, és kényszeríté, hogy elüztvén a podestát, Brebiri Györgyöt válaszsza grófjául. Csakhogy Pál bán nem személyesen ment Trau ellen. E városnak vizálya volt egyfelől Spalatóval, másfelől Sebenicóval. Ezt a két várost biztatta föl, támadják meg Traut, s Pál bán terve sikerült, melyet nem maga hajtván végre, nem mint egyik ellenséges fél, hanem mint felsőbb birói fok, mint békéltető szerepelt. Mindjárt azután Traut és más városokat küldé Spalato ellen hasonló sikerrel, melynek díja Klissa váranak kézre-kerülése volt.

Bármily ármányosnak látszott ezen politika, Pál bán jóhiszemmel, őszintén járt el benne. Célja nem az volt, hogy a versenygeni szeretett városokon föltétlenül uralkodjék, hanem hogy a békét csakugyan állandósítsa. Sebenicónak megnyervén önálló püspökségét, szintén egy nevezetes ürügyét semmisíté meg a vizáلكodásnak.

Azonban ép ez a törekvés, ép ez a siker fosztá meg Mladen bánat egyelőre azon eszköztől, melyet Pál bán ügyesen tudott használni. A bánága alatti városok közt, atyja halálával alig maradt fenn anyag a vizáلكodásra, s Mladen különben is, tán egyéniségénél fogva, jobban szerette a nyílt erőszakot, mint a politika finom cseleiteit.

Trauval kellett neki is számolnia mindenekelőtt, mely árúló

módon viselte magát Zára ostromának ideje alatt. És Trau legálább Spalatóval egyetértett abban, hogy nyílt harc idején Velenczével czimborált. Utóbbi városnak is velencei podestája volt 1314-ben.

Pár hónap múlva a zárai katastropha után, úgymint 1314-ben, február közepén kelt traui jegyze tek is bizonyítják hogy ezen magyar felsőség alatti város folyton Velenczéhez szított. Nem is lehetett ez másként, míg Zori Máté volt a podesta, ki a democraticus elemet képviselt tengerészek, hajótulajdosok és halászok által emeltetett volt podestává, s ki ez alkalmal Andreis Marinót, Trau legtekintélyesebb patriciusát, a magyar királyhoz hű szárazai birtokost, több elvtársaival együtt kiützte volt a városból 1311-ben. Marino visszatért ugyan a városba; de 1313-ban újra el kellett azt hagynia párthíveivel együtt. Sebenicóban, Mladen bán védelme alatt vonta meg magát.

A Velenczével nyilván barátságban állott Trau ellen föllépni Mladen bán alkalmasint hatalmasabbnak érezte magát, mintsem szövetségeket keresni szükségesnek tartotta volna. Egy Trau ellen, mely nemesak Záránál, hanem Spalatónál is gyöngébb volt a tengeren, a Brebiri családnak hadi-hajója is elég volt. A tengerparti horvát városok, Almissa, Scardona s talán még Nona is engedelmeskedett a bánnak és családjána k. Annyi bizonyos, hogy Brebiri György gróf 1315-ben szerződésre lép Almissával, melynek czélja kétségkívül a dalmatiai városok hűségben tartása volt, ez vala fő érdeke a családnak.

Brebiri Györgynek Almissával kötött szerződésére nézve Lucius a csupa tévedésnél nagyobb hibába esett: mystificálja vele olvasóit. A XIII-ik századbeli okmányokhoz csatolja a XIV-ik században kelt szerződést, melyről itt szó van, s ebből akarja bebizonyítani, hogy a Brebiricsalád elég embertelen volt nemesak nem gátolni a kalózkodást, hanem még czimborált is a kalózokkal. Még azt is ily czimboraságnak vette a nevezett okmánybuvár, hogy Brebiri Pál bán a XIII-ik század végén kezességet vállalt Velence részére, hogy az almissaiaknak nem engedi meg a kalózkodást, holott mint láttuk, az erre vonatkozott szerződések nem egyebek, mint a bán és a Velence közötti barátság és Pál bán békeszerző hajlamainak jelei. Még a XIV-ik század első évében is állottak a nevezett szerződések Velenczével, melynek

ha volt panasza némely kalózkodási tény ellen, a Brebiriek és a latin eredetű parti városok pénzül és másként elégtételt adtak a köztársaságnak.

De miután Velenceze egyházi átok alá került, miután a zárai harc miatt nyílt ellenségeskedésbe jutott a bán a dózséval, csupán rabló kalózkodás volt-e a velencei hajók üzöbe-vétele, miután a dózse Zárárt és a segítségére ment hajókat nem kimélte? A hadviselő felek a harc hevében vádolhatják rablással egymást a hajók kölcsönös elfogása miatt, de Lucius helytelenül nevezte volna kalózkodásnak az almissaiak háboru alatti portyázásait. Annyival helytelenebbül nevezi annak az 1315-ben történt fölhatalmazást, mivel Zára nemcsak hogy nem békekötés által került Velenceze kezére, hanem Traunak a magyar király iránti hűtlensége mind világosabban kitűnt, s Velenceze szította kéz alatt az árulást.

Lucius, ki oly időkből volt Dalmátia polgára, midőn ez velencei felsőbbség alatt állott, s elfogult a köztársaság irányában, még szelid tévedést követ el azon magyar történetíróhoz képest, a ki Brebiri Györgynek Almissával kötött szerződésében kalózkodást lát s nem hadi készüléteket a magyar korona érdekében külső és belső ellensége ellen.

György, a dalmát városok grófja, az említett oklevélben meg akarja egyfelől hálálni az almissabelieknek azon szolgálátokat, melyeket „a szükség idején tettek neki,” s másokat is hűségre akar buzdítani az adott kiváltságok által. A város szabadságait, régi szokásait biztosítja. Száraz felőli birtokaikra nézve engedményeket tesz, s a kalóz kirándulásokban szerzett zsákmány osztalékára nézve az almissaiak közt divatozott szokásokat megerősíti¹⁾.

Midőn ez az okmány kelt, május 30-án, Mladen bán nyílt harcban állott már Trauval, mely Velenczét hívta segítségül. Különös, hogy oly betűhez tapadó történetbúvár, mint Lucius, épen az időszámokat nem nézi meg jobban!

Épen ő, kinek különben legtöbbet köszönhetünk Dalmátia történetének ismeretében, Trau városának krónikáiban, miután oklevelekkel bizonyítja be, hogy hazája már 1313-ban és 1314-ben

1) Schwandtner. III. 328. 1.

Velenceze oltalma alá akarta adni magát, ily képet állít előnkbe a Mladen bán és Trau közt 1315-ben folyt meghasonlásról:

Május 24-én Mladen bán már készen állhatott seregével Trau ellen; mert ráizen a városra, hogy „tisztá lapot“ küldjenek neki, melyre oly föltételeket irhasson, minőket tetszik. — A város megtagadta a követelést, s fegyveres ellenállásra készült. A bán, ha közeledett is, még nem lehetett a város alatt, mert ugyanekkor a traui tanács azt határozza, hogy le kell rontani a minoritáknak a város falain kívül eső monostorát, mely az ostromlónak alkalmas pontul szolgálhatna, s ezen határozat végre is hajtatott.

Május 25-én folytatja Trau a bán elleni intézkedéseket. Mindenekelőtt Gian Pietrót, egy velencei tengerész kapitányt nevez ki teljhatalommal a város admiráljául és fő hadvezérül. — A tanács egyszersmind követeket küld Velenczébe, kik ott a dózse engedelmével kölcsönt vegyenek föl, s egyszersmind megbizza ezeket, hogy Soranzó dózséval minden nemű titkos vagy nyilvános szerződésre léphessenek; kérjék, engedje meg, hogy rectort és podestát Velenczéből választhassanak.

Ugyanazon nap a bánnak egy másik izenete érkezett Trauba, melyben azt követelék, hogy Zori Máté, a velencei érzelmű podesta hagyja oda a várost, s küldjenek ki hozzá negyven polgárt, kiket ő fog megnevezni, s kiket oda viszen, a hová neki tetszik.

Ezen előzményekből kiderül, hogy Trau a velencei segít ségben bizott, s a bán tulajdonkép a háttérben állott Velenceze ellen indult Trau felé. — Oly kevésbé vesztegette hát meg őt a velencei patriciusi czím?

A bán a város alá érkezett s súlyosan érezte vele, hogy nem csak tengeri érdekei vannak, hanem szárazsi birtokai is, melyekben seregével annyi kárt tétetett, a mennyit csak lehet. Ez május 25-dike után történhetett; de a város vagy ostrom alá sem vétetett, vagy csak egy két napra; mert már június 8-án a bán eltávozott volt a város alól, mely gyors eltávozásnak okairól mitsem tudunk határozottan. Annyit bizonyosnak tarthatunk, hogy a trauiak vissza nem verték a bán seregét, sőt a város falain kívül nem is szállottak síkra ellene. Nemcsak gyengébbeknek érezhették magokat az ellenfélnél, hanem a dalmatiai városok a bán ellen

való támadó föllépést abban a tekintetben is vakmerőnek tarthaták, mivel ez nyiltabban viselte volna magán a lázadás bélyegét. És valóban már eleve csak szorosan a város falait akarák védeni, mint a minoriták klastromának lerontása bizonyítja. Lucius szerint a bánnak tengeri ereje hatalmasabb volt, hogysesem Trau megmérkőzhetett volna vele, s így e város nem hiúsíthatá meg az expeditiót. Valószínűnek tartja tehát, hogy Velenceze hajós-seregének megjelenésétől félt; mert Gian Pietro alkalmasint a Lesina szigetnél állomásozott velencezi hajóhad-osztály parancsnoka volt egy szersmind.

A bán valószínűen okult a Zára alatt szerzett tapasztaláson. Nem akarta törésig erőltetni a dolgot, mindamellett, hogy hatalmas fenyegetődzései élet-halálra folytatandó harcczal fenyegették a várost. S lehetett egy más fontos körülmény is, mely őt visszavonulásra bírta. Igen valószínű, hogy a bán nem tudott szárazon is annyi sereget kiállítani, a meunyt akart; hogy szomszédai, a horvát nagy földbirtokosok nem örömet indultak ki vezérlete alá. A bán elvonult a város alól, s némi elégtétele megvolt. A trauiak tízezer lira lefizetésére kötelezték magokat, melynek mintegy harmadát még azon évben áfszolgáltatták a bánnak.

Az összeg hátralevő részére neki zálogokat adtak, s Brebiri György gróf részére egy 20 emberrel megrakott és fölszerelt gályát. Ezen hirtelen kelt egyezés következtében a traubeliek nem is küldtek követeket Velenczébe, kik ott egyfelől kölesönt eszközjenek, más felől a dózséval szorosabbra fűzzék a város és köztársaság közötti barátságot.

Mindez azonban nem teljes elégtétel, csak némi kárpótlás, nem egész béke, csak fegyvernyugvás volt. Az a belső állapot, mely egyáltalában nem tetszett a bánnak, továbbra is megmaradt Trau városa kebelében. Junius 8-kán Zori Mátét a város nagytanácsa kinevezi örökös kapitányává.

Bármik voltak a bán visszavonultának indokai, annyi kitűnik, hogy a bán kormányzói tekintélyét egy újabb következetlenség rontá. Nagy zajjal s nyilván számítás nélkül kezdett oly vállalatot, melyet végrehajtani nem birt. Akár önhibája, akár

véletlen esetek hiúsíták meg szándékát, első fenyegetései s a ki-egyenlítés módja olyas volt, hogy méltán lehetett gúny tárgyává a tenger melléken. Habár Traunak nem volt oka diadaléneket hangoztatni, nyilván elbizottabbá és a sarczképen kivetett kárpótlási összeg miatt csak elkeseredettebbé válhatott.

Traut teljes engedelmességre téríteni más mód is volt a nyílt erőszakon kívül. Világosan kiténik a fennmaradt emlékekből, hogy nem az egész város volt ellenszegülő, csak egy többségre jutott párt, mely némileg terrorizálta a kisebbséget. Mint már említettem, 1311-ben egy népmozgalomban a velencei érzelmű tengerész nép rátámad az aristocratiát képviselt földbirtokosokra, s a mozgalom vezérét, Zori Mátét podestává, később kapitányává kiáltja ki. De bár Marino földbirtokos számos társaival, hihetőleg a legtekintélyesebb patriciusokkal együtt szántuzetésbe kénytelen távozni, a földbirtokos párt nem enyészett el. 1315-ben, midőn Zori Mátét „örökös kapitány“-nak választják, magában a száz tagból állott nagytanácsban huszonöt tag ellene szavaz. — A pártok közt legalább egyensúlyt állítani helyre már nem sikerült. Egyik mód lett volna a traui száműzöttek visszafogadtatása; de a bán fenyegetése és fegyveres demonstrációja e célzt sem érte el.

Nem a bán közvetlen számítása, hanem más tényezők fordíták rá nézve kedvezőbbé Trau belső állapotját. Brebiri Pál bán alatt alatt a dalmatiai városokat kölesönös véd- és dacz-szövetség kötö össze, s ily szerződés létezett Trau és Sebenico közt is. A két város közt egykor uralkodott s már kialudtnak vélt gyűlölködés most kitört újra. Sebenico a Brebirieknek hálával lekötötelezett város 1315-ben májusban segíté Mladen bántra Trau ellen, a két város közt létezett békeszerződés daczára. Trau különben is neheztelvén Sebenicóra a miatt, hogy ez fogadá be a Trauból száműzötteket, most neheztelésének éreztetésére följosogítva érezte magát. Zori podesta elfogván két sebenicói polgárt, föl akasztatta őket Trauban, s egy sebenicói papot megkínzottatott, és börtönbe vetett. — Mindezekért Trau nem akarván elégtételt adni, Sebenico 1316-ban tavasszal háborút izent szomszédjának, s ráment szárazon és tengeren. A trauiak most nem látták szükségesnek, mint azelőtti évben a bán ellen, szoros védelmi állásban maradni: se lázadási vádtól nem tartottak, se azt nem hit-

ték, hogy a város régi ellenségeivel, kik egykor némileg alattok állának, meg ne mérközhessenek. Azért a sebenicóiak szárazai seregének időt sem engedtek, hogy a traui határt pusztíthassák, hanem vitézül sikra szállottak ellenök. Az ütközetben Sebenico győzött, s a trauiak verve szaladtak falaik mögé. Ekkor kezdik a sebenicóiak pusztítani Trau vetéseit és ültetvényeit, mire Trau megalázó békét kötött, mely belső állapotját merőben megváltoztatta. A sebenicóiak arra kényszeríték Traut, hogy száműzze Zori Máté podestát, és befogadja a traui menekülteket¹⁾.

A bánra nézve e fordulat kedvező volt; de nem gyarapíthatá tekintélyét; mert Sebenico vívta ki azt, a mi neki nem sikerült. De úgy látszik, nem is használta kellően az alkalmat. A visszatért pártot, mely az övé is volt, ugyanazon hibát engedé elkövetni, a mit az ellenfél elkövetett, mely száműzte ellenségeit, sőt kevéssel azelőtt birtokaikat is elkobozta volt. Most Zori Mátéra halált mondtak ki; de ő több társaival együtt elmenekült; birtokait Marino Simon gróf lefoglalta magának, mint családjáét lefoglalták volt; s az új Bernad nevű podesta és tanácsa az előbbi száműzötteknek kárpoztásokat adott, és Marinónak a nép által több évvel azelőtt lerontott házáat a község költségén építtették föl. Szóval minden arra mutatott, hogy egy, magát urnak érző és bosszuállásra hajlandó párt kerekedett fölül. — E párt uralkodott is vagy három évig, midőn ismét ellenkező hullámszerű mozgalmak állott be.

E közben azonban a bán korántsem volt nyugalomban. Az egyensúly egyszer megzavartatván, más tényezők nyugalma is fölzavartatott.

Említettem fennebb, hogy Zára ostroma alkalmával 1313-ban a horvát földbirtokosok készséggel szolgálták a bánt. És hogy a tengerparti városokon szárazai részről uralkodhassék, első rendű szükség volt a szárazai urakat egyesítve tartani s magának lekötelezni. — Azonban alig végez, vagy még nem is végez Trauval, midőn már a szárazai urak szerzenek bajt neki, kik a helyett, hogy segítenék, ellene fordulnak, s a bán ellenökben a tengeri városok segedelmére szorúl. Azon nagy birtokosok, kik később Corbaviai grófok neve alatt fontos szerepet játszanak, s Nelipecz

¹⁾ Memorie di Trau. 156 és köv. ll.

knini gróf ellenséges lábon kezdenek állani a Brebiriekkal, kik az előbb nevezetteknek rokonai voltak. Mladen bán 1316-ban decemberben fölszólítja Traut, állítson ki száz fegyverest, s küldje a báni zászló alá Nelipecz és a Curiaciús grófok (Corbaviaiak) ellen, valószínűen a következő tavaszra. Tehát nyílt harc készül már a száraz oligarchák közt is!

Valószínű, hogy a többi horvát nagy család még Pál bán életében irigyelte a Brebiriek túlságos elhatalmasodását; de ennek okossága, tapintata s tán személyes tulajdonai lefegyverzők az irigységet, mely különösen a tengeri bánságnak örökösödésivé tétele által támadhatott, mi kizárta a többi nagy családot örökre az e tisztre való versenyzésből. Most midőn egy kevesebb tehetségű egyén jutott a születés vak esetlege által a báni méltóságra, az örökösödési elv egész fonákására meggyőző bizonyítványokat hozhattak föl a szomszédok. A korábbi királyok uralkodása alatt a horvátországi nagy családok mindenike kivétel nélkül a báni hatóság alól, s minden nagy család feje báni címet viselt. A Brebiri ház mostani feje, hatalma érzetében kétségkívül felsőséggel követelődzött, s csorbát akart ejteni a többi család kiváltságain. Mladen jellemében volt erély; de úgy látszik tapintat és a körülmények kellő megfontolása nélkül; volt bizonyos ravaszság, de ez álnoksággal és a kivitelben avatlansággal párosult. A zárai és traui esetek se jelleméről se eszéről nem adhattak kedvező fogalmat. De a se emberekben, se eszközökben nem válogató, és a viszonyokat erőltetni akaró egyéniség közvetlenül is nagy terhére lehetett azoknak, kiken felsőbbiséget akart gyakorolni.

Robert Károly még folyvást türte eme rendetlenségeket, talán mert fontosabb ügyek foglalkoztatták birodalma belsejében s éjszakon és nyugaton. Volt azonban a birodalom déli részeiben is még egy nevezetes ügy, nevezetesebb tán a Velenczével való viszálynál is. Szerbia 1313-on kezdve foglalásokat, beütéseket tett a magyar birodalom területére. Uros Milutin István szerb fejedelem egy a törököktől Kis-Ázsiában elpártolt csapatot fogad zsoldjába, mely ezer lovasból s ötszáz gyalogból állott. 1313-ban a szerb király beüt velök magyar területre, s rabol és pusztít. Ez volt első eset, hogy török jelen meg magyar területen. V-ik Kelemen pápa 1314-ben keresztes háborút hirdet ki Magyarországon a szerb fejedelem ellen. Nem tudjuk, mi lett eredménye; de annyi világos,

hogy a védelem szüksége ezen oldalon égetőbb volt, mint a tengerpart felől Velence ellenében, s a magyar királynak nem volt szükség éjszaknak fordítania figyelmét arra, hogy Velenceze iránt engedékeny legyen: délen is voltak más nagyobb gondjai.

A szerb kérdés akkor nagyobb mérvű volt, mintha csupán az akkori Rácországra s közvetlen tartományaira terjedt volna ki: már abban az időben megvolt a keleti kérdés a maga egész nagyságában és veszélyességében. A görög császárság gyorsan kezdett már Kis-Ázsiában összeszorulni az ozmanok terjeszkedése miatt. — Robert Károlynak ünnepélyes magyar királylyá változtatása táján, 1308-ban, tán nagyobb tervek forogtak fenn a Balkáni félsziget sorsára nézve, mint napjainkban. Iréne görög császárné azzal foglalkozott, hogy a görög császári és szerb királyi koronát egyesítse, s a szerb és görög schismaticusok közt az egységet létesítvén, hatalmasabb lehessen a török ellen. A másik terv a katolicizmussal akarta megoldani az egyesítési kérdést. E szerint Milutin katolikussá lesz, s kötelezi magát, hogy egész erejével ügyekezní fog Konstantinápolyba katolikus császárt helyezni be — a francia Valoisi Károly személyében, kinek fia a szerb király leányát, a magyar király-lyánytól származott Czarinát, venné feleségül. A szövetség meg volt kötve, de szükségesnek tarták egy tengeri hatalom, Velenceze hozzájárulását is ¹⁾.

Az ügy a legjobb folyamatban volt. Maga Uros, mindamellett hogy neje Simonis a görög császárné leánya volt, készséget mutatott a kivitelre. Ő szólitá föl a pápát, küldjön Szerbiába szerzeteseket, papokat és egy szentelt lobogót, mely alatt Kis-Ázsiában a török pogány ellen harcolhasson. De mire a pápa teljesíté a kérelmet, az ügy roszra fordult. A szerb király visszautasítá mind a szerzeteseket, mind a lobogót.

Egyik fontos ok lehetett rá Velenceze visszalépése a tervtől. A köztársaság épen ebben az időben vegyült a fenn leirt nagy harciba a szentszékkal, mely utóbbi volt alkalmasint központja és vezetője a keleti császárságra nézve folyt alkudozásoknak. De a szerb fejedelem gyors elhatározásának voltak eme külügyi eseten kívül belső és állandó okai is.

¹⁾ Engel Gesch. der Nebenländer. III. 248. A „Historia Franco-Byzantina“ után közli a latinul irt szerződést.

Azelőtt és azután is több ízben fordult elő az eset, hogy a szerb királyok készeknek nyilatkoznak egyházuk katolikusá tételére, s mindannyiszor hamar visszatérnek a schismához. Történetírásunkban kevés kivétellel bevett szokás e tüneménynek azt a könnyű magyarázatot adni, hogy az áttérési hajlam tettetés volt, s annyi szerb uralkodó, kik közt lenni kellett egy-két komoly férfinak, a római pápával és magyar királylyal csupa gyermekjátékot űzött, s a pápa és magyar király még sem fáradt ki a tréfa ismételtetésében! — Itt is közelebb járunk a valósághoz, ha az egyéni jellem vagy szeszély helyett a szemben állott elveket és érdekeket tekintjük. — Tudjuk, mily követelövé lett a pápai udvar a világi uralkodók irányában azon időkbén, melyekről szó van. Még a buzgó katolikus fejedelmek is kisebb-nagyobb vilongásban voltak a szent székkal, nemhogy egy, a pápától merőben független feje delem ohajtotta volna jogkörét a világiakban is korlátoztatni. A pápai szék követelődzését alkalmatlanná tevék a kort a nagy mérvű térítésekre. Maga a magyar, ha az 1000 ik év táján, midőn a pápák aránylag nagyon kevés világi hatalmat gyakorlának a nemzetek fölött, nem kapja Sylvester pápától a koronát, később a III. Inezéktől, VIII. Bonifáczoktól és utódiaktól el nem fogadja alkalmasint azon áron, melyet most követeltek volna érte.

A szerbek nem idegenkedtek a katholicismustól, s a XII-ik és XIII-ik évszáz folytán a legnagyobb barátság és szövetségi viszony állott közöttük, melynek traditioi el nem enyészettek, azokat a két nemzet uralkodó családjai közti házasság is fölfrísíté. Minden jel arra mutat, hogy Milutin Uros István, ki mintegy 1275-től 1321-ig s e szerint csaknem negyven évig uralkodék, több ízben tett átállási ajánlkozásában őszinte volt. Csak az átállás föltételeiben nem tudtak megegyezni. A pápa nem adhatott meg meg többet egy szerb fejedelemnek, mint más hatalmasb katolikus uralkodóknak, a szerb pedig annyival be nem érte.

Népe külső érdekei javaslák a katolikus hitre térést, mi által solidaritásba jön vala az egész katholicismus nemzetiveivel. Világos volt akkor, hogy a keleti egyházban nincs semmi egyesítő erő, s hogy szerb, bosnyák, oláh és görög soha egy, azon időben is erősnek nevezhetett államot alkotni nem bir, sőt ellenkezöleg a keleti egyház a legkisebb nemzetiségi árnyalatokat is

külön szakadásra vezet. De másfelől a szűkkörű nemzetiségi érzelem annál inkább ki volt fejlődve a keleti egyház népeinél, s a szerb nép még kevésbé lehetett hajlandó függetlensége csorbításával cserélni hitet, mint fejedelme.

A mint láttuk, az 1303-diki egyezkedés meghiúsulta után fegyveres ellenségeskedés tört ki egyfelől a szerb király másfelől a magyar király és pápa közt. Ha folyt a háború, ezélja nemcsak egy régi vazall megfenyítése volt, hanem a vallásos térítés is. Azonban nincs rá adat, hogy ezúttal nagyobb mérvű hadjárat ment volna a déli tartományokba.

1318 táján sikerült a pápának egy, az előbbinél kisebb mérvű, de elég hatalmas szövetséget létesíteni a görög ó-hitű szerb fejedelem ellen. Tarenti Fülöpnek követelése volt Albánia birtokára, melyben a szerb király foglalásokat tett volna. Robert Károlynak, ki folyvást el vala foglalva az országban a rend helyreállításával és éjszaki külügyekkel, szintén nagy érdeke volt abban, hogy Szerbiához való joga tetteleg helyreálljon, és megszűnjenek Milutinak a Szerémségbe tett beütései. Úgy látszik, a Drina vize felőli határok sem tartattak tiszteletben: Boszniára is kiterjedt a bitorlás, miben Mladen bán szintoly közről volt érdekelve, mint a dalmatiai városok ügyeiben. Ennélfogva a pápának könnyű volt Tarenti Fülöp érdekében szövetséget szerezni közte, Robert Károly és Mladen bán közt. Utóbbival úgy látszik, az albániai követelő külön szerződésre lépett. A szövetséghez tartoztak még némely szláv bárók, kiket a szerb király elűzött birtokaikból, mivel katolikuskok voltak.

1319 ben a szövetségesekek haddal mennek Szerbiára. Robert Károly és Mladen bán úgy látszik, külön-külön sereggel vettek részt a háboruban, melynek nemcsak részletei ismeretlenek eddigelő, hanem még eredményére nézve is történetírásunk inkább zavart támasztott, mint világosságot derített. Engel óta elfogadott vélemény, hogy Robert Károly nem nyert egyebet ezúttal, mint a magyar-szerb határon feküdt Macsói Bánságot, Belgráddal együtt, holott az e részben forrásul szolgáló pápai levél világosan mondja, hogy a magyar király ezúttal elfoglalta M a c e d o n i á t. Engel nyilván tollhibának tartja az okmány utóbbi kifejezését. Ezt az okmányt nemcsak a mult században, hanem közelebről is lemásolták a pápai levéltárban őrzött eredetiből, s a különböző

másolók mindnyája „Macedoniát“ olvasott benne¹⁾. A szónak merőben indokolatlan „Macsó“-vá kicsinyítése nagyon alkalmas arra, hogy a kétségkívül nagy fontosságú keleti kérdést csupán határviszálylá törpítsük. Holott az ügyet európai jelentőségűnek tekinték ott, a hol az európai kérdések akkor öszpontosultak, t. i. a szentszéknél. A pápa a következő évben felszólítja a lengyel királyt, a német császárt, a karántföldi uralkodót s más uralkodókat, segítsék a magyar királyt a schismaticusok elleni háborúra, annyival inkább, mivel Károly már fényes sikerrel harezolt azelőtti évben a szerb király ellen. Eme siker, némely krónika szerint nem csupán Macedonia elfoglalásában állott. Vilanus szerint a szerb király 1319-ben újra elismeré a magyar király felsőbbbségi jogát, sőt öreg napjaira áttért a katolikus hitre is, mit annyi ízben ígért, és nem teljesített annakelőtte²⁾.

A szerb királylyal 1313 óta tartott viszálynak befolyása volt a király és Velenceze közti viszonyra. Nyilvánvaló, hogy e miatt engedékenynek kellett lennie Velenceze iránt, sőt tán barátságban lennie vele. Legalább a viszonyok jóságára mutat egy 1318-ban kelt kereskedelmi szerződés a két állam közt. Mladen bán is elvonatott rövid időre a dalmatiai partokról.

Mladen bán részt vett az 1319 diki hadjáratban mind száraz, mind tengeri hadakkal, mely utóbbiakat a Brebiriek közvetlen felsősége alatti Almissa és Scardona állíthattak ki. A bán száraz és tengeri hadával déli irányban nyomult elő nagyból. Legalább van nyoma Ragusa évkönyveiben, hogy eme város szigeteit pusztítá tengeri hada, míg száraz serege a mai Montenegro határán, a Niskiki tava mellett fekvő Onogostyéig hatolt. Itt szólitá föl a szerb uralkodókkal mindig békében élni szeretett Ragusa községét, csatlakozzék hozzá, és támadjon Milutin ellen, ki a Cattaro körüli tengerpartokat bírta. Ennyi, a mit a ragusai krónikából elfogadhatunk, a mit hozzá tesz, nem indulhatunk el rajta. Azon krónika szerint nemhogy Ragusa csatlakozott volna a bánhoz, hanem Ragusa bírta rá a bán, álljon el föltételétől, s kössön békét a szerb királylyal. Ha ez állana is, kérdés, nem a magyar király

¹⁾ Theiner I. 477. Pejacsevics Hist. Serv. 248. Katona VIII. 417. V. ő. Engel. III. 252 l.

²⁾ Pejacsevics 249 l.

győzelme után történt-e ez, melyet béke vagy fegyvernyugvás követett ¹⁾).

A bán csak nyerhetett a szerb hadjáratban; szárazai birtokai délen és keleten csak Milutin rovására voltak kiterjeszthetők. Hűtlenséget aligha vethetett szemére a király ezúttal is. 1319 táján és utóbb más bűnök tették elviselhetlenné kormányzását.

A bán és a dalmatai városok közti viszonyban elég ingerültség volt a szerb hadjáratig is. — Eme hadjárat táján a viszony mind jobban elmérgesedett. Maga a szerb király elleni vállalat nem volt alkalmas rá, hogy a dalmatai városok elégedetebbek legyenek. Ép oly követelővé tehetette az a bánt most, mint a Vencze elleni harcz idejében, s minden követelés sérthette a városok önzését.

Nem tudjuk pontosan meghatározni az időrendet; de bizonyos, hogy 1317-től 1320-ig a gyűlölködés Dalmatiában nyílt ellenségeskedésben, kölcsönös megtorlással foly; s a mi különös, épen Sebenico válik a Brebiriek legnagyobb ellenségévé, mely várost oly nagy hálára kötelezett volt a család. A város Budisláv Corbaviai grófot választja podestává s az ugyanazon hatalmas családból származott Pált azon sebenicói püspöki székre, melyet a Brebiri grófok alapítának meg. — A Corbaviai család pedig halálos ellenségeskedésben állott Mladen bánnal.

Tény az is, habár okait és következményeit nem tudjuk, hogy a bán ellenségkép ment Sebenico ellen, úgy hogy ez Trau minapi példájára, kénytelen volt lerontani a város falain kívül fekvő templomot, nehogy a bánnak támaszpontul szolgálhasson a város ostromában. — Az ostrom, ha történt, ép oly eredménytelen volt, mint a Trau elleni vállalat. A mit a bán tett csak arra volt alkalmas, hogy a várost mindinkább elidegenítse magától. Volt a városban egy becsült nemes család, mely nagy szolgálatokat tett egykor Pál bánnak, s egyik tagja, egy Cosa nevű, Mladen alatt is podesta volt Sebenicóban. Ezeket álnokul kicsalta táborába. A családapát börtönbe vetette, hol rövid időn meghalt, két fiát pedig, s közte Cosát táborában lefejezteté. Még király sem mert mindig így bánni a nemesekkel.

A bán, mint az egykoru Madiusból kivethető, féltékeny nyé

¹⁾ Pietro Luccari: Annali di Rausa 48. l.

lett hatalmára; tán azon mértékben, a mint ez a hatalom mind jobban enyészik. Örömeztobb hallgatá az árulkodó sugdosásokat, mint a jó tanácsot ¹⁾. Vádolta a horvát és boszniai bárókat s előbbiek közt tulajdon öcsesét, Pált, hogy összeesküdtek volt ellene a kivégzett sebenicói nemesekkel, s együtt akarák kivégezni őt.

A Brebiri család mostani feje ha körül nézett, nem látta maga körül a család addigi természetes szövetségeseit: a horvát bárókat s egy-két nagyobb dalmatiai várost; mindezek ellenségei voltak. Miben állott hát anyagi ereje? Említém már fennebb azt az elemet, melyhez most a bán folyamodott: a vlakkokat, a mostani morlások elődeit. Az Adriától a Feketetengerig nyúló roppant begylánczokon nomád pásztori életet élt nép elég harcziás volt: a kinek fegyverrel kellett védni s néha szerezni juhnyájait, állandóan hadi lábón élt; de a polgárosodás intézményeitől, s kivált a megtelepült békés élettől nagyon idegen volt. Mladen eme kóbor népekből alkota gyülevész sereget, s azzal lepte el Dalmatia szárazát. Nem sokat különbözött ettől tengeri hada is: Almissa és Scardona s egy részben Klissa, kész volt rabláságot fűzni a dalmát vizeken, ha keményen nem zaboláztaték. E városok pedig a Brebiriek s közvetlenül Brebiri György felsőbbsege alatt állának, s most már nem a magyar állam érdekében, hanem a családok és városok közti viszályban használtának.

A bán tisztjei és katonái nagy erőszakoskodásokat követtek el. Templomokat, zárdákat raboltak ki, kifosztogatták úton útfélen a kereskedőket, üldözték a papokat, a nők nem voltak biztosságban miattok, sőt a dalmatiai városok szárazai birtokait is elfoglalták, s egymás közt sorshúzás útján osztották ki, mondván, hogy a mi a szárazon fekszik, nincs hozzá joguk a tengeri városoknak.

Igy sodorták a viszonyok a bánzt észrevétlenül oda, hol mindenben ellenkezőt tett azzal, mi által ősei hatalmasokká lettek. s fontos hivatást töltének be. — Mert mi egyebet képviselt ő, hanem ellenkezőjét mindannak, a mire a magyar királyok s addigelő a Brebiriek törekedtek? — Ők a nomád vagy rablásból élt kis néptörzsek megtelepedését s békés foglalkozását mozdíták elő, — Mla-

¹⁾ „Ubi est discretio tua, qua plus diligebas susurrones audire, quam bonos consultores?” — Madius. Schwandtner III. k. 648. l.

den a pásztori népeket akarta úrrá tenni a civilisált elemek fölött. A magyar királyok előmozdíták a hűbériséget a nemzetségi élet maradványait még megtartott déli szlávoknál, — Mladen a nyers tömegeket használta föl a horvát és bosznyák nagy hűbéresek ellen; a magyar királyok és eddig a Brebiri grófok a rablásokat s ön-elégtételt gátolni törekedtek, — most a bán adott lábat ismét a rablásnak. Ha a bán tevékenyvége hosszabb időre nyúlik, Dalmátia, Horvátország déli része és Bosznia visszaesett volna oda, hol vagy száz évvel azelőtt állott.

Úgy látszik, vallásában is rokon hajlamok kezdének föltűnni, s ebben a részben is nem vezére volt népének, hanem népe befolyása alá adta magát.

Külsőleg katolikus maradt. 1319-ben Sz. Ferencz rendének átadja az anyja Orsolya által kezdett templomot és klostromot; ugyanazon 1319 ik évben mintegy keresztes-vitézi érdemeket szerez a pápánál azzal, hogy a szerb király ellen fegyvert fog.

De előbb, 1318-ban a pápa komolyan fölszólítja, ne tűrje meg az eretnekséget birtokán, Boszniában; és midőn a panaszok oly nagyok a miatt, hogy a szerzetesekkel és szerzetesnőkkel ki-méletlenül bánik, a papi birtokokat lefoglalja, erős gyanuja lehetett rá kivált a papi rendnek, hogy lélekben nem híve egyházuknak. — Az egykorú krónikás rá is kiáltja, hogy Mladen bán a bibliát szokta olvasgatni, habár nem igen épült rajta. Abban az időben pedig súlyos vád volt ez. A biblia olvasás egyér-elmű volt a vallástalansággal, sőt annál is nagyobb tévedéssel, a hitszakadással. A XIII-ik évszáz eleje óta a pápák keményen tilták a biblia-olvasást, s Madius szavaiban az a vád van kimondva Mladen eller, hogy eretnek, patareus volt!

A lelkiismeret szabadsága oly szent elv, mely ellen bármely korban nem lehet jogos szavunk, s még attól is óvakodnunk kell, hogy csupa önzést lássunk az indokban; de világos, hogy a tengermelléki bán és Bosznia ura ellenkezőt tett ebben a részben is azzal, a mit a magyar állam s déli részeiben a civilisatio érdekei követeltek. A szerb határok felé elég nehezen vert gyökeret a schismaticusok közt a catholicismus különben is, s midőn Boszniában az alig elkezdődött európai civilisatio csiráit az új hitszakadás is emészté, egy Robert Károlynál kevésbbé buzgó

magyar is egyenesen az állam érdekei ellen tett merénynek tekinté vala egy főember veszélyes példáját.

Bármint volt ez, Mladen bán sorsában nem ez a fővonás: egy uralmát féltő, sőt nagyobb uraságra vágyó ember volt ő, ki, minél kevésbé boldogul, annál erőszakosabbá lesz, míg szenvedélyének túlsága buktatja meg.

Scardona, mely különben a Brebiriek birtoka volt, püspökül a knii grófok családjának egyik tagját választja. Ezen grófok halálos ellenségei Mladen bánnak. A püspök elég merész volt, hogy szószéken megrója a bán bitorlásait, sőt hogy levélben egyházi átokkal fenyegetse őt. — Mladen elfogatta, börtönbe veté a püspököt, s ott meggyilkoltatta egyik unokatesivére által.

Ezen tett nem lázithatta jobban maga ellen a papokat, mint a nagybirtokú horvát urakat, kiknek egy része rokonságban volt a kivégzettel. A horvát urak, s köztök Brebiri Pál nyílt ellenségei a bánnak.

Az ujjhuzás meg volt Trauval is, melynek podestája 1320-ban a Brebiriek egy klissai emberét fölakasztatja a városház ablakába. Klissa ura, Brebiri György hatvan ezer lira kárpótlást követel, mire Vitturi podesta azt feleli, hogy a kivégzett ember tengeri rablóságot üzvé, korábbi szerződés értelmében még a Brebiriek tartoznának büntetéspénzt fizetni le. Valószínű, hogy a Brebiriek nem nyertek elégtételt, ha csak erővel nem bírtak venni.

Trauban ily nemű surlódások idézhettek elő új népmozgalmat s egy új belső változást. Ugyazon Zori Mátét, kit Mladennek sikerült azelőtt pár évvel száműzetni a városból, 1320-ban a polgárok visszahívják, Mladen pártját száműzik, birtokaikat lefoglalják, s ismét Zori Máténak és hiveinek adják át. Zori Máté a Velenczéhez hajlott podesta most nagyobb elkeseredést találhatott Mladen ellen, mint annakelőtte, s talált Sebenico polgáraiban, kik annakelőtte ellenségek voltak, kész szövetségeseket, s csakugyan az 1322-ik évnek mindjárt elején megköti a két város a véd- és daczszövetséget. Aprilben mindkettő elszakad a magyar birodalomtól, s Velenze alá adja magát, habár az önállóság kevesebb biztosításával, mint a mennyit a magyar királyok alatt élveztek. A szerződés csaknem ugyanaz, melyet Zára kötött volt a köztársasággal. Abban is hasonlít, hogy a magyar király joga továbbra is elismertetik. Trauban Brebiri Pál, Sebenicóban egy Corbaviai

gróf nevezetik ki podestának — mindkettő magyar alattvaló, csakhogy Pál 1314 óta égiszersmind velencei patricius volt. Nevezetes, hogy utóbbi Trauval és Sebenicóval véd- és daczsövet-seget köt testvér bátyja, Mladen ellen.

Spalato még nem pártolt Velenczéhez, de kezét fogott egy Mladen elleni vállalatban Velenczével és a hozzá pártolt dalmát városokkal. Almissa és Scardona volt a Brebiriek főtámaszpontja a tengeri vállalatokban, s most eme vállalatok mindenki ellen folyván nagyban és kicsiben a tengeri rablás jellemét öltötték. Sebenico és Trau segítve velencei hajóktól és zsoldosoktól, kiket a dózse átengedett, véletlenül lépék meg Almissát és Scardonát, kirabolták, fölégették a várost, elvették vagy megsemmisíték a kikötőjükben talált hajókat.

A tengeri közlekedés gátlása egyenlően érdeke ellen volt mind Velenczének, mind a magyar birodalomnak. Ez magyarázza, hogy a király Robert Károly miután Trau és Sebenico Velenczéhez pártolt is, megköszöni a köztársaságnak a dalmát és horvát városok részére nyújtott segítséget, reményét fejezván ki, hogy Velence, ígéretéhez képest, nem a király ellen használja az alkalmat. A levél 1322. augusztus elején kel Temesvártt, s a király igéri, hogy neusokára tetemes sereggel maga is meg fog jelenni a tengermelléken ¹⁾.

A király csakugyan megjelent nemsokára mintegy húszezer emberből állott sereggel. Úgy látszik, nem Mladen ellen volt szükség ily nagy haderőre. A bán hatalma már szárazon is meg volt törve, midőn a király Kninbe érkezett. Az volt sorsa, a mi száz évvel azelőtt ama Domald grófé, kinek leverésével emelkedtek ki először a Brebiriek. A király tartományi vazalljai elegendők voltak a bán ellen. Egyestülvén a horvátországi és bosznyák bárók, Mladen vlakkjai meg nem állhattak a rendezettebb főúri hadak előtt. A bán először Poglizzába, aztán a bevehetlen Klisába menekült előlük.

Mladen bán nem volt még most is áruló vagy nyílt párttűző a király ellen, mindezen név még kevésbbé illik rá, mint trensesényi Csák Mátéra. Még folyvást urának vallá, sőt némi bizalommal fordult hozzá. Szorult állapotjában a királytól kér segít-

¹⁾ Tört. Tár. IX. 14.

séget, testvérét Györgyöt küldvén e czélra Klissából a király táborába. Mire a király Kninhez érkezett, Mladen személyesen sietett hozzá. Ajándékokkal s hűsége bizonyításával igyekezett őt kiengesztelni. Azonban Károly most kifogyott volt a türelemből, s kötelessége feledteté vele a személyes hálát, melylyel a bán családjának tartozott. Mladent fogva vitte a király Magyarországra. Fogságban halt meg, nem tudni mely évben, az egykor oly hatalmas bán, ki birtokra, hirre és gazdagságra nézve királyokkal vetélkedett.

Mladen bán a legrosszabb kormányzók példányképe, a meny nyiben emlékezetben fenmaradt tetteiből kitűnik. Kormányzása a megtorlások szakadatlan láncolata. Csak olyanoknál tapasztalunk ilyest, kik az embereken uralkodni nem tudván, s a viszonyokkal szembe nézni nem mervén, boszút akarnaak állani azon tárgyakon, melyek nem akarnak úgy hajolni kezök alatt, mint személyök kívánná. Mihelyt a viszony a kormányzó és kormányzottak közt kölcsönös ingerkedés s ujjhuzás színét ölti magára akár a nép vezetésében épen úgy, mint a gyermek-nevelésben, bizton következtethetjük, hogy kontár viszi a mester szerepét. Ez az út vezet legkönnyebben zsarnokságra s gyakran bekövetkező és mindig érdemelt bukásra.

Mladen bánnal bukott családjának majdnem fejedelmi hatalma is, s egész pályája nem egyéb, mint folytonos közeledés a katastroph felé, mely a nélkül következett be, hogy a királyi hatalom csak kezét emelte volna rá: a bosznyák és horvát urakban idézte föl a Nemesist maga ellen, s Robert Károly csak egy anyagi és szellemi hatalmában tönkrejutott embert vön őrizet alá a knini táborban. A király merész tettet követett el, midőn birodalma egyik elsőrendű vazallját fogságra vetette; de se első nem volt ilyennemű eljárása, se pedig az ország jobbjai nem botránkozhattak meg a nyílt rablást üzött s az állam érdekeit oly nagyban kockáztatott ember megfenyítésén.

Míg Brebiri Istvánban a magyar, Pálban némileg az olasz műveltség képviselőjét látjuk, Mladen egészen a schismaticus szlávok legműveletlenebb tömegeinek karjaiba vetette magát, épen ott, hol az állam érdekei szoros kapcsolatban állottak a népiségek vallásával; mert Szerbia felől a batárok kijelölésében nem nagyot tévedünk, ha azt az elvet fogadjuk el, hogy a meddig a

katholicismus terjedt, addig terjedt a magyar király közvetlen hatalma is. S Mladen ezen elhajlása a kijelölt iránytól közvetlenül befolyhatott arra, hogy a dalmatiai latin városok Velenczéhez pártoljanak.

Robert Károly gondját, mint mondám, a zsarnok kis királyok garázdálkodásainak megszüntetése vette igénybe; s a déli részekben külügyi politikája nem volt ellenséges Velenceze iránt; az leginkább a szerb király ellen volt irányozva. Mindkét részben Mladen bukása csak kívánatos volt neki, ha kevesebb veszteséggel és pusztitással jár vala.

Az örökös tengeri bánágot kétségtelenül nagy szabálytalanságnak tekinté; de épen mivel Mladen elmozdíthatlan volt hivatalából, s mivel neki és a Brebiri családnak oly nagy hálával tartozott, jobbnak látta tán, halasztani az oligarchia meglakoltatását. Mihelyt ez megtörtént, Robert Károly világosan kimutatta, hogy Dalmatia kormányzásában gyökeres reformot ohajtott.

A király nem nevezett ki ezután helyben lakott bánokat. Először Miklós soproni főispán, később 1325-ben Mihály, sárosi és zempléni főispán neveztetik ki egész Szlavonia bánjának, kinek albánja is volt. Utóbbi hosszas ideig maradt meg a bánágban. Midőn banná neveztetik ki, a király egy rendelete megnagyobbítja, vagy inkább helyreállítja a báni tekintélyt a maga teljességében: senkit sem vesz ki többé a báni hatóság alól, holott annakelőtte a főbb családokat a királyok apránként fölmenték e hatalom alól, s csaknem mindeniket báni czímmel ruházták föl¹⁾.

Midőn az összes Tótország bánja (banus totius Slavoniae) ily nagy hatalommal ruháztatik föl, a tenger melléki bánág másfelől elenyészik, melynek területe különben is összeszorult volt. Boszniában a király külön bánt tett, a mi természetes volt; mert a fekvésnél fogva Bosznia nehezen volt egyesíthető egy kormányzás alá Dalmatiával. Ide Kotromanovics Istvánt helyezi be a király, s úgy látszik, elég nagy hatalommal; mert István sógora volt Károlynak, mindkettő a lengyel király leányát vevén nőül. És az új bán erélyes határgrófja volt a magyar birodalomnak Szerbia felől. Birtokai folyvást kijebb terjedtek, s ő veté meg alap-

¹⁾ Kerchelich, not. prael. 231. 1.

ját annak, hogy Bosznia a következő generatio alatt királysággá emelkedhessék a magyar korona felsőbbsege alatt.

A mit Károly Dalmát- és Horvátországra nézve tőn, centralisatio volt, mely csakhamar elkeseríté a horvát urakat ellene, ugyanazokat, a kik oly készek valának Mladen megalázására fegyvert fogni.

A mozgalom és lázongás Horvátországban meg nem szűnik, míg Nagy Lajos Dalmatiát vissza nem foglalja. De talán tulzás volna azt nemzetiségi mozgalomnak nevezni. Indokai oly természetiek, hogy előállhatott volna az a magyar birodalom legmagyarabb vidékein is. Midőn a király a helyben lakott földbirtokosok valamelyike helyett minél távolabbról küldé kormányzót, a kit szomszédi és rokonsági kötelék nem nyűgözött, — midőn azt rendelte, hogy eme fő tekintély hatásága alól senki sem vonhatja ki magát, nem tört a nemzetiség ellen, babár az e miatti harezokban az egyik fél megkülönböztetésül nemzeti nevén nevezte a másikat. Azon állitást, mintha a mozgalom nemzetiségi volt volna, nagyon támogatá egy 1326-ból fennmaradt okmány, mely szerint az egybegyűlt horvát urak panaszkodtak a miatt, hogy „a király idegen nyelvet küldé rájok“¹⁾.

Lucius úgy véli, ez az idegen nyelv más nem lehetett mint a magyar. S valóban, ha szószerinti értelemben vesszük a nyelvet, alig érthetünk egyebet. De minden s maga az okmány azon mondata, melyben a fentebbi szavak foglaltatnak, azt mutatja, hogy „idegen nyelvűek“-et kell érteni a kifejezés alatt mert mindjárt az mondatik az említett szavak után, hogy az az idegen nyelv nemcsak a horvát urak, hanem az egyik Velenceze alatti város kárára hozatott be. Azért nem tulajdoníthatunk az idézett helynek más értelmet, mint azt, hogy a király idegen (az az nem Dalmatiában lakott) bánt, és idegen, azaz magyar és kún hadakat küldött azon földre, melyet „Összes Tótországnak“ neveztek.—Merő értelmetlen anachronismus is a magyar nyelv erőszakolásáról beszélni a XIV-ik században. Nem volt akkor se burocracia, se olyan oskola, mely a latin nyelven kívül mást terjeszthet vala.

¹⁾ „Quod lingua extranea veniebat contra ipsos ad ipsum, et etiam Civitatis ibenici damnnum,“ (Memorie di Trau. 189. l.)

Mladennek, ki e néven II-ik volt, úgy látszik, nem volt fia, ki apja magán hatalmát örökölte volna. Elfogatása után öcsese György, a család feje, még folyvást bírta Clissát, Scardonát és Almissát, s folytatta a pusztító megtorlás politikáját minden ellensége ellen, míg nemsokára, 1324-ben, megboszulandó az egyestült horvát urakon bátyja megbuktatását, serget gyűjt; de a csatában megveretik, s Nelipez knini gróf börtönbe veti őt két megnevezetlen fiával együtt. Később kiszabadul, s bevégi azon pályát, mely Mladenéhez mindenben hasonlít: György 1330-ban hal meg, egy özvegyet s több gyermek közt egy Mladen nevű fiút hagyván maga után, ki e néven III-ik.

A Mladen támasztotta viszály nem végződött be a fő okozó eltüntével; és Robert Károly egy személynek ártalmatlanná tételével nem javította meg a viszonyokat. Brebiri Mladen utódai folytatták a boszúállás politikáját, s halálos ellenségeskedésben álltak azon horvát bárókkal, kik a Brebiri családot megbuktatták. Ezen horvát bárók, mint már a fentebbiekből kitűnik, szoros szövetséget kötöttek, melybe bevonták a Velenczéhez pártolt dalmatiai városokat is, kik fegyveresen is segítik őket a Brebiriek ellen.

Trau és Sebenico Velenczéhez pártolván, ügykeztek szokás szerint biztosítani szárazai birtokaikat, mi legjobban úgy történhetett, ha barátságban és szövetségben állanak némely szomszédos hatalmasokkal a horvát főurak közül. A nevezett városok ellen folyvást boszút lihegett Brebiri grófok ellen legjobb szövetségesek a Knini és Corbaviai grófok valának, kik forma szerinti „ligát“ kötöttek volt, s gyakran Velence fegyvereit is elfogadják segítségül.

Hogy magyar alattvalók velencei alattvalókkal szövetségben állanak, haza- és felségárulásnak tűnhetik föl, s csodálkozhatnánk rajta, hogy oly király, mint Robert Károly, elnézett ilyeseket. — De mindez nem vehető szigorú értelemben.

Robert Károly nevezett ugyan ki bánt Dalmatiára, de ennek egész Dalmatiában nem volt egyetlen egy vára is, hol lábát megvethette volna. Az egykori királyi várakat: Scardonát, Clissát a Brebiriek, Knint a knini grófok bitorlák, s tán nem volt nagyobb horvát ur, ki valamely egykori királyi várban ne ült volna. Robert Károly viszonya Velenczével nem volt határozott. A király elfojtá ellenséges indulatját a köztársaság iránt jobb alkalomig,

s külsőleg nem mutatott ellenségeskedést. Nem is segíthetett most a bajon. Dalmatia és Horvátország két ellenség, Velence és Szerbia közé szorulva, csak egy nagy háborúval lesz vala viszszeresíthető s teljesen biztosítható. A fél barátságos viszony, melyben Velenczével lennie kellett, szemet hunyított vele a horvát urak czimborálására a köztársasággal. A király ritkán jelenhetett meg tekintélyes sereggel eme vidékeken. — A horvát bárók ügyekoztek hát, hogy magok csináljanak rendet. Ligájok hasonlított a mai amerikai lynch törvényszékekhez, melyeket akkor alakítanak a polgárok, midőn a központi hatalom organumai elégtelenek a rend föntartására. A horvát urak ligája, mely ügylátszik, a messziről küldött bánok és hadak ellen is óvás volt, mutatja, hogy a bánok általa a királyi hatalom még nem állott volt helyre. Természetesen fejtett ki ebből, hogy ismét egyik hatalmas család emelkedjék ki a többi felett, s czimtelenül is gyakorolja a bánok tekintélyt. Ilyen volt a Knini grófok családja, melynek akkori feje Nelipecz gróf volt.

A helyzet nem javult ez által. A Brebiri grófok oly erős várak birtokában voltak, hogy az egyesült horvát urak és dalmát városok is alig birtak velők. A folytonos viszályban sokat szenvedtek a dalmatiai parti városok, s ennek lehet tulajdonítani, hogy Spalato 1327-ben, Nona 1328-ban Velence felsőbbbsége alá adta magát.

Annál inkább följogosítva érzé magát Brebiri György Klissa ura, Spalato háborgatására. Ennek következése egy kis háboru, melyben a dalmát várost Nelipecz és társai segítik a Brebiriek ellen. Utóbbiak, habár Klissát föl nem adják, szövetségre kényszerítetnek s a békeszerződésben fölfogadják, hogy ezután teljesen szabadon engedik a Klissa alatti kereskedést. Lemondanak a vámolás jogáról, mely pedig roppant hasznot hajthatott a családnak.

Mihelyt azonban György gróf 1330-ban, december első napjaiban meghalt, özvegye Lela, és első szülötte Mladen újra vármokat kezdtek szedni a klissai úton, miből új viszály támadt. Hogy Spalato és Trau a klissai őrség beütései ellen biztosítsák magokat, a Klissával szomszédos Greben hegyen ellenvárat építének. Lela és fia ellen hadjárat is indul, melyre a Velenceze alatti három város: Spalato, Trau és Sebenico egyesülnek, valamint a

horvát urak „ligája“ is, melynek feje a knini gróf, Nelipecz, ez uttal is. A viszály és harc mintegy két évig folyt kölcsönös kártételek és öldöklések közt. Végre 1333-ban januárban békét kötnek, melyben Mladen gróf a maga, az anyja és testvérei nevében örök frigyet és barátságot ígér a nevezett tengeri városoknak és a szövöttek horvát uraknak. Ki van kötve, hogy a klisszai úton ne csak Spalato, Trau és Sebenico emberei, hanem minden, bár hova való kereskedő szabadon, minden vám fizetés és háborítás nélkül közlekedhessenek; hogy a szerződés pontjai kötelezők nemcsak Klissára, hanem Almisára, Ostrovizzára is, melyek a Brebiriek birtokai. A szerződésben világosan ki van téve, hogy az nemcsak Mladenre, hanem maradékaira is szól. Mladen gróf külön szerződést köt Trauval is, melyben teljes a kibékülés, és ki van emelve, hogy valamint Trau emberei szabadon járhatnak-kelhetnek Mladen birtokain, úgy viszont Mladen és emberei háborítás nélkül közlekedhetnek Trauban.

A Brebirieknek az az engedmény tétetett, hogy a szövetségesek lerontották Greben várát ¹⁾.

Brebiri Mladennek ezután több szövetségese volt, mint atyjának Györgynek; mert nemcsak az egész Brebiri nemzetség egy párton volt, hanem barátságot kötének az egyik fő ellenséggel a dalmatiai városokkal is.

A knini grófokat azonban állandóan ellenségeknek tarták a Brebiriek, s nem is állott köztök sokáig a béke. Nelipecz első helyre emelkedvén a horvát bárók közt, némely önkényes tette által a Brebiriek pártját szaporította. Nelipecz Trau határán várat épít, s Velence 1335-ben óvást tesz a horvát ur ezen önkényes ellen. Különös azonban, hogy a harcban, mely ezután kitör, a dalmatiai városok nem vesznek részt, azt csak a bárók folytatják egymás közt. Egyik párton volt: az ostrovizzai Pál és Gergely, mindkettő a hajdani Pál bán fia, s így nagybátyjai a mostani klisszai III. Mladennek; továbbá ugyanezen Mladen és testvérei. A másik párton állott Nelipecz knini gróf, unokatestvérével Konstantinnal és Ugrinics Budiszlávval, kiről bizonytalan, a Corbáviai, vagy Brebiri grófok családjából való volt-e.

Mindkét pártnak egyaránt barátjai voltak a Velence alatti

¹⁾ Memorie die Trau, 210, 211 lap.

tengeri városok, s ők szerzének a felek közt egyezést, melyből kiténik, hogy a részleteiben ismeretlen harc alatt a knini grófok elfoglalták a Brebiriek egyik várát, Ostroviczát, melyet Konstantin knini gróf, a Nelipecz vonakodása daczára is vissza ad Brebiri Pálnak, a miért Nelipecznek a Brebiri grófok néhány ezer lira kárpótlást fizettek ¹⁾. A kiegyenlítés 1337-ben kelt. — A Brebiri család mindig igyekezett házasság útján is nevelni fényét. István boszniai bán, Robert Károly kedvenc embere, különben is rokonságban volt a Brebiriekkal, s most ezt még szorosabban fűzé magához, mert 1338 ban László, a bán öcsese, Ilonát, III. Mladen hugát veszi nőül. Nevedezni látjuk néhány év alatt a családnak horvátországi pártját is a Corbaviai grófok is mellettök állanak.

Néhány év mulva ismétlődik a dalmát tengerparti vidéken a fenn leirt viszály, s most a harcban részt vesz a Velenceze alatti tengeri városok egyike. 1340 táján történhetik, hogy Konstantin knini gróf Sebenico vidékén egy várat épít, mely ugyanaz volt eme városra, a mi Klissa volt Spalatóra és Traura nézve. Neve is „Kulcs“ volt, Klucsics annyit tevé, mint kis kulcs. A közlekedést gátló eme város miatt hosszú surlódás támadt Konstantin gróf és Sebenico közt. Utóbbi hasztalan folyamodván a hatalmas Nelipeczhez, Velenczét szólítja föl a baj orvoslására. Ez teljhatalmu kormánybiztosokat küld ama tájra. Ezek egyesítvén Spalato, Trau és Sebenico polgárait, továbbá a Brebirieket és Corbaviai Gergely grófot, ráüzentek Konstantin grófra, hogy ha önkényt le nem rontja az új várat, ostrommal fogják bevenni, s magok rontják le. Konstantin gróf, bár úgy látszik, nem harc nélkül, végre beleegyzett, hogy maga rontja le a várat.

A békeszerződés a felek közt 1343-ban, october 4-én irattott alá a Kerka torkolatánál. Velenceze elismeri benne, hogy a harc folyama alatt a Brebiriek nagy segítségére voltak, s ki van kötve a szerződésben, hogy a Knini grófok ne csak a Velenceze felsőbbsege alatti helyeket ne bántsák, hanem az is, hogy ne háborgassák többé Ostroviczai Pál grófnak, Mladennek Klissa és Scardona urának, végre Corbaviai Gergely grófnak birtokait. Nelipecz kötelezé magát, hogy lerontatja az unokaöcsese építette

¹⁾ Mem. Ist. d. Trau. 213. 214.

várat, s tizenhárom ezer lira kárpótlást fizet Sebenicónak. Az örökös barátság biztosítása fejében Nelipeczet és fiát kinevezi a velencei tanács a köztársaság polgárának.

A viszályok ezzel teljesen lecsendesültek ugyan; de egészen Velence javára. 1322 óta a köztársaság nemcsak a fontosabb dalmatiai parti városokat keríté hatalma alá, hanem apránként, külön szerződések által, barátjaivá, sőt félig polgáiraivá tette azokat a horvát urakat is, kik a parti városok közlekedését szárazai váraik által elzárhatták, vagy megnyithatták, sőt ama városok szárazai birtokait is magoknak foglalhatták volna, ha egyetértének. — Már 1322-ben Brebiri Pál Velencez hive. Brebiri György 1328 ig határozott ellensége a Velencezéhez állott városoknak, de ekkor béke ki van tőle erőszakolva. 1330 után megzavarodik a békés viszony, hogy hét év mulva teljesen helyreálljon. A Brebiriek ártalmatlanná sőt szövetségesekké vannak téve némely megaláztatás után, melyekben Velencez segíti a Knini grófok ligáját. Később a Brebirieket használja fel a Knini grófok megjuháztatására.

Mindezen viszályokban Velencez kevés részt vett közvetlenül. Dalmatiai városai vitték az ügy diplomatiáját, és viselték harczeit.

A magyar állam szempontjából nézve az ügyet, az a legbonyolodottabbak közé tartozott. A dalmatiai városok, midőn Velencezéhez állottak, egyszersmind a magyar soverainitást is elismerték, a mi körülbelül annyit jelentett, hogy szárazai birtokaikat a magyar király oltalma alá helyezik, a nélkül, hogy az a szárazai terület a magyar birodalom részét tette volna.

Midőn Velencez dalmatiai városai a magyar király horvát alattvalóival harciba keverednek, az ügyet nem tekintették úgy, mint Velencez és Magyarország közti viszályt, hanem mint Dalmatia belső viszályait, s valóban a városok, miután Velencezéhez állanak is, ép úgy háborúznak és kötnek szerződéseket a horvát földön, mint II. Endre és Kún László idejében, midőn a magyar király volt egyedüli uruk.

Robert Károly maga elősegíté a fogalomzavart, mely a horvát urak közt a közjogban uralkodott. Belsőleg ellensége volt Velencezének, mely megfosztá őt a magyar tengerpart legfontosabb részétől; de külpolitikájában barátságot mutatott a köztár-

saság iránt. Nem volt módja visszaszerezni az elveszettet erős hajós-sereg és nagy száraz hadjárat nélkül. Már pedig egyiket sem tartá viszonyai közt létesíthetőnek. Messzelátó tervei voltak, s jobbnak tartá jövődjét újat egyengetni, mint koczkáztatott vállalatokban keresni neve dicsőségét. Bajos volt megmondani akkor Dalmatiában, ki a párttűző, midőn még a Velenczéhez állott városok is magyar király híveinek vallották magokat; s melyik tett felségárulás, midőn a városok és bárók minden cselekvényében meg volt az a záradék, melyet az okmányokban gyakran oda tettek: „fentartatván a magyar király joga“ vagy „a magyar király iránti hűség.“ És valóban Róbert Károly idejében nem volt Dalmatiában oly főúr, kit nyílt felségárulással vádolhattak volna. A kérdést sohase állítá oly élére se a király, se a horvát urak, hogy ily vád foroghasson fenn.

Dalmatiában se a jogbeli se a területi határok szoros meg nem szabása miatt szerezhett Velenceze oly nagy befolyást a tengerparttal szomszédos Horvátországra, s elmondhatjuk, hogy Nagy Lajos trónraléptével Velenceze volt az ur Dalmatiában, melyet Robert Károly ideiglen elveszett birtoknak tekintett alkalmasint.

De midőn már Velenceze nyugton vélt alhatni Dalmatia birtokától, midőn a horvát urak csaknem uratlanul és békén gondolták élvezhetni bitorlásaikat, egyszerre a legkellemetlenebbtől rázta fel őket az addig oly elnéző királyi hatalom.

I. Lajos király lángesze és egész nagysága tündöklik abban, a mit Dalmatiáért tőn. Tükre az mind külső mind belső politikájának, melyekben oly határozottan jár el, mint csak egy lelki fennsőbbségének és anyagi hatalmának teljes önértében levő uralkodó.

A mi a külpolitikát illeti, Lajos nem alkudozott Velenczével némi félszeg állapot előteremtésére; kereken és határozottan visszakövetelé tőle egész Dalmatiát a szigetekkel együtt és Fiumétől Cattaróig. Háboru nélkül ez meg nem eshetett. S tudva van, mint vitte a háborut. Súlypontja nem Dalmatiára esett. Éjszaki-Olaszország csatatérein dönté el Dalmatia sorsát, míg Genua szövetsége és Nápoly megszerzésének valószínűsége által rettegésben tartá Velenczét a tengeren. A Dalmatia háta megettí száraz nagyobb hatalom a szerb nemzet volt, mely Dusan alatt, ki

1334-ben kezd uralkodni, gyorsan terjed délre és keletre, úgy hogy 1345-ben a szerb király császárnak kiáltja ki magát. Eme nagy ambíciók ellenében is Lajos hajthatatlan szilárdsággal lép föl; a béke-föltételek, melyeket eléje szab: a magyar király felsőbbségének elismerése és kitérés a katolikus hitre. Az első sikerült, s még az utóbbi is egy időre, 1347 körül.

Azonban maga Dalmatia területén is háborút kellett folytatnia, s itt is kitalálta azt a stratégicus pontot, melyet ha elfoglal, meg van nyerve minden. S ez a pont koránt sem magok a tengerparti városok valának. Visszafoglalhatta ezeket, de megtartásukra nézve nem hogy a tenger, de még a száraz felől sem volt kellő biztosíték. A szárazai várak urai, a horvát bárók a viszálykodással és felelősség nélküli eljárásukkal ismét kockára teheték a magyar vérrel megszerzendett parti városokat. Nagyon felületes gyógyszernek tarthatá Lajos azt az eljárást is, melyet Robert Károly követett több főúr s különösen Mladen bán ellen, kit, fogságra vetett, hogy ártalmatlanná tegye.

Lajos király nem bántá a személyeket, neki mindenek fölött várak kellettek a szárazon, melyekről szabadon rendelkezhesék. És volt számos olyan vár, melyet minden kárpótlás nélkül visszakövetelhetett az állam. A legnevezetesebb várak, Knin, Klissa és a tengerparti Scardona még száz évvel azelőtt királyi vár volt. Azóta bitorlók kezére kerültek, kik a központi hatalom gyengeségének idején tán jobban használták az állam érdekében, mint a kormány tette volna; de birtoklásuk még is jogtalanak volt bizonyítható. Nagy Lajos tehát föltétlenül visszakövetelhetette volna Nelipecztől és családjától Knint, a Brebiriektől Klissát és Scardonát, valamint más, egykor királyi várakat.

De Nagy Lajos azt sem akará, hogy kőfalak díjában rokonzenveket veszítsen. Követelte ugyan a város átadását; de egyszerűsmind bő adományokat osztott az engedelmeseknek a birodalom más részeiben. Neki a vár arra kellett, hogy Dalmatiában állandó királyi őrségeket tarthasson. Addig az ideig a horvátországi bánoknak nem volt hol megállapodjék e tartományban. A szárazon messze befekvő Bihácsig alig volt alkalmas állomása a királyi hadaknak, melyeket Robert Károly néhány ízben Dalmatiába vitt.

Nagy Lajos 1344-ben a horvát bán Knin elfoglalására küldi. Nelipecz ugyanazon évben halt volt meg, s a bán fölszólítja öz-

vegyét Vladiszlávát és János nevű fiát, adják a várat a király kezébe. A válasz tagadó volt, s a bán hasztalan ostromlá Knint, melyet a gróffal szövetséges Trau is segített. Következő évben a király személyesen megy Dalmatiába, kihez István boszniai bán serege is csatlakozott. — A király személye többet tőn, mint a mult évi ostrom. Nelipecz özvegye és fia önként vitték a vár kulcsait a király elébe, s példáját követék több azon vidéki horvát bárók, köztök a Corbaviai grófok. Lajos Kninben és némely más várakban helyőrséget hagyván, egy-egy al-bán alatt, a derék sereggel eltávozott. Nelipecz özvegye és fia Kninért cserében Csetina tartományban kapott birtokokat, — a tengerparttól távolabb.

Tudjuk, hogy ez alkalommal Zára is alkudozni kezdett a magyar királylyal a Velenczétől való elpártolásra nézve. Legalább Velenczének erős gyantái támadtak, s szigorú rendszabályai azt eredményezték, hogy Zára csakugyan kifizte a magyar lobogót, s ismét idő előtt, mint 1311-ben.

Mladen, Klissa grófja, nemcsak ki nem adta várait a királynak, hanem Zára és a király ellen segíté Velenczét, s véd- és daczszövetséget kötött Spalatóval, Trauval és Sebenicóval, mely szövetséget Velenczében szentesítének. Mladen 1345 óta Velence zsoldjában állott.¹⁾

Ime a nyílt, világos árulás! Ezen időpontig, midőn a kérdéseket oly határozottan teszi fel Nagy Lajos, sehonnan sem lehet se a Mladenokra se a Nelipeczekre árulást bizonyítani be.

A klissai, scardonai és almissiai Brebiri ág története nem hosszúra nyúlik. III. Mladen mint pártütő hal meg. 1348-ban februárban Mladen jelenti Klissából a vele szövetséges városoknak, hogy a magyar király hadai ellene mennek, s segítséget kér Spalatótól. Nem tudjuk a magyar hadak ezen expeditiójának részleteit; de bizonyos, hogy Mladen várainak birtokában maradt²⁾. Különben élete még csak néhány hétre terjedt. 1347-ben a pestis Dalmatiába is bevitetvén, Mladen áldozatjává lesz. 1348-ban, majus 1-sején hal meg, s a traiiak, kiknek városában mulik ki,

¹⁾ Memorie Ist. d. Trau. 241 és Bomann II. 270.

²⁾ Mem. Ist. 243.

főtemplomjukban temetik el őt, s nagyon magasztaló latin sírverset véstek a hamvait fedett márványlapra ¹⁾.

III. Mladen Klissa és Scardona védurául a három szövetséges velencei várost, s árvája IV. Mladin gyámjául egyik Brebiri Pált, hibetöleg testvér öcsését nevezi ki. Ezen Pál az egyik legtekintélyesebb velencei családba házasodott: neje Dandolo Katalin volt. Annál hívebb lehetett Velencezéhez, s az is volt haláláig, mely 1356-ban következett be.

A várakat az özvegy, árva és gyám meg nem tudták védni. Először velencei Dalmatia városai, majd 1350 táján, míg Lajos Nápolyban járt, a szerb király elfoglalván Boszniát és Hercegovinát, s így tö szomszédságába jutván Dalmatiának, Mladen özvegye a szerb királytól kér s fogad be örséget Klissába, Scardonába és Almissába. De a fenytéktelen szerb had alkalmatlan szomszédság volt a velencei dalmát városoknak. Ezért Velence 1355 táján kezére akarván keríteni a Brebirieiek várait, Klissáért 60, Scardonáért 40 ezer lirát ígér a szerb királynak. III. Mladen özvegye rááll, s Scardona az erős tengerparti vár így fogad be velencei örséget még ugyanazon évben 60 ezer liráért. Klissában, úgy látszik, megmaradt folyvást a szerb örség, s ott lakott IV. Mladen és anyja is.

Tudva van, mily eredménydús év volt az 1357-iki. A dalmatiai parti városok egymásután adják meg magokat önként a magyar királynak. Miután ez elegendő várat szerzett meg Dalmatiában, folytonosan háborgattatá az albánok által ama városokat a száraz felől, s megsemmisíté azon csekély hatalmat, a mit azelőtti évtizedekben a szárazon gyakorlának. A mint a szárazai várak a magyar király hatalmába kerültek, a tengeri városoknak többé nem a horvát urak valának rettegett szomszédaik, hanem közvetlenül a király. Azonban a szárazai várak közül tán Klissa került legutoljára a király hatalmába. 1358-ban a Velencezével kötött szerződés megszerzi Dalmatiának még hátra volt velencei részét is, és a király csak 1358-ban készül Klissa ostromára. Ugyanezen évben nagy hadjáratot küld a szerbek ellen, kik Dúsán uralkodójokat azelőtt két évvel vesztették el. Klisszát a szerb örség kevés ostrom után föladja, s IV. Mladen anyjával

¹⁾ Mem. Ist. 242.

együtt foglyul esik Nagy Lajos kezeibe ¹⁾. Almissa önként adja meg magát.

A Brebiriek klissai ága, mely Györgytől, az 1330-ban meghalt „dalmatai városok grófja“-tól származik, nem halt ki IV-ik Mladennel. Utóbbinak további életéről mitsem tudunk; de Nagy Lajos alkalmasint nem bánt a Brebiri család emez ágával is szigorúbban, mint más horvát családdal. Azokat is, kik oly rosz szolgálatokat tevének a magyar államnak, föl akará használni az állam javára, oly helyzetet adván nekik, melyben mintegy akaratjuk ellenére is szolgálatokat kell tenniök. A tengerparti horvát uraknak azon részeken ada birtokokat, hol már csak katolikus és nagy hűbéres minőségöknél fogva is a magyar király eszközei voltak. Boszniában és Khelm tartományban számos eladományozni való föld volt. Ott magánvárakat tartani jó karban s a katholicismust előmozdítani igen alkalmasok valának a nyelvre nézve a néppel azonos bárók. A Brebirieknek Mladen-féle ága, úgylátszik, Boszniában telepedett meg, hol különben is a bán, Kotroman István sógora volt Mladennek. Még nagyobb lett a rokonság a boszniai fejedelem és a Brebiri család közt, midőn István bán magtalanul halván meg, helyébe öcscsének fiát, Tvardkót nevezte ki Lajos Bosznia bánjává 1358-ban, ugyanakkor, midőn a Velenczébe kötött béke egész Dalmatiát visszacsatolá a magyar birodalomhoz.

Tvardkó anyja és Brebiri Mladen gróf testvérek voltak. Brebiri Ilona kittinő lelki-tehetségű nő lehetett. Míg fia Magyarországon a királynál mulatott, maga vitte egy ideig Boszniában a kormányt. Azonban Tvardkó ellen csakhamar lázadás tör ki a boszniai bárók közt. Nem akartak egy huszonkét éves fiu kormányja alatt maradni, ki nek nevében egy asszony uralkodott. — És a lázadásban, a sógorsági viszony ellenére is egyik nevezetes szerepet vitt IV. Mladennek Sz en k ó nevű fia, ki már ekkor férfikorban vala, s gyermekei is voltak: R a d i c s és B i e l a k.

Tvardkó szétvervén a lázadókat, Szenkó két fiát elfogja. Maga Szenkó Ragusában talált menedéket ideiglen, s hogy mily fontos egyéniség volt, bizonyítja az, hogy Tvardkó harcra kelt miatta Ragusával, melyet csak az tartóztatott föl hogy Szenkó tovább

¹⁾ Bomann. II. 279.

menekült időközben. Tvardkó meg akará fosztani Szenkó fiait szemök világától, a boszniai bárók javaslatára. — Szerencséjükre pártfogókra találtak a most magyar felsőbbség alatti Ragusában. Ennek háta mögött terjedt el Zenta tartomány, melynek birtokát Lajos a Balsa családnak adományozta volt, mely hasonlókép katolikus család volt. Szenkó ezen családba házasodott, s így lehetett jó viszonyban Ragusa polgáraival, kik csakugyan kieszközték, hogy Szenkó és fiai kegyelmet nyerjenek. Tvardkó elvette ugyan Szenkótól az elfoglalt Khelm tartományt; de meghagyá nála egy kis részét Nevesign vidékén. Ezután Szenkó hiven szolgálta a boszniai bánt némely lázongók, egykori párthivei ellen, míg úgylátszik, 1370 táján Trebignénél egy hegyszorosban harczolva esett el.

Fiait még említi a krónika. Radics vitézül harczolt még a XIV-dik század utolsó éveiben a Boszniába benyomult tetemes török csapat ellen, mely teljesen megveretett. 1403 táján ismét említi a krónika ezen Radicsot; de már egészen más szerepben. A magyar király iránt hűtlen Osztója boszniai fejedelem kapitánya és Ragusa ellen van küldve, mely hasztalan emlékezteti őt, hogy egykor a város menté ki testvérével együtt Tvardkó kegyetlen ítélete alól¹⁾. E tény utolsó, a mit a Mladen-féle Brebiri ágról tudunk, s ez utolsó tény nem csak sikertelen, hanem egyszersmind a halátlanság és hazaárulás ténye is.

A családnak ezen ágát, ha a Boszniában Zsigmond király idejében uralkodott zavarok föl nem emészték, végkép oda tette a későbbi török hódítás. Ama zavarok pedig a legszomorúbbak és többnyire foltot hagyának a pártokon. A pártok roszabbak voltak a közönséges pártütöknél: a magyar államot s vele önmagokat az ama tartományokra végpusztulást hozott töröknek adák el. A Brebiriek klisszai ága aligha erkölcsileg is el nem veszett ily módon, mielőtt anyagilag megsemmisült volna.

Dicsőbb s nemesebb szerep jutott a másik ágának, melyet osztrovizzai-ágnak nevezhetünk a klissai ágtól való megkülönböztetésül.

Ennek őse az a Pál gróf, ki az 1312-ben kimult hatalmas Pál bán fia volt, s 1314-ben velencei polgár címet nyert. Czi-

¹⁾ Mauro Orbini, ragusai krónikás 362 stb. lap.

merc: a mező alsó részén egy kiterjesztett nagy sas szárny, a Subichok egykori czimere, a felső részen pedig egy kiterjesztett szárnyu és koronás sas. Egy fenmaradt viasz pecséten e czimer körül ezen körirat volt: „S. (Sigillum) Pauli Secundi, Comitis Tragurii.“ Eme pecsét azon szerződés alatt áll, melyet Pál gróf Trauval és Sebenicóval 1322-ben kötött bátyja Mladen ellen.

Ezen Pál gróf az, ki később elpártol a knini grófok szövetségétől, s unokaöcsésével III. Mladennel együtt Nelipecz ellen küzd, minek folytán törzsvárát, Ostrovizzát 1336 táján elvesztette volt. Később visszaadja a békeszerződés neki e várat; de 1340 táján újra a Knini grófok ellensége, s szoros szövetségben van unokaöcsésével, a klissai Mladennel. Még 1345-ben is, midőn Lajos király fölszólítja a horvát bárókat bitorlott váraik átadására, Pál, úgylátszik, nem engedelmeskedett. Zára ostromának krónikása írja, hogy „Pál bán fia, Pál gróf, a Subichok nemzetségéből, ki Ostrovizza várost bírta, valamint Mladen, ki Klissa és Scardona ura, megmaradtak a magyar birodalom és korona elleni hűtlenségben“ (1345 táján ¹).

Pálnak, mint 1340-ben, márczius 23-án, Ostrovizzában kelt végrendeletéből kitétnik, örököse György gróf volt, kit testvére Gergely gyámságára bízott Velenceze oltalma alatt ²).

A fennebbiekből az látszanék, hogy Pál gróf még élt 1345-ben. Annyi azonban bizonyos, hogy nem érte meg az 1347-ik évet, melyben a Brebiri név elenyészik, vagy inkább kicseréltetik. Pál gróf törzsvára most Ostrovizza volt; s ennek járuléka lehetett a szomszéd Brebir, a család ősi birtoka. Nagy Lajos elveszi 1347-ben a családtól a birtokot, s helyette a boszniai szélekhez közel eső Zrin horvát helyet adja cserében, miáltal a Brebiri név is Zrinire alakult át.

A Zrinieket illető ekkori levelek egyikében Lajos király ezt írja: „Gergely, az elhunyt ostrovizzai Pál gróf testvére és György, ugyanazon Pál gróf fia, a hűtlenség útjáról letérvén, melyen Robert Károly ideje óta tévedezni látszottak, most a szent korona híveivé váltak. Ezenkívül Ostrovizza várukat, minden hozzá

¹) Obsidio Jadrensis. Caput VI. Schwandtner.

²) Memor. Istor. d. Trau. 241. l.

tartozékkal együtt följárnák a királynak. A király, inkább szeretvén a kegyelem gyakorlását, mint a megtorlást, megbocsátja nekik mindazt, a mit vétettek, és a mi károkat és bántalmakat elkövettek. Ennélfogva meghagyja, hogy a bánok törvényszéke se most se jövőre a multakért meg ne idézhesse őket¹⁾. Kelt ez oklevél 1347. július 31-ik napján. Ugyanazon napról kel Lajos király egy másik okmánya, mely az adományozást foglalja magában.

A király több család birtokait cserélé ki, hogy a Brebirieknek egy tagban annál terjedelmeseb birtokot adhasson. Zrin vára, Lőrincz sopron- és vasmegeyi főispáné volt, a Kontok nemzetségéből, s a király egy másik birtokért cserében vette át. A Zrin vára közelében feküdt Sztopnika földet a király Oliver tárnokmestertől váltá meg hasonló módon. Ezeket együtt minden hozzájuk tartozott falukkal, városokkal, erdőkkel stb. a Brebiri családnak adományozza a király teljes adómentesség mellett.

Zrin vára a mai második báni ezred területén fekszik az Unna vizétől nem messze. E folyó jobb partján egész nagy terület, egy egész megye lett a Zrinyieké. Busán megye (a mai Buzsim vidéke) szintén az övék lett, mint Frangepán Duimnak ugyancsak 1347-ben kelt levele mutatja, melyben igéri, hogy a Brebirieket e birtokban oltalmazni fogja. Alkalmasint e birtokhoz tartozott a később nevezetessé lett Kosztanicza vára és Gvoszdánszk, mely utóbbi helyen a Zrinyiek gazdag ezüst bányák birtokosaivá lettek²⁾.

A Zrinyiek megmaradtak a hűségben, melyet Lajos királynak fogadtak csaknem kivétel nélkül, egész nemzedékeken át. Lajos király halála után, midőn a királynők ellen épen Horvátországban a Palvizsnai-féle összeesküvés oly nagy zavart támasztott, a Zrinyiek nemesak egy pillanatig sem pártoltak el, hanem birtokaik tetemes romlásával a pártosok ellen küzdének³⁾. De már még a XIV-ik században bekövetkezett az idő, midőn a családnak fő hivatását, a török elleni harczot meg kellett kezdenie.

A család hírnevét először Pál, azon Györgynek fia hozta

¹⁾ Fejér. Cod. Dipl. IX. I. 167-ik szám.

²⁾ U. o. 472--474. l.

³⁾ Daniel Cornides. II. 501. l.

helyre, ki 1347-ben Óstrovizzát Lajosnak átadá. György és nagybátyja Gergely, már 1362-ben nem éltek. A még kiskorú Pál birtokait, valamint az ő huga és anyja személyét a közel rokon Frangepánok veszik oltalmuk alá, s bizatnak meg a szintén Dalmatiából az Unna vidékére telepedett Blagayak, kik szomszédok voltak, hasonló oltalomra ¹⁾. Pál a király apródjai közé számított ²⁾.

Brebiri Pálnak már életbalálra harcztot kellett állania nemcsak a boszniai pártütőkkel, hanem a törökkel is. Zsigmond király egy 1401-ben kelt okmánya magasztalva szól személyes szolgálatkészségéről mind a szereu sés mind a szerencsétlen eseményekben s áldozatairól, melyekbe e szolgálatok kerültek. A gyakran betűtt török hadak és a bosznyákok fölégeték, elpusztíták a Zrinyi-birtokokat, s rólok a lakosság nagy részét fogságba hurcolák, úgy hogy már 1401-ben Pál grófnak alig volt ép birtoka az egy Zrin várán kívül. Miért a király visszaadja neki Busán megyét, melyet Lajos király zálogba vetett volt. A XV-ik század elején a Zrinyiek visszafoglalták egykori várukat, Ostrovizzát, mely Velenceze kezére került volt, s általán gondosok voltak birtokaik kiterjesztésében.

A család további története alig egyéb a török elleni harcoknál. 1350-től számítva mintegy kétszáz évig folytatja a család Zrin várában a határszéli harcokat, s midőn I. Szulejman hódításai 1540 körül a boszniai széleken megváltoztatják a határokat, a Zrinyiek Magyarország belseje felé közelebb vonulnak. Csáktornya lesz székhelyök, hol határszéli állásukban folytatják a küzdelmet az egész török kor vége feléig.

Kevés, a mit a család azon kétszáz éves életéről tudunk, mely alatt Zrin vala a család fő helye. De annál ismeretesebb és mondhatni világra szólók voltak a csáktornyai két Zrinyi tettei, hatása és szelleme.

Azonban e helyütt nem volt czéлом a családot új pályáján, a török elleni harcokba kísérni. Főladatomul csak azon kort tűzém, melyben a család Brebiri nevet viselt.

Ebben a korban is, mintegy száz évig fontos hivatást telje-

¹⁾ Codex Széchenyi. V-ik k. 93-ik okmány.

²⁾ „Aulae nostrae juvenis“ — így czímezi Lajos király.

sít a híres nemzetség, s története bizonyítja, hogy a leghatalmasabb oligarchák is csak addig érték valóban saját érdekeiket, míg az egyezett az állam érdekeivel. Akár magasztosabb áldozatkészség, mint Brebiri Istvánban, akár önzőbb érdekek, mint Brebiri Pálban, valának a tettek rugói, maradandóságra csak a közállam érdekei voltak a biztosítékok. Mihelyt a Mladenekben meghasonlott a családi és személyes érdek az államéval, összeesküdött minden az ő megbuktatásukra.

A Brebiriek története, ha nem volna is oly fontos, s eddig kevésbé kitisztázott epizódja Magyarország történeteinek, legalább annyiban érdekes, hogy nincs tán család, mely a magyar hűbériség jó oldalait fényesebben kitüntetné, s rossz oldalait setétebb színekben mutatná föl, habár a család némely tagjára és némely tetteire igazságtalanul ragasztott történetírásunk gyűlöletesebb nevet, mint érdemelte volna.

SALAMON FERENCZ.

KÉT ÉPÓSZ.

AESTHETIKAI ÉS IRODALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNY. — NEGYEDIK
KÖZLEMÉNY. *)

VIII. Ime a Shah-Name rengeteg erdeje! ámbar e vázlatos áttekintés, mint a távoli nézés az erdőre, mely csak a főbb tömböket hagyja némileg megkülönböztetni, a valódi sűrűségről s a sűrűben egyenként kiváló ezer meg ezer szálfák, sudarok és bokrok gazdag egyéniségéről fogalmat sem adhat!

A főbb tömbek, melyek előadásunkból is kiválóak, legnagyobb csoportozatainkban a következők:

1) A mesés előkor, melynek főalakjai: Dsemsid, Sohák s Feridun (fiai osztályáig). Erről tüzetesen már nem czélunk szólani.

2) Feridun osztálya, Iredzs megöletése, s a Minutsér által érette Selmen és Túron vett boszu. Magában egészen bevégzett, kerek és tökélyes épósz.

3) A Rustem eredet mondája, melynek egyes tagjai: a) Sal születése s növeltetése a Simurg madár által. b) Sal és Rudabé szerelmi története. Teljesen bevégzett költői beszély. c) Rustem születése s gyermekkora.

4) Az Irán-Turán közti nagy harc kitérése s első kezdetei: Nuder, Su Kaj-Kobad alatt. Episódok: Rustem ló-választása; Kaj-Kobad fölkeresése; Rustem harcza Afrasiábbal.

5) A Kaj-Kawus vakmerényei és pedig a) a mazenderáni út; magában teljesen bevégzett regényes épósz; b) a lamaveráni út; c) az égbe szállás.

*) XVI. köt. 233. XVII. köt. 3. XX. köt. 334 lap. Szerk.

6) Rustem és Sohráb. Szintén teljes egész; tragikai s hősi költői beszély,

7) A Sijawush története, melynek egyes tagjai: a) Sijawush és Sudabé; b) Sijawush halála; c) Vérboszu Sijawushért. Mindhárom, egyenként is egész ugyan, együtt a Shah-name egyik legnagyobbszertű tömbjét képezik.

8) Kaj-Chosru uralkodása s harczai; melynek egyes alkatrészei (bár néhol lazábban összefüggők) ezek: a) Kaj-Chosru hazahozatala. b) A harez megindulása, Firud halála. c) Rustem hőstettei: a Kamus és Kachan elleni harez; az Akwan diw-vel való küzdelem. d) Bishen és Menishe, kalandos szerelmi történet (regényes épósz). e) Hussan és Bishen párbaja s a Tizenegy pár dalia harcza. Bevégzett hősköltemény. f) A futó Afrasiáb üldöztetése, megölése; a beteljesedett vérboszu Iredzsért és Sijawushért. g) Kaj-Chosru eltűnése. Regényes beszély.

9. A vallás újítás. Gushtasp és Zerdusht.

10. Az Isfendiar épósza; melynek egyes tagjai, teljes összefüggésben s bevégzettségben: a) Isfendiar sérthetlensége, b) Isfendiar harczai s fogsága. c) Isfendiar útja nővér ei megszábadítására. Hét csodás hőskalandja. d) Isfendiar és Rustem harcza. Isfendiar halála. e) Rustem halála.

Az olvasó csak az általunk előadottakból is meggyőződhetett, hogy ha célunk, néhány egyes részt vagy tömböt venni föl, némi elemzés s aesthetikai méltatás végett, munkánk legnehezebb része talán a választás. Mert annyi tömérdek közül csak a remeket keresve ki, mégis a 2) Feridun s fiai; a 3. b) Sal és Rudabé; az 5. a) A mazenderáni út; a 6) Rustem és Sohráb; a 7. a) b) c) Sijawush; a 8. d) Bishen és Menishe; a 8. e) Human és Bishen s a Tizenegy dalia küzdelme; a 10) Isfendiar épósza; — és így nyolcz épósz közt kell választanunk, melyek közül a legkisebb is derék terjedelmű s csaknem kimeríthetlen gazdagság, eseményekben, jellemekben és költői szépségekben.

Feridun és fiai történetét, a birodalom osztályát, Iredzs megöletését két gonosz bátyja által, Minutsér (az Iredzs unokája) boszuállását nagyapjáért s Feridun halálát, — e magában egészen bevégzett s minden arányaiban tökéletes épósz — melynek terjedelme mintegy 1800 sorra megy — ezúttal mellőzve, de csak, hogy majd az általános visszatekintésnél azt is befoglal-

hassuk, — az első, mit némileg részleteseb elemzés alá veszünk, a Rustem szülői, t. i.

IX. — Sal és Rudabé bájos története.

Sal, mint már tudjuk, a bölcs és vitéz Sam fia volt, kit atyja a fölötti boszuságában, hogy a különben gyönyörű gyermek fehérhajjal jött a világra, könyörtelen kitétetett. A csodás Simurg madár nevelte föl az Alburs hegyen; de midőn felseledült, ez öreg Sam álomban megintetvén, fia keresésére indult, s azt meg is találván haza vitte.

1. Az ifju Salnak kedve jött egyszer a birodalmat beutazni. Elindult s Sabulistanból, hol atyja uralkodék mint hűbéres fejedelem a sháh alatt, Kabulba jutott, hol hasonló minőségben, de némileg Samnak alá rendelve, Mibráb uralkodott, a Sobák ördögi fajából származott gazdag s hős, de gonosz lelkű fejedelem. Nagy pompával s ünnepélyekkel fogadta ez a fejedelmi ifju vendéget, s Sal is viszont ki nem fogyott gazdjája dicséretéből az udvari urak előtt. Minden tetszett neki, s elbűvölte őt a gazdag udvarnál. „Hát még“ — szólott egyike a kabuli uraknak közbe, „ha látnád legszebb kincsét, melyet a nőszobában előtted rejtve tart:

A nőszobában ül egy báj leánya,
Szebb képű mint a napfény ragyogványa;
Tetőtől talpig mintha volna tán
Fehér ivor; termetre meg platán.
Nyaka hófényű, s moschus-szagu fürte
Tömött gyűrűkbe hullámszik körülte.
Mint gránátfán a virág: bibor ajka,
Bokor-emplője két szép alma rajta.
Két szeme kék, mint narezisszok a dombon,
Pilláji holló-szárny-szintük azonban,
Homlokán két íjt hord e hölgyek hölgye:
E két felajzott nyíl a két szemöldöje.
A holdat keresed? — szelid arcán áll!
Nem illatosb az ámbra, szöghajánál!
Nincs párja bájban, nyájasságban, édben,
Élő paradicsom ő, földi Éden.“

„E magasztalások elragadják az ifju Salt, s ábrándokba ejtik. Nem tud alunni a soha nem látott bájalak képe miatt. Szeretne soká Mibráb vendége lenni, hogy leányát is megláthassa, marasztja is Mibráb, de mégis: hogy tehetné azt? mit mondana mit maga a sháh, ha egy bálványimádó lakában soká

időzne? Így hánykódik, ellenkező gondok viharában, szünetlen Rudabéről ábrándozva. Oh! (reflektál a költő) mily igaz a böles arab mondása:

„Nem kell nekem más társ, csak paripám!
Oltalmam a világos ég csupán!
Nem kell nekem lány, elpuhítna engem,
Bortól, baráttól elfordítna engem!“

2. Egy reggel Mihráb a nők lakosztájába ment, nőjét Sindohtot meglátogatni. Leányuk Rudabé is jelen volt. A vendégre kerülvén a beszéd sora: Mihráb kifogyhatlan volt annak magasztalásában, „Sallal, úgymond, egy pehlewán (dalia) sem mérközhetik:

„Festő kezében a művész-csetet
Se festhet oly erőt, nem oly kecsét.
Oroszlány ő, ha harez pályája nyil' —
Barátnak áldásdús mint a Nil.
Harezban, nyergéből hulla-rendeket dönt,
Trónjáról gyöngyöt s aranyt szerteszét önt.
A szerencséje oly ifjú s vidám
Mint maga; arca égő tulipán.
Ha lóra pattan, s támad és rohan:
Lehe emészt, — mint sárkányé, olyan,
Vérzik a föld is, a hol ő gyülöl,
S sápad, kire törét emeli föl.
— Egy foltot bir csak testi kelleme:
Hogy haja ősz! — De ki szól ellene?
Mert e fehér haj még jól áll neki —
Háló az, mely szived' foglyul veti.“

E dicséretetek egészen elragadták a szüzet, s addig nem ismert szerelmi ábrándokba ejtették. Éjjel sem tud, a Sal képe miatt alunni. Öt rabnője volt, kiket a többi fölött kegyével s bizalmával megkülönböztetett; ezeknek elmondá szerelmét. Hiába igyekeztek azok kiverni fejéből Sal képét, kisebbíteni a természet által megbélyegzettet, atyja által eltaszítottat, madár fészkeben fölneveltet: — ő csak annál inkább égett szerelmi vágyban. Rabnői ezt látva nem ellenkeztek tovább. Egyik különösen fogadta, hogy társnei segélyével lábaihoz hozza az imádott ifjút. Ennek kegy-mosolylyal válaszolt a szép:

— „Ha sikerül ez:
Oly fát ültettél, mely gyümölcsöző lesz,
Rubinokat fogsz ágairól szedni,
S dús gyümölcsét eszélyed élvezendi.“

3. — Sal egy folyó túlsó partján tartá sátrát kíséretével. A Rudabé rabnői az innensó parton mulatoztak, jó alkalmat lesve, rózsaszedés ürügye alatt, hogy Salnak szemébe tűnjenek. De ez is ürügyet keresett, hogy velök érintkezésbe jöhessen. Nyilat vett s egy szolgálival a folyóhoz lépdelt. A leányok felöli parton egy madarat látván meg, azt egy kiáltással fölrebbenté—s lelötte. Szolgáját csolnakon küldte a madárért. A szolga a rabnővel beszédbe ereszkedett; urokat s úrnőjököt kölesönösen magasztalták. (E dicsérő leírások, bár fönnebb már leirt szépségekről szólnak, mindenütt új vonásokkal, új színekkel tündökölnék, festőiek, meglepők, ismétlések nélkül). Hogy a szolga visszatért, Sal sok szép s drága ajándékot küldött általa a rabnőknek. A legény kérdé: hogy juthatna ura Rudabéhoz. „Ezt—felelé a vezető leány, — csak magának uradnak mondhatom meg, mert a titok oly súly, mi annál könnyebb minél kevesebben emelik; kettőnél több már fölösleges hozzá.“ A legény hírt vitt Sálhoz. Ez most maga ment a túlsó partra, a lányokhoz. Kérdé: milyen alak Rudabé? — Ismét leirták neki, szebben az előbbieknél. „Adjatok módot, hogy hozzá juthassak!“ — „Jaj, már vissza kell mennünk, mert úrnők ily hosszas késedelmünk miatt megharagszik reánk. Nincs most időnk értekezni.“ — Sal csak kényszeríté, tartóztatja. — „Hát jój el ez éjjel a kastély alá, s c selyem hágsó kötelét vesd a fedélre. Majd én ott leszek s célhoz segílek.“ — Ezzel ott hagyták.

4. — A leányok visszatértek. Rudabé Sal alakját tudakozta tőlök.

— „Oh bizonyval:

Méltó reá, hogy fénylő napnak hívják

A rózsza-arczok, fehér fürtök ifját!“

Aztán megint leírják szépségeit, mindig új vonásokkal s így végzik:

„Hajfürti arczán szét úgy oszlanak:

Mint üde rózsán lány ezüst szalag.

Lásd, s magad szólj: ilyenek kell lennie!

S ha kérdik mije hibás? — semmije!“

De azt nem merték neki megmondani hogy találkozást ígértek az ifjunak, mert Rudabé azt bizonyosan nem fogadta volna el. Így maga Rudabé, kéri eszközjének találkozást az imádott ifjával, hadd tudja meg vajjon

„Öt látni: lehet-é nagyobb gyönyör,
Mint hallani csodás szépségről?“

5. — Mikor az éj leszállt, a megbizott rabnő Salért ment, s most már asszonya nevében hitta őt. A leány fedél erkelyén várta az ifjat, s alig látta meg a közalgót, rajongó szerelemmel üdvözölte. Sal viszont. De kérdé: mikép juthatok föl magosságodba? mutass eszközt. Rudabé most lebontá éjszin hosszú haját s lebecsátá neki, hogy ahhoz fogózva, mint kötélhágcsón, mászhasson föl bozzá. De Sal csak megcsókolta a gyönyörű haját. Nem, azt nem teszem, mondá, hogy teherként csüngjek rajtad, s neked fájdalmat okozzak. Vette a selyem kötélhágcsót, s azt az erkélyre dobva, fölsietett rajta. Szerelimmal borúltak egymás keblére. S a leány, az ünnepien fölékített, napként világított terembe vezette most le ifját. Gyönyörteljes, de szüz szerelemben mulatoztak itt hajnalig, s kölcsönös hűséget esküttek egymásnak; kitartást bármely (Sam és a sháh Minutsér által gördíthető) akadály daczára. Így váltak el hajnalban.

6. — Hazatérve Sal reggelre, mindjárt böles móbedjeit (jóspapok) hivatá, tanácsot kérve tőlök s véleményöket, vajjon beleegyezik-e atyja s a shah, hogy ő a pogány, sőt diw-eredetű Mihráb leányát nőül vegye. Fölötte érdekesekek az egész költeményben gyakran előforduló „bekezdések“—ily tanácskérő, vagy tanító stb. természetű beszédek- vagy levelekhez. Minden ilyes, isten dicséretén kezdődik, mint valamely ima, s úgy megy, rendszeren igen ügyes fordulattal tárgyára át. Pl. itt: Sal így kezd szólni a móbedekhez:

„Istent, a tisztát, szentet kell tisztelnünk;
Imádja őt bizalmunk és félelmünk.
Nap- s csillagokat, holdat ő keringet;
Csak őt imádni hív nagysága minket.
Éjt- nap' szünetlen, övé minden óra,
Ő ad nekiünk kedvet s hatályt a jóra.
A létadó ő, a föld teremtője,
Mélység, magasság tőle függ, mind tőle.
Tavaszzal lombot fán nőni ő késztet,
Tökére ősszel ő függeszt gerézdét.
Bájt és erőt ő önt el ifju arczon,
Agg homlokára barázdákat ő von.
Minden úgy él, mint parancsát ő adja:
Akarata szerint mászkál a hangya.

Általa nem magányra, nem, — lények
 Teremtve páros életre levének.
 Csak ő neki nincs társa, semmi párja,
 Ő, végtelen fönn, ő áll csak magára,
 De minden mást, saját magán kívül,
 Párjával hiva létre semmiből.
 Ez által lesz az élő maradandó.“

stb. Természetes az átmenet szerelmére s házassági ézeljára. A móbedek sokáig csak hallgattak. Sal sürgetésére, hosszú meg-gondolás után biztatólag felelnek, s tanácsolják, írjon apjának, az tán kieszközli a sháh beleegyezését is.

7. — Sal azonnal irnokot hivat, s levelet irat vele atyjához Samhoz. A levélben — isten dicsérete után, de mely megint egészen különböző az előbbtől — előadja röviden saját élettörténetét, emlékezteti atyját amaz esküjére, hogy semmit többé kedve ellen nem teend. Ekkor adja elő szívbaját, szerelmét, s kéri egyezését. — Megütődött Sam először a váratlan tudósításra, s kedvetlen dilemmában érezte magát:

Ila mondom néki: „mondj le és kerüld,
 Mert vizzályt szül e diw-lány, keserüt;
 Tilalmam megszegné ígéretem’ —
 S megbocsátná-e Isten azt nekem?
 Ellenbe mondjam: helyeslem szerelmed,
 Jó lesz a diw-leánynyal egybekelned:
 — Hah szédülök e gondolatra! — milyen
 Sarjat reméljek hogy szüljön s neveljen
 E diw-leány e madár-növeltétől — ?
 Bizony az isten haragát kelté föl?“

8. — Móbedeit hivatá Sam, s tőlök tanácsot és jóslatot kért. Ezek a csillagokat gondosan megtudakolák, s végre jóslának: A Sal és Rudabé összeköttetéséből egy rendkívüli hős dalia fog származni, a gyöngék védője, gonoszok félelme, országok oszlopa. Im a jóslat Rustemről, s a következő nagy dolgok előkészítése! — Megörült Sam a jóslatnak, biztatólag válaszolt fiának, s ígérte, hogy azonnal a sháh-hoz indul, kinyerni egyezését. — El is indult nagy kísérettel: egész hadseregével. A követ pedig vizsztatért Salhoz, ki az örömhírt hallva, boldog szerelmi ábrándoknak adta át magát.

9. — Sal és Rudabé közt, tudjuk, ennek egy rableánya volt az izenethordó. Sal ettől izent kedvesének, s elküldé atyja

biztató levelét. Rudabé, örömeben gazdagon megajándékozta a leányt, s egyszersmind egy saját kezével gazdagon himzett dísztiarát bizott reá, hogy azt örömajándékuul vigye. De a mint a leány ment volna, Sindocht — a Rudabé anyja — ki már rég gyanús figyelemmel kísérte a rabnő sok jövését menését, elfogta s kikérdezte mi járatban van. A leány hazudságokhoz folyamodik. Sikertelen. Sindocht megmotozza, megtalálja nála az ajándékokat, s dühében kegyetlenül bánik vele. Aztán termébe vonul, s ott saját arcát tépi marczangolja. Majd leányát hivatja, kikérdezi s szemrehányásokat tesz neki, de valódi anyai szív jellemző gyöngédségével, sokkal kevésbbé ingerülten, mint várni lehetett volna féktelen fölgerjedésétől. Rudabé mindent megvall, de Sam levelével lecsönnesíti anyja aggodalmait, s a kevély Sindocht most nem átalja a hü szolgálataiért kegyetlenül megvert rabnőt is megengesztelni.

10. — Mihráb is észrevette, hogy itt valami történik, s nagynehezen kivette nőjéből a titkot. Dühe, leánya ellen, előbb határt nem ismert. „Megölöm! kiálta. Mért is nem öltem meg, mi helyt leányom született, mint őseim mindig tettek leánymagzataikkal.“ — Nehezen lehetett megengesztelni. Félt Sam haragjától. A felől a levéllel megnyugtatta nője. Azután a sháh bizonyos boszújától, ki abba sobasem fog egyezni, s haddal fogja elpusztítani Kabult. — Rudabét is, kit maga elébe hivatott, bár nője előre megeskette, hogy bántani nem fogja, — előbb ugyan önkénytelen gyönyörrel szemlélte bájait, — mindjárt haraggal szólította meg, s szidalmazta, hogy miatta kell országostul elvesznie stb.

11. — Minutsér is megtudta e közben a Sal és Rudabé közt keletkező viszonyt. Nem jósolt abból semmi jót. „Lám, monda, Feridun őszám megsemmisíté a gonosz Sohákot, én is mindig gyűlöltem sarját, s Mihrábot lábam alá is vetém: most új vész fenyeget. Mert ha Sal és Rudabé fiut nemzenek, s az hős lesz mint apja, és gonosz mint anyja-vére: trónom veszedelme lesz! Mitevő legyek?“ A móbedeket bivatá. De kérdéseire azok némák maradtak. „Bölesebb vagy — csak ennyit szóltak — mint mi; tedd, mit isten sugall lelkednek.“

12. — Sam jó. Minutsér maga is elébe megy; de szóhoz sem engedi jutni vezérét fia ügyében; kérdést kérdésre intéz hozzá hadjáratai felől. Sam elmondja tetteit, mintegy dicsekedik is

hogy annál több joga legyen mindjárt kérni; de arra nem kerül sor. Mert a sháh őt haladéktalanul új hadba parancsolja, és pedig épen — Mihráb ellen, kit — úgymond — el van határozva, magvastul kiirtani a földről, mint gonosz diw-fajzatot. Sam némán meghajlik, s vérző szívvel, de ellenvetés nélkül indul hova őt a sháh menni parancsolta, Mihráb országának földülésára!

13. — Közlegése hírére nagy volt a bánat és ijedség Kabulban. De senki sem volt úgy elkeseredve, mint Sal. Apja elébe lovagolt, s térdre veté magát előtte; de annak csak feddő szavai voltak hozzá. Erre Sal felugrott, s szóttalanul és büszkén veté magát aranyos lovára. A nagyok intették, hogy kevélység helyett kérelmekkel igyekezzék megengesztelni apját. De az, mindenre elszánva lépett ismét apja elébe, s szemrehányással teljes, de érzékeny és komoly beszédben fordult hozzá, és úgy meghatotta az öreg Samot, hogy az elhatározá, bármi áron, sháhja kegyelme kockáztatásával is segíteni rajta. Levelet irt hát a Sháhnak, s azzal Salt magát küldé hozzá; hogy kegyelmet kérjen magának s kiméletet Mihrábnak és országának. Áldást monda Sal, s földre borulva megesókolá a földet apja lábainál.

14. — Most hát Sam levelet iratott a hatalmas sháhhhoz. Is ten dicsérete s a shah magasztalása után, önmagára tér. Előadja tetteit, szolgálatait, hűségét s vitézi érdemeit, legközelebbi győzelmeit. Azután: „ha egyebet, ha mindezt nem tettem volna is, az, hogy a Kashaf folyó melletti rémletesen pusztító sárkányt megöltem (mit részletesen s felséges elbeszélésben ad elé), elég hogy bármely kérésem teljesítésére igényt tarthassak. Azonban elég, elhallgatok. Vénülök már, s erőm fogyatékán! Fiamban van minden reménységem, hogy utánam trónod oszlopa lehessen. S most e fiú mily boldogtalan! hogy a ki látja, fölkiált: szegény Salsar! S én neki megesküvém egykor, hogy minden vágyát teljesítem. Most dieső sháh, tégy a mint tehozzád méltó — s az isten áldjon meg!“ Mindez, Sal iménti beszéde apjához s Sam e levele a sháhhhoz, oly szép s egyszerű naivsággal oly felséges, — hogy csak időnk és terünk hiányán (meg gyöngeségünk érzetén) múlik, miért nem vetjük bár halvány árnyékát e lapokra.

15. — A félelem, a sháh haragja miatt egyre növekedett Kabulban. Mihráb dühöngött. „Miattad — mondá Sindochtnak — s leányod miatt kell elvesznem. És a sháhot meg sem engesztel-

hetem mással, mint ha téged s Rudabét megöletlek.“ Sindocht azonban időhaladékot kért a bűszülttől, míg az ellenök küldött fővezért Sam-ot megengeszteli. Beleegyezett Mihráb, s nagy kincsekkel bocsátá nőjét Samhoz.

16. — Pompásan, de ismeretlentil ment Sindocht Sam elébe, s egyszerűen, mint Mihráb követét jelentető be magát. Ajándékait Sam lábaihoz önté. Habozva előbb, mit tegyen: hogy sem a sháhot, sem Salt meg ne sértse vagy búsítsa, — de végre kegyesen elfogadja, s Sal kincstárába teszi, hogy — úgymond — valahányszor látja, emlékezzék meg Kabul holdjáról! Mily gyöngéd! Most Sindocht vendégül hívja Samot magokhoz, mit ez kegyteljesen fogad el s ígér meg; Sindocht előre siet:

„Elment Sindocht, s oly fényes arca volt,
Minő fogyatkozás után a hold.“

17. — Ezalatt Sal a sháhhhoz ért apja levelével. Minutsér kegyesen sőt tisztelettel fogadta fővezére fiát, fölemelte, s maga mellé ülteté. Harag s fölindulás nélkül olvasta végig a levelet; csakhogy bús lön utána, mert sem a kedvencz családnak bűt okozni, sem országára veszedelmet idézni nem akart volna. Mégis megígérte Salnak, hogy megfontolja, s a mit lehet, megtesz érte. Ünnepeles lakoma után még egyszer hivatta jósait, s parancsolá nekik, hogy a csillagokat kérdezzék meg. A csillagok felelete szerencse-jósló lön; mert Sal és Rudabé egyesüléséből új s fényes csillag vala támadandó, egy országvédő, tróntámogató ritka hős. — Ismét a jóslat Rustemről! — De most:

„Mit fölfedétek nékem, a shah monda,
Legyen titok még más előtt azonban!“

18. — A shah ki akarta próbálni az ifju daliát. Maga elé hívatá, s móbedeinek parancsolt, hogy elébe rejtélyeket adjanak, melyeket neki, a bölcs Sam fiának, meg kell fejtenie. A hat móbed, hat gyönyörű rejtélyt ada elébe.

„Az első móbed így ejté szavát:
— „Láttam tizenkét büszke karem fát,
Mindegyiken harmincz ág galyja zöldel,
És egy se hervadt, soha egy se' dőlt el.“
A második ily rejtélyt ada Salnak:
— „Két paripa, széllal versenygve szállnak,
Mint szuroktenger, egyik fekete,
Fénylő a más, mint ég tekintete;

Egymást szünetlen kergetik, kísérik,
 De körbe járnak és utól nem érik.“
 A harmadik szólt: „harmincz lovagot
 Számláltam,— a mint itt elvágatott.
 Számláld csak: egy hiányzik; várj egy kisség,
 Számláld meg újra, — harmincz megvan ismét.“
 A negyedik meg így szólt: „Egy mezőben,
 — Nincs párja ennek dús virágban, zöldben —
 Egy zordon ember áll, s a hova lát:
 Indítja éles, szörnyű sarlaját,
 S levág virágot és kórót vegyest,
 És rá sem hallgat bárki, mennyit esd.“
 Az ötödik: — „Vad tenger mélyiből
 Fejét egy cziprus-pár emeli föl;
 Egy madár rakott fészket mindkettőre
 S felváltva nappal s éjjel, jő — s száll tőle;
 S az a fa, melyre szál, mindjárt virul,
 S hervad a melynek elszáll ágirül,
 Így hát örökké száraz s bús egyik fa,
 S a másik addig zöld lombbal borítva.“
 A hatodik meg: — „Egy házat ismértem,
 Erősen volt építve sziklabérczen.
 De ott hagyák lakói, és a völgybe
 Mezőt kerestek, bár gyom-, s túske földve;
 Ott építettek büszke palotákat,
 Hol sok rab szolgált nyomorún a sháhnak;
 Nem is gondoltak elhagyott honukra,
 Gondatlan éltek, bűnről bűnre jutva.
 De földrengés jött váratlan egyszerre,
 A büszke város romba dült, leverve,
 S most mindenik hő vágygyal gondola
 A házra, melynek sohasem ing fala!“
 — Oh ifju halld meg im rejtélyeinket,
 S ha isten szája bölcseségre intett;
 Kezedben, — ha megfejtheted egy szálíg —
 A barna föld becses moschussá válik!“

19. — Sal, bölcs gondolkodás után a rejtélyeket egyenként,
 találóan s gyönyörűen megfejté.

„Tizenkét fát láttál, — s mindegyiken
 Harmincz-harmincz ág: — ezt megfejthetem.
 Tizenkét hónap tesz ki minden évet,
 Egyenes sorban, és egyik se' téved;
 Mert úgy akarta ég, hogy mindegyik
 Harmincz-harmincz nappal ékeskedik,
 — Te azt mondád, két nyilfutásu ló van,

Fekete egy, a más fehér: — Valóban!
 Nap s éj e két ló, versenyzők, pedig
 Soha egymást el nem kerülhetik;
 Úgy üzik egymást, mint az özet eb,
 De egy se' lassabb, s egy sem sebesebb.
 — Megfontolám a harmincz lovagot,
 Mely előtted, mondád elvágatott;
 Ha nézzük, egy hiányzik arra véljük,
 S ki van a harmincz, ha jobban szemléljük:
 No hát, e harmincz lovag, bárki lássa,
 A változó hold örökös járása,
 Harmincz napjából mindig csak egy éjjel,
 Úgy látszik: nincs; de csak alig tűnék el,
 Mikor azt vélted odavan, elillant,
 Nézd csak vigyázva, már megint kicsillant.
 — A két cziprust, fogadom, és a fészket
 Megfejthetem ugyan tisztára, nézzed!
 A Kos jegytől a Mérleg jegyéig
 Járván a nap, a félvilág hogy fénylik!
 De mihelyest a Hal jegyébe lépe,
 Merül azon fél éjnek éjjelébe.
 A két cziprus az égnek két-fele,
 Egyiknek napja: a másik éjjele.
 Mert a dicső Nap a szálló madár:
 Mely hozva fényt, s setétet hagyva, jár.
 — A kösziklára épült palota:
 A lük hite, kik föl vágnak oda,
 S e változandó és csalárd világ, a
 Tövis mező, e kék s nyomor világa.
 De végre földrengés következik,
 És a halál kinyújtván csontkezeit,
 A hütlen is, ki soha rá se' gondol,
 Akkor fölébred, és a földi honból,
 Mely nyomorúlt s irtóztató setét,
 Oda emeli föl tekintetét.
 — Most jövök a mezőre végre, mit
 Te említél; a bős sarlós emitt,
 Ki szárazat s zöldet rakásra vág,
 S meg sem hallgatja az erdők szavát:
 Idő e sarlós: a virág s a gyom, mi;
 Egykép jön ő minket körébe venni,
 Nem kérdi, melyik agg, melyik fiatal:
 Sarlót vét rá, s mind egyaránt kihál.“

20. — Örült a sháh Sal helyes magyarázatainak; s azonnal nágy fényű ünnepélyt rendeztetett. Másnap lovagjátékot rendelt,

hogy testi erejét s vitézségét kimutathassa az ifju pehlewán. Sal itt is minden lovagot legyőzött, s a shah helybenhagyását és mindenek bámulatát vívta ki magának.

21. — Most Minutsér shah, Salt gazdagon megajándékozva, levelet irt Samnak, melyben beleegyezését adja. Az örömbír egész Kabult áthatja. Ékes tünnepélyekkel várják az érkező völegényt.

22. — Ment Sal, s váró apja által nagy örömmel fogadtatott. Épen akkor érkezett volt Mihrábtól is követ Samhoz, vendéglül hívni őt. „Elfogadjuk-e a meghívást, vagy mit tegyünk?“ kérdé Sam enyelegve. — Tégy bölcseséged szerint, monda Sal, de én úgy vélem legjobbnak, ha csak elindulunk, s útközben megbeszéljük a további teendőket. — Úgy tettek. — Ott nagy örömmel s tünnepélyekkel lőnek fogadva; Sam nem győzte bámolni Rudabé szépségét. Aztán Mihráb előadta pompás nászajándékait, miket leányának szánt. S azzal megköték a boldog házasságot, mely előbb pompafénybe, végre boldogságba merült.

— Látnivaló mily egyszerű történet ez s egyszerűségében mily gazdag. Nagy és változatosságok által meglepő cselekvény helyett egyedül lélektani alapon áll, tisztán lelki állapotokon fordul meg. Az érdekesítés egyedül abban áll: mit fog most ez vagy amaz tenni, kitől az esemény határozó fordulata függ? Most a Sindocht és Mihráb, majd a Sam, végre a Minutsér szeszélyén (látszólag, — valóban pedig indokolt akaratán) függ a kimenetel, s mindezek rendre következő elhatározásai a legnyilvánvalóbb lélektani alapokra vannak fektetve. És mindenik, nemcsak egyenként s fokozatosan, hanem a legnagyobb mértékben egyénileg s egymástól különbözőleg foly be a megoldásra. Sindochtban a titoktartás által sértett nő, a férje és birodalmáért reszkető feleség s királyné, és a leányaért minden áldozatra s önmegtágadásra képes anya remekül egybeolvasztott jellemét látjuk. Mihráb a Schák minden áron uralkodni kívánó sarja, ki hogy a trónja ellen támadó veszélyt megengesztelje, kész volna nőjét, leányát martalékul oda dobni, s vértük árán biztosítani uralmat magának; de kész, ha lehet, megalkunni is a sorssal, s jobb fordulat esetéu csak oly jó apa, mint más; férfias erő s a bűn gyávasága, jóság és gonoszság úgy vegyülnek benne, mint olyanban várhatjuk, kibben diw és ember vére vegyült. — Samot, a böles, nemes vitéz

pehlevánt kell-e jellemeznünk? Az apát, ki felfogadta fiának esküvel, hogy ellene semmit sem teend, s a hű és igaz alattvalót ki szó nélkül engedelmeskedik urának, bár saját s családja vesztébe küldi is az; s ismét az érzékeny apát, kit fia bánata meghat, s a vont fegyverrel kezében még egy utolsó próbára kész érette. S végre a hatalmas sháh Mintsert, ki semmi jót nem remélve az elébe terjesztendő üggytől, de legkedvesb hiveitől is nem szívesen tagadva meg valamit, inkább kitér a szónak, s kemény parancsot oszt, melytől szíve idegen volna különben; azonban mikor kérve jönnek elébe, mikor a jóslatok biztatva szólanak, midőn a próbára vetett ifju minden próbát diadalmasan megáll, — örömmel gyakorol kegyelmet.

Im a négy fő tényező. Mind egy czélra, egy irányban felhasználva a költő által, de mind különböző kiindulási pontokkal s élesen elkülönzött egyéniségekkel. De még az elbeszélés tulajdonképi hőseiről, Sal és Rudabéről nem is szoltunk. Mily mesterrileg vannak mindjárt elől bevezetve! Egymás iránt olthatlan szerelmök az első fellobbanástól kezdve mily határozott, mily következetes, s fokonyként mégis növekedő. Mindkettő látatlanban szereti meg egymást, s mégis elég okkal; mindkettő, egymástól nem tudva, tesz lépéseket a közeledésre, a nélkül hogy az ifju, fejedelmi állása büszkeségét, — vagy a leány, szemérmét megtagadná, s mégis a szenvedély mindenható önkénytelenségével. Az iráni épósz hölgyei, s köztük Rudabé, nem a mi társadalmunk tvegházi virágai, az kétségtelen; de szüzi tisztaságukból azért, hőbb lángolásuk miatt, mitsem vesztenek. Sal pedig, szintügy példányul szolgálbat a keresztyén közepkor lovagjának, mint a szenvedélyes kelet szerelmes királyfiának. Mint gyúlt szerelemre, mint lövi el — ártatlan esellel — első nyilvesszőjét, melylyel „egy nyil-lövésnyire“ közelebb megy ábrándja hölgyéhez; mint ragadja meg az első alkalmat, — nem is gondolva hogy az veszélyes is lehetne, határtalan bizalommal szerelmében s csillagában — a találkozásra; mily gyöngéden, hő esókkal utasítja el magától a hágesóul leboesátott hajat, — maga az is a nő önmegadásának páratlanul költői jelképe! — S mikor az akadályok kezdődnek, s egyre tornyosulnak, mint áll habozás nélkül szembe valamennyivel; mint nem kétkedik, joga érzetében, apja haragját is maga ellen ingerelni, mikor

„Mind a nagyok, levén miatta gondba,
 Kérlelve fordultak hozzája, mondva:
 — „Atyád haragszik, haragja borzalmas;
 Jobb békülj ki, mint ily kevélyen hallgass.“
 De Sal felelt: „Engem az nem ijeszt el;
 Mindenkinek csak meg kell halni egyszer,
 De hogy ha Sam eszét még nem veszté el;
 Könnyen csak nem fog játszani esküjével.
 Hozzá megyek, s szólok neki szelíden
 Hadd sirjon záporkönnyet, szégyenében!“

Minutsérhez is, kinek parancs szavára Sam szólni sem mert, csak némán engedelmeskedett, félelem nélkül megy az ifju. De bátorságánál s elszántságánál, bölcsesége és ereje, — melyekben bízik — még nagyobb. Ime, a hat cselekvő személy, kik e kis épószban tulajdonkép lélektani beszélyben, játszanak. Mellettök a rabnők, a szent móbedek, a szükséges staffage-t képezik. Hát-térben, de azért el nem mosódva, el nem hibázott körvonalokkal. Sőt magok e mellékszemélyek is cselekvők, s ha nem döntőleg mint a főbbek, mindenesetre elősegítőleg folynak be a cselekvényre. A ki az egészben legkevesebet, tulajdonkép semmit nem tesz: az maga a költő, ki a cselekvény fonalát egészen személyei kezébe adta át, s a szót is egyetlen egyszer veszi át, azaz négy sorban, mit fönnebb idéztünk, hol egy böles arab mondásra hivatkozik, s akkor is valósággal a tépelődő Sal lelkének vizshangja. De másfelől azt sem tagadhatjuk (s erre később még tüzetesen visszatérünk), hogy a cselekvő személyek reflexióiban, különösen az istenre s vallásra vonatkozóokban, nem a tüzimádó ősz perzsa szól, hanem a Gaznai Mahmud udvarában élő mahomedán költő.

X. — *Rustem* és *Sohráb* megható történetének, mely közönségesen a *Shah-Name* fénypontjának tartatik, bár részünkről az *Isfendiár* épószát annak határozottan elébe tesszük, — e gyönyörű hősi s családi történetnek előzményeit s elsőbb tagjait csak a legfutóbb áttekintésben adjuk, hogy a szivrázó végkatasztrófon valamivel tovább mulathassunk.

Rustem, Irán csodaerejű hőse, egykor vadászni ment. Az ország határaig tévedve, álom nyomá el; s altában lovát — a *Reksb*, *Villám* nevűt — portyázó turkok ellopták. *Rustem* föl-ébredvén, a nyomon Turánba ment utánok. Semengánba, Turán

egyik tartományának fővárosába érve, ott a király-leánynak a bájos Tehmimének szemébe tünt, ki szerelemre gyúlva iránta, lázas szevedélyének ellen nem állhatott, s éjjel magát a hősbe vezetve nőjéül ajánkozott, nem kérve egyebet tőle s istentől, csak hogy szerelme gyümölcseül oly fiút szülhessen, ki Rustemhez méltó legyen. — Rustemnek tetszett a szép, s atyjától megkérve s nyerve, azonnal meg is ülték a nászt. Az első (s utolsó) boldog éj után, Reksh is megkerülvén, Rustem haza ment, s Tehmimét, ki nek egy karján viselt drágakőt ada, a születendő gyermek ismertető jeléül teherben ott hagyta. E rövid házasság élet gyümölcse egy fiú lön, Sohráb. A fiúban Rustem csoda gyermekkorá ismétlődik; roppant ereje, növekedése, hihetlen kora fejlődése. Szintügy választ magának lovat, mint egykor Rustem. Afrasiábnak, a turáni shahnak, szintügy főoszlopa már tizennégy éves korában, mint Rustem volt az irániaknak. A turániaktól addig soha meghódítani nem tudott „Fehér-várat“ beveszi.

Az iráni shah ekkor Kaj-Kawus volt; vezére a Fehér-várnál Gushdehem. Megrettenve tudósítá ez urát a történekről; s levele az ijedelem nagyító színeivel szólt a győzhetlen fiatal turk teremtéről, erejéről, bátorságáról, tetteiről. Ha mind ez, vagy csak fele is igaz, nincs hős, ki vele mérközhessék Iránban, az egy Rustemen kívül. Ezért küld hát a shah sietve Sabulistánba, hogy jöjjön, mert egy turk orosz lány nagy veszedelemmel fenyegeti Iránt. Rustem, a veszélyt megvetőleg kicsinyelve, épen nem siet, hanem még mulatoz, vigad néhány nap. A shah dühét e miatt, bűsz kitörését Rustem ellen, kit az érte küldött Giw-vel együtt vasra verve akar megöletni, Rustem bátor ellenállását a túlbeves shahnak, a pehlewánok magok közbevetését, a shah csillapulását, bármily jellemző legyen mind ez, a katastrófra sietvén, csak épen érintjük. Kawus és Rustem együtt vezérlik a serget a turániak ellen. S Rustem mindjárt, még mielőtt összeütköznének, jelme kettős oldalának, a hadicsel, s hősi erőnek, tanujelét adja. Kivánja látni azt az ijedelmes ifjú hőst, kiről a hír oly nagy dolgokat beszél, mik őt magát dicsőségében elhomályosítani fenyegetőznek s mik őt végetlenül csak azon esetben nem bántanak, ha a hős a z ő fia volna, de ez alig megvillanó gondolatot azonnal el is veti magától, hisz az még ifju sem lehet, az csak gyermek, kit ő Themimétől nemze, de kiről annyit sem tud: született-e? fiú-e?

él-e? Azonban, turk ruhába öltözve, éj idején, egymaga, Sohráb hadi sátrához lopózik. Sohráb, mint fővezér, lakománál ül, mellette fő hősei Sendé, Human, Barmán. S melyen Sohráb ült,

Szüknek látszik a trón, természetesnek.

Kitől parancsot orosz lányok lestek;

Termetre czédrus, vállra him oroszlán,

S két dromedár-czomb karja. Sátorozván

Száz ifjú hős, tisztelve őt, körüle;

S száz rableány, mosolyának örülve,

Arany zsinorral, rojttal ékesen,

S dícséretét dalolva édesen

Kobozzaik hurján a szivigázó

Hősnek, kinek báját nem mondhatá szó!“

Mindezt Rustem, kívülről álrubában nézte. Sendé észrevette a künn leleskedőt, s számot kérni tőle, mi járatban van, kiment. De Rustem, az első szóra úgy leüté őt öklével, hogy egy jajszó nélkül lerogyott, s meghalt. A mikor holttestét megtalálták, Rustem már távozott. De elég volt Sohrábot egyszer látnia, hogy megtudja mit ér, — s egész erővel fegyverkezett ellene.

Sohráb tudta anyjától, hogy ő a Rustem fia, s anyja őt megesketé, hogy az iráni harcban kerülni fogja atyját. Első dolga volt most megtudni, itt van-e Rustem az iráni táborban; szerette volna látni is, de szerette volna inkább, hogy itt ne legyen! Egy hadi foglya volt Iránból, Hedzsir, ügyes, ravasz, kitanúlt, kémnek termett ember. Ezt hajnalban maga mellé vette, s lóra ülven magas dombra száguldott, honnan az egész iráni tábort beláthatta. Egyenként megnevezette vele az iráni zászlók és sátrak urait, valamelyek szemébe tűntek. Hedzsir, a nélkül hogy a Rustem s Sohráb viszonyát csak sejténé is, csakhamar észrevette, hogy az egész kérdezősködés fő iránya, megtudni: ott-e Rustem? S szándékosan eltagadta a Tehemten otlletét, Sohráb iszonyú erejét ismerve, s tőle az agguló daliát, az első dühös roham eszeveszett összeütködésétől féltve. Nem lehet semmi szebb, épósziasabb, mint e hadi szemle az ellentábor fölött, hol Sohráb az ellen ifjú hőse lát, válogat, ir le és kérdez — s egy ügyes, ravasz, kém-szemleü iráni felel, az igazság teljes színével, de céljai szerint majd nagyítva majd eltitkolva. Az épószí előadás netovábbja! melyről egy gyarló fordítás, vagy átírás távoli fogalmat sem adhat, pl.

„Ekkor Sohráb: — „No jól van, azt kívánom;
 Irán shahját és hőseit add számon,
 Mutasd fel őket, s egyenként nevezd meg,
 Mig színről színre ismerősim lesznek;
 Bahrámot, és hol Rustem a hatalmas,
 S vigyázz magadra, senkit el ne hallgass.
 Nézd ama sátrat, mely arannyal áttört
 Szövetjén díszül hordoz leopárdbórt,
 Körül száz elefánt, iszonytatón
 S benn, türkiszből egy magas büszke trón,
 Hegyén pedig, aranyholddal czifrázva
 A Napzászló leng, sugarait rázva.
 Ki az Iránban, szólj, a hős, a bátor,
 Lovag, vagy vezér — a kié e sátor?“
 Hedzsir reá: „Ott látd magát a sháht,
 Nagy elefántok őrzik trónusát.“
 Sohráb megint: „Ott jobbra, hol csoportban
 Gyalog- s lovasság, egy sürgő tábor van,
 Ládd azt a sátort? mint az éj, sötétet,
 Hozzá verődik minden emberréteg,
 Körüle elefántok, paripák,
 Sátrak, formálnak mintegy karikát,
 A zászlaján egy elefánt lobog
 S őrzik aranycipőjü lovagok.“
 Hedzsir felelt: „Tus az, Nuder magzatja;
 Az elefántos zászló azt mutatja.“
 — „Lát az a piros sátor ott, amarrább,
 Fegyverkörítve, — kérdi újra Sohráb —
 Melynek ékkötől ragyogó magassán
 Aranyzászlón forg, habzik, bős oroszlán,
 Zászló alatt meg, némán egy egész
 Hadtest, vasban, kezökben kelevész;
 Mondd meg kié e sátor, ám ügyelj
 Hogy meg ne csalj, mert élted vész ugy el.“
 Hedzsir felel: „Guders a hős neve,
 Sok koponyába karddal véste be;
 Harcok félelme, ellenség vesztője;
 Nyolezvan fu, mind hős, lön nemzve tőle;
 Irtóztató, harcolni ha megy ez,
 A krokodil s leopárd ijeded.“
 — „Kié amott a zöld sátor? — kiált
 Egyszerre Sohráb, s meglepetve állt —
 Nagy büszke trón áll benne, és a szélben
 Fölötte Kawe zászlaját szemlélem,
 S a trónuson egy büszke pehlewánt,
 Termetre óriást, mint egy elefánt,

Mert ülve is egész fejjel kilátszik
 A tömegből, mely lábánál hullámszik.
 Látszik, hogy mindnyájoknak ő urok.
 Kezében, nézd, a szásrétű hurok,
 Mellette ágaskodó lova van,
 Mely, mint a tenger, habzik szilajan.
 Körüle¹ számos elefánt; de nézd,
 A hős fölugrik; mint szór szeme vést;
 Most óriás még! bárhová tekints —
 Egész seregben ennek párja nincs.
 Sárkány s oroszlán állnak lobogóján.
 Szólj, ki e szörnyű! De igazat szólj ám!⁴
 Gondolta Hedzsir: „Hogy nevezze meg
 E bösz tigrisnek, nyelvem Rustemet?
 Ha megmondom hősünk jelét neki,
 Magát azonnal böszzen ráveti.
 Legjobb: ne mondjam! A hősök sorába
 Rustem ne légyen.“ — Sürgeté Sohráb a
 Választ. Hedzsir mond: „Egy Tshinből való
 Vitéz, úgy vélem; hü alattvaló,
 Ki a sháhnak segíteni jött.“ — De Sohráb:
 „Névét!“ s szemei a szikrákat szórák.
 „Nem ismerem, — mond hidegen Hedzsir, —
 Csak most jöve, s még nem nevezte hír.“

— és így tovább, az egész tábor minden nevezetességein végig, sorban. De Sohráb mind a mellett csak Rustemet sürgette. S halállal fenyegette Hedzsirt, ha azt meg nem mutatja neki az iráni táborban. De a hü iráni, meghalni is készebb, mintsem Rustemet, úgy hívé ennek veszedelmére, a bösz ellenségnek megmutassa, csak tagadta.

„Dühtől mért remeg
 (Szólt) ajkad? mért keresed Rustemet?
 Miért gyúladsz haragra ellenem,
 Tőlem a lehetlent sürgetve? — Nem,
 Nem bánom, vágasd nyakamat le, menten:
 Nem mutatom meg, mert nincs itt Tehemten,
 Te őt a harczon utólrni vágysz?
 Inkább tanácslom, elkerüld, vigyázz
 És légy okos; mert légy bár rémitő,
 Ha rád talál, mindjárt elnémit ő!“

Sohráb azonban, tudjuk, nem azért kereste Rustemet, mint Hedzsir vélé. S ha ez hozzá őszinte, ha apját megmutatja az ifjú oroszlánnak: a tragikai katasztróf kétségkívül elmarad. Azonban

igy kelle történnie. Mindaz, mit Hedzsir mondott, a helyett hogy csillapitná, csak ingerlő Sohrábot, s dühe az iráni hősök ellen csak nagyobb mérvben lobogott föl azon hittől, hogy — Rustem nincs köztök, nincs a kit kerülnie kellene, vagy a ki megállitná kezében a csapásra fölemelt kardot. Vakmerően kibívó esatakiáltással robant a harcmezőre. Kiáltása talpra állitá mind a két tábornok. S a harc egyszerre az ő részére látszott eldőlni, mert Kawus körül senkisé volt, ki vele szemben csak meg is állhatott volna. Rustem még sátorában ült. Mikor Sohráb az egész serget visszanyomta maga előtt, állt föl székéről Tehemten, s Sohrábra kiáltott.

„Nem ily ütközetben,
De félre innen, vívjunk, jöszte, ketten!“
Sohráb viszonzá: „Sarkantyút lovadnak,
Fordítsunk hátat itt e gyáva hadnak.
Ketten mérközzünk; te se hívj senkit se,
Én sem hívok, ki harczunkat segítse;
Erős vagy látom, sok csatát kiálltál,
De én leütlek az első csapásnál;
Mert úgy tekintem, már megöregedtél,
Ifjú erőmhöz nem vagy jó ellenfél.“
Még mérte Rustem a hős gyermeket,
Vetvén reá szánó tekintetet,
S szeliden így szólt: „Oh te gyöngye gyermek,
A föld hideg még ily gyöngéd tetemnek;
Én sok csatába voltam, megvénhedtem,
Sergek haraptak földbe én előttem;
Sok dívet öltem el, sok hős vitézt,
De még reám nem hozza senki vést.
Nézd ezt a kart, ha vesztedre nem lész ez:
A krokodilra is nevetve nézhetsz.
De oh fiú! én szánlak, igazán!
Hogy öljelek meg, élted tavaszán!
Jöj táborunkba! ne maradj török te!
Irámban hős légy! s élni fogsz örökre.“

Hallá Sohráb, s megindult e beszéden.
Nagyot dobbant valami a szívében.
S szólt: „Oh vitéz csak egyet vallj nekem meg:
Ajándékozz meg hangjával nevednek!
Ki vagy? mi vagy? ki sarjából? beszéld el;
Tudjam, kit tisztelek meg e kardélel.
Fogadni mernék, s tudnom nyiltan engedd:
Te nem lehetsz más, Rustemnek kell lenned.“

De Rus'em arra így felelt. Csalódot;
 Rustem: vezér, kinck egész nép hódol,
 Én egyszerü vitéz vagyok csupán,
 Nincs egyebem, csak kardom s paripám."

Igy találkozott a két egymásra méltó ellenség: — apa és fiu, egymást nem ismerve. Kemény és rettenetes volt közöttük a harc s hosszan tartó. Fegyver széttört kezökben. Ló kifaradt alattok. De haragos csatájuk egymásnak nem' birt ártani. Kifaradtak—s pihenéskép Rustem a turániakra, Sohráb az irániakra rohant, s kölesönösen irtózatoss mérszárlást vittek véghez az ellenséges seregekben;

„És mind a kettő, a mint szerte vágott,
 Szűkké tevé magának a világot."

Az éj rájok borult s bucsút mondtak egymásnak, hogy más nap ismét találkozzanak. Az éjt jobbára mindenik azzal tölté övéi közt, hogy ellenfelét magasztalta; kölesönös dühöket a bámulat és dicséret kifejezéseibe öltöztették. Másnap első dolguk volt egymást fölkeresni. Vidám mosolylyal ment Sohráb Rustemhez, s üdvözölte. „Ne harcoljunk mi együtt, monda, legyünk barátok, kössünk békét, s vigadjunk szeretettel. Szólj, mondd meg, úgy-e csak te vagy Rustem? mert más iráni ily erős, ily nagy nem lehet a Sal fián kívül!“ Hiába hízelt Sohráb, sejtelmes kételylyel, de rejtett dühvel is szívében. Rustem állhatatosan eltagadta magát. Ismét csak vivniok kell. S a harc rettenetesb volt, mint tennap. Gyalog vívtak. S egy szerencsés fordulattal Sohráb — földre vetette Rustemet. Már törét vonta, hogy véget vessen életének. — Veszve látta magát Rustem. De e legnagyobb hős, ki még mindenkit meggyőzött, szükség esetében oly csalárd is tudott lenni, mint senki más. Cselhez folyamodott. „Mit vagy teendő? — monda, midőn Sohráb törét látta megvillanni feje fölött. — Nem így szokás ez nálunk! Mi a földre vetett ellenségnek egyszer megengedünk, s csak ha másodsor is lebirtuk, szabad kivégeznünk őt. Bocsáss föl azért most; menjünk haza, s holnap a harcot újra kezdjük; ha akkor ismét földhöz ütssz: bátran megölhetsz.“ — A gyanútlan ifju elhitte a kitanult öreg csalfa szavát, s bántatlan bocsátotta el a porba nyomott ellenfélét. Gondatlan ment el onnan, s föl sem vette Human intését, ki bizonyos vesztét jóslá másnapra.

Rustem fölkelt s megrázta magát a portól. — Győzhetlennek született volt ő; de nagy ereje terhére vált neki, mivel a köszikla, hová lépett, lesülyedt volt lába alatt, s nem nyúlhatott semmihez, mert minden összetört keze érintésén. Azért kérésére, isten elvette tőle ereje feleslegét. Most, Sohráb ellen, az sem lett volna felesleg; s ő, érezve hogy csak így győzhet, visszakérte istentől az elvett erőt. S ime, isten visszaadta azt neki. Így ment szembe Sohrábbal. S még egyszer összetűztek.

„Lovaikat még egyszer kikötötték.
S rájok irányzá most lángnyila röptét
A sors; e nyilat, mely hová hatolhat,
Viasz gyanánt a sziklabérez megolvad.
Szívökben újra lobbot vét a harezvág;,
Egymásnak övét markaikba tarták,
S úgy dúlakodtak, szinte megszakadnak.
— Egyszerre Sohráb, megbénulva lankad;
És elbocsátja Rustemet. Tehemten
Az ifju nyakát megszorítja menten,
És a gerinczét, jaj, úgy megroppantja:
Hagy mint a nád, ketté törött alatta.
A földhez vágta azzal, és hitványul
Feledve a tegnapot, — tör után nyúl,
S az kirántva azt, az ifjúnak szívébe
(Tehette most!) markolatig döfé be.“

Sohrábban épen elég élet maradt még, hogy gyilkosára, utolsó izenetét rábízhasa. „Vedd le, — úgymond — karomról a rákötött onix kösöntyűt, s vidd el Rustemnek. Neki adj számot, hogy fiát megölte.“

Rustem irtóztató kínját: — az orosz lány üvöltését megölt kölyke fölött, — csak Firdusi bírja festeni. S valóban, a legszívrehatóbb jelenetek egyike, mit itt fest. Tollunk nem elég erős, hogy nyomról nyomra követhesse. Mikor fájdalma első kitörésével, a gyilkos apa, meggyilkolt, s pedig gyalázatos csellemel meggyilkolt fiára borul; mikor bajtársai visszatértét várni már nem győzve, keresésére indulnak; mikor közelgésök zajára Sohráb még egyszer föleszmél, s utolsó nyögéseivel szaggatja Rustem szívét; a fogoly Hedzsirt, ki őt eltitkolta előle, kegyelmébe ajánlja; mikor az odaérkezett hősök a hullárról felragadják a szomorú apát; az ifju hős tetemét a táborba beviszik; Rustem, mint egy erőtlén agg nő, jajgatva kér Kawustól valami balszamot, a mi a

holtat föléleszthetné; s mikor az utolsó remény is oda van: egy szívszaggató elégiában vagy inkább tragédiai monologban ad hangot határtalan fájdalmanak, önvádjainak s visszahozhatlan veszteségérzetének. E monolog egyike a Shah-Name fénypontjainak kétségkívül; a legszebb s örök igaz költői részletek egyike, melyek valaha irattak, s melyek örökre meg fognak minden sziveket indítani. Még az van hátra, hogy a halottat koporsóba tegyék, Sabulba — Rustem és Sal országába, — haza vigyék, s ott szintoly nagy pompával mint fájdalommal eltemessék. „Ő meghalt, s semmi őt fel nem támaszthatja“ — ez a Rustem utolsó szava felőle, — de élnek még a Turán vezérei s nagyjai!“ A boszú az utolsó gondolat.—Sohráb anyja, Tehmime is megtudta fia vesztét.

„Midőn megérté, mi történt s mikép,
 Ki s hogy vevé el fia életét:
 Széttépte öltönyét egy percz alatt,
 Hogy rubinteste meztelen maradt;
 Kezét tördelte, önkörmével ásta,
 S esék egyikből másik ájulásba,
 Szép fürteit ujjaira tekerte
 S úgy tépte ki. Csitítani ki sem merte,
 Midőn majd vérköny omla két szeméből,
 Majd földre fekvék s marokkal vevé föl
 A ronda port, hogy arczán hintse szét!
 Futá az álmat; s lázongó eszét
 Bús képekkel gyötörte mind szünetlen;
 Fejére tüzet szórt keseredetten,
 Hogy fürte, arcza tőle összeégett.
 S így kezdé akkor, jajgatván, beszédet;“ —

Az anya keserve méltó párdarab az atyáéhoz. Mint szed össze azután mindent, mi az elhunytra emlékeztet: fegyvereit, ruháit, diszjeleit.

Hozzá vivék az ifju paripáját,
 Melylyel a tért oly sokszor száguldá át;
 A ló fejét akkor keblére vonta,
 Csókját csillagos homlokára nyomta;
 Forró könyük sörényit áztaták,
 S megesókolá, a négy patkós patát.
 Az ifju díszruháit simogatta,
 Mintha csak maga volna ott alatta;
 Eléhozatta pánczélát, vasingét,
 Kardját s a tört, a melyet horda mindég,
 Az aranyzablát; s a nagy öblü pajzson
 Véresre verte homlokát ez asszony! stb. stb.

Akkor mást gondolt. A lovat megölte; a fegyvereket szét-törte, a kincseket elosztogatta; a trónt, melyen fia ült, a palotát, melyben lakott, halomba döntette, s miután a romokon némán zokogott egy esztendeig: — meghalt.

A költeménynek vége van. S végződhetett volna-e szebben?

Ha Sal és Rudabé történetében nem annyira a szenvedélyt s a költői erő nyilvánulását, mint a jellemeket bámultuk, itt — ezek hasonló tökélye mellett, — különösen a szenvedély páratlan ereje s valóságága ragadja meg figyelmünket. A compositio tökélyére e kis tragédiában, hol minden mozzanat, mint vizesés ragadó árja, a végkatastrófra siet, csak egyszerűen emlékeztetjük az olvasót; s e tekintetből elégnék tartjuk az iráni hadifogoly Hedzsir eljárását, Sohrab mindig megújuló sejtelmeit, Hedzsirhez s Rustemhez ismételve intézett, de bal okokból ezek által mindig kijátszott kérdéseit említeni. Tehmime hirtelen gyuladt szerelme Rustem iránt, odaengedése — mely annyi nemességgel párosult, hogy érzületünket nem sértheti; Sohrab növekedése, mely apjának tökéletes mása; a Turán és Irán közt ismét kiütő százados háború; az ifju vitéz hős tettei a Fehér-várnál; hire mely őt megelőzi; Rustem érdeklődése iránta s odalopódzása, mi a Senge életébe kerül: mind ez, bár előzménynek látszik, dagadó hullámokkal emeli és sietteti azon megemésztő szenvedélyt, mely mindjárt kitörendő, s előbb Rustemnek csaknem, aztán Sohrabnak valósággal eloltja életét.

S minő szenvedély! Mikor egymással összeittödnék: azt véljük, nem emelkedhetnék már nagyobbra. Mikor a küzdelemben hevültek: úgy hisszük, tetőpontját érte el. Csalódtunk. Mikor egymással nem bírva kifáradnak: dühök nagyobb, s az ellenséges hadak közt pusztítva töltik boszújokat. S hogy az új összeütközéskor szenvedélyök még sokkal nagyobb: az mutatja, mert mindenre kész: a csalárdságra is. Rustem csalárdságára már figyelmeztettük az olvasót; s azzal — mint hősünk egyik jellemző vonásával még egyhelyt, még válságosabb ponton, az Isfendiár épószában is fogunk találkozni. De jegyezzük meg a Sohrab, bár egészen más természetű, cselekedését is. Mosolygva jö szembe azzal, kit elveszteni akar. A természet ösztönszerű szava mozdult-e meg újra benne, vagy a tapasztalati helyes következtetés, hogy ily hős nem lehet más, mint Rustem? Azonban nem egyedül e kétely, mi belső

érzetével oly igen ellenkező szavait határozza. Vagy Rustem vagy nem, a kivel vivnia kell. Ha Rustem: miért titkolja tőle, Turán hőstől, egyedül méltó ellenfelétől, vérszerinti fiától, oly átalkodottan, kilétét? meg akarja, könyörtelen, ölni őt, fiatalságában. De ha nem Rustem, ha csakugyan igazat szolt: oh akkor nincs neki menekvés, meg kell halnia, az ifjú tigris az agg orosz lányt nem cseszti el. A Sohráb mosolya, nyájas kérdése, — halálos elhatározása mélységét csak még tátongóbbnak tünteti föl; kivált midőn Rustem hallgatásának s Sohráb fél nyilatkozatainak (mert miért nem árulja el ő is, hogy ő a Rustem fia?) végzetességét belátjuk.

De mindez csak a hősök harczias szenvedélye még, a mi utoljára is másodrendű dolog, mert nem hat be a kedély legmélyére, s fészke inkább a lángoló vérben van. A mely perczben Sohráb ledobban, s Rustem markolatig üti szívébe gyilkos törét: egy új világa nyílik meg a szenvedélynek. Mily tragikai! Egy szó kellett volna, maga idején, akár egyik, akár másik részről: s hogy annak a szónak nem kelle kimondatnia! Mily kevesen mult, kezdettől fogva, hogy egymásra nem ismerhettek! Mikor Rustem, a nászj után Tehmimétől elválva, az onyx-kösöntyűt neki adta volt, így rendelkezett arról:

„Igy szóla: — „Tartsd meg tőlem ez emléket!
 És hogy ha sorsod lányt fog adni néked,
 Fond szép hajába ezt boglárul néki,
 Mert mint ereklye balsorstul megvédi,
 Fiad ha lesz, s nyersz férfi örököst,
 — Mint én viseltem — ezt karjára kösd,
 Mert karja ebből óriás erőt vesz,
 S mint Sam, vitéz sok ezerek előtt lesz.“

A pánczél és ruha alatt ismertető jel, nem árulhatta el a fiút az apa te kintetének, Sohráb szintoly hiába tudakozott Hedzsirtől. S egymás nyilatkozatára szintoly hiába vártak. Mindez oly végzetes! Mert egyik sem tulajdonkép bűnös benne, bár önmagok okozzák akaratlanul, s idézik föl öntudatlanul a veszedelmet. Bűnösebb mégis a győzelemben Rustem, mert árulással váltja meg életét. Bűnhődnie kell: s bűnhődése nagyobb mint Sohrábnak a halál. Ő fia gyilkosa, s méltó keserve, mit a végzetes csapásnál sokkal rettenetesebbé az önvád tesz: nem ismer határt. A fájdalom szenvedélye, mit egy Othellóban bámulunk, itt tán

még nagyobb erővel nyilatkozik ; s ez egy jelenet elég : Firdúzit a szenvedély költői kifejezésében Shakespeare mellé emelni. A Tehmime gyásza szintoly méltó hozzá, lyrai szépségben még gazdagabb, s tragikai érdeken csak azért áll hátrább, mert az anya egészen büntelen, s fájdalma tisztán csak fájdalom.

XI. A sháhok családi történetében, kiválólag Sijawush, — Kawus fia a turáni erdőben talált leánytól — köti le figyelmünket. Reménydús növekedése, a mostoha anyja bűnös szerelme iránta, az ifju állhatatos reménye, vád alá helyezettése, ártatlanságának bebizonyítása a tűzpróba által, nagy tiszteletre s fővezéri rangra emelkedése, az Afrásiáb ellen indított hadjárat, békekötése Turánnal, újra vád alá fogatása e miatt, állhatatos ragaszkodása az ellenségnek adott becsületszóhoz, üldöztetése, kényszerült átszökése az ellenséghez, nagy tisztelettel fogadtatása Turánban, boldog, fény- s tisztességdús élete ott, az általa épített kéjlak költői pompája, kétszeri nőstülése előbb a fővezér, aztán a sháh leányával, az ellene támadt ármány s annak nagy-szerűen gonosz szövetségére, a nemes királyi ifju megöletése, a vérből támadt fü, az irtózatossal vérboszu halálaért, mely előbb Sudabét sodorja el, azután egész Turánt vérbe dönti, — megannyi felségesen gondolt, remekül összealkotott s magas költőiséggel kivitt mozzanat, melyek együttvéve a Sijawushról szóló részt a Shah-Náme kitünő részei közé emelik.

E terjedelmes (mintegy hetedfélezer sorra menő) költeményből csak egy kis epizódot választunk ki, melyben a költői alakítás ereje, a keleti költészet színezési gazdagságának egész pompájával ragyog. Bár a pusztá leirási pompára nézve a Shah-Náme sok részei (pl. ugyan e költeményben a Sijawush kéjlaka és ker-tei, — s még inkább a Masenderani útban a tündérország leirása) ezt felülmulhatják, s felül is múlják, de olyan részletet, melyben az élénk festés egyszersmind oly szenvedély kinyomata, s a megkapó cselekvény oly benső alkatrész legyen, alig találhatunk mást. E töredék: Sudabe hamis vádja Sijawush ellen, s ennek ártatlansága a tűzön átmenetel által bebizonyítva. E részlet csak mintegy 500 sort foglal el, a „Sudabe és Sijawush“ czímmel je-lölt fejezetből.

Az előzmény ez. Sudabe, Kaj-Kawus shah neje, tilos sze-relemre gyúl deli mostoha-fia Sijawush iránt. A szerény, sőt sze-

mérmes ifju sohasem szokott a nők lakosztályába menni, s a csalfanő hogy hálójába kerithesse, férjét ráveszi, hogy a fiút maga küldje be mostohája lakosztályába, ki őt — úgymond — igen kedveli, és serdülő leánya leendő férjéül szánta. Az ifju, vonakodva bár, enged atyjának. Háromszor látogatta meg a háremet, mindannyiszor új meg új sürgetésekre, mert mostohája részéről csábításokat kelle kiállani; azonban sokkal szemérmesb volt, mintsem atyjának panaszt tenni vagy bárkinek is elárulni merete volna. Sudabe látván hogy minden csábítása sikertelen marad, boszúra gyúl az engedetlen ifjú ellen, s — mint egykor a Putifár neje — megfordítja a játékot: szemtelen csábításból még szemtelenebb vádolásra. Itt pillantunk be a történetbe:

„Megtépte arczát, a márvány kebelt,
 Letépte róla a fátyollepelt,
 S úgy zokogott, hogy jajgatása távol
 Utcákba hallszott ki a palotából,
 S azt vélte minden, e bőszejajgatásban,
 Hogy ama nap — hogy a feltámadás van.“

Ijedve ment a shah, megtudni mi történt, s fölindulva halotta Sudabe gyalázatos meséjét, melyet igaznak kellett vélnie.

„ — S ha ez való,
 Ha így gyaláz meg az alávaló:
 Mintsem királyi ágyamon e csorba
 Essék, gördüljön gaz feje a porba!“

Sijawust is hivatta, s elébe adta a vádat. Az ifju csakhamar legyőzte szemérme természetes zavarát, s elmonda mindent himezetlenül, a csábítást s az ellenállást. Dühvel felelt a csalárd Sudabe, s hogy uralmát Kawus fölöt, mit ingadozni vélt, ismét visszaszerezhesse, új hazudsággal tetézte az előbbieket:

„Most is, oh shah, magzatot hordok tőled
 E szív alatt; de jaj, az árva lélek,
 Sijawush durva támadása közben
 Talán meg is hal, — szinte úgy éreztem.“

Kaj-Kawus, kinek a jellemhatározottság épen nem tartozott erős oldalai közé, habozva állt a két ellenkező, s egyaránt batározott állítás között; szive is mindkettőhöz egyaránt vont a itelni és sújtani nem tudott, nem mert.

„E habozás és kétkedő zavar közt:
 Megtudni a valót, talált egy eszközt.“

Sijawushnak kézeit legelőbb
 Vizsgálta, aztán arczát kebelét,
 Mert ismeré a moschusz s gül szagát,
 Melylyel Sudabe kendőzé magát,
 S az illatról, tudá, mindent megérez :
 Ha Sijawush csak ért is Sudabéhez.
 — De nem találta rajt e szag nyomát!“

A gyanu mérlegében Sudabe süllyedt. Állhatatos tagadása miatt azonban a sháh határozni mégsem mert.

„A sháh azonban így szólott fiához
 — Titkon hivatván Sijawusht magához. —
 „Semmit se félj, gyanúm nincs ellened,
 De lásd, bizonyítékok kellenek.
 S míg nincsenek : egy szót sem effelől,
 Mik történtek, a háremen belől!“

Sudabe érezte ingadozó állását, s új, döntőbb eselfogásról gondolkozott. Hogy hazudságainak nyomatékot szerezzen, egy rabnőt, kiről tudá hogy teherben van, s ki egyszersmind varázsló asszony is vala, bérelt föl, hogy mérges főzetekkel saját magzatát elhajtva, azt a Sudabéénak adják ki, mintha Sijawush erőszaktétele ölte volna meg, mint ő állítá. A nő nagy fizetésére hajlandó volt; bevette saját főzetét — s két halt gyermeket hozott világra. A boszorkányt jóeleve eltávolítván, Sudabe aranymedenczébe tette a halott kettősöket, s lefekvén ismét irtózatossággal tölté el a háremet. Kawust is felriasztá a gyászhiir, s midön oda sietett, Sudabét göresös sirásban ágyán fetrengve, körülé az egész háremet jajveszékelve s kéz-tördelve találta. A csalfa nő

„— No lásd!
 Milylyé vehedd most az igazolást:
 Sijawush ártatlan; naptiszta még?
 Mondottam úgy-e? de te nem hívéd!“

Kawus pedig, magában megzavarodva :

„Most mit tegyek? Gyanús ez! szörnyű ez!
 Tisztába hozni nem oly könnyű lesz!“

Egész országából összehivatá a csillagjósokat. Azok soká kérdezték az eget, de bizonyos feleletet adni nem tudtak, vagy nem mertek. Végre azt mondák: ha e gyermekek a sháh nemzettjei volnának, az égben föl kellene már születésök előtt je-

gyezve lenniük ; mi azonban sehol egy betűt sem találunk a csillagok közt. Sudabe erre is készen volt ; s a csillagjósok beszédét Sijawushtól és Rustentől (ki Sijawusht nevelte , hadi dolgokba noktatta s fia gyanánt szereté) való félelmöknek tulajdonítá.

„Nem állítom , hogy e böles emberek
Ne tudnák , mit mond a csillag sereg ;
De elhalt bennök , úgy látom a lélek,
Mert Sijawushért Tehementől félnek,
Nem is csoda ! erősb száz elefántnál ;
Lépjén a Nil-ba , ott is gát gyanánt áll ;
Ha százezernyi hadserget megtámad
Egymaga : valamennyien elfutnának.
Egy csillagjóslo mást hogy merne hát
Mondani : mint mit ő szájába ad ? „
Szólt s sokkal több csepp omlék szemeiből
Mint a mennyit a Nilből a nap szí föl.“

A csillagjósok egy rabnőt neveztek meg , kiről a csillagok mondták , hogy teherben kell lennie. Ugyanaz volt , ki az udvartól eltűnik. Fölkeresték ; fölalták. De makacsul tagadott mindent, s készebb volt megöletni hagyni magát, mintsem valljon. — Kaj-Kawus zavara egyre növekedett. Még egyszer mőbedeit hívatta, s tőlök kért jó tanácsot. Azok így szóltak :

— „Bűd csak akkor szűnik,
Ha az igazság naptisztán kitűnik.
Határozó lépést kell tenned itt,
Titokfejtő csapást, a mely segít.
Bár bizzál nődben , bár bizzál fiadban,
De mind kettő , mégis , gyanú alatt van ;
S mert nem egyeztethetők ki val'omásik :
Tűzön menjen át egyik, vagy a másik.
Mert úgy akarja ég , hogy az ártatlan
Sértetlen álljon izzó tűzkatlanban.“

Kawus elfogadta a tanácsot. Először is Sudabének ajánlta az igazoló tűzpróbát ; de az kimosta belőle magát. „Az én hűségem irántad kétségen felül áll ; nem én , Sijawush áll gyanú alatt ; igazolja magát ő , ha tudja.“ — Elfordult Kawus s Sijawushnak tette ugyanazon ajánlatot. Nyugodtan s örömmel fogadta ez, s késznek mondá magát , becsülete kitisztázása véget, átmenni bármely tűzön :

„Több a gyalázat nékem a pokolnál,
S kész volnék minderre, mit parancsolnál ;

Máglyára is, bár égő hegyhát légyen :
 — Mert a halálnál iszonyúbb a szégyen “

Máglyát hordatott most a sháh. Száz karaván tevét küldött ki országaiába, hogy a menyi fát birnak bordjanak össze. Egész birodalma bámulva várta a történeendőket, midőn erdők erdők után vágattak ki, s rakattak két, egymásmellett álló oly halomba a sháh palotája előtt, melyek — hegymagasságban — kétnapi járó-földre meglátszottak.

„Máglyázva áll a kéthasáb-halom ;
 Tolong a sok nép minden oldalon,
 Tömötten állnak, ember ember hátán,
 Szétnyitni vágatató ló sem tudná tán.
 Trónján ül Kawus, és parancsot oszt :
 — „Hintsetek naftát a máglyákra most.“
 És kétszáz szolga, a várt parancs-szóra,
 Az égő naftát a máglyákra szórja.
 Előbb, a napot mintha éj nyelné el,
 Nagy füst gomolyg. Aztán ezer nyelvével
 A láng kiesap. A föld, égnél világosb.
 Elszörnyüködvé a nép felkiált most,
 Mert mind úgy érzi, mintha maga égne :
 Siratja Sijawusht, hogy vége, vége.
 — De im, vidáman itt közelg, lovon.
 Arany sisak dicskört arczára von ;
 Szép termetét fehér palástja folyja,
 Hosszan körül. A népre néz mosolygva.
 Éj-paripája — vágatván, a port
 A holdig verte föl. — Most a csoport
 Előtt, a mindentől siratva szánt
 Ifjú, magát — mint egy halálra szánt —
 Kámforral hinti. Azzal oda törtet
 A sháh elé ; s leborúlván, a földet
 Csókolja lábánál. A sháh, — e kindült
 Arczok mutatják! — aggódék s megindúlt.
 Elérti az, s így szól mosolygva rá :
 — „Rajtam ne aggódj! Sors így akará.
 Fejemre most szégyenfolt nehezül ;
 Tisztán jövök ki majd e láng közül.
 Ha bűnös voltam s a z t e v é m *) valóba :
 A láng dühétől nem leszek megóva,
 De hogyha nem, ha ártatlan valék :
 Tűzhegy középett is megóv az ég.“

*) T. i. a mivel Sudabé vádolt.

— „Imát meghallgató úr!“ — a tűzkörbe
 Belépve most, az ifjú így könyörge:
 „E tűzön átmehetnem adj erőt!
 Tisztíts meg engem, ég és föld előtt.“
 Imádkozék; s a tűzbe most belé
 Ugrott. Az öt lovastul elnyelé.
 Nagy jajkiáltás erre hallaték;
 Sirt minden ember, nyögött nagy vidék.
 Sudabéhoz is béhatott a lárma,
 Kijött, kiállott a fedél-párkányra,
 És mint egy örült, szétzilált hajakkal,
 Emelt kezekkel, tajtékzó ajakkal,
 Bósz átkozással, mely kimondhatatlan,
 Üldé: — kiről ő tudta hogy ártatlan!
 A nép elfojtott átkai pedig
 Őt vádolják, s Kawust fenyegetik.

Azonban Sijawush, a tűzön által
 Léptet, — egészen körül folyva lánggal;
 Lován mintha tűz-sugár volna a zabla,
 S fürödne tajt helyett fehér tűzhabba.
 Majd benyeli az izzó szörnyű tenger,
 Nem látni többé. Reszket minden ember;
 Elnémul minden; elfojtván lehet is.
 Várják: ott vész-e? jaj, kijő-e mégis?
 Azonban im az ifju, rózsá-képpel
 Kijő a lángból; lova nyugton lépdél,
 S sértetlen ül ő a setét lovon,
 Fehér ruhája, mint a lilium.

Alig hogy a lángok közül kilépe,
 Örvendve zeng nagy riadás elébe!
 Mind így kiált: „Az ifju sháh! Ihol,
 Tisztán kijött a máglya lángiból.“
 Hozzá siettek a vezérek tüstént;
 Sok, örömében, aranyát ezüstét
 Szórá elébe; viszhangoztaták
 Az öröm zajt utczák és paloták.
 S mindenki mondta, mit mindenki látott,
 Hogy óvta isten az ártatlanságot,
 Mindenki újjongott: — csak Sudabé
 Ment fél-holtan ágyas házába bé.

A füsttől lángtól menten, meg se sértve.
 Borult Sijawush apja előtt térdre.

Trónjáról most leszállt a sháh; utána
 Leszállt nyergéből minden péhlewánja.
 — Az ifju, a próbált erényü, még
 Porig borúlva földön fekvék.
 Mosolygva ment a büszke sháh, felé,
 Lehajla hozzá és fölemelé.
 S szólt: „Kelj föl, ifjú! Tiszta te, kin nincs folt!
 Fiam! Anyád hü, tiszta, drága kincs volt!
 Te mása vagy! Te a föld gyönyöre!
 Az isten tett e trón lépcsőire!
 Szívemre jöszte! Mindennél te drágább!
 Ide ültetlek! szívem szüz-virágát!“
 — Ezzel a sháh, fején a gyöngytiára,
 Fölhága ismét ragyogó trónjára.
 Dicsérte a sors csoda-bölcs játékát.
 Mig töle a szót lant-húrok vevék át;
 S merengve, agyán eszmét üze eszme:
 Mivel fának örömet szerezne!“

Három nap tartottak az örömnünnepélyek. Akkor Kawus meg-
 emlékezett a bünösről s eléhvatta Sudabét. S így kiálta rá:

„Czudar rima! Gonosz, alá-való!
 Halálra sértél, kaján áruló!
 Koczkára tettetd fiam drága éltét;
 Öt elveszítini, becsületét sértéd.
 Bű-mesterséggel öt végsőig üzve,
 Gyilkos szándékkal taszítád a tűzbe.
 Hiába kérsz többé, hiába esdesz!
 Halálra készülj, mert mindjárt véged lesz.
 Nem szívok tovább egy levegőt véled!
 Bitóra véle! Rögtön: nincs kímélet.“

Az átalkodott, még most sem szünt meg Sijawusht rágal-
 mazni. „Sal büvös ireivel óvta meg testét a lángoktól“ mondá, s
 saját ártatlanságát és vádai igaz voltát újra ezer esküvéssel erő-
 síté. Könnyei- és siralmaival pedig egészen ellágyítá Kawus gyöngé
 szívét. De móbedei, kiktől tanácsot kért, halálos ítéletet mon-
 tak Sudabéra. S a határozatlan shah nem volt elég erős, sem
 megtagadni (bár ohajtá) azt, — sem végrehajtani habozás és meg-
 bánás nélkül. Habozásából Sijawush ragadá ki, kegyelmet kérve
 Sudabénak. (Mert ismerte apját; tudta, ha megöleti, megbánja, s
 akkor ismét ellene fordul szive.) Sudabé kegyelmet nyert.

A történet további folyamát e tény dönti el. Sijawush, mi-
 dön Sudabénak kegyelmet eszközölt, maga halál-ítéletét írta meg.

Az ármánykodó nem szünt áskálódni ellene, s alkalmat keresett és talált, hogy elűzethesse az ifjú hőst. De ez már nem tartozik azon kis episódhoz, melyet ezúttal kiválasztottunk. Csak Sijawush végét említjük pár sorban, mintegy ráadáskép. Afrasiáb parancsára, kit őse a kaján Gersiwes ültetett föl az elébb kegyelt ifju ellen, Gerwi által ültetett meg Irán egykori reménye, gonoszul, orv-módra: kötözve hurezolta őt félreeső helyre a gyilkos Gerwi.

„ — ott kemény aczállal
 Fejét levágá. Vére folyt, patakba.
 Azt ő föl egy arany csészébe fogta ;
 De a mikor a csésze megtelék ,
 A földre is kiesorga még elég.
 És csöppiből, — hol csak a föld nedves lön,
 Fű sarjadott ; virága szép vereslön
 Bársony színében csodabájjal ége. .
 — Ma is növeli még Turán vidéke
 A vérvirágot, a melynek neve :
 „Sijawush vére“ — róla ez leve !“

XII. Mindez, a sháhok és pehlewánok belső, családi életében s kedélyvilágában lefolyt drámák mozzanataiból volt még véve. Most egy tisztán hősi jelenetre fordítjuk szemeinket, az Irán és Turán közt századokon át dühöngött háború egyik legjelentékenyebb episódjára.

Olvasónkat csak röviden emlékeztetjük, tájékozásul a következőkre. Sijawushnak két fia maradt. Afrasiáb shah leányától Ferengistől egy, Kaj-Chosru, Kawus után Irán shahja ; s Dserirétől, Pirán turáni fővezér leányától egy, Firud. Mikor Kaj-Chosru, apjáért bosszút állni nagy hadat küld Turán ellen, parancsot ad Tusnak (a Kawus fiának), ki a hadak vezére, hogy Firudot elkerülje s kimélje. Ez azonban engedetlen ; Firudra támad s azt megöleti. Firud halála, e ritka szép epikai episód után, nagyobb mérvet vesz a háború. A két ellenséges ország egész haderői szemben állnak. Mindkettő készen a megtámadtatásra, támadni egyik sem merve még.

Bishen, az iráni had mostani fővezére Guders fiának Giwnek fia, ünva a hosszú tétlenséget: engedelmet kér apjától, hogy támadhasson ; de az még várakozást parancsol, mert a fővezér, az öreg Guders, (Giw atyja) nem hagy támadni még. — Szintügy a

turáni táborban Humán, a Pirán vezér öcsese hasonló engedélyért sürgeti bátyját; de szintoly csitító s halogató választ nyert. Türelme azonban kisebb, mint Bishené, s engedelem nélkül is kitör. Átszáguld merészen egymaga az iráni táborba, s kit legelől talál, a hős Rohámot harcra hívja. De hiába nógatja kihívó szavaival:

„Ki lát a sorbul! kengyelbe a lábad.
Zökkenj nyeregbe, s rántsd meg zaboládat!
Jőj harcra vélem, férfiu-crövel:
Erdőbe, síkra, vízparthoz, — csak jövel!”

Rohám, bár égeti a harc-vágy, a vezéri parancs ellen nem harcol, s eltűri a gyalázó szokat, miket Humán szór rá:

„— Csodálom szinte:
Hogy búvó ajtót keres ily hős mint te!
Hős! mit beszélek? asszony, gyáva, vagy mi!
Gyalázat! a csatát el nem fogadni!”

Azután Feriburs-ot, a shah rokonát, s előtte trónkövetelőt, hívja ki csufondáros szavakkal; de azt is, bár vére forr visszatartja a fegyelem. Azután az öreg Guderset, a fővezért; de az böles szavakkal fizeti ki. Most, vívó-társat nem lelvén, a tábor közepéig nyargal, s ott az iráni hősöket, egyenként és öszszesen gyávákuaak szidalmazza. — Megérti a gyalázatot Bishen, s újra atyja elébe megy, keserü kifakadásokkal terjesztve elé a szégyent, mely egész táborukat szennyezi:

— „Bizonyíték kell? — Egy turk, hogy megúnta
A lassu készülődést: táborunkba
Tört, gyávaságot a szemünkre hányt,
Tombolva, mint egy részeg elefánt.
S nyergébül e hetvenkedő embert, e
Kevélyt, kilökni egyitek se merte!
Nem, nyársra tűzni, mint a verebet!
— Hát minden szív itt gyáva, fél, rebeg?
De óh atyám! méltányold fiad czélját:
Óltsd rám a megölt Sijawush pánczéjját,
Hadd vívjak én meg e hetvenkedővel;
És fogadom, hogy esontja-törve dől el!”

De Giw, a fővezértől várva parancsot, most sem engedhetett fia sürgetéseinek. Elkeseredve ment ez, nagyapja az ősz Guders elébe, s kifakadásai még magasabban s fájdalmasabban tör-

tek ki előtte. Gyönyörködve nézte a hős öreg unokája tülesapongó vitézi hevét s elérzékenyüle.

„Guders örömmosolygva álla most,
Nézvén az ifjut, a kupresz-magast,
S így szóla: „— Giw, egész iráni hadban
Legboldogabb! Vagy óh, ki boldogabb van:
Mint a ki ily hőst nemze, az apa?
Áldott a nő, ki téged szoptata!
Mióta sergeim közt vagy te itt:
A párducz fél s behúzza körmeit:
A krokodil, mióta ide jöttél,
Sovány, mert folyvást reszketés között él.
— Harczolj Humánnal, most megengedem;
Tudom, tiéd leend a győzelem.
Isten nevében, a ki diadalt oszt,
S a shah nevében, kezdjed a csatát most!”

Most Bishent, kit apja szeretve féltett a dühös Humán fegyverétől, a Sijawush pánczélába öltözteték, s bár Giw még most is kérve tartóztatta, a fővezértől kinyert engedelemmel azonnal megindult. Az ellentáborhoz vágatva, beküldte tolmácsát, hogy Humánt hívja ki párcsatára. Nem késett a tüzét már fékezni sem tudó Humán, s a két tábor két legjobb daliája csakhamar szemben állt. Haragos szokat váltottak, majd kihívó, majd megvető hangon. Látszott, hogy mindkettő maga részére tartja bizonyosnak a diadalmat.

Bishen szólt: „Meggondoltad esztelen:
Tegnap se vártál bé, hogy vivj velem!
Ma nem menekszel! törzsödről, remélem,
E görbe karddal nyakad lemetélem;
S véreddel öntözöm meg e kopárt!
Majd eszedbe jut, mit a leopárd
Által megüzött őz mondott: „ha itt
Selyem mező, arany fűszálait
'Tenyésztené, és gyöngyharmat heverne
Minden fűvön: — se jönék többet erre!”
— Humán felelt: — „Ma még, szavamra elhidd,
Holtul siratnak rokonid, a Pehlwik!
Szólj, hol akarsz meghalni? — itt, hol állasz,
Vagy félresőbb helyen, nem látva —? Válaszsz!
Jobb, elmegyünk, hol senki nem segíthet:
Saját vasunkra bizva ügyeinket.”
— „Elég, kiálta Bishen, sok beszéd ez!
Hosszú a kezdet ilyen kurta véghez!”

Igy ment bőszt csatára a két ellenség. Mély erdőbe mentek, egyenlő távol mind a két tábortól. S összetűztek, a magányban, irtózatossal elszánásokkal:

„Reggeltől így, ki nem fáradva, estig,
 Vívunk s magok egymás vérével festik.
 Majd diadal-reményre, majd kétségre
 Hajolva: készen győzni, veszni végre.
 Inyök kiszáradt, hön süttvén a nap;
 Az izzadás mindkettőről szakadt;
 Azért, pihenést engedvén egymásnak,
 Mentek vízéhez egy hűvös forrásnak;
 És Bishen ott, magát a földre vetve,
 A friss vizet bágyadtan szüresölgette.
 Vér-vesztve alig bizva hogy megél,
 Halványan reszketett, mint nyárlevél.
 És így könyörge: „Oh te sorsintéző!
 Te nagy Világúr! Te szívekbe-néző!
 Ha jó ügy az, melyért im harezon állok,
 S feltételemben kedvedet találod:
 Ne hagyj lankadnom, segedelmed kérem,
 Tartsd fenn a harc tüzeiben hidegvérem.“

„Porfödve, barnán mint a lámpagöz,
 Tért meg Humán is. Bizva hogy ma győz.
 De már alig vonszolva tagjait.
 Sok vére elfojt. Ám dárdát hajít,
 És azzal ad a harcra újra jelt.
 Bishen se volt rest és nyállal felelt.“

Majd birokra mentek, marczangolva egymást mint két dühös párducz. Végre Humán elesett; az iráni őt

„Ügy eltaszítá, hogy döngött a föld.
 Most kardvasával bőszen, a megölt
 Testről levágá szép fürtű fejét;
 S mint sárkány-tetemet, hadd fekügyék,
 A porba hagyta a megesonkitottat
 Vérárjai nagy tért elborítottak.“

Nyerge gombjára akasztá a fejét. De eszébe jutott, hogy a turáni tábor előtt kell elmennie, s az ellenség, mely a harc ki-
 menetelét várja, — bár éjjel van, — könnyen feltartóztathatná.
 Pánczélt cserélt hát a holttal, s úgy lovagolt a két tábor felé visz-
 sza. A turáni örök, Humánt vélve a győztesen visszatérőben,
 könnyen átbocsátották. Mihelyt elment előttök, a helyett hogy a

turáni táborba kanyarodott volna, gyorsan az iráni táborba üggett, hol az aggódva várók örömszájjal fogadták.

Ez a Hunán és Bishen harezsa. De a páresata csakhamar általános ütközetek nagyobb mérveit s alakját veszi föl. Elő- és hátra, ellentétes szerenese hullámzásai közt gomolyg a két tábor harezsa. Majd ismét a nagyobb alakok ki-kiválnak a dulakodó tömegekből. Most Giv, a fővezér (Guders) fia, a Bishen hősi atyja, a turáni vezér Pirán ellen feni fegyverét. Épen indulni akar, felgyverkezve már, —

„Most hozzá lépe Bishen, és ellenzön
Tartá fel őt: „Atyám óh drága nemzöm!
Tudd meg, mi jóslat van Pirán felől:
Hogy ő sok támadást Irán felől
Sértetlenül kiáll; sok harezsi vészen,
Sárkány-torokból is kimentve léssen,
Mig végre Guders rápenditi iját,
S átszegezi őt. Haszontalan ne víj hát;
Órája míg nem üt: hába minden
Erő karodban, harezvágy ereidben!”

De ő csak ment. Azonban hiába; mert a jóslatok végzetesége csakugyan áll és sérthetetlen. Nem találta meg Piránt, s helyette annak két öcsese, Lebák és Fershidwerd, áll útjába.

Azalatt a két fővezér, Pirán és Guders, megunva a hosszu s eredménytelen vérpazarlást, nagy alkut kötnek. Mindkettő, így egyeztek meg, táborából tiz-tiz vitézt választ ki maga mellé; s minden egypár, félre a táborhelyektől, messze a többi bajvivó pártól, mindenik csak saját kardjára bízva ügyét. S e tizenegyes párbaj döntse el a két birodalom élethalál-harczát. A két beszéd, melyben a két fővezér, táboraik előtt, a vér-alkut tudtul adá, a hadi ékes-szólás egyegy példánya. S a mint mindenik, — vetélkedő hősei nagy sokából, halálos harc tiz-tiz társát kiválasztja: egyike ismét azon helyeknek, melyek Firdusi jellemzői tapintatáról bizonyosságot tesznek.

Most következik az irán-turáni harcok egyik legkiválóbb fegyvertette, a „Tizenegy dalia harezsa.“ A párok ezek voltak (mindenütt az iráni van elől nevezve): Feriburs és Kelbad; Giv és Gerwi Sere (a Sijawush gyilkosa; kit — itt jegyezzük meg — ellenfele nem ölt meg, hanem élve fogott el, s megkötözve vitt Kaj-Chosruhoz, hogy az boszut vehessen rajta, apjáért Sijawushért.)

Gurase és Siamek; Feruhil és Sengule; Roham és Barman; Bishen és Rujin; Hedzsir és Siparam; Senge, a Showeran fia, és Ankast; Gurgin és Anderiman; Barte és Korem; a tiz pár dalia; s végre a két fővezér; Guders és Pirán. Mindenik pár harcza egyenként, épószí jellemzetességgel s részletességgel van előadva, de hosszúra terjedne, párbajaik leírásában avagy csak egyes jellemzőbb vonásokra is kiterjeszkedni. A győzelem mindenütt az iráni felé lön. A két fővezér magának annyi kiváltságot tart a fön, hogy egy magas pontról, honnan a szétágazó völgy s erdei menetek mindenikébe be lehetett látni, ők ketten, tiz tiz társuk esatáját végig nézzék. Ők addig vártak a magokéval. . . . A nap tizedik órája eljött. A turkok mind a porban heverték már. Borúsan tekintte szét Pirán, s mindenütt társai estét kelle látnia. Nem félclemmel, mert nagy szíve azt nem ismert, de halálát érezve, komoly némasággal állt Guderssel szembe, ki már kezében érezte az egész győzelmet. Mintha a tiz iráni győző minden ereje, minden büszkesége az ő agg karjaiba költözött volna. Összecsapnak; s Guders dárdája szügyön éri Pirán lovát; az elbukik s az alásott Pirán karja eltörik. Nehezen vánszorog föl ez, s menekülést nem látva, a sziklák felé szalad. Gúnyt dobva a balsorstól süjtolt ellenségre, fordúla most hozzá Guders:

„S reá kiálta: „Büszke hős! no hol vagy?
 Tüzed kialszik? Bátorságod olvad?
 Hát futsz, mikép vadász elől az őz?
 Hol serged, melylyel rontásunkra jösz?
 Hol hős hied, töretlen büszke lelked,
 Melylyel shahod bizalmát érdemelted?
 Te, kincse, végreménye, fegyvertára!
 Hah! sápadoz már sháhod napsugára.
 Neked is hátat fordít a szerencse.
 Hiában a futás, hogy élted mentse!
 Jobb, kérj kegyelmet! Élve viszlek el
 Kaj-Chosruhoz, hogy porban esdekelj;
 Tán megkimél, kegyelmet is talán ad:
 Ha megpillantja őszhadjad s szakállad!”¹⁴

Ez sok volt Piránnak. Visszafordul, s a sziklamagasról tört hajt Gudersre, és annak karját megsebzí. Dühödten ugrik föl az iráni, s legsúlyosb dárdáját kiválasztva hajtja ellenére. Talált a dárda, s a pánczélon át Pirán mellébe hatolt. Most Guders is utána ment a sziklára, s utolsó hörgésben találta a hős turánit, annyi

iráni elvesztőjét (Gudersnek magának hetven fiából az egy Giw maradt meg, a többi mind a Pirán vezérlete alatt folytatott turáni hadjáratokban öletett meg).

— „Dühöngve ért

A bérczre Guders. A mint vért okádva,
Hörögve ott a haldoklót meglátta,
Ki szégyenben inkább mint szörnyű sebben
Kinlódva fekvék, hozzálépe sebtén
S így szóla: „Oh hős! Nemes dalia!
A nagynak is hogy így kell halnia!“
Az ott fekiúdt, végsőt hörögve. Most a
Győző, kezét a fris vérben megmosta;
És mert belőle, — oh bösz pehleván —
Markábul, szomjan egy hosszút iván.
Meggossa képét vérrel tölt kezébe,
— A hetven hős fiú jutván eszébe!
Majd Sijawushra büszke szivvel gondol:
Látá-e a vérboszut, ama lonból?
— Aztán, fejét levágni akará,
De lelke mégis nem vihette rá.
Inkább fejéhez tűzte zászlaját,
Hadd legyezgesse, holtan legalább!
S azzal, a völgybe, némán visszament.
— Lova, nyerítve várta odalent.“ —

Ezzel ő is a vezérdombra visszatért, hol a többi győző már rég megérkezvén, aggódva várta öreg vezérét. A tiz győző mindenike, a megölt ellenfélt (Gerwit egyedül élve) nyergében hozta; csak Pirán teste maradt ott, hol elesék. Guders azért Rohámot küldte a megölt turáni vezér után. Így mind együtt levén, a táborba mentek, mely örömjazzal fogadá diadalmasait, s Gustehem, kire Guders ezalatt a vezérséget bizá, ismét visszaadta vezéri zászlóját.

A közben a turáni sereg bús levertségbe merült. Pirán öcscsei, Lehák és Fershidwerd, előterjeszték bátyjuk utolsó akaratát, hogy ha ő s tiz társa elesnek, a hadak a harcztot tovább ne folytassák, hanem hódoljanak meg Iránna k, s kérjék Kaj Chosru kegyelmét. A csüggedt hadsereg, melynek fővezére s legjobbjai estek el, hajlandó is volt erre. Pirán két öcscse azonban, Turánba hazaszökni, a veszélyes pusztai útra határozta magát, mert

„Soha Lehák (így szóltak) s Fershidwerd
Nem húznak ellenségnél hevedert!“

S lóra vetve magokat elszáguldának. Látta ezt emelt toronyhelyéről az iráni ör. S hirt ada, hogy két turáni, az iráni előőrökön épen most vágta át magát, mieinkből hetet levágott, s a nagy pusztá felé menekült. „Utánok!“ hangzék a kiáltás az iráni táborban, s Gustehem, ki az iménti dicsőségben részt nem vehetett, magának kérte ki, hogy a kettőnek utána eredhessen, s őket élve vagy halva vezére lábához hozhassa. Alig indula el sebes lován a futók nyomában, midőn Bishen, ki ép nem vala jelen, sietve jött s szemrehányásokba tört ki, hogy Gustehemet egyedül bocsáták két oly rettenetes vívó ellen, a bizonyos halálba.

„Minden diadalunk mit ér nekem:
Ha gonoszúl ott elvész Gustehem.“

Helyeslé az öreg Guders is, s felszólítá hőseit: ki megy Gustehem segítségére? De mind fáradt és harcztól törődött vala és senki sem vállalkozott. Magam megyek, kiálta Bishen,

„Hadd mentsem én meg hát Gustehemet!
Érette arczom sápadt, szűm remeg!“

S nagyapja marasztásaira (apja Giw nem volt jelen) mitsem hajtott; akkor az öreg beleegyezését nyilvánítja, s ő nyeregbe vetve magát, elvágatott. Most jött Giw, s ijedve hallá, hogy fia új veszélybe rohant. Utána s csakhamar elérte. Megragadta zaboláját.

„Oh hányszor, így szól, hányszor kértelek!
De csak: hogy elragadják a szelek:
Mert szived ósapádra nem tekint:
Szólj, hova mész, mily vészbe futsz megint?
Miért szünetlen bümra jársz? utánad
Szünetlenül emészt a gond, a bánat.
Rajtad kívül nincs gyermekem; s te benned
Örülnöm, oh! saját tüzed nem enged!
Tíz nap, tíz éje, ülsz most is nyeregben,
Álmatlan szemmel, vont karddal szünetlen,
A pánczél testedet kidörzsölé:
— Ott még egy kardot látsz: — no, fuss belé!
Fejdeddel, mondd, ilyen játékot üzöl?
Ez vakmerőség! ez már sok a tüzből.
Oh ne kísértsd a balsorsot túlon-túl,
Oh ne rohanj éh torkába bolondúl.
Oh mondj le, mondj e vakmeréuyról, kérlek!
Mert mig te oda, én siromhoz érek!“

— „Atyám! te böles vagy, Bishen szólt, de ládd:
 Nem így itélend erről a világ,
 Felejtet-e: Lawennél Gustehem
 Mikép mentette volt meg életem — ?
 Mily hü barátom volt minden veszélyben!
 S én veszni hagyjam, és azt mondjam: féltem.
 Nem, vissza engem most ne tarts! Akármí
 Sors ér, atyám, azt nyugton kell bevárni.“
 Giw így felelt: „Határozásodat
 Nem gátolom hát; csak ne menj magad.
 Veled megyek, s baj és veszély fölött,
 Ha kell halálban, osztozom veled.“
 De Bishen erre újra: „Isten őrözz!
 Nem illenék Chosrúhoz a dicsőhöz,
 S gyalázat volna nagy nevén örökre,
 Hogy három hőse menjen két törökre.“ stb.

Igy Bishen, atyja áldását vehén, egyedül száguldott Gustehem után. Lássuk most, míg öt ennyi akadály hátráltatta, mi történt azalatt.

Lehák és Fershidwerd jól előre haladtak volt már, s az est is leborulván, pihenni dültek egy erdőben, melyen túl a nagy pusztá feküdt. Gustehem lova, mihelyt az erdő széléhez ért, megérezte a turáni lovak szagát, s urát egyenest a helyhez vitte, nagy nyertezéssel, hol amazok heverték. Lehák lova is hasonló nyugtalansággal vihogott s tombolt. A hősök is fölbredtek. Előbb azt vélve, egész screg tör reájok, futásnak eredtek. De csakhamar észrevették, hogy egy az üldöző, megálltak s bevárták. Kemény csata fejlődött. Loháton vívtak, s a sebek mindkét részen, lovat, lovagot vérrel borítanak. Végre is Gustehem győztes maradt, Lehákot és Fershidwerdet porba teríté; de sebektől alélva, maga is tehetlenül, bár még élve, rogyott melléjük. Nem vala képes pánczélát kikapcsolni, s a paták partján, hova magát nagy bajjal vonszolta el, enyhület nélkül, ájultan rogyott össze. Így találta öt Bishen. Szerető gonddal s ápolással végre magához hozá a hü bajtársat. Ennek nem volt egyéb ohajtása, mint még egyszer látni Kaj-Chosru arcát, és sháhja előtt halni meg. Bishen lovaikra kötö a megölt két törököt; saját nyergébe vette az el'ált Gustehemet, s így ment a táborba vissza, hol örömríadallal fogadták.

Odaérkezett ezalatt nagy segítő sergével Kaj-Chosru is. Piránnak, ki neki — Sijawush megöletése után — megmentője s

nevelő apja volt, pompás sirböltöt építtetett. Gerwit, Sijawush gyilkosát kegyetlenül megölette. A turáni sereg hódolatát elfogadta, s nagy diadallal tért vissza birodalmába.

Im, azon valódi hős költemény, mely — mint magában is kerck s önálló egész — „a Tizenegy dalia harcza“ nevét viseli. Cselekvénye, jellemei, leírásai egyiránt arányosak, teljesek s kifogástalanok. Három tagra — egyébiránt egyszerű cselekvénye — mintegy magától oszlik: prolog a Human és Bishen harcza; fő rész a Tizenegy dalia csatája, melynek tetőpontja a két vezér küzdelme; s epilóg a Gustehem harcza és Bishen általi megmentése. Mintegy 25—30 alak jelenik meg e kis épószban előttünk; s mind egyénitve. A magában oly hasouló párba, mindeniknél saját színezetet vesz föl; kihívó beszédek, jellemzőleg különböztetik meg egymástól. Firdusi ily egyszerű hadtörténeten mutatja meg, hogy aránylag kevés segédeszközzel is, mit tehet a költői alakító erő.

XIII. Izlésünk s ítéletünk szerint, az egész Shah-Name leg-tökéletesebb része az Isfendiár épószja; melyet fönnebb öt tagra osztottunk. Ezek közül csak a negyediket, Rustem és Isfendiár harczát s Isfendiár halálát akarjuk még, lehető rövideggel, olvasóink elébe terjeszteni.

Gushtasp, tudjuk, bizonyos föltételek alatt fiának Isfendiárnak ígérte birodalmát s trónját. A hős ifju,¹⁾ a Shah-Name második kedvenc hőse, a lehetleneknek látszó föladatokat, melyek Rustem csodás kalandjaira emlékeztetnek, megoldja; s apjának alig van már kibúvó ajtója; pedig az öreg aligha meg nem bánta ígérését. Mégis talál egyet Panasza van Rustem ellen, ki Sabulistánba visszavonulva, maga is öreg, az öreg Sallal független életet folytat. Gushtasp hát, ígérete teljesítésének feltételeül még egy teendőt tűz fia elébe: hogy a hűbéresi köteleiségeiről feledkezett Rustemet kötözve hozza elébe. A feltétel lehetetlen; de Isfendiár előtt semmi sincs lehetetlen. Igéri, hogy megteszi. Gushtasp maga megijed fia készségén és hadserget akar adni mellé támaszul. Isfendiár visszautasítja; hisz Rustem előtt a hadseregek úgyis elolvadnak; ő maga megteszi, ha ő nem: százezeren sem. Isfendiár anyja Ketajun, megrémült a híren, s így szólott fiához:

¹⁾ Kinek azonban már régóta felnőtt fiai vannak magának is. Az életkorok határai a Shah-Namében ezt megengedik.

„Hallom, fiam, készülsz elhagyni minket,
 Sötéten hagyni rózsaberkeinket;
 Hogy Rustemet, ki mindig győzve harczolt,
 Gushtasp elé lánczon kötözve hurezold!
 Oh hallgasd meg, mit mond atyád tanácsa:
 A vakmerőség önnön vermit ássa!
 Rustem előtt a Nil is elapad;
 Ő játszva üz nagy elefántokat;
 Ha kardja villan, vagy csak tolla lendül:
 Elfogy a nap sápasztó félelemtül.
 Oly borzalom, mint a föltámadást
 Előzi őt meg. Megaláztatást
 Nem tűr. Tudod: saját fiát Sohrábot,
 Kihez hasonló hőst Irán se látott,
 Mihelyt ő véle mert kítűzni, menten
 Halálnak adta ez a könnyöretlen.
 Tudod mikép ment diwekkel csatára,
 Vetett hurkot a Puladwend nyakára;
 Lova lábával bélit kitapodván:
 Mikép nyögött s sziszegett a diw Akwán.
 S mindeniknél vakmerőbb Kamust, a
 Lóról, kezével megkötven, lehúzta.
 A hindu Shengalt, azt hiszem, hallottad,
 Hogy szúrta át, s hagyá ott mint halottat;
 És megboszulni Sijawusht, urát
 Mikép boritá vérbe ő Turánt! ¹⁾
 De hallgassunk felőle! Nem lehet
 Hőstettiről beszélni eleget.
 A koronáért drága éltedet
 — Úgy is tiéd lesz — kockára ne tedd!“

Hiába. Isfendiár dicsvágya nagyobb, mintsem attól, mit magára vállalt, visszariadhatna. Ment Serge csak addig kísérte, hol az út Sabul felé elválík. Épen itt egy a díszmenethez tartozó teve, egyszerre megcsuklott s összerogyék. Rosz előjel; s benyomásától maga Isfendiár is csak nehezen bír szabadulni. Végre is büszkesége győz: nem léphet vissza! — Először is fiát Bahmánt küldi Rustemhez, felszólítással: 'adja meg, s engedje megkötöttetni magát, a sháh parancsára, ki az egész földnek parancsol. Izenete, mit Bahmán szájába ad, ép oly határozott, mint tiszteletteljes. Nem kiméli a szót, hogy Rustemet megnyerje — a képtelenre! —

¹⁾ E kivonatokban, úgy jött, Rustem tettei kelleténél kevesebb tért foglalnak el; nem árt azért e rövid felszámolás, mely ugyan azokból csak igen kised tarlózatot ad.

Bahmán előbb az öreg Salt találja; az egy gyakorlott kalauzt, Sebchunt adja mellé, hogy Rustemhez vezesse. Ezt vadászaton találták. Mikor az ifju egy hegymagasra ért: a völgyben a vadászcsoporthoz egy óriást látott, magasat mint a Bisutun hegye; tűz mellett ült, kezében egy roppant szálfá, s arra — mint nyársra — húzva, egy vadzsamárt ¹⁾ forgatott. — Ráismert Bahmán, hogy az nem lehet más mint Rustem; s átlátta, mily veszedelemben rohan atyja, ha ez óriással összetűz. Fogja, s a hegytetőről melyen állt, egy szikladarabot lefejtván, azt a völgybe, a vadászokra gördíti. Seware (a Rustem öcsese), észrevette a rohanó követ s tanácsolta bátyjának, hogy álljon ki elébe. Ez meg sem mozdult, hanem a mint a görgeteg hozzáért, lábát vetette elébe, s félrerúgta. Késő volt Bahmának elrejtőzni — s leszállt a vadászokhoz. Megmondta kicsoda, s ki küldte. A körül szó sem volt. Rustem tisztelettel fogadta a sháh unokáját. Mulatoztak. Aztán Bahmán előadta küldetését. Rustem, gondolni lehet, tagadólag felelt. De harag nélkül s minden tisztelettel. Elmondta saját hőstetteit, melyek megaláztatást nem tűrhetnek; elismerte a sháhok hatalmát, melyhez legjobban illik a mérséklet. Miután Bahmán a válaszszal visszabocsátotta, Rustem maga is Isfendiár elébe indult, a Hirmend partjához.

Mikor Irán hőse s a shah fia összejöttek: nagy tiszteiséget adtak egymásnak; ki nem fogytak egymás magasztalásából. Felleléseik a költészet és politika megannyi remekei. Természetes, hogy követeléseik összeegyeztethetetlenek maradtak. Végre is azzal váltak meg, hogy Rustem vadászruháját levetni s díszbe öltözni megy, — ha majd az ebéd készen lesz: hívassa őt Isfendiár. Az ebéd készen lett; de Isfendiár, öcsese Bishuten tanácsára, nem hívatta a hőst, hadd boszankodjék meg, tán boszúságában oly tiszteletlen szót talál majd ejteni, hogy megköztetése igazolva leend. Neheztelve jött Rustem, s panaszkodék hogy az ebédre, mint egyeztek volt, meg nem hívták; neheztelése azonban, bár önérzetteljes, fájdalmas volt mint sértő, s a kis ármány megbukott. Rustemet boszantani, s kitörésre ingerelni:

¹⁾ Az iráni hősmundában gyakran előforduló vadzsamár (gur), a hindu ló, a mi európai szamarunkhoz semmit sem hasonlít. Deli, természetes állat; az iráni hősök kedvencz eledele, s vadászataik legfőbb tárgya.

ez volt a jelszó Előbb a hely, hova ültessék ; azután apja Sal születése s madár általi növeltetése ; azután Isfendiár származásának s vitézségének Rustem feletti előnyei, s hasonló tárgyak voltak kiszemelve s célzatosan elő hozva ingerlésére. Mindenre tudott Rustem felelni. S midőn hőstetteit az Isfendiáréval szembe állítja, nem csak maga és hallgatói előtt, hanem előttünk is bérczmagos óriásnak látszik. E beszédet alább adjuk, Rustem általános jellemzésénél. — Szóval, nem engedte magát schol megkerültetni. Isfendiár határozottan kénytelenült föllépni szándékával. A shah akaratára, úgymond, s én engedelmeskedni fogok, hogy kötözve vigyelek elébe. Rustem nem adja meg magát. Isfendiár kér, okoskodik, ígér, fenyeget. Rustem kész mindenre, menni, tisztelni a sháht, engedni parancsainak : csak magát megkötöztetni nem. Végre kitér ; ki Isfendiár is. S a kérdést másképp megoldani nem lehet : holnap megvívunk, összemérik erejüket ! Dühösen hagyta oda Rustem a sháhi sátor. Még nagyobb lőn Isfendiár dühe, s utána akart rohanni, hogy megfékezze a vakmerő hűbérest, ki a sátor előtt kisebbítőleg szólt shahjáról. Bishuten csitítja ; engesztelő beszédére még sértőbben felel Isfendiár

„Igy nő a rózsa mellett a tövis !“

De Rustem azalatt eltávozott, s Isfendiár maga maradt haragjával.

Rustem a történeteket Sallal és Sewaréval közölte. S mivel azalatt Isfendiár serge is akaratára ellen bár, fia vezérlete alatt belebbr nyomult az országba, nehogy a két sereg közt — a fők párviadala alatt — összetűközés történjék, Rustem minden hadát összegyűjtötte, s Seware figyelme alá állította.

Reggel összejött a két dalia. Elfajtott haraggal bár, de tisztelettel közeledtek megint egymáshoz. S újra ajállák a békét ; de Isfendiár feltételét, hogy magát megkötözni hagyja, Rustem nem, — ezét, hogy balga szándékáról mondjon le, Isfendiár nem akarta elfogadni. Nem volt más út : harcolni. Megegyeztek, hogy minden segítség nélkül csak ketten harcolnak. Félreállították hadaikat, s összecaptak. Láncsákkal elsőb s vérrel fecskendezék pánczélaikat. Mikor a láncsák mind összetöredeztek, nagyobb tüzzel nyúltak kardjaikhoz. S mikor a két vitéz forró kezében a kardvasak is elolvadoztak, a nyereghez kötött buzogányokat vevék elő ; minden ütés, egy bérczről lökött szikladara

zuhanása volt. De a buzogányok is összeszakadtak, s mégsem győzhetett egyik sem. Lovaik is alig libegtek már alattok, s abba kelle hagyniok a viadalt.

A közben, a tilalom daczára, hadaik összebonyolultak, s dühös ütközet fejlődék ki közöttük, melyben Isfendiár két fia Nush-Azer és Mihr-Nush is megöletett. Bahman vitte hírül atyjának a két fiu elestét. Új dühre lobbant Isfendiár. „Te csalfa! áruló!” kiálta Rustemre: „ez volt-e egyességünk? ez-e ígéreted.”—S nagyobb indulattal tört ki köztük a harez. Rustem nem állhatott meg. Mert míg Isfendiár minden nyila talált, s ő is lova is mintegy behintve volt sebbel és nyilvesszővel, Isfendiárt egy sem sebezte meg.

„Valóban, úgymond, őt nem éri semmi!

Vasból, aczélból kell önéki lenni!”

Úgy is volt. Isfendiárt, Zerdusht a nagy próféta, egész testében sérthetlenné tette — egy büvfürdővel, melyben egészen megfüröszté. Egyedül csak a behúnyt szemekre nem hatott el a büvölet; de a próféta még a szemek sérthetőségét is egy sorszilfához kötötte, hogy csak arról vágott nyilvesszővel lehessen eltalálni, és azon átkot tette hozzá, hogy a ki azzal Isfendiárt megölné, magának is—csakhamar gonoszúl kellend vesznie. — Im ennyi büv és átok őrizte Isfendiár életét; több mint a Nibelung ének Siegfriedjeét!

Rustem lankadott. S érezte, hogy ha tovább küzd, végóráját el nem kerüli. Cselhez folyamodék, mert ő, hol hősisége elég nem vala, e nem-vitézi fegyvert sem vetette meg soha. Lezökkent lováról, s a nyilaktól átszurdalt Villámot szabadjára bocsátva, maga egy kösziklára ugrott föl. — „Késő van már ma, úgymond; hagyjuk félbe most. Holnap újra kezdjük.” Isfendiár is alig várta, hogy megölt fiait lássa, elsirassa, s tisztességet adhasson hulláiknak. Így váltak el. Isfendiár fiaihoz ment; siratta őket, s bebalzsamozva, pompás gyászkesérettel apjához küldé a testeket.

Rustem félhalva ért várába vissza. Apja, anyja, öcscse, fia, sirva vették körül; ily gyász állapotban Irán hőst sem ők, sem senki még nem látta, sebeiből árral omolt a vér, megállítani sem bírták. Lova is félhalva nyögött az udvaron; vállán, szügyén, czombján sűrű erdő volt a tollas nyilvesszők sokasága. Ily veszélyes állapotban Sálnak még egyszer a Simurg, a csodamadár

jutott eszébe. Ha az nem, senki sem segíthet rajtok. Lóra ült mindjárt, s a bércz alá vágtatott, melyen a Simurg fészke állt, hol maga is növekedék. Ott tüzet gyújtja, s a madártól nyert tollat belé veté. A madár, mint egy felhő leereszkedék. Megérté a veszélyt. Szárnyra vette Salt, hogy az út sietősben essék, s a sebeiben alélt Rustemhez szállottak. A sors sújtotta hős vérző sebeit a Simurg részvétellel vizsgálta meg; orrával a vért kiszívta belőlök; nyolez halálos nyilat is kivont testéből. Szárnyaival legyezgette, míg a fájdalom enyhült. Akkor egy tollát adá oda: „mártsd, úgymond, tejbe ezt, s ha fájnak sebeid, kend meg vele.“ Szintúgy tett a sebzett Reksh-sel is. De még ez mind nem elég: holnap a veszély ismét megújúl! A Simurg szépen s bölcsen kérte Rustemet, tegyen le a további harcáról a győzhetetlen Isfendiárral. De Rustem hallani sem akart a megadásról. Most hát a Simurg elmondá, mi bűv ővja Isfendiár életét, s mi okozhatja halálát. Oda vezet lek, mondá a Simurg, Isfendiár sorsa fájához! Örült Rustem

„És a Simurnak biztató szavára
Gyorsan szökött fel; föl pattant lovára,
Előtte szállt utat mutatva néki
Simurg; a szárnyát védve terjeszté ki,
És úgy vezette; a mint szárnya villant,
Ömlött belőle drága moschus-illat.
Igy, mindenütt vezetvén a madár, a
Hős eljutott tengerek partjára.
Ott a madár nagy lassudan leszállott;
S Rustem előtt egy karcsu szilfa állott;
Magos, viruló, égverő sudár!
Ágára szálla most föl a madár.
„Nézd ezt a fát, — Rustemhez igyen szóla, —
A legerősebb ágát törd le róla;
Ezen függ az Isfendiár élete,
A sorsé még, de vedd kezébe te!
Vidd el haza, és izzó tűzben edzd meg,
Két nyil vasával a végén hegyezd meg,
Nyelére tűzz szárnyamból három tollat.
S Isfendiárnak életét kiolthat'd.“

Most a Simurg Rustemet haza vitte. De még egyszer tanácsolta neki a békét:

„Ha veled
Isfendiár megvívni, közeleg:
Ajáld a békét, szólj szelíden hozzá,
Kérleljéd őt, az hátha észrehozná;

Tán büszke szive meglágyúl irántad,
 S eszébe veszi sok dicsó csatádat,
 Nagy ősei- s hazád szolgálatában!
 Óh mert bizonynal érdemed reá van!
 De hogyha büszke szive még sem enged,
 S a trón védőjét nem kiméli benned:
 Ideje akkor: feszítsd meg az ijad',
 Illeszd reá e kareni szilfa nyilat
 S czélozz, gonosz szemének egyenest!
 Ott sebhető; de csak jól megkeresd:
 Mert nem hibáz a nyil, s csak eltaláld:
 Szemén szívébe küldöd a halált!"

A többit el is hallgathatnók. Reggel találkoztott a két küzdő. Rustem úgy tett, mint a Simurg kívánta: még egyszer kérlelte Isfendiárt. Esdő beszéde valóban megindító. Megalázza magát előtte, csak épen a megköötötetésre nem; rabja lenni ajánlkozik, — csak e feltételről mondjon le. De Isfendiár nem alkuszik. Sőt ingerlőleg, gyáva félelem sugallta menség kereséssel vádolja az ősz bajnokot. Mikor Rustem látta, hogy semmi sem használ az elvakútnak, makacs feltételéhez oly eszeveszetten ragaszkodik, istent s Bishutent hívta biznyságul, hogy ő mindent elkövetett, mi tőle telt. (Ebben is volt — mint még megjegyzendjük — egy kis csalárdság vagy tartalék). S kilötte nyilát. Isfendiár lerogyott, halálos sebben, mely két szemét érte, a nyil kettős hegyével.

Mint siratja fia, Bahman; mint öcsese Bishuten, mellőzhetjük. Az elesett vigasztalja őket: hogy nem Rustem, nem ember győzte őt le; e nyil, a bűv feloldója, varázs által okozta halálát, ember által győzhetetlennek. Azután Rustemet hivatja magához a haldokló. Rábizza fiát, a shábok unokáját, a leendő sháht. Békében nyújt a két ellenség kezét egymásnak; s Isfendiár meghal.

Mind ez, oly végetlenül-tragikai! E bűvölete oltalmában elbizott hős, kinek el kell esnie! Ez ősz dalia, ki éltét hőshöz nem illő csellel s bűvvel tarthatja meg csak, de maga is nemsokára ép e bűv áldozata leend! Mindkettő oly nemes, oly magas, oly büszke: azért nem engedhet egyik is, azért nem férhetnek össze, két kard egy hüvelyben, — azért kell előbb egyiknek, azután a másiknak is vesznie! S mind e fölött: a gyöngye apa, ki trónt ígér fiának, megbánja, s veszélybe küldi őt! Az engedni nem tudó fiu, ki sem apja gyöngeségét sem anyja könyeit számba ven-

ni, vagy kimélni nem akarja! A trón reménye, kit a trón százados oszlop sírva dönt meg, hogy általa meg ne döntessék! A két legnagyobb hős, egymás vesztére!

Mindez oly tragikai!

XIV. Sokkal több tért foglaltunk el e kivonatok közlése által, mint eredeti tervünk vala. De minden nyomon éreztük: hogy így is végetlenül kevesebbet adunk, s azt is csaknem száraz kivonatban, miut kellene arra, hogy olvasóink előtt a Shah-Náme szépségeit észrevehetőkké tegyük, s a mű általános jellemzését csak némileg is reá alapíthassuk. Most ez általános jellemzés van hátra, s azzal tanulmányunknak, — melynek fogyatkozásait magunk érezzük legjobban, — végére jutottunk.

A nélkül hogy szabatos vagy éppen szörszálhasogató aesztikai rendszer bonczkése alá vennők, egyenként akarjuk a Sháh-Námét az épósz költészet főbb elemeinek szempontjából vizsgálni. Legyen e szempontok elseje: az alapszeme s azzal összefüggőleg az alkotás (conceptio és compositio) szempontja.

Szükségtelen ismételnünk, hogy oly nemű külső egységét a cselekvénynek, mint az epikai művekben általában megszoktuk, a Shah-Námében hiában keresnök, s a minő, pl. a Nibelung éneket az egységes műalkotások legtökélyesbikévé, s e tekintetben igazán bámulandó remekké teszi. S erre vonatkozólag a már főnebb is mondottakra és az alább még mondandókra hivatkozunk. De ez nem zárja ki az eszme benső és egységes életét, mely a roppant terjedelmű költeményt egészen áthatja. Firdúzi azon föladatot tűzé maga elébe, földogozni neinzete egész monda-kincsét, s lelket önteni a roppant tömegbe, melyet, miut előtte még alakítalan s alig megbirt anyaghalmazt, nemzedékről nemzedékre görgetett s adott át a néptudalom. A legrégeb kezdetektől fogva a tisztán történelmi korig (mert eddig terjed az általunk vizsgált rész) — ezredéveken át húzódik az iráni monda. Szerintök, az iráni nép fölfogásában, a világ őstörténete az; mert ők más világról nem tudnak, mint a melylyel magok érintkezésben állnak; s e világnak középpontja, magaslata, mely az egészen uralg, Irán. Isteneik s a mindenséget mozgató szellemek e ponton szállanak le, s vegyülnek az emberekkel, mozgatnak népeket, s ihletnek meg egyes nagy szellemeket, hogy társadalmakat alkossanak, fajukat nemesbítsék, s a polgárisulás és művelődés első ele-

meit mustármagként elbintsek. E parton küzdi ki ős csatáit a jó és gonosz, az emberiség biralma fölött; s az elemek és a szellemvilág belevegyülnek e küzdelmekbe, és segítnek azt egyik vagy másik részre eldönteni. Szóval, az iráni ősmonda, ha olyas kosmogóniai conjecturákra nem emelkedik is, mint teszem a héber szent hagyományok, de az emberiség s a társadalom és állam eredeteinek oly összefüggő elbeszélését adja, s abban magának Iránnak oly határozott központi szerepet oszt, — mely két tényről mindenestre meggyőz: egyikről, hogy az iráni nép az emberiség ősnépeinek egyike, melyeknek léte, vagy különszakadása, a csak némileg is szerzett társadalmakon jóval felülre nyúlik vissza; s másiktól, hogy e nép-család, oly korán ébredt nemzeti öntudatra, mikor még sem gyermeki képzelődése ős frissességét, sem eredeteinek — legalább homályos — emlékeit el nem veszítette.

Mily megbecsülhetlen kincs egy ily nép ősmondája! És ha ehhez járul még az is, hogy a monda forrásai ez eredeteknél nem dugúlnak be, sőt hova tovább mind gazdagabban öntik árjaikat! S az iráni nép hagyományai épen e ritka kiváltsággal bírnak. Az első — a társadalom-alakító — szellemek sora Dsemsiddel; — az ős-küzdelem első időszaka, melyben nem emberek, hanem részint természeti elemek, részint felsőbb lények vívják a jó és rosz elveinek harcát, Sobákkal bevégződik; Feridun az első, a kivel az iráni nép őstörténelme egészen emberi alapra lép; a m e s e világából, a tulajdonképi m o n d á é b a; de itt kezdődik valósággal annak páratlan gazdagsága és sokágúsága is. Mintha eddig az lett volna a monda-alkotó szellem föladata, hogy Iránnak, a még nem létező világtörténelemben központi helyet biztosítson, s e végre mint kezdő-pontból, onnan kezdje kifonni az emberiség első történeteit. Azért eddigi alkotása egyszerű, egyetlen vonalon jár, az egy tömbbe szorult embercsalád kezdetleges fejlődésének eseményeit festi. Feridunnal az államélet szétágazó történetei kezdődnek. De mikor ő három fia közt osztja meg birodalmát, a súlypont, mintegy magától, Iránra esik, s a széteső két rész panasza az osztály ellen: épen Iránnak e központisága, vagy személyesítve: Iredzsnek két bátyja fölötti elsősége miatt támad.

Ettől kezdve az iráni hősmonda vezéreszméje ez: Irán a föld csúcspontja, az iráni nép a világszellem kiválasztottja s földi kép-

viselője; s a Jó és Gonosz közt eddig elvileg vívott örök harc, most már Irán és Turán (ez alá foglalva mind azt, mi Iránon kívül esik) világgtörténeti harcának alakjában jelenik meg. E harc szintoly örök s mindig megújuló, mint az előbbi, mert a világon a Jó a Gonoszt soha végkép föl nem emésztheti; de fölemésztetni sem hagyja magát, s így Irán ellen örökké harcol Turán és viszont. Ime, a Shah-Náme alapeszméje, melyet — ki nem fejtve s fejezve bár, — Firdúzi az általa használt anyagban kétség kívül már ott talált, de melyet egységes alkotásban kivinni s megtestesíteni az ő feladata volt.

Az anyag, melyet talált, s mely ez eszmének mint benne lakó léleknek gazdag nyilvánulásául tekinthető, imez eszmei tartalma nélkül, első tekintetre, halomra hordott tömeg gyanánt tűnik föl. Nem határozhatjuk ugyan meg hozzávetőleg sem, mily alakban létezett Firdúzi előtt, de föltéve (mi alig hihető) hogy csak a költői föltöztetés hiányzott volna az iráni ősmonda—költőnk által használt—pehlwi nyelvű prózai fordításából, s annak egész tartalma vagy anyaga a mostani Shah-Náméval egy s ugyan az lett volna: Firdúzi teendője maradt akkor is a roppant anyaghalmazban alvó költői szellemet fölébresztteni, nyilvánná tenni s az anyagot magát művészi alkotássá teremteni át. Mert daczára látszó összefüggetlenségének: a Shah-Náme valódi művészi alkotás. Hőse: az iráni nép, amaz eszmének képviselője; cselekvénye az iráni harc, melyet Turánnal folytat; mozgatója maga az örök világszellem. Azon számos egyes tagok, melyekre a monda szétszakadni látszik, nem csak annyiban függenek össze, mert bennök ama harc mindig ismétlődik, hanem az, mert általok, mozzanatról mozzanatra kimutathatólag, előbb vitetik a fő-, az egy-cselekvény. E cselekvény árában nem egyének, hanem egész nemzedékek és időszakok lépnek föl szereplőkül, s magok az egyes hősök, a mellett hogy valódi egyének, hús és vér, egyszersmind nemzedékeknek szolgálnak mintegy gyűjtő nevekül, a mint ezt (már fölebb is megjegyztük) majd minden ősmondában találjuk.

A monda benső életerejének (vagy Firdúzinak? el nem dönthetjük) alakító képességéről semmi sem tesz nagyobb bizonyosságot, mint azon föltöltő sajátsága a Shah-Náménak, miszerint benne az egyes mondakörök sőt egyes mondák is, egymásba átfolyanak, egymástól teljesen el sem különözhetők. Bár önállóan is

érthető s élvezhető egyes darabokat nagy számmal mutathatunk ki benne, sőt — ha akarnók — ilyenekre volna felosztható az egész; de figyelmes vizsgálattal csak hamar észreveszszük, hogy alig van a műnek oly egyes alkatrésze, mely önmagában úgy volna kezdve és bevégezve, hogy előző s követő tagjaitól teljesen függetlenül állna, vagy az egészből kivétetvén: abban érezhető hézagot ne hagyna hátra. Mi egyfelől azon tényre vezet, hogy a Shah Námae nem kisebb épószok cyclusa csupán, melyeket csak a közös irányzat tartana össze, mint egy boccacciói Decameronet; másfelől bizonyítja, hogy művészi alkotás, a személyi egység nélkül is képzelhető sőt tényleg létező.

Nem folyamodunk ennek kézzelfogható bizonyítására Rustem szerepéhez a Shah-Námében, ki némileg a költemény legnagyobb részében az első hős szerepét, s századokra terjedő harcok vezér-egyéniségét képviseli. Hanem fölveszszük a közép-cselekvények valamelyikét, pl. azt, mely az előbbiekből már úgylis ismerős előttünk, a Guders és Pirán vezérek alatt folyt harcot, mely (csak például hozva föl) világosan mutatja a létszeres összefüggés említett nemét a Shah-Námében.

Kaj-Chosru, az ifju sháh, boszuló hadjáratot küld Turán ellen, apja Sijawush gonosz megöletése miatt; vezéreit pusztítani küldi, s csak egyet köt ki: hogy testvérét, Firudot, kerüljék s kíméljék. Ime, a kiindulás, az előzmények emlékeztetéseinek egész csoportját költi fel, s veszi igénybe! Sijawush tragédiája, megöletésével s elsratásával niucsen még bevégezve; két fia, Firud és Kaj-Chosru, megoszlik Turán és Irán közt, mint ő maga (Sijawush) is iráni apától s turáni anyától származék, s élete felét Iránban, más felét Turánban tölté szinte; az ellenséges két elem, egy családban sőt egy egyénben is, folyvást érezteti hatalmát. Ehhez járul még az, hogy a Kaj-Chosru által Turán ellen indított had fővezére kezdetben (Guders csak azután lesz vezérré) Tus, ki már Chosru trónra-léptekor határozottan ellene, s Feriburs (Kaj-Kavus fia) mellett lép föl, és Chosru s általában a sijawushiták ellen titkos gyűlöletet tart szívében. Engedetlensége, mely Firudot elveszti, nem esetleges: egyenesen Sijawush vére ellen van intézve; — új szál, mely e történetet, már kiindulása pontján, az előzményekkel összeköti.

Nézzük tovább. Tus, Firud megöletéseért visszahivatik a vezérségből, kegyvesztésbe jut, s Guders lesz a fővezér. Az általa vezérelt hadjárat, Irán általános hadviselete mellett, az ő személyes boszújának kinyomatát is veszi magára: az előbbi hadjáratban hetven fia öletett meg, egyetlen-egyen, a most is oldala mellett levő Giwen kívül. Egy Makkabeus-nemzetség cz, mely az utolsóig harczol; s az ő, az unokával együtt visel kardot; emlékei visszanyúlnak az előbbi századokra, és sarjai a következőkben is szerepelni fognak. Úgy is van. Bishen, a Guders unokája, ki e hadjárat oroslányrészét nyeri el, a Humán elleni harcban, a Tizenegy dalia csatáján s a Gustebem megmentésében, — a költemény egy másik részében egy csodás szerelmi történet hőse, s veszélyhe esvén, kimentésére egyenesen Rustemnek kell mennie.

Az ellenfél vezére a hősköltemény e darabjában Pirán, csaknem az egyetlen, Turán összes hősei közt, kivel teljesen rokonszenvezhetünk. Sijawush ipa először; segítőtje azután, hogy második nőül Afrasiáb shah leányát nyerje; egyetlen védője az ellene szőtt ármányban, s miután őt magát meg nem óvhatta, árva családjának megmentője; Kaj-Chosru második apja, nevelője, megtartója. Megannyi pont, mire az előzmények vetnek világot, s mi azokból nyúlik ide át. Úgy a jóslat is, mely megmondá, hogy Pirán csak a Guders keze-lötte nyiltól eshetik el. S mikor mindez betelt és elvégződött: a Kaj-Chosru méltó gyásza az elesett elenség fölött, s a pompa, melylyel temetését körülveszi.

De ki győzné számba-venni s rendezni mindazon szálakat, melyek a Shah-Náme egymást követő részleteit át-meg-átszövik, s köztük a legszorosabb összefüggést, a valódi egységet tartják fenn? A mit eléhoztunk, csak példa volt. S hasonlót, az egyes részletek bármelyikéről könnyű volna kimutatni. Életműves test az egész, melynek roppant törzse a már elégszer megneveztünk harc, mit személyesítve mindkét oldalról, leginkább, bár korán sem kizárólag, Rustem és Afrasiáb képviselnek; de a törzsből minden irányban kiváló számos ág csakúgy hozzá tartozik az életművezetchez.

Igy tekintve már, egészében s legnagyobb körvonalaiiban a Shah-Námét mint költői alkotást, azt így határozhatjuk meg:

A Jó és Gonosz közt, az első nemzedékekben, az állami lét megszilárdulásáig folytatott harc, Dsemsid elfajulásával s Sohák-

nak Feridun általi legyőzésével, de nem megsemmisítésével csak forduló-pontot ér. A megbukott Dsemsid és a sziklához lánczolt Sohák szelleme, leány-ágon leszármazott maradékaikban tovább is működik; s Feridun birodalmának megosztásával az emberi (országos és nemzeti) nagy küzdelemben ismét előtérbe lép. E küzdelem, Iredzs megöletésétől, Minutsér boszuállásán, — a Nüder ellen fölkelt ország belszakadásán, — Afrasiáb változó sikerű küzdelmein, — Rustem s a többi iráni hős kitartó harcain, — Sijawush és fiai hadviseletein át, egész Afrasiáb bukásáig szakadatlan lánczolatban s változatlan irányban halad, s tölti be események áradatával a hősköltemény medreit. S ez annak főteste: Feridun-tól Kaj-Chosruig; vagy Selm-és Turtól Afrasiábig. A mi ezután van, az óriási mérvű költeménynek epilogja, ép úgy mint a mi az előtt volt, prologja vala. Csakhogy, míg a prolog teljes mértékben mythosi jellegű volt, — az epilog, a hőskor jelleméből folyólag, emberi s hősmondai szellemű. Az Isfendiár épószát értjük, melybe csodálatos költői erővel vannak Rustem utolsó dolgai s halála beleolvasztva: magokban is elég bizonyítékai Firdüzi alakító-erejének. Az epilog másik kiváló eseménye, a Zerdusht vallás-újítása, kétség kívül más nemű fontosságáért foglalt csak helyet az épószban; s mind a mellett mély kiszámítással, — vagy bámulatos tapintattal — van azzal belső összefüggésbe hozva a bűvölet által, melylyel a próféta Isfendiár testét sérthetlenné teszi szemei sérthetőségét a sors-szilfához köti, s megöljét átok alá veti.

Im előttünk áll a Shah-Náme egész alkotása, cselekvénye legnagyobb körvonalaiiban. De a mi ez alkotásnak még valódi költői érdemét, mondhatnók kenetét adja meg, s Firdüzit a világ első költői közé emeli, ez azon mélyen tragikai szellem, melyet ő egész alkotásán előtteni tudott. Azt, hogy a költemény vagy monda egyes alkatrészei magokban tragikai fordulatokkal birnak, — hogy bennök egyik vagy másiknak buknia, bűnhődnie kell, vagy bukása boszút von maga után, — azt így alkothatta a monda alakító nép ösztöne is. De hogy e roppant tömeg, cselekvényének csaknem tömkeleges tévelyei daczára: egy és mindent befoglaló tragikai fejlődéssel bir, azt a századokon át készülő monda önkénytelen alakulásának tulajdonítani nem lehet, az Firdüzi alkotó lelkének műve egyedül. Pedig a Shah-Náméban megvan ez egy és összesített tragikai fejlődés, az kétséget nem szenved. Mintha

Sohákban egész utóvilága esnék el, s mintha Afrasiáiban ismét csak Sohák elestét látnók ismétlődni: az egész művet átható irány annyira egy és szembetűnő. De ez nem minden, s a Shah-Náme tragikumát ez nem meríti ki, csak mintegy alapul vagy háttértül szolgál annak. Már Dsemsid erkölcsi meghasonlásában van azon csira, melyben a döntő szakadás gyökeredzik, ni Iránt és Turánt nagyban, uralkodó (vagy képviselő) családait egyenként, sőt legtöbbszörre (s csaknem kivétel nélkül) a vezéregyéniségeket is magokban, megosztatja a Jó és Rosz között, s a benső meghasonlás és a sorsszerű bukás magvait mindenikbe eredetileg beleoltja. Feridun két nőt vesz: mindkettő Dsemsid-utód, de egyik jó, másik elfajult-időszakából; ettől két idős, amattól harmadik fia születik, s a kétféle gyermekek közt történik az első (de örökre orvosolhatlan) szakadás Irán és Turán közt. — Hogy a két gonosz a tisztalelkű Iredzet megöli, az már természetes s lélektani szükségesség; hogy Minutsér rajtok boszút áll: szintoly természetes s erkölcsi szükségesség. Hogy a boszu ellenboszút s ez ismét újabb megtorlást szüljön, hogy a turáni sháhok boszútörékvéseinek hatálya Sohák utódainak sőt mindenféle diveknek közéjük vegyülése s vérökbe oltatása által is növekedjék, s annál nagyobb ellenhatást fejtsen ki, csak hogy annál kikerülhetlenebb és igazságosabb legyen egyetemes bukásuk: ez a mű magas tragikumát végetlenül növeli. Minden elem befoly a tragikum teljessé tételére, s az egyes részletek tökéletes tragikai fejlődése az összes hatást ha emelni nem képes, annak benyomását folytonos élelenségben tartja az egyik rázkodásból másikba eső olvasó kedélyében.

És a részleteknek annyira általános tulajdonuk e tragikaiság, hogy talán a derült s szerencsés fejleményű két szerelmi történeten (Sal és Rudabé s Bishen és Menishe kalandján) kívül egy sincs, melyet teljes joggal, tökéletes tragédiának ne nevezhetnénk; sőt e kettő is, vég kifejlődésöket leszámítva, annyi tragikai elemmel bír, hogy e mű egyéb részeivel szögös ellentétet e tekintetben sem képez. Emlékezzünk csak a Feridun három fiának, — a Nüder (Minutsér fia) ellen költ lázadásnak, — Rustem és Sohrábnak, — Sijawushnak, — Firudnak, — Piránnak, — Afrasiáb bukásának, — Isfendiárnak s végre magának Rustemnek, — megannyi bevégzett tökélyű tragédiáikra! Mindannyi, egyenként is,

egy-egy tükördarab, mely az egésznek tüzlángját tökéletesen visszaveri, s szemünkbe s üti mintegy. S mint nagy hősről mondani szokás, hogy minden izök egy hős: a Shah-Náme valóban egy trágikus épósz, melynek minden izé egy-egy trágikus épósz ismét,

Ezek után, miket a Shah-Náme alapeszméjéről s alkotásáról elmondánk: cselekvényét újabb s részletestb elemzés alá venni feleslegesnek véljük. Alkotásában cselekvénye s szerkezete is meg van jelölve. És nézetünk szerint megfelelően azon ellene egyedül emelhető kifogásra is, miszerint cselekvénye az egységet nélkülözi, s szerkezetét nemcsak sokféle tagolt, de túlságosan bonyolult is. Mert ha e tömkelegben a vezérfonalt megtalálunk sikerült: minden önként bonyolul le, s a szétágazások egy felsőbb egységben olvadnak föl.

XV. — Ha áll, hogy a költőt általában s különösen az épósz-költőt is, a tárgy belső alakításán túl a jellemek alakítása s festése próbálja meg: Firdúzról mondhatjuk, hogy e próbán még diadalmasabban, mert minden kifogás nélkül, áll meg. Akár a jellemek végetlen gazdagságát és sokféleségét, akár a lélektani ismeret mélységét, akár a kivitel következetességét s erejét tekintjük: a Shah-Náme jellemei előtt bámulattal fogunk megállani.

Részemről a különböző költői nemek alkotási s kiviteli nehézségei közt minden összehasonlítást meddőnek vagy legalább is igen kétes érvényűnek tartok. Mindazáltal úgytetszik nekem, hogy az épósi jellemalkotás egy sajátságos nehézséggel bír a drámai fölött; (melynek viszont lehetnek saját nehézségei). A drámában tudniillik tisztán emberi jellemények közt alakul s hat a jellem, míg az épósz az ember-fölöttit, a csodálatost, — ha csak pusztá végzetesség alakjában is, — nem nélkülözhetvén, ez alkotó elemnek múlhatlan befolyással kell az épósi jellemekre is birtania. Innen kettős szirt: vagy a felsőbb hatalom kezében gépekké válhatnak jellemei, s szabadságuktól fosztva a végzetesség pusztá eszközeivé törpülnek, — vagy a végzetesség befolyása a cselekvényre csak látszólagos, az épósi machina csak pictus masculus, külső ragaszték, létszeres összefüggés nélkül, s így az épósz méltósága nevetségessé válik. Firdúzi e kettős szirtet egyaránt szerencsésen kerülte el. Hőseiben magokban van a végzetesség s nem külső hatásokban parancsoltatik a feltétlen isteni erő által reájok; s e

végzetesség mégis oly általános és szembetűnő bennök, hogy merő lélektani alapokon, — mint a drámai végzetesség — megmagyarázható nem volna.

Itt van azért helyén, mielőtt Firdúzi jellemeinek részletes elemzésébe bocsátkoznánk, röviden szólni a természet-fölöttinek vagy „csodálatosnak“ alkalmazásáról a Shah-Námében.

Firdúzi az epikai költészet e nélkülözhetlen elemét illetően is kivételes helyzetben vala művével, — illetőleg a perzsa őshagyományával szemben. Nem csak hogy egy mahomedán uralkodó udvarában s annak egyenes parancsára irt, és pedig oly túrelmétlenül hitbuzgó és vallása mellett tüzzel vassal vitézkedő uralkodónak mint a ghasnai I. Mahmud vala, — hanem maga is valódi hű muzulmán, — egyszersmind azonban oly nemzet ősmondáinak költője, melynek a Tüzipisten imádasára emelt, s fojtó erőszakkal eloltott oltárai (mert tudjuk, hogy egy ezredéveken át meggyökerezett hit miképp oltathatik el!) még úgy szólván füstölögtek, s melynek összes hagyományai, sőt a legujabbakon kívül — egész dicső történelme is, Zoroáster dualistikus hittanával s tüzipadó istentiszteletével volt válhatlanul összeforrvá. Nem szenved kétséget, hogy e nehéz összetütközés nélkül, ha pl. Firdúzi a mahomedanizmus Perzsiába jötte előtt ír vala, a Shah-Náme sok részben más alakot ölt. Egy tekintetben bizonyosan tökélyesebb lesz: zavaratlanul egy világnézet visszatükrözője marad; s költője nem kényszerül a mondai anyagban minden nyomon nyilatkozó világnézetnek, saját egészen különböző világnézetével, ha nem is egyenesen ellene dolgozni, de legalább szándékosan ellensúlyt tartani. Másfelől azonban hiszszük, hogy e kényszerűség nagy mérséklője volt a Shah-Náme alkotásának ama főlebb jelölt veszély felé nehézkedésben, miszerint túlságosan végzetessé válhatott s az emberi elemet egészen háttérbe szoríthatta volna.

Azonban mind ez csak hozzávetés. S részünkről a politikában sem vagyunk a merő conjecturák baráti. A Shah-Náme, daczára annak, hogy költője határozottan mahomedán: megőrizte az épósz alakító világnézet lefolyását annyira, hogy az rajta félreismerhetlen maradjon. Főnnebb azokban, miket a mű alapeszméje s alkotása felől elmondánk, eléggé kitüntettük a dualisticus elvet, mely — mint a zoroásteri világnézet lényege — annak minden alkotásain s kiválólág a Shah-Námén is rajta hagyta bélyegét. Fir-

düzi, mint mahomedán, csak egy istent ismer, az örök mindenhatót, csak egy világmozgató elvet: a Jót; de műve világosan azon két ellentétes elvről tesz bizonyosságot, egészében úgy mint minden egyes részeiben, melyeket az ősz-perzsa vallás ismert, s áldva és félve imádott. Mit Mahomed meg nem engedne: hogy Turán, vagy a föld bármely országa, a gonosz uralmának legyen lakó helye, a sötétség elvének képviselője, a divek hatalma és szeszélye alá vettetett: azt a Shah-Náme minden lapja hirdeti. Mit az igaz hívő muzulmán örökre tagadna, hogy a gonosz szellem leányaitól származott utódokban az emberi természet fölébe az ördögi emelkednék, s emberalakban tulajdonkép elkárhozott diw legyen az, kit Kakwinak, Akvánnak, vagy épen Mibrábnak és Afrásiábnak neveznek: azt a Shah-Náme szünetlenül ismétli, vagy elfogadottul veszi. Az épósz, közvetlenül a világnézet befolyása alatt terem, készül; s annak bélyegét magáról, oly hatalmas alakító kéz segítségével sem törülheti le, mint Firdüzié.

De azonkívül, hogy az egész Shah-Náme s annak minden hősei, a cselekvényben s jellemekben, Zoroáster dualismusát hordják félreismerhetlenül magukon: az épósi csodálatosnak vagy természet-fölöttinek közvetlen szerepe is maradt a költeményben, bár közel sem annyi, mint tárgyához (s terjedelméhez) aránylag várhatnók s mint maradt volna kétség kívül, ha Firdüzi nem mahomedán.

Az iráni épósz első főrésze, a kezdetektől Feridunig, túlnyomólag mythosi jellemű. Itt kétségkívül vallási őszregéket, hagyományos képzelgéseket találunk. S természetes, hogy e téren a tisztán emberi, szűkebb térre szoruljon az isteni, félisteni, vagy egyáltalában természet-fölötti mellett. Magok az épósz (vagy inkább mythos) itteni hősei alig mondhatók embereknek, a mesekor félistenei. Egy Kajumors, a föld első uralkodója s a polgárisulás első kezdeményezője, ki a görög hitregék arany korát juttatja eszünkbe; egy Tahmuras, kinek már az elemekkel s az azokat ellene lázító gonosz szellemekkel kell küzdenie, s ki ezért Diw-fékező nevet visel: — csak előkészítői a két, egymással ellentétes mythosi főalaknak: Dsemsidnek, ki előbb istenileg jó, s azután, mint a keresztyén hitrege kevélység miatt bukott angyalai, pokolian gonosz; — és Soháknak, ki küzdelem nélkül határozottan a gonosz szellem szolgája, egy földi Ahriman, elvből és

gyönyörből gonosz. — A költemény második főrészében, Feridun fiai osztályától végig, megfoghatólag sokkal kevesebb a természet-fölötti, sorsintéző befolyás. A zoroásteri hitrege, nyilvánosan kimondva, a tudva-levő ok miatt meg nem jelenhetvén, a mahomedi vallás- s világnézet, a költő biztos ösztönével s öntudatosan kerülve levén, az épószí csodálatos csak alsóbb rendű szellemek alakjában léphet föl. Az istent, sem Irán őstisteneit Ormuzdot és Ahrimánt, sem Firdúzi és kora Alláhját, közvetlenül a cselekvénybe benyúlni nem látjuk (kivéve a mű elején egyszer Abrimaut). A tüzisten, mint tüzelem is, jóformán csak ott szerepel, s jó is szóba, hol Zerdusht (Zoroáster) vallásujításáról, vagy reformatiójáról Gushtasp shah alatt, tüzetesen van emlékezet. Alláh pedig megnevezve sincs (nem is lehet) sehol, de a hősök beszédei, iratai stb. kezdetein az istencicséreték tagadhatlanul mohamedán szellemben tartvák. De a mellett, hogy a zoroásteri dualismus az egész mű belső alkotásában, sőt az egyes jellemekben is félreismerhetlen, a Jó és Gonosz cselekvőleg s segítőleg ténylegesen is befoly a cselekvényre kisebbrendű szellemei s eszközei által. A Jónak szolgálója, leginkább egy angyali küldött Serush alakjában jelenik meg, ki már a mythosi részben Tahmurásnak, a diw-fékezőnek tanácsot és segílyt hoz Istentől, Demsidet is folyvást segíti; később a hősmondai részben is többszörösen megjelen, s mindentűtt a Jó gondviselői szerepét viszi. Sokkal többszörösen működik e természet-fölötti módon az ellenkező: a Gonosz istenség befolyása. Mindjárt épószunk kezdetében Ahrimán az, ki megirigylí az első uralkodó Kajumors diésőségét s hatalmát és fiai egyikét: egy diwet küld megbuktatására; ez öli meg Kajumors kedvelt fiát Siameket is, kinek helyébe következni kell vala. Ettől fogva, a Gonosznak birodalmában szinte hemzsegő gonosz szellemek, diwek, kik emberi alakban egész tömegeket, hadseregeket, népet alkotnak, az egész épósz folytában legnagyobb s tevékeny és küzdelmes szerepet visznek. Az iráni nép erőfeszítései s harczi ellenében ök képezik az akadályt, nemcsak a mennyiben Turán hőseit a gonoszra ök sugallják, de tetteleg harcolnak magok is. Így Kakwi, Akwán, s számos más diwek; sőt egész diw sergek, melyek Turánból mintegy kirajzanak Irán ellen. Szintoly tevékeny csábitási működésök; így pl. a már Sohák elejtésére föllépett gonosz szellem, mely öt előbb sa-

ját ördögi alakjában csábitja el, azután mint szakács, végre mint orvos lép szolgálatába s őt és birodalmát végkép megrontja. Ilyen a Kaj-Kawust lant zengés s bűvös dalok éneklése mellett megejtő roszt szellem, ki e könnyelmű uralkodót a veszélyes mazenderáni útra csábitja, hol divek egész serge támadja meg, s ejti fogságba.

E felsőbb lényeken, jók és gonoszokon kívül szerepet játszik még épószunkban a természet fölötti elem: bűvöletek alakjában is. Ilyen azon a gonoszt jóval leigázó hatás, melylyel Dsem-sid király a diveket is szolgálatába bírja hajtani, s azoknak a gonoszra való hatalmát elvevén, velök feltétlenül parancsol. Hasonlóan ez osztályba tartoznak a próféta Zerdusht bűvöletei is, nevezetesen az Isfendiár sérthetlenné tétele s életének egy sors-fához kötése; minek történeti (vagy legalább irott hagyományi) alapját azon tényben véljük föltalálni, miszerint Zoroáster vallás-alapító (vagy újító) munkáját bevégezvén s annak további oltalmát a fejedelmekre bízván, saját kezével tiltette emlékül a „szent szilfát“ — melyhez csodaerejű bűvöletet s örök életet kötött. Ide sorozhatjuk tán a Kaj-Chosru rejtélyes eltűnését, — oly eseményt, mely Énok égbe ragadtatásától s Mosesnek isten általi eltemettetésétől a Nébo hegyn, Romulus fölragadtatásáig s a mi Álmosunk eltűnéseig, különböző alakban majd minden mondakörben feltalálható. — A csodás kalandokat, mikben különösen Rustem, midőn Mazenderánba, Kawust megmenteni, — s Isfendiár midőn nővéreit kiszabadítani megy, — forognak: szintén említhetjük; valamint Dsem-sid bűvös poharát s Chosru jóslatos és sorsidéző tükrét: megannyi elemeit az épósi csodálatosnak.

Alig van azonban az egész Shah-Náméban e tekintetből érdekes s említésre méltóbb valami, mint a Simurg madárra vonatkozó részletek. A rejtélyes Alburs havas tetején rakott nagyszerű fészekben lakik, s neveli fiait az óriási madár, mely böles értelemmel fölruházva, emberi szót értve s beszélni tudva, mint Iránnak s különösen a Sam hősi családjának védszelleme tűnik föl előttünk. Salt, a fehér hajáért apja által veszni kitett csecsemőt fölveszi, neveli s minden jó dolgokban oktatja; mikor apja érette jó, s elviszi, az neki tollából ad egy bűvös erejű mentő szalát; Rustem csodás születését szerencsésen segíti; tovább is folyvást örködik a hős család jólléte s szerencséje fölött; míg végre is az Isfendiár ellen vívott harcban, egyedül az ő segedelmével menekülhet s győz

Rustem. Maga a böles madár alakja s tehetségei, a saját szárnyából a végett adott toll, hogy veszély esetében azt tűzbe vetve, őt az által idézzék segítségre: valódi népmesei vonások, mikhez hasonlót minden nép, — s a magunk népmeséiben is számosat találhatunk.

Körülbelől ennyire terjed, a mi a Shah-Námében, a szokott épószai értelemben vett csodálatos vagy természet-fölfötti (az úgynevezett machinák) neve alá közvetlenül sorozható. De mint már említettük, mind ennél sokkal mélyebben s általánosabban fekszik a költemény hőseiben magokban a zoroásteri világnézetnek, a dualismusznak, mint az egész Shah-Námét mozgató s rendező esodálatosnak eleme. Ezt, mint imént a cselekvényről kimutattak, most a jellemekre nézve is legalább érinteni s rámutatni szükségesnek véljük.

Mindjárt a költemény előcsarnokában, Dsemsid előbb félisteni magasságu, azután meghasonlott s elbukott alakja vonja figyelmünket magára: azon félig hitregei, félig épószai alakok egyike, minőket a görög félistenek s hősök közt találunk; — a Shah-Náme egész eszmei tartalmát mintegy személyesíti, s szemünk elébe állítja. Sohák Feridunnal kiegészítve s egymás ellenébe állítva, ketten hozzák ugyane hatást elő, még pedig emelkedő hatályban s élesben elkülönözve a dualistikus természet végleteit. A Sohák által fenekestől felforgatott erkölcsi világrend helyre-állítására az Égúr senki alkalmasbat nem küldhetett, mint e nemes Feridunt, kiben minden egyesül, mit nagy földadata kíván: csaknem csodásan nevedik, s ifju kora egy érdekes és bájos épósz, melyben a csodálatosnak kellő része van, maga azonban lelkileg egészen emberi s hősi tulajdonokkal van ölkészítve minden természet-fölföttiség nélkül; lángoló az igazság uralmaért, elszánt annak harczára, mint minden országalapító vagy újító, böles és vitéz, igazságos és szeretet-teljes. — Fiaiban az ellentétek ismét előtérbe lépnek. A két idős b legfeketébb tettet követi el, mit csak képzelhetünk, és pedig minden dicsélyesb indok, mentség, vagy csak ürügy nélkül. S a költő, a mint szavaikkal s tetteikkel jellemzi őket, fekete lelkőket fenékgig engedi látnunk, oly világosan, hogy gondolataik titkos szálai közt olvashatunk; s a két, egyenlően gonosz és egymástól egyénileg még is oly végetlenül különböző testvér, a vérmes és minden vakmerőségre s erőszakra elhatározott Tur, és a gyáva, alattomos,

orgyilkosságra termett Selm jellemébe úgy nézhetünk be, mintha szívökről levett lepellel előttünk állának. Velök szembe Iredzs, a gonoszt nemcsak tenni, de feltenni s gondolni is képtelen, szűztiszta szívű, láng-szerelmű, daliás, csaknem rajongásig nemeslelkű s áldozatkész ifju hős, apja s népei szemé-fénye, Irán magasztos tulajdonainak költői személyesítése, — kinek azért kell ily diésőnek lennie, hogy bukása annál érthetőbb s egyszersmind örök boszút követelő legyen; hogy Irán egész küzdelmének fordulópontját képezze; hogy Sijawushban, a Shah-Náme egyik legtökélyesben kivitt magasztos alakjában, s Isfendiárban a perzsa hősmondák második kedvenczében, tragikai sorsa megújulván, emléke örökre ébren tartsa mind a boszu tüzes szomját, mind a diadal magas reményét.

Firdúzi épószja hőseit alap-ezsméjének s abból kifolyó cselekvényének szolgálatába helyzi, s annak czéjai szerint alakítja ugyan, de — csaknem kifogyhatlan költői erővel és gazdagsággal, — megannyi egyéneket teremt. Ivekre terjedne, ha valamennyit, az épósz nagy árfából tisztán kiváló alakjaikkal csak megnevezni is akarnók; mert vallást kell tennünk, hogy fönnebb adott vázlataink- s kivonatainkból (egyéb hiányaik mellett) különösen egyről nem vehet az olvasó fogalmat is: a jellemek végtelen gazdagságáról és sokaságáról, melyek Firdúzi épószában, a szó teljes értelmében tömeget, hadsereget alkotnak! Ez mondatta velünk már fönnebb is, hogy a jellem alkotás s alakjai gazdagsága Firdúzit Shakspeare mellé emeli: mert a nagy britten kívül annyit, nemcsak szám, hanem élesen jellemzett egyéniség tekintetében is, bizvást állíthatjuk, senki sem teremtett. Feridunt s fiait, és a megelőzőket már nem említjük. Minutsér, Iredzs unokája s halála boszulója, azután 120 évig Irán sháhja, ifju erővel s lelkesedéssel, mely végzetes füladata szentségéből meríti táplálását, bámulatosan egyesíti a minden veszélylyel daczó merészséget, s a sikerben soha nem kételkedő biztos nyugodtságot. Fiában Nuderben, a gyöngye s zavarok közt magokat feltalálni nem tudó és folyvást sülyvedező, ingadozó uralkodók remekül ecsetelt képe áll előttünk. Kaj-Kobád vidor életnézet s magas törekvésekben kitűrő, de kevésbé fényes tehetséggel ragyogó, jó és diéséretes de nagyokat lendíteni nem képes uralkodónak, — Kaj-Kawus ellenben, e mesteri ecsettel s biztos vonásokkal festett

alak, egy hirtelen, meggondolatlan, szenvedélyes, merész helyett bolondul vakmerő, következtetést soha számba nem vevő, sem szív sem ész, hanem csak képzelődés s érzékiség által vezetett, mindig botló, bukó, mindig megbánó s mindig újra bukó, rendkívüli tehetségekkel felruházott, de azokat oktalánul elfecsérlő, hevessegeiben túlságokra ragadtató, leghivebbeit is magától elidegeníteni kész ember képét tünteti előnkbe. Chosruban ismét egy magas és rokonszenves alak, a költői alkotás egyik kiválasztott kedvence áll előttünk. Már születése előtt, apja gyász sorsáért, s csecsemő korában, fenyegető veszélyeiért szívünket legmélyebben érdeklő, s ez érdeklődést később is teljesen igazoló, valódi fejedelmi hős, ki épószunk derék része, e valódi keleti Ilias fölött (melyet, mint Homérét, mintha csak a harez istene mondta volna a köl ő tollába) teljesen uralkodik, hőseitől rajongásig szeretett, ellenségeitől remegve tisztelt, fényben és hatalomban országoló sháh, egyaránt szeme-fénye s kedvence istennek és Iránnak. Míg birodalmát veszély környezi: bátor, férfias, tevékeny, páratlanul szerencsés, de azt megérdemlő is; s midőn a veszély elmúlt: önszerencséje előtt gondolkodóba esik, nem fogja-e az, mint Dsemsidet egykor, kevélylyé tenni, veszélybe ejteni; elvonul, imába mélyed, szentté lesz, trónjáról lelép, isten angyala által álmában megbiztatva a pusztába bujdosik s eltűnik; s életének e két ellentétes része: a hős és szent (mint Dsemsidben előbb), a félisten s a gonosz, merész biztossággal van a jellem fensőbb egységébe össze olvasztva.

A sháhoktól a hősökhöz térve át, mindenek előtt egy sajátos megjegyzés tolja föl magát a gondolkozó figyelmének. Honnan vette Firdüzi azon viszonyt, melyben főbb hőseit a sháhokhoz, a trón első hűbéreseit a trónhoz állítja? Engedelmes és a fejedelm szolgálatáért minden áldozatra kész jobbágyok e hősök, de a rabszolgai érzület legkisebb árnya nélkül; rajongó tisztelői a sháhi méltóságnak, fénynek, hatalomnak: de önnön s nemzetük fényének összegyűjtött lángját tekintve abban, melynek dicsősége, szerencséje az övék is,— de ott, hol szabad-akaratú hűségöket kényszerítve, magokat s a nemzet javát szeszélynek föláldozva látják, mint Kawus vakmerőnyeinel, vagy Gushtasp s Isfendiár igazolhatlan követelésénél, ellenszegülni is képesek, és sem a szabad szó bátor kimondásától, sem az engedelmesség tetteges megtagadásá-

tól vissza nem riadók. Honnan vette Firdúzi e viszony előképét, mely úgy hasonlít a lovagkor fejedelmei s nemes hűbéreseik, egy Günther és Hagen vagy Siegfried; — egy Nagy Károly vagy Ferencz, és Roland vagy Bayard viszonyához, mint egy tojás a másikkhoz! Mert ha nyugaton Firdúzi előtt már, vagy korában, az államviszonyok ez oldala fejlődben volt vagy kifejlett is: de a keresztes háborúk előtt kelet és nyugot egymástól sokkal inkább el volt különözve, semhogy arra csak gondolhatnánk is, miszerint a sháhok és hősök költője Európa császárai s királyai és hűbéres lovagjaik állami s udvari viszonyait vette volna alkotásaiban előképtül. Még bizonyosabb, hogy az általa ismert szultánok, kalifák és rabszolgái alattvalóik, szóval a zsarrok egyedurasság s rabszolgái alárendeltség képei előtte Irán ős viszonyaira nézve nem lebegtek. Ázsiában s általában keleten pedig mást nem láthatott. A talány egyedüli megfejtése, hogy e viszonyt készen így találta a hagyományokban; — s ez új erősség azon főlebb tüzetesen vitasott nézet támogatására, miszerint a Shah Náme ezen egész része, a Cyrusok, Dariusok és Artaxerxesek korán sokkal felülre nyúlik vissza, s az államviszonyok, miket Firdúzi fest, még az események eltérő folyamánál is határozottabban bizonyítják, hogy Kaj-Chosruban nevetséges volna Cyrust, Gushtaspan Darius Hystaspist keresni.

E kis kitérés után a Shah Náme hőseire vetünk még egy futó pillantást. E pehlewánok közt magasra emelkedve, az iráni épósz legnagyobb részének, a tulajdonképi közép cselekvénynek előterét elfoglalva áll Sam unokája, Sal fia, a nagy Rustem, vagy erős tagjairól s óriás testalkatáról nevezve, Tehemten. Születése előtt már, s a Simurg segélyével eszközölt természetlen születése által anyját csaknem megölő, csecsemő korában tíz dajka emlőjét igénybe vevő, nyolcz évvel vad elefántot leverő, serdülő ifjontan a legnagyobb hősök által sikeretlenül próbált föladatot játszva, könnyedén végző dalia, kihez csak a görög hősmonda Heraklesét hasonlíthatjuk, nemében egyetlenül áll előttünk, hozzá méltó csoda-lovával, az oroszlánynál rettenetesb Reksh-sel. Ily hősnek kell annak lenni, ki századokon át Irán megtámadott trónjának támaszául, s diwektől és Ahrimántól segített tömérdek ellensége megrontójául van az istenség által kiválasztva. Hős tetteinek, melyek majd vadász játékok, majd természet-fölötti csodás kalan

dok, majd harci viadatok, vagy barátiért s fejedelmeiért vállalt veszélyes merények alakjában jelennek meg, nincs száma. Irán méltán nézi benne győzhetlen védőjét, Turán méltán rettegi bős megrontóját. A sháhok tisztelettel nézik, az énekek magasztalják, az egék védik. De magas becsét önmaga érzi legjobban. Ha sháhja, kihez annyi önfeláldozással s csaknem imádatos tisztelettel ragaszkodik, kinek trónját, mint Átlás az eget, széles vállain tartja, méltánytalanul bántja s eszélytelenül kihívólag ingerli: senki sem lehet méltóságosabban önálló s a végletig büszke és hajthatatlan, mint ő. Nézzétek, midőn a még ifju hős az ifju Kobádót elhozza, s mikor a már agg, az elvonulni készülő agg Chosruval vitatkozik: mily bódoló tisztelet minden szavában, mozdulatában. De nézzétek, mikor a vakmerő Kawust bolond merényeiért feddi, vagy vele — ki őt egy kis késelemért lánczba veretni akarja — szembe száll: mily önérzet, mily magas büszkeség! Ellenségeivel szemben szintly önérzetes. S nincs benne semmi hetvenkedés, mikor pl. Sobrábot, vagy Isferdiárt kérve figyelmezteti, hogy vele ne mérkőzzenek. A mint saját hőstetteit Isferdiár előtt, ennek a párbajról lebeszélésére, előadja, mind jellemző voltáért, mind adataiért, mellőzhetlennel tetszik nekünk ép e helyen.

Rustem felelt: „Ha egykor sirba tesznek,
 Hőstetteimről majd megemlékeznek.
 Engedd meg ifju, hogy még szóljon egy szót
 A hirhedett agg, — egyet és utolsót!
 Mikor Kawus lánczokba' s megvakultan
 Epedt: megmentésére én indúltam,
 Félig gycrek még, a mazenderáni
 Rémes divekkel készen szembe szállni.
 Apámnak egy szavára készen álltam,
 És éjjel nappal mentem lóhalálban;
 Ott egy csapással öltem meg Bidet,
 Ershenget sem kimélve s Széfidet¹⁾ —
 S ha ott le nem bukott voln' mind a hárma,
 Volt é, kitől Kawus megmentést várna,
 Ki őt, szolgálván bátorság s szerencse,
 Maga szerezte bajából kimentse?
 Bilincseiből föl én oldozám őt,
 Ösei trónjára vissza én hozám őt,

¹⁾ Három veszélyes diw.

Én szúrta át a varázs diweket,
 Halálnak adva gonosz szívöket;
 Reksh s én menénk csak, szél szárnyán mi ketten:
 De félvilág futott tőlünk ijedten.
 — Mikor megint, hamaveráni földön
 Tartá Kawust egy földalatti börtön:
 Én akkor győztes sergeimnek élén
 Bátran menék, mások remegve félvén,
 És a gonosz shah, trónja magasán
 Gonoszúl elvérzett kardom vasán.
 Afráziáb a közbe szörnyű haddal
 Iránra tört, ott esze-veszve vagdal,
 Pusztit, dul, éget. Gyorsan én Kawussal,
 Giwwel, Guderssel, fejedelmi Tussal,
 — A dicsőséget hozva csak zsákmányúl —
 Haza robbantam; a nap elhalványult
 Afráziábnak; a határ iránt,
 Reksh nyerítését (melylyel az, Iránt
 Örömmel üdvözülte harsogón)
 Alig hallá meg, — büszke lobogóm
 Alig villant szemébe: nyomorúltul
 Futott haza s mienk lön Irán újbul.
 Ha Kawus ekkor ott vesz elhagyatva
 Sem Sijawush, sem ragyogó magzatja
 Kaj-Chosru e világot meg se látják,
 Lohrasp se hordja büszke koronáját.
 Mikor a nagy sháh, trónját ennek adta,
 És a nagyok boszankodtak miatta,
 Apám is szégyenében égni látszott:
 Hogy mint uralja sháhul ő Lohráspot!
 És lázadozni készen álltak ottan:
 Nem én valék, ki őket csitítottam?
 Óh ifju, a ki el vagy bizakodva:
 Ne légy oly igen, vitézi voltodba;
 Föltételel botor; ezt meghihet'ed, meg,
 Nekem, világban jártasabb öregnek.
 Ne tedd, a mit Gushtasp parancsola;
 Nem én, te jutsz veszélybe általa.
 Apjától is a trónt úgy vette ő el,
 S örökre is jár átok-nyomta fővel;
 Mert hogy Lohrasp meglátta mily ingyen
 Szemléli őt a trónon: hogy ne legyen
 Saját fiának a szemébe szálka,
 Kegyesen inkább trónjáról leszálla.
 Hiába, Gushtasp utána ment Balkha.

S alávalóan gonosz törbe csalta,
 És míg fejére gyújtá városát
 Szívébe mártá titkon bösz vasát.
 Hidd el, hogy a ki ősz apjával így bán,
 Hidd el, hogy az jót fiának se kíván.
 Gushtasp neked, gondolj csak jól utána,
 Cselt vet, s az által vesztedet kívánja.
 Vesztedre czélzá, hogy tüzz vélem össze
 Parancsolván, hogy vigy hozzá kötözve;
 Fél tőled ő, de csak titkolja tőled,
 S az ellen küldé, ki könnyen előlhet;
 Jól tudja ő, hogy erőd arra nincsen
 Kötözve vinni engemet, bilinesen;
 De mert kívánatodnak ki nem térhet,
 Velem akarja kiontatni véred.
 Te légy okosb! és hogysesm vért onts érte,
 Dobd a koronát poklok fenekére.
 Az oly apa, ki ily cseleket használ
 Ön fia ellen, rosszabb a farkasnál;
 Válaszd helyette Sált inkább apádul,
 Várj védelmet a Rustem hős karjátul.
 Én sháhhá teszlek Iránon, Turánon,
 S úgy áldjon ég, mint javadat kívánom.
 De szándokod mellett ha megmaradsz,
 Megkötlek úgy, hogy föl nem oldod azt:
 Hiszen, ha kell, lándzsám hegyével én
 Az eget is a földhöz szegzeném.
 Én ez országot akkor is már birtam,
 Turk vérrel rég már nagy csodákat irtam,
 Mikor még Gush'asp kovács vala Rumban,
 S Lohrasp még ki se mozdult volt hazunnan.
 Ej hát! ki tennap óta ül a trónon,
 Küldé fiát, hogy engem gúzsba fonjon!
 Magának égnek nincs olyan hatalma,
 — Tudd meg! — hogy engem lánczra-, s megvasalna.
 Megvénhedtem az isten hirivel,
 De senkitől ily szót nem tűrtem el,
 S alig birom magam fékezni mostan,
 Hogy ki ne törjek ennél haragosban!“

Ez ember, ki magát saját beszédében ekkép jellemzi, de ki
 — dícselkedni látszik bár — tizedrésznyire sem mond annyit,
 mennyit tett, központja az iráni épósznak. Mert bár Shah-Náme,
 a királyok könyve az, de Rustem érdeme s a shahok trónja kö-

rül tett szolgálatai, őt feltülemelik a trónon ülőkön. Azonban ő is félisten volna, ha győzhetlen volna, s rendén van, hogy kétszer talál oly hősré, kivel nem bír. Nem a gonosz divek közül valik ki e két hős. Egyik: saját fia. A daliás Sohráb épen az, mi Rustem volt ifju korában; s természetes hogy az agguló Rustem ne törhesse el az ereje teljébe induló ifju ezédrust. A másik a büvölet által megedzett Isfendiár. S nemcsak hogy e kettőt le nem győzheti, hanem az által is s még inkább gyaró emberré van bélyegezve, mert az erős vitéz eselhez, nemtelen eselhez folyamodik, nem annyira (igaz) élete — mint becsülete s vitézi híre megvására. A Shah-Náme végzetes dualismusa, fő hősében is ugyan meg van személyesítve; s nemcsak annyiban, hogy jó és gonosz, dicső és aljas tulajdonok így egyesülnek benne, hanem főleg azon körülmények által, melyek e kétszeri csalárdságát szülik s melyeket ez szül viszont. Sohrábra nézve először: — Rustem, Irán hőse, Turán esküdt s engesztelhetlen ellensége oly nagyon tévedhetett, hogy egy leány szépsége s szerelme által megvakítva, turáni nővel lép (iráni fogalom szerint tilos és vérfertőző) házasságra, nemz vele gyermeket, ki Irán s apja vezedelmére felnöveendő, s kiért, hogy az a turáni fajzat elveszzen, neki magának kell oly nagy keserve jutnia, magát először aláznia meg aljas hazugságig, s végre is fia gyilkosává lennie! — Isfendiárra nézve szintén: Irán hősének, a sháhok trónja védoszlopának kell, — hogy maga általa meg ne döntessék, esellel, büvvel előlnie ép ez általa annyiszor védett trón utolsó virágát s Irán utolsó reményét; — természetesen, hogy utána dőljön, s még gonoszabbul veszve bűnhődjék maga is. Mert jegyezzük meg: Rustem ugyan kéri, inti Isfendiárt a békére, — de egyet elhallgat előtte, hogy büvöletét kezében tartja, nyilvánosszöje sors fájáról van vágva; s a büvében bizót n égis mintegy orozva öli meg.

De bármily nagy legyen, bűnei mellett is, Rustemnek nemcsak testileg hanem lelkileg is tehemteni alakja, felette csalódnék, ki azt vélné, hogy Firdüzi benne kimerítette az épósi nagyság alkotó erejét. Hősök egész csoportja veszi őt körül, ha nem oly nagyok mint ő, de nem is törpék mellette. Nem a mély völgygödör, melyből egy csúcs merően s szédítőleg emelkednék magasra, — a rengeteg hegycsoport e hőskör, melynek eget verő csúcsai közt egyik magasb a másikkal, s egy tán legmagasb mind-

annyi közt. Három alakra hívjuk föl mindenek előtt olvasóink figyelmét. Sijawush az első, a legcsodásb, a legdicsőbb alkotások egyike, melyek valaha a költészet teremő kezéből kijöttek, e szüz ifju, minő az ő testamentom Józsefe, e magaslelkü dalia, minő a lovagkor Bayardja — sans peur et sans tache, — e tragicus alak, minő a Nibelung-ének Siegfriedje, e szintoly nemes, mint szívet foglyozó hős, kiről, — mint Shakspeare Leonatusáról (Cymbelineben) nem lehet elég sok magasztalót mondani! — A másik, Sohráb: apja hasonmása; elég ennyit mondani róla; hasonmása még a böles ravaszságban is (mennyiben egy fiatal, 14 éves hős fiu, egy k'tanult öreggel mérkőzhetnék!) mint abból a módból látszik, melylyel az iráni fogoly Hedzsirből kivenni akarja, ott van-e Rustem az iráni táborban, s nem is sejteti vele, miért tudakolja ezt oly nagyon. A harmadik Isfendiár, kit eléggé ismerünk; a próféta — Zeidusht — kiválasztott s fölkezt harcosának nemes önérzetével inkább, mint sérthetlenségének elbizakodottságával dicsekedő, a legmagasbat, az elérhetlent, nem annyira a trón birtokáért, mint neve dicsőségeért merő sháh-fi, egy Iredzsnek, Sijawushnak méltó utóda, méltó, balsorsában is!

Alább szállva, de az épósi nagyság dicső hőskörének magaslatán maradvá mégis: Bishen, a Pirán elleni harez lelkes ifju hőse, egy tűz-szívi Hector, kit csak mint rettenthetlen hőst, türelmetlen viadort, áldozatkész barátot s büszke iránit ismerünk, de kinek jelleme még kiegészítetlen előttünk, mert a „Bishen és Menishe“ nevét viselő szerelmi történetből kell vala megismernünk mint lángoló szeretőt, vakmerő kalandort s balsorsa végzetét férfiasan viselő hőslelket; — Tus, a hévtől ragadott, féktelen, önfejű s kevély sháh-fi; — az ügyes, diplomatikus, mindenütt magát feltalálni képes Hedzsir; a fiát, egyetlen reményét minden veszelőtől asszonyilag féltő, bár különben bátor s minden hősmérenyre kész Giw; a böles és erős öreg Guders, ősz haja s betven elesett fia után sajtó szíve daczára is mindvégig ifjuí bátorsággal s lelkesedett tüzzel biró aggastyán; s annyi tömérdeket mellözve, végül még csak az a kettő, kiket legelőbb kell vala említeni: Sam és Sal; amaz, erős mintegy tömör oszlop, ezifrázat és pompa nélkül, de súlyos boltozatoakat bizton tartó, — ki csak egyszer botlik. midőn újszülött fiát egy álszemérem sugalta igazolhatlan szeszélyből kitéteti; — s emez, fiatalságában minden testi és lelki

bajjal s nemességgel fölruházva, szerelmében oly lángoló s oly lovagias mint csatáin; öregségében bölcs mérsékletet ifjui lelkesedéssel s férfias büszke önézettel egyesítő: méltó nagyapa és apa egy Rustemhez!

Egy más tömb áll előttünk a turániakban. Szándékosan háttérben hagyva, hogy annál sötétebbeknek látszassanak, de olykor kikivillanva, mint az istennyila, a felhők komor háttéréből. Afrasiáb, ez ördögök fajzata, Irán ellen minden esélyt, minden legkisebb rést rögtön felhasználni tudó, a kivitelre vakmerő, a győzelemben rettenetes, — de ismét hamar megijedő, fejét vesztő s szaladni színtoly gyors, mint előnyomulni a körülmények szerint. Fekete lelkében csak egy vágy él, leigázni Iránt, s diwjeivel letaroltatni mezeit; egy indulat: a boszu Selm és Turért. Kevély és gyáva, vakmerő és alacsony egy személyben. — Öcsese, Gersives, a gonosz lelkek vak eszköze, rosz indulatu, irigy, mindennek ellensége a mi jó, szép, nemes, fényes; semmi eszköztől vissza nem riadó; csalfa mint a kígyó, kétszínű mint Phédrus vadmacskája, s vérengző mint a shakál. S hogy Turánban is képviselve legyen egy emberben legalább a Jó elve: Pirán, a bölcs és nemes indulatu vezér, ki Sijawush iránt oly ragaszkodó, elhagyott csecsemőjéhez (Kaj-Chosruhoz) oly önzetlen, áldozatkész s nagylelkű, tanácsban oly eszélyes, harcban oly bátor, mint bármely iráni; de esnie kell, mert Turán vezére, azonban iráni földbe s szívélyes könyek és pompa kíséretében temtetik el az ellenséghez is kálás lenni tudó sháh által. — Firud, Sijawush idősb fia, Pirán unokája, tragikus sorsa által szintűgy, mint egyéniségével legnagyobb érdeklődésünket veszi igénybe.

Shakespeare tán még hiresebb asszonyaiért, mint férfi-alakjaiért. Firdúzi költeményében a szerelemnek s általában a nőknek, aránylag kevés tér jutott. De néhány nő-alakja színtoly választékos és finom egyénítés, mint a nagy britt hölgyei. Rudabéban először a leányi szüz ártatlanság, s egyszersmind ábrándos és merész szerelem képét, azután az anyai ragaszkodás s női méltóság példányát bírjuk. Tehmime a gyülékony szenvedélyes nő, ki szerelmében szintűgy nem ismer határt, mint bánatában; s a nélkül hogy akár erkölestelen, akár balga volna, minden illemen, érdeken s a természet ösztönszerű követelményein egyiránt könnyen teszi túl magát: szerelmében miundeure elszánt, keservében meghal.

Sudabé a kicsapongó érzékiség s a mellőzésért engesztelhetlen bosszú állás alakja: Putifárné, Cleopatra, Jezabel egy személyben. Menishe (Bishem imádottja) az odaengedő, önfeláldozó szerelem, határtalan ragaszkodás s szeretetreméltó hév és egyszerűség példánya. Sindocht a leányaért mindenre kész anya; Dserire és Ferengis a megölt férjet őrjöngve sirató feleségek stb.

XVI. De ki győzné Firdúzi teremtményeit, mert bármennyit talált is készen a hagyományban, a jellemekben az, mi őket igazán jellemké teszi, a merész s még is finom árnyalás, az öntudatos és következetes egyénítés, minden esetre a költő érdeme, — ki győzné a Shah-Name csaknem számtalan alakjait számba venni, s érdemök szerint méltatni! A természet gazdagsága, egy tavaszi nap tarka pompája, egy ős erejű termelő vidék sokfélesége, vagy —egy Shakspeare végtelen alkotó ereje: csak, ezek mikhez a sháhok dalmokát e tekintetben is mérni lehet.

E tekintetben is, mondók, — mert mit mondjunk a költői tárgyalás erejéről, miben a Shah-Name semmi más műnek nem áll utána; s ez legkevesebb, mit róla igazságosan mondhatunk. Ha Homér egét, élő költőink legnagyobbika, fénydús lak méltán nevezte, bizonyára Firdúzi sokkal terjedelmesebb egén sincs fényénél egyéb! Ez az, miért a „Paradiesomi“ nevet nyerte. A költői leírások színeinek élénkségéről, szívesen bevalljuk, még csak fogalmat sem nyerhetett az, ki csak a mi közleményünk egyes fordítási töredékeit látta. E töredékek, nem ismételtük elégyszer, nem is lépnek műfordítási igényekkel föl, s ha egy második kézből (németből, Schack után) eszközölt, és kellő simitási gondot nélkülöző fordítás semmisségét magunk sietünk bevallani, ezt egyenesen azon jó vélemény érdekében tesszük, melyet olvasóinknak a Shah-Náméről minden tekintetben adni igyekeztünk, s mi bizonyosan ép e tekintetben sikerült legkevesébé.

Firdúzi előadásában a nagyszerű, a pathosz hangja, túlnyomólag uralkodó. Pompáját nem annyira a keleti költészet szokott színölvadéka s képekben bujálkodása adja meg, mert e tekintetben, bár minden nyugoti költőnél gazdagabb, de a keletieknél viszont sokkal józanabb. Ha legragyogóbb leírásait, pl a mazen-deráni út tündéres képeit, kedvencz személyeinek: egy Sijawushnak, Sálnak, Rudabéknak, Menishének, Isfendiárnak elragadó személy-leírásait tekintjük, Europa költőinek bármelyike is hideg-

nek vagy képszegénység fog tetszeni mellette, s még Shakspeare hasonlatbősége is szégyenben marad; pedig a keleti költők túlságait, természetlen összeállításait ezekben sem találjuk sehoh. Viszont ott, hol a legegyszerűbb elbeszélés sodrában van, sem oly halvány vagy erőtlen egy percig is, hogy a páthosz hangját teljesen nélkülöznél, vagy éppen köznapivá sekélyülne. Sőt nyelve csodálatos bájjal, soha ki nem fogyó fordulatokkal, képei kimeríthetetlen gazdagsággal s emelkedettséggel bírnak. Meglepő, ha egy és ugyanazon dolgot, történetet vagy személyt többször beszél el vagy ír le (illetőleg beszéltet s irat le különböző szemtanúkkal): mint tudja az összevágó hűséget, magát nem ismétlő újdonsággal vegyíteni; az ily leírások mindig egyek, s mindig mások, a szerint a mint az előadó egyénisége, észrevételei közvetlen tapasztalata változik. S mi ily óriási mérvű költeményben, mely az egész szellemvilágot felöleli, különösen meglep: hangjának méltósága soha és semmi körülmény közt a komikumig, annál kevésbé a burleszkiig le nem bocsátkozik; vagy mert a költőnek ilyes iránt érzéke hiányzik, mint a komoly ázsiaiak általában, vagy mert azt tárgya nemzeti s isteni méltóságával összeférhetőnek nem vélte. Annál gyakoribb a magasan patheticus mellett a szívhez szóló, megindító, egészen az érzések leglágabb s legmelegebb akkordjaiig; a szenvedélyesen lángoló a legviharosabb kitörések kiesapó tűzéig; az eszmedús és átérzett, a legmélyebb és megragadóbb momentumokig. Szintoly bámulatos, eleven érzése s magasztos lelkesedése az igaz és szent iránt, mely művét, egész fölfogásában s kivitele minden legkisebb részleteiben átlengi; mely Irán dicsőségében, hősei jellem-erős nemességében, küzdelmeinek még a bukásnál is magasztos diadalában leli táplálékát, s mely egy Iredzset, Sijawusht, Piránt, Firudot, vérrel undokítva is dicsfényvel képes körülvenni.

De bárminő legyen az előadás külső gazdagsága, Firdüzi költői tárgyalásának ereje nem ennyiben határozódik, sőt mondhatjuk nem is ez képezi fényoldalai legkiválóbbikát. Mindaz, mi a conceptio és compositio után a részletes kivitelre s az egésznek hatására tartozik, — a cselekvény eltagolása és berendezése, az árny és fény beosztása, a jellemek és alakok plastikai tömbözése, mindenütt egymás emelésére irányzott szembevetélei, — mind oly bevégzett tökélyű művészettel alkalmazvák, hogy az olvasó

kedélyét egyik mély meghatottságból a másikba ragadják. Ez óriási képesoportban, mintegy végetlen csarnokban járva, úgy tetszik, mintha szobrok közt volnánk, melyek hátterét felséges festmények képezik. Az ország és kor, a melyben vagyunk, egészen elfoglalja lelkünket, s feledteti saját jellemünket és körülményeinket, hogy magához bilincseljen. S ismételjük, ezt nem a leírások által teszi, mert bár ilyenek is vannak s Irán és Turán szépségeit előnkbe varázsolják, azon bájos vidéket, hol „a nyár nem forró, a tél nem hideg, hol tiszta s édes patakok esörgenek, és örök tavasz uralkodik“ (Sijawush kertjének leírásában) vagy „a esörgő vizek ama völgyét, melynek nád és kaka-körítet partjain a fogolymadarak csapongnak, hol a liliumtő szára virága terhe alatt meghajlik, s a csalogány a cyprus ágain fuvoláz“ (a Menishe és barátnei mulatóhelye festésében) — vagy a hegyi öböl rettentő hóviharát, mely Kaj-Chosru követőit eltemeti; nem, nem a leírások idézik a mondott hatást elé, hanem az összes előadás ama ragadó árja, mely mint a szent Ganga, virágok s tündérvölgyek közt, de rengeteg vizét rohamosan víve, önlük alá, önkénytelen magával sodorva mind azt, ki hullámainak adta át magát.

„Tegyünk még egy körutat épószunkon át, így szól a „Helldensagen“ terjedelmes előbeszédének végén Schack, azon derék fordító, kinek e sorok írója legtöbbször köszön Firdúzi ismeretében — hogy e nagy mondatkör legkiválóbb tagjait, melyekből e rengeteg alkotás áll, még egyszer szemügyre vegyük.“ Mi itt főleg azon szempontból akarjuk ugyanezt tenni, hogy a tárgyalás most említett erejét s árként ragadó hatalmát lehetőleg kitüntessük általa. Legelőször Dsemsid története ölik előnkbe. A régi papi költészet komoly s szigorú vonalaiban a paradicsomi élet bája, az emberi nem első boldog állapotának elragadó emlékezései, ama hymnuszok utó-zöngelme, melyek a Tűz első oltárai körül szent borzalommal tölték el a fény-imádók lelkét: im ezek élnek a meszerű ráházatban előttünk. — Rémes ellentétül áll ennek Solák sötét története. — Feridun és fiai mon lája bátran egy sorba tehető a költészet és monda legnagyobb szerű, legmegrázóbb alkotásaival; a lét minden magosságai és mélységei befoglalvák benne, a legirtózatoss és vérlázítóbb, a legnemesbbel és szívrehatóbbal versenyez, s szívünk ellentétes érzelmek végletei körül ragadtatik.

A testvér, ki szent önzetlenséggel kész „megüresíteni magát” — s kinek áldozatkészségét halátlan bátyjai orgyilokkal viszonzozzák, nem meghatóbb mint az ősz apa, ki két gonosz fián az ártatlanért borzúra szemjazik, — de azért azok levágott s hozzá küldött fejait csak úgy megsiratja, mint egykor amaz első áldozatét! — E sors-teljes épósz nyomasztó sulyától mintegy megszabadúl s enyhül lelkünk a Sam és Salról, s Sal ifjúkori szerelméről szóló bájos s szivható beszélyeken, melyek elsején, a keleti mesevilág fénye jóltevően ömlik el, míg az utóbbi a szerelmi regény leglőbb ézet-világát nyitja meg előttünk. De ez idylli báju képeken nem szabad kelleterél tovább mulatnunk, s a hadi történetek árjában csakhamar Nuden katastrófia, Kaj-Kobád trónra lépte s első hadjáratai vezetnek vissza. — Kawus egész története csupa fény, kaland, szeszély és regényesség, — mely — míg hősétől eltaszit — maga iránt folytonos érdekünket tartja ébren; a mazenderáni útban egész költői hőségzaru ömlik előnkbe, s ha a hamaveráni út és az égbeszállás epizodja néhol a kivitelben vagy eszmében e fényes kép mellett bágyadtabb részleteket is mutatnak, az csak ama horáci igazságról győz meg, hogy „egy Homér is szűnyad néha.” De csak azért, hogy ő s ereje s csaknem határtalan teremtoi lángja, annál merészebben s elevenebben csapongjon föl mindjárt Rustem vadász-kalandjában, mit a Sohráb, maga nemében egyetlen története, e szivrázó tragédia, közvetlenül kísér. A tárgyalás szédítő magasságán ily műdarab után csak egy Firdúzi tartthatá fön magát annyira, hogy itt mindjárt Sijawush fölséges épószát adhassa, mely egymást szakadatlan sorban követő, mind az előadás pompájával, mind a belső alkotás tömör nagyszerűségével, csak a Shah-Námében nem áll páratlanul. E bámulatos épósz első részét, a Sijawush és Sudabé kalandját eléggé ismerjük. De tán még felségebb a Sijawush kigyvesztése, Afrasiábhoz átmenelete, ottani boldog s fénydús élete, az ellene gonoszúl lapangó, majd kigyói dühvel és halálos méreggel kitörő ármány, és Sijawush megöletése e még emelkedettebb párdarab az Iredzs ártatlan esetéhez! Most jö Kaj Chosru egész története, egy összefüggő nagy épósz, kelet Iliásza, melyből következő főtagok emelkednek ki: Giv útja, az ifju sháh föltalálására, Firud halála, a Bishen és Menishe szintoly bájos, mint érdekessége által megragadó szerelmi története, e hatályos és élet- eleven dráma, fenyegető veszélyekkel

s engesztető bevégzéssel, — a nagy hadjárat, melyből Humán és Bishen s a Tizenegy dalia csatáit ismerjük, melyekben a hősiség hangja oly igaz, nagyszerű és uralkodó, hogy kedélyünkre, vértelenleteikkel is csak emelőleg hatnak. Semmi sem lehet végre megbatbb, mint ugyan e mondanakörben még, Chosru lélektanilag magasatosan indokolt s költőileg rendkívüli erővel kivitt — visszavonulása, lemondása, magányba menetele s esodás eltűnése. A hátra levő részre, — Lohrasp és Gushtasp kisebb érdekű dolgait átugorva — tartotta fenn, úgy látszik, legnagyobb erejét a költő. „Más nemű jelességgel bír, — ugymond Schack, — Isfendiár két kalandjának elbeszélése; itt ismét azon regényes varázs, de még emelkedettebben ismétlődik, mit Kawus mazenderáni útjából s Rustem hasonló nemű kalandjaiból ismerünk. Az Isfendiár és Rustem harcza pedig a tárgyalás oly magaslatán áll, melyet bátran össze merünk hasonlítani mind azzal, mit a költészet magosan költőit s mélyen tragikait valaha teremtett!“ Rustem halála, e végtetes szükségesség méltóan zárja be a dicső alkotások hosszú sorát.

S hogy túlságosan hosszúra terjedt, és mind a mellett távolról sem kielégítő tanulmányunkat ismét egy Shaektól kölcsönzött idézettel zárjuk be:

„Mint a legrégebb őskor esodavárosai, melyeknek óriási romhalmazaikhoz képest minden más emberi építmény pygmaeus munkának tűnik föl, úgy emelkedik ez a rengeteg nagymérvű költői alkotás, s nyúlik egy kihalt óriás nemzedék idejéből a jelenbe, és minden örökkévalóságba át. Egy szellemi Csil Minar, pylonok és peristylok, oszlopzatok és csarnokok végetlen sorával, melyeknek merész magasai között szédelg a képzelet; óriási sphynxekkel, egyszarvuakkal, sárkányokkal és szárnyas bikákkal, egy elsüllyedt titán-világ hitregéinek emlékeivel. De sokkal régebb kornak, mint az achaemenidák által alapított Persepolis, közsöni létét, alapjait s lényegét a költészet e cyclopi alkotása; egyike ez az emberi előkor legtisztább emlékeinek azon időből, melyről rajta kívül csak igen kevés, hieroglyfekkel borított kölap tesz még bizonyosságot.“

„Az iráni épósz nagyszerűsége és mélysége, alakjainak fensége s azon költői gazdagság, melylyel az ősmondát Firdüzi újra teremté, a Perzsák előtt mindennél drágábbá tevék e nemzeti kincsét. Több mint nyolcz század óta él az egész nemzet ajkán, s

útfazók tanuságtétele szerint alig lehet e korábbi nagyságából oly mélyen alászállott nép közt oly egyénre akadni, ki annak legalább fő vonalaival ismerős ne volna. A tömérdek helyiség, melyekhez az őskor magas emlékei fűződnek, megannyi emléke lőn Firdúzi dicsőségének. Rágondol az utas, midőn a baktriai mély síkról az Alburs hó-koszorús ormait kiemelkedni látja, vagy a Demavend mély vulkáni torkolataiból földalatti dőrejt hall fölzúgni, mit a néphit az odalánczolt Sobák nyögésének tart. Verseit dalgolja a teve-hajtsár, midőn Sejestánban a hosszú lánczolatban elnyúló kötömegek közt járdal, melyeket Rustem úttöltésének neveznek maig; reá, s hazája régi dicsőségére emlékszik a karaván vezére, midőn a pusztá végetlen látkörén a „Dsemsid trónjának“ nevezett persepolisi romok elébe tűnnek a fölkelő naptól megaranyozva. De messze túl Perzsia határain, a syr partoktól s a Bosporustól egész a Gangesig, összes kelet legdicsőbb művének tartatik a Shah Náme; sőt nyugaton, e mi világrészünkben, mely minden idők s nemzetek műremekei elsajátítására törekszik, el van már magas érdeme ismerve. Firdúzi nemcsak legnagyobb költője keletnek, hanem legjózanabb, legvilágosbb, legegyszerűbb, s legnemesbibe is, kinek a nyugoti szelemmel legtöbb rokonsága van.“

Kétségtelenül, e szellemi rokonság, mely mellékesen azt is mutatja, hogy az emberi szellem, ha külső körülményei, éghajlati s egyéb viszonyai ragadékait magáról lefejtani elég erővel bír, mivel azonban csak rendkívüli szellemek bírhatnak, mindenütt s mindig rokon és hasonló, — e szellemi rokonság segít minket is, hogy Firdúzi dicső alkotását szintűgy megérthessük és élvezheszük, mint a német Nibelung-éneket, vagy a költészet egyéb magasztos remekeit.*)

SZÁSZ KÁROLY.

*) A szerző e tanulmányból egyes részeket az akadémiában is szándékozott fölolvadni, hogy a Shah-Náme iránt ez úton is érdeket költson. Ott szóval akarta előadni azon óhaját, „vajha kitűnő orientalistánk Szilvász Áron, ki a nagy perzsa épósszal sokat foglalkozott, belőle részleteket is közölt, s általában első hívta fel reá a magyar irodalom s közönség figyelmét, — tetemesebb részt (ha nem is az egészet) fordítna s közölné belőle; és e tanulmány szerzője kész szívvel fogna t. barátjával kezdet az éveket igénybe revő vállalatra.“ — A bejelentett akad. felolvasás és vele e néhány szó, idő szűke miatt elmaradt. De a szerző most nagyobb közönség előtt szívesen fejezi ki óhaját, mely vajha egyenes fölszólításnak vételessék.

A KORSZAKOK SZELLEME.

Ha az ember valamely érzelem, — valamely kívánság, vagy vágy, — ha valamely szenvedély hatalma alatt áll: képes szellemi és anyagi tetteirejét, egész élete munkásságát annak áldozni.

Ez nemcsak egyesekről igaz: igaz nemzetekről is.

A mindenséghez kicsiny azon hely, a végtelen időben rövid azon kor, melyet a történelem belát, felkarol; azonban, nem egy esetet vázolnak már lapjai, melyben bizonyos eszmék, vagy érzelmek, mint irányadók, mint uralkodók megszabták nemcsak egyes államok, nemzetek, de magoknak a korszakoknak magatartását; valóban: uralkodtak rajtuk.

Ilyenek voltak amaz isteni érzelmek és eszmék, melyekből keresztyén vallásunk született; és legyőzván a megvetés dermesztő hatalmát, a nyers erő vérengző, kegyetlen üldözését: növekedő erővel emelkedett fel a felebaráti-szeretet, a türelmesség általános vallása; ellenállhatlanul vonzotta magához, a mi az emberben nemesebb: és a fejlődés, a világosodás, a civilizatio egy korszakának lön teremtetője. — Ilyenek voltak ama mostanig sem ösmert, és talán örökre rejtélynek maradó érzelmek és eszmék, melyek jelen korszamlálásunk negyedik századában teljes erejükben szemlélhetők, s melyek a népeket, mintha egyes kalandhajhászó vitézek volnának, lakhelyökből kimozdították, messze, ösmeretlen világ részekbe vezették, egymás nyakára tolták, és ama különös, zürzavaros több száz évre terjedő korszakot alkották, melyet a népek vándorlásáról neveznek. — Ilyenek voltak amaz érzelmek és eszmék, melyek a vallás-alkotó Mahomedet lelkesíték; melyek elszórt, miveletlen, féktelen törzsekből hatal-

mas népet, világhódító birodalmat alkotának; s melyek oly elhatározó befolyást gyakoroltak, sőt gyakorolnak a török birodalom, és Ázsia meg Afrika annyi államának kormányára, népének bel-életére. — Ilyenek voltak, habár az említetteknel kisebb tartamúak, azon eszmék és érzelmek, melyek az ezredik éven innen végig vonultak Európán, melynek már csontját és velejét át meg átjárták volt a keresztyén hit tanai, képei; és mintegy visszahatásképen amaz üldöztetések-, megvettetésekkért, melyeket régebben a hit szenvedni volt kénytelen, fegyvert adtak rajongó százezrek kezébe, és mint keresztes, mint szent hadat vezették a „Szent-földre.“ — Ilyenek voltak amaz érzelmek és eszmék, melyek a XVI. század elején kezdve, szakadást idéztek elő magában a katolikus egyház kebelében; — meghasonlásba hozták Európát önmagával; és nemcsak nagyszerű háborukat okozának, de azon állami és társadalmi átalakulásokat is, melyek a reformatiótól erednek. — És végre, ilyenek amaz érzelmek és eszmék, melyek „szabadság“ és „egyenlőség“ jelszavakat írva zászlóra, a reformatiónak mintegy következményeiül tűnnek fel; teremtői inkább, mintsem szülöttei a francia forradalomnak; de a melyeket ama forradalom megkísértett formulázni, és a formulázás létesítésére törve elbukott, — sokat tevén mindazonáltal azoknak érvényre emelésére.

Az egyes szenvedélye ellenállhatlanul, bizonyos tekintetben vakon sodorja azon úton, mely felé iránya tart; valamint ellenállhatlanul vezetí ösztöne a vándor madarat azon éghajlat, azon táj felé, melyhez életrende köti. Ilyen nemű önkénytelenség, bizonyos vakság szemlélhető nemzetek és korok szenvedélyeiben is. Magyarázza az elmélet és igaznak bizonyítja a tapasztalás: minden kor saját eszméiben él, más korok uralkodó szellemét általán és egészben felfogni képtelen.

Avvagy tudjuk e mi általán képzelni ama naiv, egyszerű viszonyokat, melyekben vallásunk dicső teremtője keresztyén vallásunk gyökérszálaít ültette? Átalán fölfoghatjuk-e, hogy amaz, addig ösmeretlen választottak, az isteni tanokat átértették; a tetterő, az önfeláldozás teljes hatalmával terjeszték; és ők, az obscurus, a megvettett, a civilisatión és földi hatalmon—mondhatnám—kivül állók, felülemelkedtek a földi hatalom képviselőin, tanításuk világával eláraszták a világot, nevök ragyogásával elho-

mályosíták a hatalmasok dicsfényét? De hagyjuk ezen csodás világ alakjait. Rég tudva van, hogy annak tényeit, viszonyait nem érteni, de hinni kell; és ezen általános követelésben, államtani szempontból, azon ítélet lappang, melyet imént mondek.

Jöjjünk ezer évvel közelebb a példakeresésben. A keresztshadak folyamában rajongó, önmagokat nyomorgató zarándokok járták be Európát, a kereszt-jelvényt viselve rongyolott ruháikon; lelkesítő beszédeket tartottak a hit nevében, dörgő szavakkal szállították föl a hívőket a pogányok ellen, és visszafoglalására ama szent vidéknek, hol a Megváltó szenvedett és elvérzett. És szavukra száz meg százezrek jöttek mozgásba; nemcsak a nagy tömeg, épen nemcsak a nép söpredéke ajánlta föl szolgálátát: országok jöttek mozgásba, a fejedelmek vezéreltek; a legnemesebb, önzetlenebb, miveltebb, ábrándos elemek, lovagias szolgálatakat ajánlták.

De ime! Palaestina most sines keresztjén kézben; a szent föld birtokosai, egybehasonlítva az európai hatalmasokkal, gyengék. Miért nem veszik el vallásunk nevében ama földet most? Hogy fogadnák most a rajongókat, kik új keresztshadjaratokat hirdetnének? . . . Vallásunk hatalma nem csökkent; de kialudt a szenvedély, a buzgóság azon lángja: az többé nem hevít. Most általán alig értjük amaz érzelmeket.

És jöjjünk még közelebb. A reformatio korának tanulmányai, szellemi foglalkozásai nagy mértékben voltak dogmatikai irányúak. Igen sokan ösmerték jól a szent irást; legelvontabb tételei mindenkit érdeklő közbeszéd, vitatkozás tárgyaivá váltak. Már ugyan kérdem: mit mondanának e kor szülöttei, ha valamelyik nap egyszerre arra ébrednének föl, hogy az emberek a helyett, hogy az olasz politika tényeit, az angol politika magatartását, a német politika bölseletét, Napoleon császár politikája homályait kutatnák, a szentháromság titkaival foglalkoznának, az úri-vacsora legvallásosabb módja fölött vitatkoznának, és érveiket számtalan szentirási idézetekkel támogatnák? . . .

És miután saját korunk uralkodó szelleme lélektanilag a többiek, a régebbiek sorába helyezendő, el fog jönni az idő, midőn már ez is elviharzott. Akkor bizonyosan épen oly szájalommal fognak visszatekinteni korunk eszméinek ferdeségeire, mint mi a régiebbekére. Nem lehetlen, hogy midőn jelentünknek, az

akkor már régen múlt időnek, fogják vizsgálni szenvedélyes hévvel vallott eszméit, magokat a mostani meghatározásokat rendkívül tökélyteleneknek mondják. Lehet, hogy ítéletök szerint, a szabadság, úgy, mint most van értelmezve, nem szabadság, de nyomorú vesződés; és nem fogják érteni: miért áldoztak azért annyit? Lehet, hogy az egyenlőségre törést felkapkodó hiúság agyrémének fogják tekinteni, mely mint szó sem tűrhető meg a politika tudományában, — és nem fogják érteni az erőlködést, melylyel azt meghonosítani akarták; lehet, hogy a szabadság és egyenlőség jelenleg divatos értelmezésében a legnagyobb következetleuséget fogják találni. Lehet, hogy mindkét eszmével, úgy, mint meg vannak határozva, ellentétesnek fogják állítani a nemzetiség eszméjét, — és nem érti meg a tömeg, mikép juthattak azok érvényre Európa politikai életének folyamában. Lehet, bámulni fogják, mikép lehetett annyi különféle értelmezést adni a nemzetiség szavának; — és mikép lehetett a legkülönbözőbb és badarabb okoskodásokat és tényeket ugyanazon egy eszme lényegéből folyóknak tekinteni. És, a netalán rendezett nemzetiségi viszonyok közt nem fogják érteni, mily rendkívüli izgatottságot, elkeseredést, mondhatnám, kétségbe-esést okozott a félelem, mit a nemzetiség elveszthetése szült; — és bámulni fogják, hogy minden külön kis néptöredék saját, külön álló nemzetté akart válni. — Magok pedig, mindezek mellett, egészen más vezéreszméknek, uralkodó érzelmeknek, saját szellemi bálványaiknak fognak hódolni.

Megkívánom itt, közbeszurólag, jegyezni: hogy én nem tagadom az előhaladást, a fejlődést az emberiség életében; távol vagyok attól, hogy igen sok szépet, jót és szükségést ne lássak korunk szellemében; és hogy magam is ellenállhatlanul vonzódom ahhoz, a mit szabadságnak tartok. Mindezekre azonban itt kiterjeszkedni nem láttam helyén.

Két nevezetes oka van annak, hogy különböző vezéreszméjű korok szülöttjei egymást átalán ne értsék (természetesen, kivételekről nem szóllok). Az egyik az maga, hogy különböző szellemek hatalma alatt élnek; másik, hogy a mozgalom árja, melyben az egyes él, egyetemes, rendesen számára beláthatlan.

Egyes emberek sem értik már egymást, ha egészen különböző szellem hatása alatt állanak; bármily közel álljanak is

egymáshoz. A ki művészeti szenvedélyének él, meg nem foghatja, mikép lehessen valakinek életét a kártya-asztal mellett tölteni; a ki egészen kártyás, nem hevül fel azon tudományos kutatásokra, melyeknek élete munkásságát áldozza más; a ki kutatásai folytán egészen tudományos világában és világának él, igen gyakran képtelen fölfogni ama láz-rohamokat, melyeket a szerelem okoz. Mindezek egyeses következményei emberi alkotásunknak; és külön korokon vagy nemzeteken épen úgy észlelhetők, mint egyeseken.

Külön korok azonban egymástól inkább el vannak zárva, mint egyesek. Külön korok általán inkább élnek saját világukban, mint egyesek. Akkor midőn mindnyájan, a bennünket környező egész világ, egymáshoz viszonyos helyét megtartva, halad, bármely rohanó legyen is a mozgás, nem vesszük észre; és ellenkezőleg, azt, mi helyt áll, elmarad, sebesen rohanónak véljük. A passat szelek elmélete szerint: éjszaki félgömbünkön a délnyugati szél azért fúj oly hatalommal, mert nagyobb a forgási sebessége, mint az éjszakabra fekvő helyeké; de már, ugyan azon elmélet szerint: az éjszaki szél nemcsak keletiessé, de tovább-tovább haladva, hatalmasabbá azért válik, mert a sebesebben forduló földrészekről mind inkább és inkább elmarad. Földünkön pedig, mint égi testen, különféle mozgásokat teszünk, és részben majdnem képzelhetlen sebességgel; de mindazok viszonyos nyugalomban hagynak, csak egy falevelet, egy nádszálat sem ingatnak meg. Hasonlóképen: midőn valaki a divatos felfogás, a korszellem árjában úszik, bármily gyors legyen is tulajdonképen az ár rohama, a világra nézve nyugalomban levőnek látszik; míg azon kivételes helyzetűek, kik kisebb-nagyobb mértékben kívül állanak a köz felfogás árján, igen könnyen tűnhetnek fel mint a botrány kövei. A keresztes hadak korában annyira tévelygőnek tartották volna, a ki az egyenlőség létesíthetése végett fel akarta volna forgatni az államokat, mint most tartanók azt, a ki keresztes hadakat akarna indítani, minők pedig régen voltak.

Förduljunk a dolognak egy más oldalához.

Minden korban az épen uralkodó szellem, sajátjánál fogva, egyetemes; azaz: igen nagy területre, sok millió és a legkülönbözőbb emberekre terjed. Ha nem volna ilyen, nem is lehetne uralkodó. — Bámulatra ragad, midőn meggondolom, hogy a

közlekedési és közlési eszközök oly tökélytelensége mellett, midőn az osztály-, vallás-, faj-, országhatár-sorompók sokkal erősebben zártak el, mint jelenleg, mikép tudtak a szellemi és anyagi mozgalmak annyira általánosakká válni. Az utak néhol majdnem, vagy éppen egészen hiányoztak, oly kevés összeköttetésben voltak szomszédnépek, hogy hónapok mulva tudták meg, mi határaikon kívül száz mérföldre történt; a tudósítások akkor is rendesen igen hiányosak, hibásak voltak; hiszen: egymás nyelvét, szokásait, államintézményeit nem ösmerték, miután azok kiismerésére mind a gyakorlati, mind az elméleti eszközök hiányoztak, a nyomtatás ismeretlen volt, hiányoztak a könyvek és hirlapok, újabb korunk ösmeret-, eszme-terjesztésének ama hatalmas eszközei; és mégis: keresztyén vallásunk nemcsak Európában vert állandó és általános gyökeret, de Afrika és Ázsia némely részeiben is elterjedt: Mohamed vallása, meghatározott államszerkezetet is adva, nemcsak az Eufrates és Tigris meg Nilus vidékeit foglalja vala el, de a Gangesig és Dunáig terjedett, — a Himmalayától, a Kaukasus, Kárpátok, Atlas és Pyreneus hegyekig vonult: és maga a kisebb körű reformatio, Európát Nagy-Brittaniától Erdélyig, Skandinaviától az Adriáig hozta mozgásba. És megeshetett, hogy az egyező nézetek, eszmék, érzelmek központi hatalmat teremtének, mely mindenek fölött állónak ösmertetett el. Ha nem is hozhatom föl e tekintetben, mint példát, az újabb korú római császárságot, melynek létesítése tervben maradt, de igenis felhozhatom a pápai hatalmat, mely tetőpontján, saját irányában, valóban óriási volt.

Korunk az eszmék és tények egyetemességére, közösségére nézve, mindamellott hogy rendelkezik a gőz hatalmával, mint közlekedési eszközzel, — a villany véghetlen gyorsaságával, mint közlésivel, és a civilisatio, a felvilágosodás terjesztésének oly sok más anyagával és eszközével, melyek kizáró sajátjai, mind ezekmellett nem áll annyira felül a többiekben, mint talán némelyek vélik. Nem tagadom ugyan, hogy azok folyamában és magasabb fokon fénylik. A hatalmas gőzhajók, büszkén hasítva a hullámokat, járnak körül a földet; de vajjon China, Japán, Ázsiának több százezer négyszeg mértföldre menő területe, több százmillió lélekkel, a nagy Afrika stb. meg van-e már nyerve a szabadság, az egyenlőség, a nemzetiség eszméinek, mikép azokat a XIX. szá-

zad Európája felfogja, értelmezi? De, hogy oly messze ne keressem a példát, megjegyzem, hogy már a szomszéd török birodalomnak más társadalmi és állam-szellemé, mások uralkodó eszméi, mint melyeket a múlt század végén Párisban, egyszer-mindenkorra, és mindenhová illőleg, érvényeseknek kiáltottak ki.

A dolog természetében rejlik, mint fennebb is érintém, hogy: bármely kornak vezéreszméi, érzelmei olyanok, melyeket mindenki felfoghat, mindenki érezhet; nem kevés ember, bizonyos osztály számára valók; hanem a nagy tömeg, a népek számára, az utolsó egyestől a legelsőig. Lehetnek ugyan magok az alaptételek, a kiinduló vizsgálatok elvontak; de már a következtetéseknek, az eredményeknek, az azok folytán előálló igényeknek egyszerűeknek, könnyen felfoghatóknak kell lenni. A vallási tételeket, miveltnek és miveletlennak, nem annyira érteni, mint vallani, nem annyira felfogni, mint hinni kell: némileg tehát kívül állanak azon szabályon, melyet mondék; de mily utolérhetlen előnye a keresztény vallásnak, politikai szempontból, minden mások felett, hogy nemcsak nem köti magát rendelvényei által helyhez, állam-szerkezethez, formákhoz, osztályokhoz: helye van benne mindenkinek, mindenütt, mindenkor, ki a testvériség vallását akarja gyakorolni,—hanem, ezt akarom itt kiemelni, cselekvényi szabályai épen azok, melyeket mindenütt és mindenkor az ép embernek követni kell. És már, ha tételei közt vannak elvontak, ezeket mindenki átértheti, átértezheti.—Az, a mi oly nagy hatásúvá tette a reformációt: a törekvés, felszabadítani az e g y é n t; a törekvés, teremteni önállóságot, öngazgatást. Bármennyire elvont volna is pedig ezen tétel, mindenkit legközvetlenebbül érdekelnek annak kifolyásai, alkalmazása, akár úgy tekintsük az egyest mint a vallás hívét, akár mint az állam polgárát, akár mint a család tagját. És, a mi saját legközelebbi korunk eszméiben nemcsak valóban nagy; de mi azoknak az uralkodást biztosította: folytatása a törekvésnek, az egyest minden különbség nélkül, mindörökre jóllétre emelni. E végre állott elő a szabadság, azután az egyenlőség elmélete. A dolog nem sikerült, hanem: kísérteni és elesni, emberi dolog. Későbbi korok vannak hivatva ezt tovább fejteni; de látni való, mennyire mindenkit — személyszerint és gyakorlatilag is—érdeklő kérdések körül forog az uralkodó iskola.

Közbevetőleg megjegyzem itt, hogy én keresztyén vallásunk elterjedéséről, a reformatióról és legközelebbi korunk vezéreszméiről külön-külön szólék: mint melyek külön korszakokat jellemeznek, — külön tényekben nyilatkoztak, saját szenvedélyeket tüntettek fel. Nem tagadhatni azonban, hogy, mindamellett is, hogy ezek néha épen egymás ellen küzdőknek tüntek fel, és ellenségeknek voltak hirdetve, mind három nemén emez uralkodó eszméknek, érzelmeknek, egy fő közös vonás is vonul végig: a törekvés: az embert, minden kivétel nélkül, mindörökre boldoggá tenni: az embert felszabadítani, megnemesíteni. Európai fejlődésünk, látnivaló, egészen keresztyén irányzatú.

A fennebbieket meggondolva, igen természetesnek tünik fel, ha más meg más szellem behatása alatt álló korok, és általában véve, mindig a jelen, magát sokkal a megelőzőtt korok fölött állónak, valami egészen egyébnek, nemesebbnek, felvilágosodottabbnak tartja; és igen természetesnek tünik fel, hogy ama vezéreszmék, érzelmek, melyek korszakokat alkotnak az emberiség életében, rendkívüli változásokat okoznak nemcsak az államok kül-viszonyaiban, nagyságában, hatalmában, szövetségeiben, hanem bel-alakulásában, fejlődésök rendében is.

Átalán, mint fennebb érintém, egyik kor sem tudja magát más kor eszméibe, viszonyaiba bele-képzelní: az távol van a távolság kódében, a nagy közönség számára hozzáférhetlen adatok nyomán kiösmérhető, tehát érthetlen; míg a jelent mindenki sokkal inkább értheti; és az nevetséges, mert kihalt eszmék mozgatják, melyek most nem hevitnek, és nevetséges azért is, mert valóban nagyon elütnek a valótól: mert szellemök más, mint az épen uralkodó nézetek, érzelmek és szánalom tárgyai: mint tökélytelenebbek, mert a haladás csakugyan elvitázhátlan az emberiség életében.

Hogy korunk vezéreszméi, érzelmei mennyire bele-találnak a régibb korok, a megelőzőtt hason fejlemények sorozatába, mint legutólsó, legújabb íz, melynek lánczolata következni fog a jövőben, csak onnan is látható, hogy mindazon tulajdonokkal bir önmagárólí itéletében, melyek külön korok önbírálatát illetik. A chinai a mennyei birodalom tagjának, az indiai a közép birodalma fiának vallja magát; és mi korunkat a par excellence felvilágoso-

dottság korszakának hiszszük. Ha vallásunk alapítói, isteni sugallataikra támaszkodva, a megvetés legmagasabb mértékével tekiutették az akkor létezett vallások nagy részben nevetséges, és nem-egyszer rendkívül ferde tételeit, bölcséletét; úgy legujabb korunk vezéreszméinek előharczosai, a neki dühödt szenvedélyteljes vakságában, minden régi kort, minden régi intézményt értelmetlen agy teremtményének, a sötétség százada szülötteinek tekintettek, — és hinni merték, miszerint a tiszta tudomány teljes verőfényén a felvilágosodás árnyatlan világában, képesek lesznek egyszerre és egyszer-mindenkorra létesíteni a szabadság Eldoradóját, az állam-intézmények non-plus-ultráját. És önhittségekben, oly tant mertek szentesíteni, mely sokkal felforgatóbb természetű, mint volt a keresztyén vallás, ámbár ez a legóriásibb változásokat, javításokat hozta magával; sőt rontóbbak, mint ama lovagias, önfeláldozó, harcziás eszmék, érzelmek valának, melyek a keresztes hadakat eredményezték; és rombolóbbak, mint ama kutató, bonczoló vizsgálatok következtében származott erélyes tiltakozás, mely Európát külön táborokra osztotta, és a reformációban nyilatkozott. Saját érdekében való rombolási-hajlam tekintetében, vezéreszméi, érzelmei hitem szerint, közvetlenül amaz ismeretlen szellemi fejlemények mellé illenek, melyek a népvándorlás, már jelleménél fogva fölforgató korszakát hozák elő; és Mohamed vallása mellé, mely még bizonyos nemét az organismusnak tudta teremteni hívei között, minden idegen fejlődést tüzzel-vassal pusztított, és uralma alatt minden csak kissé más-nemű fejlődést lehetlenné tett.

És most szóljunk nehány szót arról: minő változtató, átalakító hatást kell a korok vezérszellemeinek gyakorolni az államoknak nemcsak kül-, hanem bel-életökre, fejlődésökre is.

Az emberi élet óriási processusában a külön korok szenvedélyeinek küzdésében, fejlődésében, alakulásában, növekszik az egyik állam, míg a másik apad; nemcsak a nagyvilágba szóródik el, válik „földönfutóvá“ egyik, irtódik ki másik népfaj, hanem nemzetiségek alakulnak. Külön népek forrnak egy nemzetté, és bocsátanak magokból, ha szabad ezen kifejezéssel élnem, rajokat ki, melyek néha külön nemzetté válnak. Meghatározódnak az államban nemcsak a kormánynak alakja, hanem az egyes vidékeknek,

városoknak, községeknek, családoknak és végre a külön egyeseknek, a vallásnak és magának az államnak egymáshoz viszonyai is. Egy szóval: mindenkor vezérszellemé megszabja a társadalmi életet és annak minőségét a maga egészében.

Ne keressünk erre példát távolabb, mint korunk vezérszellemében. Az előbbiek részint igen régiak lévén, hiányosan ismeretek, most nem is annyira közérdekűek; részint pedig határozottan vallásos irányúak lévén, könnyen sorozhatná valaki azokat e tekintetben inkább találó osztályba, mint a politikai vezéreszméket.

A középkor folyamában, és a legújabb időkig, egész sereg államocská és félig független potentátor volt Európában; és ezekben is, számtalan kisebb-nagyobb zárfa, osztályzat. Az uralkodó nézetekhez képest, lehetlenné kezdének válni ama duodecz államok; nagyobb államokba nagyobb nemzetiségekké olvadnak össze. Egy új kori szabad államnak több ezer négyszeg-mértföldnyi területűnek kell lenni, több millió alattvalóval kell birni. Azon sorompók, melyek régebben ugyanazon állam külön részeit elszigetelték egymástól, — azon osztályok, melyek jellemezték a megelőző kor állam-szerkezetét, sergenként enyésznek. Osztályi különbségek az emberek közt—meg vagyok róla győződve—min. dig lesznek; de nem azok, és az állammal nem oly viszonyban, mint a mult korban volt.

A fennebbieken kívül mindenfelé törvényesen elrendelik uralkodó politikai tanaink, nézeteink a vallás viszonyát az állammal szemben. Megszabják az egyes politikai szerepét. A népfölség lévén elfogadva, a nagy állammal szemben az egyes majdnem semmivé vált. A kormány, a népfölségnek lévén gyakorlója, maga is felséggé, és végtelen hatalmu központi erővé alakult; sőt a kormány-hatalomnak minden, még legutolsó eszköze is igényelt valamit a központi hatalom fényéből. Mindezek régebben egészen máskép voltak. Ekkor meg volt semmisítve az addigi sok apró nyög: az egyén általán egy közös, mindenkire egyenlő zsarnokságban volt: a népfölség bilincseibe szorult. De nem ennek nyomasztó hatását bizonyítani czélom most; csak arra akarok felhívni, mennyire minden egyesnek, és magának a családnak viszonyait megmozgatók, ujja-alakító vezéreszméink. Pedig még a

jog mezejét nem is érintém; holott nemcsak az igazságszolgáltatás módja alakult, vagy alakul mindenfelé át, hova korunk szelleme behat; hanem magok a jogi fogalmak is gyökeresen átalakulnak: az örökösödési törvény mindenfelé megváltozott: egész osztályok veszítették el egy vagy más helyt azon vagyont, melynek tényleges és jóhiszemű tulajdonosai voltak stb.

Menjünk tovább.

Valamint semmi e világon ok nélkül nem történik, úgy soha eszmék és érzelmek is ok nélkül, megelőző fejlődési folyam nélkül, nem állanak elő. Hogy éppen mikor, kik közt, hol támad az eszme, fejlődik az érzelem, és képes közbirtokká válni, a világot megmozgatni: mindez egyenesen következik a multból és jelen viszonyaiból. Kétséget nem szenved p. hogy az ember, mióta az égi-testen lakik, mindig szerette a szabadságot; hogy tehát: vágyott, törekedett reá. Bizonyos az is, hogy ama vágyát a legélnkebb, és néha igen szép szavakkal fejezte ki; bizonyos, hogy néha nagyszerű áldozatokban, tényekben tüntette fel ama hajlamát. Kétségtelen azonban az is, hogy a szabadság eszméjének és érzelmének jelenkori nyilatkozata, korunk szülöttje, és a többiektől elütő tulajdonokkal bir.

Abból, hogy e szabadságérzelmek, eszmék éppen most váltak oly világrázkódtatókká, átalakítókká, nem következik, hogy más helyt éppen oly erősen ne vonzódtak volna azokhoz; ne lettek volna képesek oly tisztán önteni szavakba, és ne lettek volna készek értők ugyanannyit áldozni, mennyit a mult és jelen században Franciaország. És, vajjon a hellen polgárban kisebb volt-e a szabadság szeretete, mint a mult század francziáiban; és Catóban kevesebb mint ugyan melyik hőst merjem a francia forradalomnak a nagy rómaihoz hasonlítani? . . . A tudományok története beszél egyes, rendkívüli szellemekről, kik oly hamar megsejték a dolgok egy vagy más tulajdonait, hogy, az annak felfogására képtelen koruk, eszelős ábrándozóknak, vagy egyenesen bolondoknak tartotta őket. Hány nagy szellem, rendkívüli jövőt ígérő kezdet lehetett mellőzve, az értelmetlenség vad eljárásával megsemmisítve?! . . . A szabad hellen kis oáz elenyészett az azt körítő barbárság tengerében; Cato, egy maga, nem volt képes megmenteni a szabadságot: vele együtt pusztult az. Arra, hogy Francia-

országban a szabadság érzelme, vágya oly határozott kifejezésekkel lelt, annyi oldalról lőn vitatva: szükséges volt, hogy egy játszi eszü, izgékony-mozgékony nép vizsgáló fejei a kutatás világában szabadon, sőt segítve és megtapsolva mozoghassanak. Hogy a kutatások hatása, az érzelmek kirontása, kiáradása oly általános legyen, mint a minő volt Franciaországban, meg kellett azt előzni a XIV. Lajos korának, mely alatt a vidéknek minden önállósága, a régebben félig független oligarchiának csaknem minden hatalma, befolyása elenyészsen. Hogy a forradalom annyira erőszakos, annyira szenvedélyes legyen, annyira megvesse a multat: magokat túlélt, rendkívüli nyomást okozó állami, társadalmi viszonyoknak kellett lenniök, melyektől megmenekedvén, az impressionabilis, ideges francia népnek egyszerre a legnagyobb túlzásokba kellett esnie; és fő gondjának tartania mindazt megsemmisíteni, a mi volt, — mert: a mi volt, nagyon rossz volt. Hogy annyira gyakorlatiatlan volt a francia forradalom, hogy egészen az ábrándok világában élt, hogy újra meg újra kész volt felforgatásaival és terveivel: egyenes következménye járatlanságuknak a politika mezején, mi párosulva volt heves, szenvedélyes vérmérsékökkel. Arra, hogy hatásuk oly európai legyen, szükség volt, hogy egy hatalmas és nagy nemzetnek legyenek nézetei, tényei, mely előnyeinel és sajátságainál fogva, XIV. Lajos óta, az európai divat megszabója. És, hogy hatásuk megállandósuljon arra vezetett, hogy amaz ábrándos, gyakorlatiatlan tételekben a szabadságra törekvés, az emberi nemesedés nagy eszméje lappang; egyszersmind pedig, hogy Európában más-helyt is nagyon sok olynemű visszaélés, szellemi és anyagi bilincs létezett, melyek nagyon nyomtak, és melyeket Franciaországban szét-törtteknek hirdettek, egyszersmind mindenkit biztatván és felbátorítván: hasonlót tenni.

Itt jutánk el az uralkodó eszmék és érzelmek vizsgálatában egy más oldalhoz. Honnan van, hogy ámbár a kezdetleges eszmék és érzelmek ugyanazok, — hogy ámbár ugyanazon tételek, ugyanazon szavak járnak be országot-világot, az eszmék és érzelmek, melyeket azok keltének, — a magyarázatok, melyek szerint azokat felfogják, mégis az eredmények, tények, melyeket okoznak, kisebb-nagyobb mértékben, és néha nagyon is különbözőkké válnak?

Mint tényeket fennebbi állítások létezését alig lesz szükség bizonyítgatni, midőn azokat annyi adata támogatja a történetnek; miután p. már a reformatio előtt különböző állása volt az olasz, német, francia, magyar papságnak a központi pápai hatalommal szemben; miután különböző volt az állam viszonya a valláshoz, ugyanazon régebb korban is Németországban, Franciaországban, Magyarországon stb.; miután szemléljük, mennyire különböző hatása volt a reformationnak azon államokra, melyekben elterjedt, sőt mondhatnám, azokra is, hol el nem terjedt; miután legujabb korunkban szemléljük, hogy a szabadság és egyenlőség ugyanazon tételei mennyire különböző alakban nyilvánulnak különböző államokban, más meg más nemzeteknél. Egyenesen reá utalok tehát az okokra, melyekből ezeket kimagyarázhatni hiszem. Ezek: az ember már eredetileg, úgy mikép Isten kezéből kikerül, különböző termettséggel, különböző képességeket alkotó tulajdonokkal bir, melyek nemzetek szerint is különböznek, a mennyiben ugyanazon nemzet tagjai oly közös tulajdonokkal birnak, melyekkel idegenek általán nem; és továbbá: az uralkodó eszmék és érzelmek sehol sem találunk tabula rasa-t, — mindig a fejlődés bizonyos fokán álló egyénekre, nemzetekre, államokra találunk, melyek azokat sajátásaik, értelmök, fejlődési irányuk szerint fogják fel, értelmezik, törekszenek valósítani, hasznosítani.

Mint mondám: mindenki különbözőnek születik és különbözőleg fejlődik. Továbbá, el nem vitatható tény, hogy senki azt közvetlenül nem gondolja, a mit más gondol; senki közvetlenül nem érzi, a mit más érez. Tehát: mindenki saját érzülete, saját képzettsége szerint külön határozza meg az elérendő javakat, a kikertülendő rosszakat; és mindenki saját belátása, hajlamai szerint választja az eszközöket, módokat, melyekkel az eljárás, szerinte, legtermészetesebb, leghelyesebb. Látni való, hogy a felfogási különbség, és így, a cselekvő-hajlam irányának különbsége igen nagy lehet külön egyéneknél, nagy külön koroknál, és, harmadik neme szerint az emberi életben mutatkozó egységeknek, mint fennebb is említém, igen nagy külön nemzeteknél; értvén nemzet alatt közös tulajdonok, közös fejlődés által külön organikus egészekké tömörült, szeretném mondani: jegeczesedett, miliókat. Így történt már nem egyszer, hogy ámbár keresztyén hi-

tünk az önmegalázásnak, a szeretetnek, a türelmességnek vallása, nevében, sőt mint állították, érdekében, a fenhéjjázó hatalom után kapkodás, a fagyos embertelenség, és a sötét, vakbuzgó türelmetlenség gyalázatos tényeit követték el. Így történt, hogy ámbár a francia politikai tanok első hívei, a politikai szabadság mikép alkalmazását Anglia példáján akarták kiolvasni: az angol nemzeti-élet sajátosságait át nem értették; a mit Franciaországban tényleg létesítettek, egészen mások voltak, mint az angol politikai-élet gyakorlata. Így történt, hogy míg korunk vezéreszméi, érzelmei hatása következtében Franciaországban egyik kormány a másikat váltotta fel, egyikféle igazgatás a másikat tolt ki, és a bizonytalanság mármár oly fokra hágott, hogy magának a rendnek, tehát az államnak, társadalomnak létezetése kérdésessé látszott téve: ugyanazon időben és ugyanazon eszmék hatása következtében Angliában a politikai, a nemzeti fejlődés eddig soha nem ismert hatalomra izmosodott a naponkint gyarapuló biztosság védszárnyai alatt.

Ha csak arra gondolunk, hogy különböző kifejlett szellemekre, jellemekre mennyire más meg más befolyása van ugyanazon hatásoknak, viszonyoknak: nagy eltéréseket fogunk találni. Állandóbbaknak, sokkal nagyobb szerűeknek kell az eltéréseknek lenni, hasonló esetekben, külön nemzetiségek közt. Hiszen míg az egyes ember fejlődése kevés évre, néhány évtizedre van szabva, a nemzeti élet viszonyaitól is határozva, — a nemzeti egyéniségek, azaz a nemzetiségek és államok több száz éven át fejlődnek, és életök már a magasabb rangu külön koreszmék világára terjed. De arra akarok én itt főleg figyelni: hogy már az egyes fejlődésében is van bizonyos logikai egymásután, és még sokkal hstározottabban végig kísérhető ez az államok, nemzetek életében. A ki ma okos, felteszszük róla, hogy holnap nem bolond; és sokkal nagyobb biztossággal: a ki ma hóbortos, tudatlan, nem fog huszonnégy óra alatt eszélyessé, tudóssá válni. Nem tagadhatni pedig, hogy néha, viszonyosan igen rövid idő döntő válságot okoz egyesek fejlődésében, fölfogásában, lelkületében: egyetlen vagy néhány benyomás, elhatározó befolyást gyakorol egész élete, szellemi fejlődése irányára, — egyetlen magyarázat következtében örökre megváltoztatja meggyőződését, — pl. kénytelen megengedni, hogy nem úgy van, a mint látszik, és a mint ad-

dig talán hitte, hogy a nap mozogna a föld körül, — és a föld sokkal inkább kerüli a napot, mint megfordítva. Az államok, nemzetek fejlődése is különböző gyorsaságu; az államok életében is néha órák — évek fontosságával, hatásával vannak; de valamint nem lehet, hogy valamely nemzetet, szószerint, egy menykő sujtsón halálra, míg ez egyes emberrel megtörténhetik, — úgy nem lehet, hogy ugyanazon pillanat hatása megsemmisítse életben levő millióknak érzelme- és eszmevilágát, — és nem lehet, hogy néhány percz hatása gyökeresen átváltoztassa vágyait, képességeit, fejlődési irányát, az út és mód meghatározását, melyen előhaladni óhajt. E miatt hiszem: hogy a fejlődés logikai rendét még sokkal nagyobb következetességgel feltalálhatni nemzetek, mint egyesek életében; hiszem, hogy különösen nemzeteknél, a múlt és jelen folytatását várja, követeli a jövőben; és hiszem: hiában küzd bármely nemzet, vagy állam múltjával, mert meg nem semmisítheti, — hiában akarja megtagadni fejlődése irányát, mert abban fog haladni. Előállhatnak ugyan a legkülönbözőbb politikai idomok ugyanazon államban is; de mindig fokozatos fejlődés alapján. Ehez képest módosul hatása a korszellemeknek is.

Ha ezen tekintetben gondolunk például korunk szellemére, miután az valóban sehol nem találhatott tabula rasa-t, sem egyenlő termeltségű embereket, sem egyenlő természet-hatásokat, sem egyenlő viszonyokat, könnyen át fogjuk látni, mennyire különbözőknek kellett hatásának, értelmezésének lenni külön nemzeteknél. Egyezik itt az elmélet és tapasztalás. És, ha korunk szellemét az emberi fejlődés lépcsőzetessége elismerése tekintetéből összehasonlítjuk más korok nézeteivel, vakabbnak, ferdébbnek kell ezt amazoknál ismernünk. Avvagy keresztyén vallásunk, teljes átalakulást rendelvén a szellemi világban, erőszakolta-e az állam-intézményeknek és magának a létező államnak felforgatását? és jelen politikai tanaink, a magok egészében és következetesen alkalmazva, nem forgatnak-e fel a társadalomban mindent és egyszerre: kormányt épen úgy, mint társadalmi viszonyokat, a vallást épen úgy, mint a családot? Avvagy a népvándorlások vezetői, ha netalán a boldogsággal, az ígérlet-földével, örök-zöld virányaival mertek kecsesgetni: mertek-e egészen szakítani minden régi hagyománnyal, szokással, nép-intézménnyel? és korunk vezéreszméi szerint nem volt-e tagadva az egész

mult, nem volt-e elavultnak, betegesnek, haszontalannak, eszélytelennek, sőt esztelennek mondva minden régi intézmény, szokás, államviszony? Awagy a reformatio vezetői merték-e állítani, hogy a mint tanácsaikat követik, egyszerre át fognak alakulni a viszonyok? és saját korunk vezéreszméinek előharcosai nem voltak-e meggyőződve, hogy a mint néhány elv törvénynyé fog válni, hogy a mint azokat jóhiszemmel alkalmazni akarják, vagy ám legyen, teljes merőben alkalmazni képesek, már tényleg elérték a socialis viszonyok netovábbját, — és nem hitték e, hogy általok a legfőbb tökélyt érván el a politikai fejlődés, ők egyszer-mindekorra szóló intézményeket létesíthetnek?

Hagyjuk azonban korunk és más korok szellemének ezen egyoldalú összehasonlítását: térjünk vissza az általános törvények kutatásához.

A fennebbieket szerint könnyen megtörténhetik az is, hogy magok az uralkodó eszmék és érzelmek, és a vezérszavak, jelmondatok egymással ellentétben legyenek; és megtörténhetik, hogy ugyanazon kor különböző jelmondatai egymással összeférhetlenek legyenek. A szenvedélynek akár egyesekben legyen, akár nagy tömegben, nincs logikája, — vagy legalább nem az, mit közönségesen logikának neveznek; az elnevezésekben, a jelszók felállításában is valami mély bölcseséget, higgadt kutatás eredményét, nem kell keresni. Azonban a történet, az államok alakulása foly, a nemzetek fejlődése halad, kívül a jelszavakon és néha daczára azoknak. A tanulság: itt nem szabad magunkat szavakhoz kötni, — a szellemet kell felfogni; mert: a betű megül, a lélek az, mi meglevenít.

Igen érdekes jelenségeket mutatnak e tekintetben is korunk vezérszavai és szelleme. Legelőször jelent meg a zászlón a szabadság neve. Következésképpen volt, egy általános kifakadásnak a zsarnokság ellen. Midőn eme sikert kivívták a gyakorlatiatlan támadók, megdöbbenve találták magokat a legnagyobb nehézségben arra nézve: mikép létesítsék a szabadságot. A zavaros viszonyok közt született felelet: legyen egyenlőség. Nem akarom a dolgot nehezíteni, ámbár nem egy hóbortos fő volt, mely az egyenlőséget mindjárt sokkal tovább akarta terjeszteni, mint politikai egyenlőségre; én itt csak a politikai egyenlőség tételéről emlékszem meg. Meg vagyok győződve azonban, hogy valamint azt többen is

felfejtették, a szó egész értelmében politikai egyenlőség, azaz, hogy mindenkinek egyenlő joga és egyenlő befolyása legyen, lehessen az állam ügyeinek elintézésében, nem lehet, se nem volna jó. Törekedtek azonban ezt létesíteni, és mikép már fennebb felhoztam, a határtalan népfölség eszméjére jutottak. Mint ugyancsak megjegyeztem már, ez a zsarnokságnak bizonyos új egyenlőségi nemét hozta be; de megnyugvást, igen természetesen, nyújtani nem tudott. Kitünt, hogy az egyén igen háttérbe van nyomva: fel van áldozva az államnak. A viselkedés természetes volt. Az emberek egykedvűleg, vagy épen megvetéssel fordultak el egyik vagy másik kormánytól, mely rendkívül sokat ígért, és rendkívül kevés jót létesített: szabadságot ígért, de csak a zsarnokság más fajtáját teremtette. Egyik kormány a másikat váltotta; és jól eltűrték az emberek, ha a szabadsági-, egyenlőség-tan szabályait sérték is, csak megnyugvást és nagyobb egyéni függetlenséget adjanak. Nagy baj volt azonban az egyéni szabadságot, függetlenséget beilleszteni, cosmopolitikai ábrándokba, agyrémekbe, melyekben tulajdonképpen nem volt helye az államnak, nem a népnek, nem a vidéknek, községnek, nem a családnak és alig az egyháznak, mert mindennél elvontan az „embert“ tekintette. Az eszmék és vele a tények folyama, néhány hatalmas szellem és a viszonyok befolyása alatt, mintegy következő lehetett: a népnél van a felség; eddig gyakorolta azt a törvényhozó test választása útján; azonban gyakorlatiatlan, ábrándos, túl-centralizáló, zsarnokságot teremtő eljárásai az olynemű kormányt lehetlenné tették; a népfölség elvét megtagadni nem vala helyén; de a többség szavát meg lehet tudni a közvetlen megkérdezés útján is, a törvényhozó test tagjai választása által. Hátha ez kielégítőbb lenne? . . . Ime, az általános szavazathoz érkeztlünk; mit egyébaránt minden hatalmas kormány szívesen fogadhat, mint rendkívül hajlékony, rugékony, alkalmazkodó államtant. Az általános szavazattól ugyancsak egy fictio útján lehet a nép akaratához jutni; de a többség akaratának szentsége bálványa levén korunknak, könnyen lön elfogadva e tétel: a többség szavazata, a nép akarata; és a nép többségének, és magának a nép fogalmának, a nemzettel és a nemzeti felfogással összezavarásával lehetett csak a legujabb, az úgynevezett nemzetiségi politika régióiba jutnunk; de azért ott vagyunk

és mondom: épen azon visszahatás létezése szemlélhető benne, mely szerint a mellözött egyén, akár mint egyes polgár, akár pedig mint az emberiség általános családjának tagja, mint nemzet, követelik az őket természetesen megillető helyzetet. Most vagyunk azonban épen a válság perceiben, melyben együtt tündöklük még a szabadság azon meghatározása, mely az egyenlőségre vezet, ámbár ama magyarázat szerint nem létesíthető a szabadság, és az egyenlőség amaz értelmezése zsarnokságot szül, — és mindezek mellett a nemzetiség még nagyon zavaros, százfélé nyött, száképen értelmezett és félreértett eszméje emelkedik, mely merőben megtagadja az egyenlőséget, és vele az új divatu szabadságot, mint sehol nem létezőt, és sehol a dolgok fejleménye szerint nem következőt; mert mindenütt a gyakorlati élet pályájára lép, a hullámzó érzületek, felfogások szerint igyekeznek a dolgokat intézni.

Ime, ez korunk helyzete. Meghasonlásban vannak vezéreszméi és érzelmei. A mit akarna, lehetlenség; a mi pedig lehet, nem elégíti ki. Innen ama feszültség, ama nyugtalan kapkodás, mely legújabb korunkat jellemzi; innen ama hit, hogy ha csak egy ágyu elsül, az egész világ borul lángba, mely évek óta tart, és néhány localizált háborút átélt; innen bizonyos titkos forrongás sok helyt, mely a messze legokosabb Anglián kívül, annyifelé fenyeget, és annyival ijesztőbb, mennyivel inkább elfojtott.

És eme meghasonlás nemesak az uralkodó eszmék, érzelmek világában van; de megvan a politikai, socialis felfogás és az államintézmények közt is. Nagyon természetesen; mert valamint még eddig nem sikerült korunk uralkodó-eszméit, érzelmeit köz megállapodásra formulázni, még inkább lehetlen volt ama zavaros idők vezetőinek oly állam belsejének, igazgatási alakot teremteni, mely találjon ama határozatlan, még tisztában sem levő kívánalmakkal; a régibb államformákkal pedig a fejlődő érzelmek, eszmék még kevésbé kiegyeztethetők. Az önmeghasonlás ezen nagyszerű zivatarokkal és tündöklő fényoldalokkal tele korszakában, a mely állam oly szerencsés helyzetben van, mint Anglia, mely képes államszerkezetének legkisebb izétől, leghatalmasabb tagjáig mindent önerőn, önmagából indulva ki változtatni meg, — és ezen reformáló képességet párosítani tudja az új eszméknek minden oldalú, szabad megvizsgálásával, és

ezen mellett elég kegyelettel, elég gyakorlatias tapintattal csüng a multon, ragaszkodik a meglevőhöz arra, hogy az első látszatra ne dobja el azt, a mi megvan, azért mivel jobbal kecségtetik, és mi mint az egykori kutyánál a hús visszatikrózó képe, pusztá haszontalan látszat is lehet: boldog ország. De hány állam-kormány nem ragaszkodott, sőt ragaszkodik csökönyszerűen mindenhez, a mi régi, és ezáltal idézi elő a romboló változást; és hány népről áll, hogy: „... dessen übereiltes Streben der Erde Freud den überspringt?“ Oly helyeken meg kell állandósulni a biztonság-hiánynak és vele a nyomor száz meg száz alakjának. És ama kormányok ellentállása néhol mégis tart; mert azok is emberekből állanak, és mélyen van az „emberi igaz“ törvényei közé vésve: beati possidentes; mindenki jogos birtokosnak hiheti magát abban, mit a világ folyása rende szerint tényleg bír; és a tömegek, népek, különböző helyeken, újra meg újra leveretve, tömérdek szenvedve, folytonosan növelik a martyrok számát, öntudatosan robannak a veszedelembé, remélve a jobb jövőben áldozzák fel a jelent; mert: az emberi törvények egyik legvonzóbbikának tündöklő betűi e szót mutatják „szabadság.“

Kérdés már most: mikor okoznak a kor-eszmék és érzelmek az államok, nemzetek életében nyugalmat? mikor zavart?

Segítségül egy más kérdéshez folyamodom: mikor okoz valamely vezér-eszme, érzelem egyesben megnyugvást? A ki nem tudja mit tegyen, haboz: egymagában háboru. A ki tisztában van önmagával, szándokával, küzdhet a gátló körülményekkel, a külvilággal, de belsőleg nyugodt. Azon koreszmék, melyek köz érvényű meghatározást leltek, melyek mikép alkalmazása általán elfogadtatik, határaik közt megnyugvást okoznak; mások, annak ellenkezőjét. Így adja az elmélet, így mutatja a tapasztalás.

Erre nézve, példaképen, nem idézhetem ugyan egyikét is azon világra ható koreszméknek, érzelmeknek a magok egészében, melyekre fennebb sokszor hivatkoztam; mert azok, általán, sok millió embernek voltak képzettségei, — az emberek pedig már különbözőleg születnek, különbözőleg fejlődnek ugyanazon hatások alatt is, más meg más nemzetekhez is tartoznak; és mert rendkívül nagy térre terjedvén ama kor-szellemek, a természet-viszonyok legkülönbözőbb behatása alatt állottak; és mert, hosszas időre terjedvén érvényök, magok is a megállandósulást nem tűrő termé-

szet alakító kezének, fejlődésnek vannak alávetve. Maga az emberiség élete, és a nemzeti élet is, olyan forma, mint valamely fának fejlődése, mely kétségen kívül, ugyanazon alaptörvények szerint alakulván, külön részeiben más és más tulajdonokkal bir, és hasonló leveleit egymástól mégis mind különbözőleg alkotja, mintha mindenik kivétel volna a törvények alól, melyeknek valóban csak kifolyásai, nyilvánulásai. A korok szellemét tehát egymástól egészen elkülöníteni, teljes mathematicai pontossággal meghatározni még akkor sem lehetne, ha volna magasabb mint emberi felfogás, mely azokat, a magok egyetemes teljében, tévedés nélkül átérti, — és lenne felsőbb mint emberi képzettség, mely ama felfogást, a tökély teljesen hibátlan alakjában tudná kifejezni. Vannak azonban ama korszallemekben egyes vonások, melyeket általánosaknak lehet neveznünk igen hosszú időre és nagy térre nézve.

Például: tömérdek vita volt egykor-máskor keresztyén vallásunk hitczikkei felett, de magát vallásunk alapítóját meg nem tagadhatja egy józan eszű is, a ki keresztyén civilisatiónk szülöttje; az minden vita-kérdésen felül áll. — Keresztyén vallásunk, az általános vallás, elterjedése után könnyen fejlődhetett ki oly középpont, mely az egész óriási hit-világot összetartsa. És a dolgok fejlődési rendében ki is fejtett a pápáknak a keresztyén vallás feletti általános, és a mostani protestáns államokban is sok száz évre terjedő hatalma. Századokon keresztül nem jutott akkor az embereknek eszébe megtámadni, vagy még is inkább megtagadni, a vallásos központi hatalmat. És maga a reformatio is, eredetileg nem az ellen volt indítva. — Jelen korunk a szabadság zászlója alá esküdött: szeretném látni ki az, ki hűtlen akar lenni a zászlóhoz? Széthuzás, az igaz van; de azt az okozza, hogy magát a szabadságot mint czélt, — és az eszközöket, melyekkel ahhoz juthatni, nagyon különbözőleg fogják fel, magyarázzák. Ha megállapodásra jutna ezen tekintetben is az elmélet, megnyugtatóna az államot is. Illetőleg: azt hiszem, ezen tekintetben elmélet és állam egyszerre jutnak olyan a milyen megoldáshoz, és vele a nyugalomhoz.

Legyen szabad már most egy újabb kérdésre térni át. Milyen az élete, növekedése és apadása a korszallemeknek? Mikép ad egyik helyet a másiknak? Ezen kérdésekre felelvén, egy további

hasonlóságra találunk egyesek és korok lelkülete, szenvedélye közt.

Sok példát mutat arra az élet, hogy egyesek hő vágya, szenvedélye, az idő, a fejlődés folyamában elenyészik; néha hirtelen fellobog, mint szalma-tűz, és rögtön hidegen és sötétben hagyja a tűzhelyt. Nagy tömeg vágyával, érzelmeivel, szenvedélyeivel is történik ilyesmi. Azon lelkesültség, mely a keresztes hadakat alkotta, hirtelen föllobogó lánggá nőtt. A legnemesebbek ezrei is készek voltak a „Szentföld“ visszafoglalására vért és életet áldozni. Alapítottak-e azon helyen jóra való keresztyén kormányzatot? meghódították-e azon földet, melyen a Megváltó küzdött és elvérzett, valósággal a keresztyén hittan számára? Nem és újra nem. Miért nem folytatták az annyi erélylyel, annyi önfeláldozással, akkora elszántsággal kezdett munkát? A célt nem érték el, de a vágy kihalt: nem törődtek többet amaz eszmékkal: bizonyos leirhatlan érzelem nem vonzotta többé a hívőket ellenállhatlanul a Szentföldre.

És megtörtént már sokszor, hogy az egyes, szenvedélye hevében eltéveszté az eredeti célt; meg az, hogy a küzdés folyamában egy más cél, idegen vagy új szenvedély, mondhatni észrevétlenül üti ki helyéből azt, melynek darabig áldozott a hívő balandó. És mit mutatnak korunk uralkodó nézetei? Szóllottam már korunk vezéreszméi előállításáról pár szempontból; itt igen röviden, annak jelölésére térek újra azokra, hogy egyik vezéreszmének hirtelen másba-menetelét jelezzem; azt, hogy a vezéreszmék gyakran hogy adnak másoknak helyet. Mint vezéreszme tűnt vala fel a szabadság. Midőn létesíteni akarják, eltévednek; azon úton indulnak el, melynek mutató-főlirata: „egyenlőség.“ Hogy annyival erősebben legyen jellegezve fölfogásokban a legmagasabb és általánosabb emberi szempontra törekvés, hozzá függesztették a politikai jelszóhoz ama philanthropicus és közvetlen politikai értelemmel nem bíró tételt is: „testvériség.“ Hanem következett a kiábrándulás. A szabadság helyett duló féktelelenség, a szabadságban egyenlőség helyett elnyomatásban jöve az egyenlőség. Tehát: a filekben cseng ugyan még a testvériség, mint a melyből politikai jelszó akart válni, és már megtermett a nemzetiség szelleme, mely az általános tétéleket épen oly követelő-

leg kezdi nyirbálni, minő lelkestültséggel, igen kevéssel azelőtt, azok örök érvényűeknek voltak kikürtölve.

Uralkodó-eszmék, érzelmek nélkül egyetlen értelmes és érzelmes lény sincs; de azok nagysága, miősége, nyilvánulása minden egyesnél más-máskép van. Irányt-adó fogalmai, érzülete minden népnek, annyival inkább minden nemzetnek vannak, de azoknak miősége, mennyisége és nyilvánulása épen annyira különböző, mint egyeseknél. Példákat nem szükség felhoznom, midőn erre például szolgál minden nemzetnek, sőt már népcsoportnak is, bármely vonása, ténye.

Miután annyiszor jön a korszellem általános fogalma érintkezésbe a nemzetiség fogalmával, nem lenne taglatatom kerek, ha azt ez irányban is nem igyekezném megvilágosítani. Nem szándékszom a nemzetiség fogalmának teljes elméletét adni, csak néhány szóval akarom megmondani, mit értek alatta? minő kölcsönös hatással vannak egymásra korszellem és nemzeti szellem? És vajjon: midőn a korszellem helyes elmélete az előhaladásra út, miként lehet azon úton legbiztosabban előhaladni?

Ha valamely rendkívüli hatás következtében minden nemzeti és egyéni különbség egyszerre elenyészne a földön, de magának az embernek, mint lénynek, alaptulajdonai megmaradnának: újra látnók alakulni a külön népcsoportokat, nemzeteket és álla mokat.

Akármerre tekintenénk azon képzeleti esetben is: bizonyos emberek közelebb lennének némelyekhez, mint másokhoz. Nyelvvél az ember mindenütt bír; ez egyik megkülönböztető sajátja a többi állatok felett. És ezen nyelv az egymáshoz közelebb álló, egymással szorosabb viszonyban levő emberek között, már csak a sokszori érintkezésnél fogva is, közös lenne. Az egymástól távolabb levő emberek külön nyelveket beszélnének. Nem volna olyan közös érintkezés, mely a közös forrásból eredett nyelvet általánosan és közösen fentarthassa. Sőt inkább, miután a nyelv mindig az emberek eszme- és érzelm-világának megfelelően alakul, azok pedig a természet különböző viszonyaínak és általán a külhatásoknak befolyása alatt igen különbözőleg fejlődnek, előállának a különböző nyelvek, ha eredetileg csak egy lett volna is. Különböző lenne azoknak szelleme, kifejezés-modora, szabályai, bel-terjedelme, képei; és különbözők lennének a hangok, a sza-

vak, melyeket használni fognának, mert az ember, ha eredetileg mind egyenlőn lett volna is alkotva, a különböző természet-befolyások alatt testileg is különbözővé válnék, és hangadó eszközei is különbözőznének.

Különböző szokások, különböző nyelvek, különböző fejlődési irányok állanak újra elő az emberek között amaz említett pillanatnyi egyenlőség után is. Miután azonban az ember nemcsak családias teremtmény, mi egy másik különbség az ember és a többi állatok közt, hanem egyszersmind társadalmi lény is, már csak ezért is nem lesz ugyanannyi egészen külön szokás, egészen külön fölfogás és annyival kevésbé ugyanannyi egészen külön nyelv, a hány egyén. A társadalmiság még sokasítja azon érintkezéseket a közelebb állók közt, és általánosítja, megszabja bizonyos határokat a közös nyelvet, közös fölfogást, közös szokásokat mint közös tulajdonokat, és saját közös fejlődés föltételeit.

Arra, hogy külön nyelvek és szokások fejlődjenek ki, melyek mint léteznek, azután a természet egy általános törvénye szerint követelik az életet, a jövőt, nem is szűkség, hogy valami rendes állam előhaladott polgárzat legyen. Amaz áfrikai, amerikai, ausztraliai bennszülött törzsek, melyek főnökeik vezetése alatt, vándorlásban töltik éltöket, már bírnak olyan a milyen külön nyelvekkel, szokásokkal. Az emberi fejlődés, a jóllétre törekés magasabb fokán azonban mindenütt rendszeres államok alakulnak. Minden állam-szerkezet bizonyos közös elvek, közös szellem uralmát mondja ki sok ember, bizonyos földterület fölött. Az állam-szerkezetnek ennél fogva nagy, és épen legnagyobb hatása van arra, hogy bizonyos emberek, az ország polgárai, közelebb álljanak egymáshoz, mint másokhoz, hogy a közös szokásokat fentartsák, a közös szellemet meg ne másítsák, vagy együtt változtassák. Látnivaló, hogy valamint egyfelől, az állam az érdek-közösségnek terepménye, kinyomata: úgy másfelől nincs semmi, a mi az érdek-közösség és szüleményei fentartására, fejlesztésére, nagyobb hatással lenne, mint maga az állam. Igaz ez a nyelvvel szemben is. A nyelvvel, melynek az érdek-közösséggel ezen tekintetben majdnem olyan viszonya van, mint magának az államnak, és mint a többi általánossá, közössé váló szokásoknak, tulajdonságoknak. Végre azt is megjegyzem itt, hogy a közös tulajdonok, szellemiek úgy mint anyagiak fentartására nevezetes

hatással van a vér-egység és elkülönzés, melynek határai a dolog természeténél fogva, körülbelül, hasonlóan összetalálnak a közös szellem, közös tulajdonok, közös nyelv- és országhatárral.

És már most könnyen folytathatom: közös tulajdonok által külön egészsze tömörült ember-tömeget nevezek nemzetnek; saját tulajdonaik összeségét nemzetiségnek. Közbevetőleg azt is ide teszem, hogy valamint általában szokott lenni az elméleti meghatározásokkal: bármennyire tiszta legyen is a nemzet és nemzetiség fogalma, azokat a magok elméleti tökélyében, mathematicai pontossággal kikerekített körvonalokban sehol sem lehet és nem fog lehetséges lenni megtalálni. Ennek indoklására nem is vesztegetek szót.

Az épen mondottak nyomán már most nagyon könnyen felelhetünk arra: minő kölesönös hatással vannak egymásra kor-szellem és nemzeti-szellem? A mondottak után ugyanis a nemzetet, nemzetiséget, olyannak tekinthetjük mint az egyest, mint a külön jellemet. És: valamint az egyesnek, úgy a nemzetnek is saját, másokétól különböző, értelem- és érzelem-világa van; saját fölfogása adja meg mit tartónak, mit rosznak, mit elérhetőnek, és mi módon elérhetőnek. Innen van, hogy ugyanazon koreszmék, általános érzelmek behatása alatt, külön nemzetek a legkülönbözőbben érzik magokat, a legkülönbözőbb tényekben nyilvánul fölfogásuk, hajlamuk, ellenszenvök. Innen van, hogy, ha ugyanazon törvényeket, állam-szerkezetet alkalmazzák, az—egyik nemzetre, országra egy, másokra más hatással van, és a legkülönbözőbben tartják jónak, rosznak; és ugyanazon közös, bármily tökélyes állam-szerkezet nem elégíthetne ki minden nemzetet. De nem szóllok többet a tárgy ezen oldaláról, nehogy ismétlésekbe essem, vagy olyanokat mondjak el, melyeket mindenki könnyen utángondolhat. Inkább a tárgynak másik oldaláról szóllok még néhány szót. A koreszmék, érzelmek, mint bizonyos értelemben külhatás, magoknak a nemzetiségeknek fejlődésére, alakulására több-kevesebb hatást gyakorolnak; azokat el nem enyésztetik, el nem enyészthetetik, — de ugyanazon korszellem alatt álló nemzetiségek közt, alakulnak bizonyos közös tulajdonok is,—azok, melyek öszvege épen a korszellemet adja meg; és másfelől magok a nemzetiségek, nemzetek is módosítólag hatnak vissza a korszellemre.

Közönséges jelenség, hogy kitünő egyesek szelleme uralkodik a körülöttök levő társadalmi világon. Hogy annyszor felhozott képemhez még egyszer visszatérjek: az emberiség óriási társadalmi életében a kitünőbb nemzetek, mint kisebb társaságban az egyesek, dominálnak: a korszellemet olyanná változtatják, minő saját nemzeti lelkületöknek, viszonyaiknak megfelel. Például: a közelebről divatban volt politikai iskola lényegében francia termény; innen van, hogy amaz iskola járatlan a politikai gyakorlat mezején; innen van, hogy túlmerészen tekint saját szellemi műveire; innen van, hogy nemcsak megveti, hanem gyűlöli is a multat; innen van, hogy a felhevülés pillanatában kész rögtön, és újra meg újra változtatni stb. stb.

Szóljunk még pár szót arról is, hogy miután a korszellemnek az embereket az emberi tökély, a javulás útján kell vezetni: vajjon nem jobb lenne-e, ha a közvetlen vezér-szerepet venné át, annál, hogy a nemzetiségek l o m b i k j á n lejárta, közölbeti hatását az emberekkel? Ezen kérdés valójában oda megy ki: vajjon nem volna-e jobb, ha nemzetiségek nem lennének; a koreszmék, az előhaladás szelleme közvetlen hathatnának az emberiségre?

Megvallom, ezen kérdéseket csak azért hoztam fel, mert léteznek, tehát, arra nézve legalább, jogosultaknak kell tartanom; de mihelyt a dolog természete szerint következik a nemzetiségek kifejlése, az emberi helyességi bírálaton rögtön kívül, felül létezők célirányos, vagy céliránytalansága. Ha meg van valaki győződve a felől, hogy emberi természetünkből, az ember élet-viszonyaiból foly a nemzetiségek kifejlése, a mint én megvagyok és a fennebbiekben röviden előadni törekedtem, és további kérdésekkel van ostromolva: de hát, miért teremtette Isten úgy az embert, hogy a nemzetiségi viszonyoknak ki kellett fejlődni? egész sereg más kérdéssel felelhet: miért teremtette az embert gyarlónak? miért van, hogy az atomok bizonyos rezgését hangnak érezzük, más nemét melegnek, és megint mást világosságnak? mi hivatása van a nagy mindenségben az embernek? mi magának a földnek? mik a teremtés titkai? mi a kezdet? mi a vég? mi a végtelen időben és helyben? Ha azonban embernek nem adatott is a természet, a mindenség legbensőbb létegenek, végső alapelveinek megértése: adatott elég tér a fejlődésre, tökélyesbülésre; ha azt nem tudhatni is, mi szerepe van az embernek, mint bolygónk la-

kójának, a világ egyeteme életében: jócska pontossággal ki lehet ismerni saját emberi alkotásunk sok törvényét; meg lehet határozni közelítőleg: mi a fejlődés természetes útja? mi a természetesen, vagy más szóval épen, vagy még más szóval, helyesen fejlett ember számára nagyobb és kisebb jó és rossz? mi módon kell azok elérésére vagy elhárítására törni? És már épen amaz, emberek által elérhető legnagyobb tökélyt létesíteni, a nemzetek vannak hivatva.

Nem ismerhetem el helyességét amaz ellenvetésnek, hogy ha a nemzetiségek nem lennének, akkor az isteni igaz a maga nagyobb tökélyében, a nélkül, hogy a nemzetiségek szűrőjén menne keresztül, jöhetne érintkezésbe az emberiséggel. Ha nemzetiségek nem léteznének, akkor ama megszűrő, vagy ha tetszik, „visszatükrözőtető” szerepet kitűnő egyesek gyakorolnák, és nem nyerne vele a világ. Én elfogadom a nemzetiségeket; és elfogadom a nemzetiség határai közt az egyéniségeket; a természetes fejlődés rendében állanak azok elé. És mennél épebben hatnak egymásra; mennél helyesebb viszonyban vannak egymáshoz, az általánosabb korszakhoz és a legmagasabb isteni igazhoz: annál természetesebb az államok, országok élete, nagyobb az ember milliói közt az általános jóllét, a szellemi és anyagi fejlődés. Ez elméleti állításokat a tapasztalat is bizonyítja. És távol legyen, hogy én a nemzetiségnek a magasabb fölfogást, a koreszmét, vagy amant emezeknek fölládozni akarnám: úgy gondolom, hogy a nemzetiségi, meg az általános igazra törekvés,—materializmus és idealizmus, némi hasonlóságot tüntetnek fel; valamint azonban hibásnak tartanám azt az idealizmust, mely egészen megtagadná a testet és fejlődését, melyek nélkül nincs élet e világon,—épen úgy elfordulnék ama materializmustól, mely a maga vakságában nem akarná megengedni, hogy a helyet és időt foglaló testen kívül vannak időt és helyet nem foglaló tulajdonságok, állandó erők, van szellem.

A fennebiekben röviden kimutatni törekedtem, hogy valamin az egyest vezetői lelkiülete, szenvedélye,—úgy a külön korszakot érzülete, a koreszmék. Természetesnek állítottam, hogy minden kor vak a többiek számára; vak, mert a szenvedély, sa-

ját kizárólagos irány, mindig egyoldaluvá, elfogulttá teszen mások iránt; mert a fölfogás egyetemes, igen nagy helyre és korra terjedő levén, általán, a mozgás irányát, a közös fölfogás tulajdonait, értékét igen nehéz kiösmerni. A dolog természetében levőnek itéltem, hogy a korszellem okoskodásainak, érzelmeinek uépieseknek kell lenni; azaz olyanoknak, melyeket sok millió bármely koru, állásu ember fölfoghat, érezhet. És minden kort jellemzőnek mondtam, hogy magát nagyon tökélyesnek, más korokat nagyon tökélytelennek tart. Az ezeket illetőleg mondottakból következtettem, hogy a korszellemeknek nemcsak igen nagy hatásuknak kell lenni az emberekre: hanem a hatás valamint állami, politikai,—épen úgy socialis, társadalmi irányu is. Ezek után azon tételt kísértém meg fejtegetni néhány szóval, hogy a korszalmék és érzelmek sem történetesen állanak elő: magok megelőző okok következményei: érvényre juthatásuk a viszonyoktól függ; és ugyanazon korszellemnek hatása különböző fölfogásu, viszonya nemzetekre a legkülönbözőbb. Ezeknek folytában állítám, hogy a nemzetek, az államok fejlése mindig a logikai következetesség rendében történik: e szerint módosul a korszellem hatása is az államokra, nemzetekre. — Igen könnyen megtörténhetik tehát, hogy a korszalmék, korérmelmek hibás alapokon nyugodjanak; megtörténhetik, hogy a vezérszavak rosszul legyenek választva, egymással ellentétben legyenek; és megtörténhetik, hogy valamely korszak eszméi és érzelmei meghasonlásba jöjenek meghatározásaikkal, a közvetlen tényekkel. Sőt: jelentünk épen ezen félszeg helyzetben van. Mutatkozik ama feszültség az izgalmas nyugtalanságban, mely viszonyainkat jellemzi. Így azon általános kérdésekhez juték: mikor okoz a korszalmék és érzellem zavart? mikor nyújt megnyugvást? Továbbá pár szót arról szöllék, minő élete, lefolyása van a korszalméknek, azok hatásának. Ezek után pedig természetesen tartám reátérni és néhány szóval fejtegetni: minő viszonyban vannak egymáshoz nemzetiség és korlelkület? mennyiben hatnak egymásra változtatólág? helyes emberi szempontból mennyire jogosult ama hatás? Hogy azonban ezen rövid taglalatokban ne szölljak, mint ismeretlen nagyságról a számtan, a nemzetiségről: megkisértettem pár vonással körülírni, hogy mikép fogom fel.

Ezek, és ezekkel rokon eszmék foglaltak el eddigi irodalmi

működésében is. Vagy közvetlenül szóllottam ezen tárgyról, vagy helyesebbnek a közvetett utat láttam: a fő irányt megtartva, a külszin egyéb volt. Csak egy kis művemben tértem lényegesebben el a jelölt térről: megkísértettem egy történeti vázlatot adni. Az okok azonban, melyek erre vezettek, nagy részben külsők valának, nem belsők.—Hatást idézni elő nekem nem sikerült. A sajtó, a lapirodalom dermesztő figyelmetlenséggel fogadott.

Az irodalmi rokonszenves gyyelemnek, nem nevezhetem elismerésnek, első biztosabb jelét, számomra annál becesebbet abban bírom, hogy a tek. Akadémia méltóztatott tagjai sorába emelni*). Biztatásul, ösztönzésül fog ez szolgálni, tovább haladni az úton, melyen eddig is előre igyekeztem. És, ha a végzet könyvében úgy van feljegyezve, folytatni fogom ama vizsgálataimat, melyek nyomán korunk vezéreszméi sorába lépnek a régebbi korszakok eszméinek; részletezni szándékozom az eszmék és érzelmek azon végtelen zavarát, mely a politikai és társadalmi élet mezején jelenleg honol; további adatokkal igyekszem kimutatni, minő jó oldalakkal és minő ferdeségekkel bírnak korunk vezéreszméi, — hogy úgy mikép meghatározva vannak, szabadság és egyenlőség, elérhetlen agy-rémek, melyek egymással is, és a nemzetiség fogalmaival is ellentétben állanak; újra meg újra megkísértem a természetes fejlődés kényszerítő egymásutánjára utalni, melytől nemzet és állam nem menekedhetnek; több-több adattal igyekszem világosítani a viszonyt, mely nemzet, állam, vidék, család, egyes között van; — és hogy ne csak a bíráló szenvedőleges szerepét vigyem, igyekezni fogok a nemzeti élet, az állam-szerkezet eszményi tökélyével, tölem telhetőleg, tisztába jöni; kimutatni: társadalmunk jelen szerkezetéhez minő állam-alak illik leginkább: minő úton lehet ama meghasonlást leghelyesebben megszüntetni, mely jelenleg a politika gyakorlati valamint elméleti mezején honol; egy szóval: mikép lehet, felfogásom szerint, az általános jóllét útján leggyorsabban és egyszersmind legbiztosabban haladni előre.

BÁRÓ KEMÉNY GÁBOR.

*) Ez értekezést azon alkalommal tartá értekező, midőn az akadémiaiban székét elfoglalá.
S z e r k.

KOLUMBIA KÖLTÉSZETE.

(Caicedo és Samper spanyol írók nyomán.)

Samper, a spanyol-amerikai népek állapotáról s jövődjéről szóló jeles munkájában, Kolumbiának nevezi nemcsak Uj-Granada, Venezuela és Ecuador köztársaságait, hanem a összes dél-amerikai szárazt, tehát valamennyi spanyol köztársaságot. Ugyanezen értelemben használják e nevet azon férfiak is, kik Spanyolország egykori amerikai gyarmatainak jövődöbeli egyesítésén fáradoznak, s ugyanezen értelemben fogjuk használni mi is midön ezen, egész Európánál nagyobb területet elfoglaló társadalom költészetéről akarunk szólni.

De vannak e a spanyol Amerikában említésre méltó költök? Ez alig megalakult köztársaságok, melyeket mi már megvénhedteknek tartunk, nem csupán pártosokat, csapat-vezéreket, czifra tábornokokat szülnek-e, kik egy pillanatra föltűnnek a színpadon, meglövetik elleneiket, hogy nemsokára magokat is hasonló sors érje? Vajjon ez örökös forradalmi zavarban, e véres vagy nevetséges küzdelmek közepett, a kiáltványok, hadi jelszök és fegyverek zajában keletkezhetik-e fogékonyság szép versek s nemesen elmondott nagy gondolatok iránt, és támaszthat-e valami komoly irodalmat? — E vázlat célja kimutatni, hogy Kolumbia polgárai nemzeti függetlenségök kivivása óta, pirulás nélkül hasonlíthatják össze szellemi munkáikat más népekével az irodalom megmérhetlen területén.

A spanyol uralom mindent elkövetett, hogy a szellemi élet föl ne gerjedjen. Söt a testi életet is elnyomta. A hazai ős népek

kivesztek. A karaibok az Antillákon eltűntek, az Amazon és mellékfolyói nyolczszáz népe *) semmivé lett, a muyskák nagy nemzete egyszeri törzsszé lohadt. Az örökké tizedelt rabszolgák közepett a papok tartották fenn a békét, s egypár csepp szenteltvizet hintettek azon népségekre, melyek alig haltak meg, s már el voltak feledve. Minden indián várost és helységet egy-egy szerzetes kormányozott, jezsuita vagy ferencz-rendi. Az engedetlenséget kettős büntetés sújtotta, polgári és egyházi; minden lázadó egyszersmind eretnek volt, halálra is, kiátkozásra is méltó. Kelhettek-e költők e remegő belföldiek közt, kik nemzeti énekeik zengésétől mint nagy vétektől el voltak tiltva, s kiknek összes régi irodalmát rendszeresen megsemmisítették? Midőn az indiánok Tupak-Amara, a régi hazai fejedelmek utóda alatt 1780-ban fölkeltek, a spanyolok minden színművet, éneket s költeményt elpusztítottak, a mi a hódítás előtti korból még megvolt. Most már csak egykét lényegtelen töredék található, melyeket Markham gyűjtött össze quichua nyelvtani és szótári adalékaiban.

Szintoly kevéssé támadhatott költészet ama négek közt, kiket — mint mondták, „a veresbőrűek iránti részvétekből“ — Afrika partjairól raboltak vagy vásároltak. Ezek jobban elviselték a nehéz munkát és rossz bánást, mint az indiánok; de a helyett mélyebben is sülyedtek szellemileg, mint szolgatársaik.

Hát a kreolok, a spanyol hódítók fiai? Ezek is szolgák voltak lelki tekintetben, s csak igen kevesen közülök mertek szembe szállni a veszélylyel, melyet egy kis elemi oktatás okozhatott. A politikai, böleseleti, történelmi, magasb irodalmi művek, a „világi és mesés tárgyú regények, valamint a koholt történetek“ szigorúan el voltak tiltva, s a ki titkon beszerezte, az inquisitio üldözésének tette ki magát.

A szabadság teljes hiánya természetesen megakadályozta az az amerikai gyarmatosok szellemi fejlődését, különösen pedig a költészetet még az is lehetetlenné tette, hogy a fehér kreolok ott igazán még nem voltak otthon, a kolumbiai föld még nem volt igazi hazájok. Megvetve a főváros nagy uraitól, kiket Spanyolországból a meggazdagodás reménye hajtott oda egypár évre, magok is megvetették s gyűlölték a körülöttök hemzsegu színes töme

*) Pontosan, Markham nyomozásai szerint, 795 nép.

geket. Az új föld viszonyaihoz való szokásokba még bele nem élve, mintegy függőben maradtak két társadalom között: egyfelől a gögös urak, másfelől a szolgák megvetett csoportja. Hogyan énekelhettek volna tebát e földön, legyőzött népek meg egy zsarnoki kormány közé szorítva? Tompa némaság borongott e bámulatos tájékon, melyet Kolumbus előttünk megnyitott. Ercilla, Arankánia dalosa, a spanyol hódítók közül való volt; nem tartozott ama szomorú amerikai társadalomhoz, melyre a fiscus és az inquisitio három századon keresztül súlyosodtak.

A gyarmatoknak ez a nagy hallgatása ugyanakkor, midőn maga Spanyolország sem igen hallatta szavát, igazán meglepő valami. A hódítás óriási epopoeája, a Cortezek, Pizarrók s egyéb híres csapatvezérek tettei és bünei után az amerikai spanyol birtokoknak nincs többé történetök; az írók nem tudnak mit mondani rólok s közel háromszáz év eseményeit egypár lapon beszélik el. E hosszú idő alatt a belföldiek törzsenként, sőt egész nemzetenként pusztultak; de még csak panaszukat sem hallotta senki. Az Áfrikából bevitt négerék szintén veszttek; de senki sem gondolt velők, mert — hála az áfrikai rabszolgakereskedésnek, melyet, az indiánok iránti részvéte által elvakítva, még az apostol Las Casas Bertalan is bátorított — a hézagok az ültetvényeken hamar pótlódtak. Ha nincs Peru aranya, Uj-Spanyolország ezüstje, s az a néhány termény, melyet az egyedárus kormány Európába szállított, a kolumbiai Amerika regévé lett, újra elmerült volna, miut egy második Atlantis.

Kiemelendő még egy körülmény, melyről rendszerint megfeledkeznek, s mely kétségtelenül bizonyítja, hogyan sülyedt a győztes betolakodók viszonylagos műveltsége fokokonként azon három század alatt, a meddig a gyarmati kormányzat tartott. A spanyolok leigázták a belföldieket, de a magok nyelvét nem sikerült mindenütt rájuk erőszakolniok; sőt ellenkezőleg a belföldi nyelvek haladtak folyvást, a nemes kasztíliai pedig lassan-lassan enyészett. Még oly helyeken is, hol a kreolok gyakran érintkeztek spanyol hajósokkal, a tenger melléki vidékeken többhelyt csak bizonyos zagyvalék nyelvet beszéltek, melybe spanyol, karaib és goazsir szavak voltak keverve. Az elbarbárosodott társadalom magához illő nyelvet alkotott magának.

E meddő korban csak nagy bajjal földözni föl egy-két ame-

rikai költő nevét. Többeknek ezek közül nem is találni többé műveit, mert az akirályok vagy érsek elégetették. Ilyenekpéldául a spanyol Ayanque Simon gúnyversei. A fölmaradt irodalmi termékek között legismeretesebbek Navarrete Mánuel szerzetes költeményei, de ez oly korban élt, midőn a forradalom szele már Amerikát is érte. Némely énekeit nemes kifejezések, szép és erőteljes képek tündetik ki, de művei nagyobbbrészt mégsem egyebek, mint az inquisitio. Jóváhagyta rimes papolványok, vagy pedig hitregés szószaporítások Pomonáról, Flóráról és Ganymedesről. Egyetlenegy verse sem juttatja eszünkbe, hogy Amerikában, nem pedig Európában irták. Navarrete igaz költő létére mégis csak azon van, hogy tudósnak lássék, mintha el akarná lelkét álarcozni. A kiválóbb kreolok, kik a köz tudatlanságból kiemelkedni képesek, s nyomukat akarják hagyni Amerika szellemi történetében, a nélkül hogy hazájokat elhagynák, mint a nagy dramaturg, Alarcon, csakis a tudósságra vagy valami részleges tudományra adhatták magokat, melyeket azonban a kormány szintén folyvást gyanakodva szemmel tartott. A képzelem-dús emberekben oly gazdag Uj-Granada legnevezeteseb írói, a mult század vége felé s a jelennek elején, Mutis és Caldas fűvészek voltak. Az utóbbit ezek közül is agyonlőtték, s könyveit, kéziratait, növény-gyűjteményeit a hóhér égette el. Szomorú népek, melyeknek nem volt ifjuságuk! Mind a nemzetek, mind az egyének történetében a költői iblet előzi meg az ismeretet; de Kolumbiában, megfordítva, a tudósok kezdik buvárlataikat, mielőtt a költők dalait hallották volna. Valamint az elcsigázott növény, mely időelőtti virágait elvesziti, Amerika is egy második virágzást tüntet föl, épség, szépség nélkül.

Mielőtt a háboru a spanyol gyarmatokat erőszakosan elszakította volna az anya-orzágtól, a kolumbiai területen elszórt kreolok csoportjai csak némák nemzete voltak. A szó szabadságát csak azok élvezték, kiket a tér védett; a l l a n e r ó k (pusztabeliek), kik lóháton járták be a tág pusztákat, és a b o g á k vagy hajósok, kik egy kikötőből a másikba, vagy a nagy folyamokon evezgettek, csolnakuknál nem levén egyéb hazájok. E született vándorok és szabadok a magok módja szerint költők is voltak: daloltak, hogy a magányos sikon fölvidítsák lelköket, vagy kisérjék evezőik szabályos zuhogását. Samper csodadolgotak be-

szél a galeronékról, melyeket a szan-martini és casanarei pásztorok (Új-Granadában) költenek; de nem idéz egyet sem e dalok közül, melyek úgy látszik viszhangtalanul elenyésznek. Csak néhány perui jaravit ismerünk: kecses szerelmes kis versek, gyöngédek és naivok, hasonlók minden gyermeknép verseihez, különösen a toscanai ritornellekhez. Ime mutatványul, két jaravi:

1. Zöld színű madárka begye tarkaszínű,
Bizonyosan azért, mert szerelmes szíví,
(Pajarito verde, peche colorado,
Eso te sucedo por enamorado.)
2. A virágok közt is csak az illatozik,
Édes szerelemnek a melyik áldozik.
(Aun entre las flores se suele observar
Tributar fragancia a quien sabe amar.)

Vége a kreolok rabsága véget ért. Először egy kis helyet kaptak az anya-ország törvényhozói közt, aztán végkép lerázták a gyámsági jármot, s magok uraivá lettek. A háboru sokáig tartott, de a kolumbiaiak ritka hősiséggel és kitartással küzdöttek éveken át. Egy egész nagy száraz népeinek fölszabeditása oly férfiak által, mint Bolivar, Santander, Sucre, Morales, O'Higgins, sokkal nagyobb szerű epopoea, mint Amerika lenyűgözése a spanyol hódítók által; csak hogy még nem beszélt el oly író, a ki méltólag fölfoghatná. A függetlenség nagy harcának valamelyik hőse tán képes lett volna elbeszélni; de akkoriban cselekedtek, nem irtak.

A spanyol-amerikaiak önállásuk kivivása által lerombolták a korlátokat, melyektől addig nem léphettek a művelt nemzetek közé. Vége lett a kereskedelmi zárnak, melynél fogva addig az egész dél-amerikai száraz egy-két kalmárház birtoka volt, a vakhit nem leskelődött többé a határszéleken, hogy a bölcséleti, tudományos vagy csupa nevelési könyveket is eltartóztassa; az útasok szabadon bejárhatták a földet, s meghivattak, hogy azt új hazájokül fogadják; a közlekedés az eszmék színvonalát is mins egyenlőbbé tette az európai meg az amerikai társadalom közt. S a hosszú harc és végleges győzelem nemcsak a fehér kreolokat győzte meg arról, hogy ők szintoly érdemesek a szabadságra,

mint az európaiak; hanem az addig reménytelen rabszolgaságban tartott alsóbb osztályok előtt is szebb jövő s sugara tűnt fel. A vegyes-vérűek, kik a fehérek oldalán szintoly vitézül harcoltak, mint ezek, épen ezáltal polgárjogot nyertek: a feketék rabszolgasága enyhült, később egymásután eltörültetett az egyes köztársaságokban; a művelt vagy csak meg is szelidített indiánok (m a n s ó k) ugyanazon alkotmányban, ugyanazon jogokban részesültek, mint a régi spanyol hódítók keveretlen ivadékai. A három külön emberi fajta, fehérek, feketék, vörös-bőrűek testvérisültek, s az emberi nem egyenlő végzetét hirdették a világnak.

A kolumbiai államok győzelme után méltán lehetett várni, hogy a hol már annyi kitünő hadfi keletkezett, ott költők, szónokok, művészek is fognak keletkezni, annyival inkább, hogy e népekben több rendbeli fajta sajátosságai és tehetségei egyesültek. De háromszázados elnyomás hatásait nem lehet oly hamar megszüntetni: a nép tömegében erősen fészkelte még a tudatlanság, vak-hit és sülyedség, az előkelőbb kreolok pedig a régi spanyol urak gögjét, pompázását és renyhességét akarták utánozni. A fajta keveredése s az afrikai rabszolgák fokozatos fölszabadtatása bizonyos állandó forrongásban tartotta a társadalmat, s a húszévi harcban megkeményült szívek nem egykönnyen hajoltak a béke szelid foglalkozásaihoz. Aztán a nagy területeken elszórt lakosok sokkal távolabb is estek egymástól, hogysem valahol tömören összeállhattak s bármelyik köztársaságban is igazi nemzeti egyéniségekké alakulhattak volna. Mindezen körülményeket számba kell vennünk, ha a spanyol-amerikai irodalomról méltányosan akarunk itélni.

A XVIII-dik század folyamában Mexiko és Peru verselői, a jezsuiták és ferencziek növendékei, azon kis-számu klasszikus műveket utánozták, melyek nem voltak eltiltva. S vajjon a függetlenségi háboru után tehettek-e Dél-Amerika írói egyebet, mint, hogy ismét utánoztak? Az előttök sokáig rejtve volt Európa most egyszerre egész fényében tárult eléjük: eszméink, találmányaink, különféle elméleteink, minden elbájolta, elvakította őket, még vétkeink s hadi ál dicsőségünk is.

Lelki szomjukat különösen Franciaország irodalmából igyekeztek oltani; mert habár nyelvök egy volt a spanyolokéval, de ezekre, mint elnyomóikra, haragudtak, s igen keveset is közleked-

tek velök; aztán a spanyol irodalom egyfelől csekélyebb, másfelől pedig ismeretesebb volt előtök Európa többi irodalmánál, s így nem vonzotta őket az újdonság ingerével. Európából többnyire a francia könyveket kapkodták, s a francia remek írók még mai napig is minden kolumbiai könyvtár legnagyobb s legbecsültebb részét teszik.

Mámoruk első idejében, természetes tehát, hogy a kolumbiai költők jobbadán csak a francziákat viszhangozták, s Páris irodalmi élete lett az ő iránytűjük. Csakhogy a közlekedés lassúsága az Atlanti tengeren későcskén esapta feléjük az irodalmi áramlás hullámaait, s midőn Franciaországban már a romantikusok uralkodtak, Granada függetlenségének egyik megalapítója Madrid, még a Delille-féle „Természet három országát“ fordította. Kolumbia költői továbbá, ujoncz létökre, nem voltak képesek némi bírálattal válogatni a mintákul tekintett művek, sem a különféle irányok között, s a világfájdalmas költészet, mely Franciaországban csakhamar lejárt a magát, ott még most is annyira járja, hogy egy derék költő Lozano, csak újabban is két kötet efféle verset bocsátott közre: t. i. „Szenvedés óráit,“ és „Ujabb szenvedés óráit.“

A francziák utánzása Kolumbiában gyakran furcsa tüneményeket szült. Mert utánoztak olyast is, a minek Dél-Amerikában, a merőben különböző viszonyoknál fogva, semmi értelme sem volt. Így például ők, a kik csak alig bontakoztak ki a középkorias elnyomatás nyügeiből, akárhányszor a „régijó idők“-et dicsőítik, mint valami francia legitimista. És ugyanők, ezen republikánusok, kik spanyol zsarnokaikat elkergették, s csak a szabadságnak akarnak élni, versenyezve magasztalják a szent-ilonai száműzöttet, s átkozzák az áruló Angliát.

A francia költők közül legnagyobb s legtartósabb hatást a spanyol-amerikai irodalomra Hugo Viktor gyakorolt, s különösen népszerűekké lettek „Orientale“-jai, melyek számtalan fordításban és utánzatban terjedtek el. E költemények magokra az amerikaiakra nézve is mintegy Amerika kinyilatkoztatása voltak; hősies jellemök egészen egy fiatal és harczos nép kedvére való, aztán némileg képzeleti és eszményi természetet festenek, mely épen úgy rá illik az új-világra, mint Egyiptomra vagy Törökországra. Vajjon a buenos-ayresi p a m p á k (puszták) félvad lo-

vaslegényei nem egytestvérek-e a nomád arabsokkal? Ennyi találkozási pontnál fogva aztán az utánzat gyakran úgy összefoly a költői lélek eredeti szüleményeivel, hogy a kettőt alig lehet egymástól megkülönböztetni, minek példáját főleg Mitre Bertalan költeményeiben látjuk, a ki régebben, részint katonául, részint száműzöttül, a laplatai nomádok között élte napjait, végül pedig az argentin szövetség elnöke lett.

Még ma is találkoznak jeles kolumbiai költők, kiket rendkívüli elsajátító tehetségök az ó-világ érzelmeinek és eszméinek viszhangaivá tesz. Mindamellett a spanyol köztársaságok irodalmáról, egészben véve, mondhatjuk, hogy az néhány év óta már különálló irodalom, melynek az emberiség történetében saját szerepe van, s helyét semmi más irodalom sem pótolhatja. Buenos-Ayres egyik legismeretesb költője és műbírája, Guttierrez János, némi haraggal kiált föl: „Némelyek még most is azt mondják, hogy Amerikának nincs külön költészete. De valahára mégis kénytelenek lesznek elismerni irodalmi függetlenségünket, a mint hogy elismerték politikai függetlenségünket; egyik sem kérdés, mindakettő tény. Költőink amerikai indulatu szívvel érzik a haza történetét s az amerikai természetet.“ És csakugyan, ha minden igazán eredeti költészetnek az a láttatja, hogy az embereket és tárgyakat eszményi világba emeli; de azért nem lesz hűtlen a valósághoz; ha a történet eseményeit, a környező társadalmat s magát a természetet egyfelől szabatosan vissza kell tükröznie, másfelől pedig a szép érzelmével megdicősítnie: úgy a spanyol Amerika írói már megkezdték munkájokat.

S nem csak azt mondhatni, hogy a spanyol-amerikai irodalom van, hanem azt is, hogy mindenik köztársaságnak megvan a maga külön nemzeti irodalma. A gyarmati kormány egyenlő nyomása alatt a vidékek és fajták sokfélesége mellett is, valamennyi tartományban merő egyformaság honolt; de a függetlenség óta a népségek fölocsúdtak gépies életökből, s külön természetükhöz és történetükhöz képest kezdtek fejlődni. Mindenik nemzet a maga útját követte, külön intézmények s iparágak által vált ki, saját irodalmat szült. De viszont áll az is, hogy napról napra inkább átlátják, mennyire közösek érdekeik, mennyire szükséges véget vetniök viszálkodásaiknak, s mind erősebben egyesülniök. Sőt ez egyesülés szükségét annál erősebben érzik, minél erőteljesebben

fejlődnek ki külön-külön utjaikon; az egyesülés vágya erejük nöttevel nő. S ez egyesülés, melyet már Bolivar ézelkép tüzött ki a spanyol-amerikai köztársaságoknak, ha tetteleg nem is, de az írók műveiben már végre van hajtvva, az írókéban, kiknek föladata előljárni a népek előtt, s utjokat egyengetni. A spanyol-amerikaiak éjszakon és délen egy baza gyermekeinek vallják magokat; közös kincstül igénylik a történeteikben fölmerült nagy neveket; és mindnyájan tudják, vagy legalább sejtik, hogy kis hazáik majdan egyetlen nagy köztársaságot fognak alkotni.

Lássuk most röviden a külön-külön irodalmak sajátosságos vonásait.

Minden országnak meg kell lenni a maga Athénjének. Az angol-szász Amerika a magáét Bostonban tiszteli; a kolumbiai száraz többel dicsekszik, s ezek között a két legfőbb Buenos-Ayres délen, Bogota éjszakon. Nagy az ellentét e két irodalmi főváros között, melyek — a függetlenségi háboru alatt — Caracassal együtt, a kolumbiai szabadság központjai is voltak. Az argentin köztársaság fővárosa ezer meg ezer európai lakost számlál, s hajói által folytonosan közlekedik az ó-világgal. Oly folyó partján, melyet másutt tengernek mondanának, egyszersmind a vad ménestü végtelen pusztá (pampa) határpontja, s Buenos-Ayresben minden országbeli hajósok és az örökké nyeregben ülő vándor gaucho k (csikósok) találkoznak. Ugyanott dühöngött még csak nemrégiben a borzasztó belháború, az utczákat és mezőket vérrel borítva. Mindezen körülmények, a külső természet, a népség eredete, a társadalom egész állapota döntőleg befolytak az argentinek dús irodalmára. A mi ebben nem utánzat, hanem igazán eredeti, az előadás fesztelensége s lelkessége, a gondolat őszintesége által tűnik ki. Lantos költészetöket főleg a harzi hév s a mozgás szenvedélye látszik ihletni, csak úgy szomjazzák a küzdelmet, a tért; de gyakran csupa bánatot is zengenek, mert hiszen Rosas zsarnoksága különösen azokra nehezült, a kik gondolkodni és irni bátorkodtak. Mitre, Echeverria, Ascasubi, Marmol hosszú tengeri vagy pusztai utazásokat, a gaucho féktelen száguldásait éneklük; de a pártoskodás szomorú történetét, a börtönök borzalmait, a csatatér véres drámáit is elbeszélük.

A banda orientalban vagy Uruguay köztársaságában Gomez, Figueroa, Hidalgo, Magarino, Cervantes költeményeiben

szintén megvannak e kalandos merészség s fájdalmas andalgás jellemvonásai. Montevideo maga is hasonlít vetélytársához, Buenos-Ayreshez, melylyel a Laplata roppant izzasztóján keresztül közlekedik. Ő is nagy síkok határán van, ő is gauchók, kívándorolt baszkok s minden országbeli kereskedők találkozó helye, ő is átélte a katonai zsarnokságot, s az ostromok és forradalmak minden csapásait.

Bogota, „az új-granadai Athéne,“ Buenos-Ayresnek tökéletes ellentéte. Mind külső természete, mind társadalmi viszonyai merőben mások, minélfogva Kolumbia ezen részének irodalma is határozottan különbözik amazétól. Bogota messze van a tengertől, s az ellenséges csoportok néha végkép elválasztják a művelt világtól, úgy hogy alig találni fővárost, mely oly annyira csak önmagára szorul. Lakosai számát nem öregbitik európai kívándorlók, kereskedelmi bevétele csekély, s jóformán csak eszmecsere útján tarthatja fen összeköttetését az ó-világgal. Szerencsére vidéke mintegy az egész földet tükrözteti páratlan öszhangban. Gyönyörűen fekszik, s oly magas domsíkon, mint a mi havasaink csúcsai. Onnan egy pillanatra belátni a hó-fedte és füstölgő tűzhányókat, az egymás fölé emelkedő növényzetű hegyláncokat, a szűz erdőségeket s a lapályok fölött úszó föllegeket. Az új-granadai írók, Arboleda, Caro, Madiedo, Vargas Tejada műveiből e nagyszerű természet sugárzik. Akár böleselők, akár költők, gondolatjaik tülemelkednek az örökös viszályokon, melyek hazájokat háborgatják; szavuk erős és mérsékelt, dalaikat epikai fuvalom lengi át.

Chili nagy városai, miként Buenos Ayres, folytonos kereskedelmi közlekedésben vannak mind az ó-világgal, mind Éjszaka-Amerikával. Chili népe valamennyi kolumbiai nép közt leginkább hasonlít az európaiakhoz. Ott a spanyol eredeti fehérek fajtájába csak alig vegyült némi indián és áfrikai vér; a még eléggé arisztokrata erkölcsök és intézmények némileg az angolokhoz hasonlítanak; s az egész nemzet nagy buzgósággal halad az anyagi javítások terén. Chili éghajlata és terményei szintén a középső Európára emlékeztetnek. Nem csoda tehát, hogy Chili irodalma egészen magától, utánzó erőlködés nélkül, a spanyol, francia, angol irodalom formájába öltözik. Chili különben, bár költői között oly jelesek

vannak, mint Matta, Blest Ganá, Lillo, Sanfuentes, különösen tudósai, nemzetgazdái, pénzügyi emberei által tűnik ki.

Chilinek a spanyol-amerikai köztársaságok közt legszembeötlőbb ellentéte Venezuela, melyet lantos költőinek sokasága tesz híressé. Ez ellentét igen természetes. Venezuela nem oly kereskedő, mint Chili, s fájdalom! a forradalmak is sokkal gyakrabban bolygatták, de a helyett van szép éghajlata, van tengere, vannak gyönyörű völgyei, magas fensíkjai, és ott van végtelen llanoi (pusztái) költészete. Aztán lakosai nagy részben színesek, s Venezuela tán épen a mindenben oly heves, ezen oly könnyen meg- és fölindítható fajnak köszöni legjobb költőit. Spanyol származású írói közül ketten az anya-lion irodalmi dicsőségét mozdították elő: Baralt és Toro Firmin.

Mexiko és Peru, mely két állam mind régi története párhuzamos fejlődésénél, mind a hódítás után közös végzetnél fogva egymásra emlékeztet, irodalmában is nagyon hasonlít egymáshoz. A bányák vonzereje s a kereskedésnek innen származó koczkáztató természete okozta, hogy ott a társadalom eleitől fogva sokkal vegyesebb volt, mint Amerika bármely más részében. A szerencse hirtelen változásai ott gyakoriabbak, mint másutt; a jellegpek számosabbak; a külön külön miveltségi fokra emelkedett indián törzsek három század óta folyvást közvetlen érintkezésben a fehérekkel. Azonfelül Limában és Mexikóban, Spanyolország gyarmati hatalmának az új-világban egykori fő központjain, még ma is észrevenni az udvarok szeles és gúnyolódó szellemének nyomait. Az erkölcsiség valószínűleg csekélyebb, mint Kolumbia többi részében, de a figyelő tehetség alkalmasint élesebb. A perui s mexikói szerzők könnyed dolgokat tudnak írni, kellemesen beszélnek el a mindennapi élet jeleneteit, s ügyesen tüntetik elő a nevetségést. Feljebb haladva, többen a vígjátékban és színműben is megkísérették erejüket.

Kolumbia többi köztársaságának, Guatemalának, Ecuadornak, Boliviának, Paraguaynak szintén megvan külön-külön irodalma; de részint nagyobb elszigeteltségök, részint a tudatlanság miatt, melyben a vakbuzgó papok a népséget tartják, irodalmi fényök csekélyebb, mint testvéreiké, s íróik kevésbé ismeretesek.

Ugyanaz áll Kuba szigetéről is. Az „Antillák gyöngye“

ugyan még Spanyolországhoz tartozik, s intézményeinél, különösen a feketék rabszolgaságánál fogva teljesen különbözik a spanyol-amerikai köztársaságoktól, de irodalma mégis inkább csatlakozik az új-világ, mint az anya-ország irodalmához. A kubai költők ugyanis nem énekelhetik meg se hazájok régi történetét, se urakból és rabszolgákból álló társadalmakat; ki kell menekülniök e gonosz körből, s a szabadság érzetében s jövődöbéli függetlenségök reményében keresniök ihletőket, vagy pedig, ha a forradalmi költészettől visszariadnak, csak azt tehetik, hogy az Antillák csudaszerű természetét magasztalják, a mely csöndjében oly lágy s viharában oly dühös. Herondia, a spanyol gyarmat legkitünőbb fia, műveiben a kubai költészet ezen kettős bélyegét mutatja föl. Szabadság-szeretete miatt száműzetvén, kora halálaig csak hazája fölshabeditását s természeti szépségének nagyszerűségét zengette ritka erejű versekben. Hős lélek volt, s nem csupa költői hetvenkedés, midőn a Niagarát így szólítja meg: „Hadd nézzelek, méltó vagyok téged látni!“ Ódáját „a viharhoz“ minden amerikai könyv nélkül tudja.

Az érzés, melyen a kolumbiai költészet igazi eredetisége főképen alapul — mint nálunk magyaroknál — a hazafi lelkesedés. Oly társadalmakban, melyek rendesen fejlődnek, a költők és művészek egészen csak a szép tiszteletének szentelhetik magokat; de a fiatal spanyol-amerikai köztársaságokban, melyek még nem biztosították teljesen szabadságukat, az észben kitérők, akarva, nem akarva mind bele vegyülnek a pártok küzdelmeibe. Az egyik bíró, vagy államtanácsos, vagy képviselő; a másik harciba megy, s ha győz, tábornok lesz, ha legyőzik, kóbor csapat vezére; még mások diplomata, követek, köztársaság elnökei lesznek. Sokan, elgázolva a szerencse kerekétől, nyomorultán végzik életüket; de bármi sors érje is őket, először mindnyájan polgárok, s csak azután költők. Műveikben nagyobb-kisebb mértékben mindig a honszeretet, a harci hév, a szabadság mámore tükröződik. Lozano félbehagyja méla alagyait s a „Haza dalait“ hangoztatja; Marmol pedig, a család és szerelem gyöngéd dalosa, szörnyű átkokat szór a véres gaucho, Rosas ellen, ki oly sokáig hatalmaskodott az argentin köztársaság fölött.

Természetes, hogy a költőknek, kik így részt vesznek Kolumbia küzdelmeiben, többet kell szenvedniök, mint egyéb kiz-

dőknek, mert már csak eszöknél fogva is félelmesebbek a katonai zsarnokok és ellenségeik előtt. Azt lehet mondani, hogy Dél-Amerika ötven éves belháborúinak története egyszersmind martyrologiája. Placido, a kubai mulatt sorsa, kit 1844-ben meglöttek, igen megindította Európa irodalmi köreit, és a részvét csakhamar az új-világ legnagyobb költői s legnagyobb emberei közé sorolta őt. De hányan veszték el így, erőszakos halállal, mind tehetség, mind jellem tekintetében nagyobbak, a kikről a hír meg nem emlékezett! Hányan szenvedtek hosszú éveken át a börtönben vagy száműzetésben, a kiknek műveit csak szülőföldjük ismeri!

Marmolt hűsz éves korában Rosas fogságra vetteti; Echeverriát száműzik Laplatából, s idegen földön hal meg; Varelát háza küszöbén szúrják le; Ascasubi a hóhér feledékenységének köszöni, hogy ki nem végzik, s úgy menti meg életét, hogy börtöne falait mászsza meg; Lillo maga száműzi magát Chiliből, nehogy föbe lőjék; Blest Ganát halálra ítélik, s ez ítéletet nagynehezen tíz-évi száműzetésre változtatják; Corpanchot, Mexiko üldözöttjét, hajóstul elégetik.

Arboleda Gyula, Kolumbiának egyik legkitünőbb embere s aligha nem legnevezetesebb költője, megható példájaul szolgálhat azon viszontagságoknak, melyek a költőt ily háborgó társadalmakban érik. A függetlenségi harcban valamennyi rokona kivétel nélkül részt vett, s a legtöbbben odaveszték. Apja, láza ellenére is végre akarván hajtani egy Bolíviától vett megbízást, betegsége rohamát mirennyel hitte megelőzhetni, s a mérég megölte. Két nagybátyját, a tudós Caldast és Pombo Mihályt, Bogota piacán végezték ki; unokatestvére, Ulloa, hasonló sorsban részesült; más rokonai csatában estek el; egyik nagynénje éhhal vesztette el magát, csakhogy a spanyolok kezébe ne kerüljön. Mindezen tényeket a hős-lelkű anya beszélte el az ifju Arboledának, s képzelhetni, hogy később mennyire kifejtették szívében a szabadság forró szerelmét, mely egész működésének rugója lön. Fiatalon lépett a politikai pályára, s több külkormányal járt oly küldetésekben, melyeknek sikerétől függ a béke vagy háboru; aztán utazgatott; aztán hazatérvén, gazdaságra adta magát. De csakhamar képviselőnek választják, s ékesszólásával elragadja a bogotaiakat. Forradalom üt ki, fogságba kerül, a honnan alig szabadul ki, már saját lakában ostrom alá veszik. Elmenekül,

hadereg élén visszatér, de legyőzik, s halálra ítélik. Ekkor fordul a koczka, s diadalmasan tér vissza a hazába, melyet nyomorult szökevényül hagyott el. A kongressust szétkergetik, Arboleda sereg élén áll, győz, és a senatus elnökévé nevezik ki. De a belháború ismét kiüt, s Arboledának egyik fő ellensége saját rokona, Mosquera. A harc változó szerencsével foly, míg végre 1862. nov. 12-én Arboledát a berruecosi szorosban megölik, közel azon helyhez, hol Suere, az ayacuchoi győztes, lelte halálát, elárulva saját bajtársai által, mint Arboleda.

A nyugalom időközéiben, melyek az államügyek, utazások, forradalmak, belháborúk s egy kalandos élet mindennemű viszonyosságai között számára fenmaradtak, Arboleda ráért hosszú emlékiratokat fogalmazni és számos költeményeket szerezni. Művei nagyobb részét a szenvedélyekkel együtt, melyek előidéztek, el fogják felejteni; de vannak maradandók is. Ezek közt első helyen említendők „Oyoni Gonzalo“ befejezetlen énekei, melyekben hármias emléket akart állítani Popayan (szülővárosa), az új-granadai köztársaság, s az egész amerikai szárazföld dicsőségének. E nevezetes mű tetemes részét, száműzetése ideje alatt, politikai ellenei elkoboztatták, és semmivé tétették. Caicedo erre vonatkozólag a következő megható adomát beszéli. Kérdezék a száműzötttől, hány gyermeke van: „Nyolcz volt, felele; az elsőszülöttet a cauceai kormányzó ölte meg; az utolsó előttit a számkivetés; remélem, bujdosásom nem foszt meg a többitől.“ S elfordult,—sirni. Elsőszülött gyermeke, kit ekkép siratott, költeménye „Oyoni Gonzalo“ volt. Huszonkét énekéből csak tizenegy van meg, s csak kettő jelent meg nyomtatásban.

Arboleda szerényen legendának nevezi, de valóságos epopea az, mind fölkarolt tárgyánál, mind a szerző tárgyalásánál fogva. Midőn az elbeszélés kezdődik, Dél-Amerika már egészen föl van fedezve: Almagro, Valdivia, Benalcazar végrehajtották hódításaikat; Cabral elfoglalta a brazíliai oldalt; Orellana végig haladt az Amazon folyó mentiben; Magellan a patagoni fok alatt az Atlanti tengert összekötötte a Déli tengerrel. A spanyolok már ismerik az új-világ roppant terjedelmét, népeit, s kezdik meríteni kifogyhatlan gazdagságait, nem kételkedve, hogy rövid időn felfedőzik a rejtélyes Eldorádot, s megfürölvén az ifjító forrásban, halhatlanokká lesznek. Vajjon e roppant birodalom, e

földi paradicsom továbbra is a spanyol királyé legyen-e, a ki szégyen, túl a tengeren, egy európai félszigetecskén rejtezik? Már Pizarro is ki akarta vinni a függetlenséget, de bátorsága cserben hagyta, s mint áruló bűnhődött. Czimboráinak egyike, Oyon Alvaro, Popayanba, a granadai Andések egyik fensikjára menekülve, új fölkelést szervez. Titkosan szövetkezik mindazon spanyolokkal, kiknek a dicsőség s szerencse hátat fordított, szövetkezik a hegysek vad indiánjaival, szövetkezik Walter angol kalózzal. Ez utóbbinak a tenger uralmát igéri, de a földet magának tartja fen; fejére fogja tenni az inkák koronáját, hozzá csatolva mindazon országokat, melyeket a spanyolok fegyvere meghódított. Ime Alvaro tervei, melyek tán sikerülnének is, ha saját testvére, Gonzalo, a rend és törvényes fejedelem védjéül nem lépne föl.

Arboleda, mint a conservatív párt feje Új-Granadában, teljesen hü volt a maga szerepéhez, midőn hona történeteiből ezt az eseményt választotta ki legendája tárgyául. Maga is az első gyarmatosoktól származva, a jó ügyet azon spanyol győztesek részén láthatta, kik az indiánok földét pusztították, hogy meghódítsák, s költeménye legelső verseit intézhette a hit muzsájához, sőt egy egész éneket is szentelhetett neki, melyben hittani magyarázatokba bocsátkozik; de mihelyt eszünkbe jut, mily borzasztóságokat követtek el az új-világban ugyanczen hitnek magyarázóit, habozunk a szerzőt követni, s rokonszenveiben osztozni. Mert érdeklődhetünk-e azon spanyol birodalom iránt, melynek egyedüli törvényessége az indiánok kiirtásán vagy elnyomásán alapult, s melynek fenállását nem biztosította semmi, csak az engesztelhetlen zsarnokság folytatása? Aggódva kérdezzük, ki itt az igazi hős: a sötét Alvaro-e, ki a legyőzött indiánokat akarja fölkelteni? vagy a nyájas Gonzalo, ki a spanyol győztesek vitézének csap föl? Ime, a költemény nagy fogyatkozása. Szerencsére egy harmadik személy magára vonja az érdeket, mely már-már megoszlanék az elenséges két testvér között. Ez a harmadik személy pedig nem más, mint Amerika: ennek gondolata lelkesíti Arboledát, midőn az andesi tájakat, az indián népségeket, a kreolok keletkező társadalmát rajzolja; ő hozzá intézi legérzékenyebb szavait; az ő számára gondolja ki a legnagyobbjait. S e mélyen átértett művet nem undokítja semmi nagyítás; a versek hangzatosak

és tiszták; a képek egyszerűek; az indulat élénk s mérséklett egyaránt; a kifejezés szintoly nemes és biztos, mint a gondolat.

Arboleda szerelmét az amerikai nagy haza iránt, a forró hitet, mely lelkesíti, Kolumbiának, mint már említettük, minden írójában megtaláljuk, legyen az nemzetgazda, színi szerző, vagy költő. A csapások, melyek a különféle köztársaságokra súlyosodnak, koránsem verik le vagy ejtik őket kétségbe; tülemkednek a jelen szomorú valóságán, s dicső jövőről álmodnak, s tán éppen azok reménykednek leginkább, a kik legtöbbet szenvednek. A foglyok, száműzöttek, halálra ítélték csak hazájok nagyságát zengik. És saját hazájok nagysága mellett bizonyos kicsinyléssel emlékeznek Európáról, s a jövőt, melylyel az új-világot biztatják, az ő világtól meg szeretik tagadni.

A kolumbiai írók főhibája bizonyos könnyelműség s felületesség. A kolumbiaiak eleven észszel levén megáldva, mi a fajták kevesedésének s az éghajlat hatásának tulajdonítható, meglepő gyorsasággal tanulnak. Saját történetökön és irodalmokon kívül az idegen történelmeket és irodalmakat is ismerik. Ott mindenkinek, a ki nevelésénél fogva csak valameunyre tülemkedik a középszerűsége, kell tudnia Európa főbb nyelveit. Az ő-világot mozgató politikai s társadalmi kérdések Amerikában is heves viták tárgyai; az Atlanti oceánon innen nem keletkezhetik eszme, melyet tulnan azonnal föl ne kapnának. De éppen ez a gyors fölfogás az ő nagy veszélyök. Hamar megértvén mindent, nem igen szoktak a dolog mélyire hatni, s szép tehetségök mellett is többnyire is felületesek maradnak, és erejüket napi becsü munkák sokaságában forgácsolják el, nemhogy valami maradandó műben öszpontosítanak.

Bolívar példáját kell követniök. Ha egy eszmének szentelik magokat, ha törekvéseiket állhatatosan egy cél felé irányozzák; ha e mellett okodnak az utánzástól, s mivel Európa népeit ügyis vénhedteknek nézik, önmagokból ügyekeznek meríteni: bizonyára nagy dolgokat fognak mivelni.

G. Á.

ADALÉK
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR
ÉLETIRATÁHOZ.

I.

1824. végével Csománkat Sabathban Britt-India legészakibb városai egyikében találjuk, hol ismeretlen idegen létére a kormányi hivatalnokok figyelmét magára vonta, a mint Kennedy százados politikai tisztviselőhöz és helybeli parancsnokhoz irt következő levele meg fogja magyarázni. E levél (1825 év január 19-ről kelt) annál fogva is érdekes, mivel Csoma saját tollából birjuk érdekes élete egyik részének leírását.

„Sir! Kegyes engedelmével — úgymond Körösi Csoma — szerencsém van tudtára adni önnek, hogy vettem közleményét, a kormány titkára válaszáat ön levelére, Calcuttából 1824. dec. 24-ről, s mivel a kormány parancsa folytán megkivántatik tőlem, hogy írásban adjam multamnak teljes és érthető leírását s kilátásaimat és tervezeteimet a jövőre, és hogy mennyi ideig lenne kívánságom utazni és kutatásaimat folytatni: a következőket vagyok bátor India főkormányzója tudomása végett tiszteletteljesen előterjeszteni:“

„Születésemre a székely nemzethez, a magyaroknak azon ágához tartozom, mely a kereszttyén időszak IV-ik századában az ősi Dáciiában Erdély nagyfejedelemségben telepedett le, s mely ő felségét az osztrák császárt ismeri el uralkodójának.“

„Philosophiai és hittani tanulmányaimat a nagy-enyedi Bethlen-féle collegiumban végezvén, 1815. augusztustól 1818. év szeptemberig Németországban mulattam, s ő felsege a császár engedelmével, a göttingeni egyetemen Hannoverben több előadásokat hallgattam — 1816. april 11-től 1818. év július végéig, — s a hannoveri kormányhoz benyújtott folyamodásom folytán, egy egész évig valék szerencsés, a libera mensa regiában részesülni.“

„Mivel Erdélyben szláv nyelv nem létezik, és azon ország tanuljtjai szabály szerint a tót nyelvet nem értik, noha szükséges lenne a végett, hogy a régi magyarok történetéről írt szláv szerzők munkáit felhasználhassák, miután több régi és élő nyelvvel már ösmerős valék, óhajtottam megtanulni a szlávot is. Annakokáért, Németországból visszatértem után Temesvárra mentem, a hol 1819. év. február 10-től nov. 1-ig azon nyelvvel foglalkoztam, s beütaztam Zágrábot is, hogy a különféle beszéd-módokkal megismerkedjem.

„A liberalis tanulmányok között a nyelvtan és történettan s a földrajz voltak kedvencz foglalkozásaim-, s habár hittani nevelésem hazámban egy tiszteletteljes hivatásra képezett, a főnnebb említett tanulmányok iránti vonzalmaim arra határoztak el, hogy terjedelmesebb tért keressek azoknak művelése végett. Szüleim elhaltak- s egyetlen fítestvérem nem volt segedemre szorulva, feltettem tehát magamban, hogy elhagyván hazámat, kelet felé megyek, s a mint lehetend, élelmi módot szerevezve, egész életemet oly kutatásokra szentelem, melyek egykor az európai tudós világnak általában s különösen saját históriánk némely homályos factumainak felvilágosítására szolgálandnak. Ilyen célra azonban császári útlevelet kapni nem remélheték, nem is folyamodtam tehát érette. Nagy-Enyeden egy magyar útlevelet vevék, bizonyos dolgok ürügye alatt Bukarestbe Oláhországba menni, ez oklevelet aláírtam a brassói főparancsnokkal, s november végével a határt átlépve Oláhországba értem. A midőn Bukarestbe érkeztem, tervem volt, hogy a török nyelvvel, melyben némileg jártasságot szereveztem, Konstantinápolyig utazzam, de mivel további kiképezésemre ott kilátás nem volt, s módom sem vala egyenesen oda útazni, 1820. év 1-ső napján Bukarestet elhagyám, s január 3-án Rustsuknál a Duna jobb partjára érve, bolgár kereskedőkkel indultam útnak, kik Macedoniából gyapotot hozva, lovaikkal üre-

sen tértek hazájok felé. Nyolcz napi sebes útazás következtében Bulgária fővárosába, Sophiába értünk, a honnan egy más bolgár csapattal 5 nap alatt Philippopolisba, Rumániába érkezém. Innen Bizáncz felé, Adrinápolynak mentem volna, de az ott dú höngő pestis kénytetett az Archipelagus partjain levő Enosba utazni. E helyet febr. 7-kén elhagyván, s Chios és Rhodos szigetek mellett egy görög hajóban elvitorlázván, február végével Alexandriába Egyiptomba értem.“

Csománknak szándoka volt egyideig itt vagy Cairóban mulatni a végett, hogy az arab nyelvben — melylyel Európában már megismerkedett — magát némileg tökéletesítse, de a pestis kiittvén, tervével felhagyott, s egy syriai hajón Larnicaba Cyprus szigetére, aztán a syriai tengerparton fekvő Seidon Beirutba, s onnan ismét egy más vitorlással Tripolisba és Latakiába utazott, — innen pedig gyalog Syria belsejébe Aleppóba érkezett april 13 án. E várost május 17 én hagyta el, s több karavánnal gyalog, egyszerű ázsiai öltönyben Orfa, Mardin és Mossul városokat elhagyva, egy csónakon a Tigris folyón július 22-én Bagdadot érte el. E városból augusztusban egy latin levelet irt Mr. Rich angol consulhoz, a ki épen ekkor 8 napi távolságnyra Kurdistanban volt — tudósítá őt megérkeztéről és czéljairól, s esedezett pártfogásaért. Titoknoka Mr. Bellino ruházattal látta el Csomát, pénzsegélyt nyújtott barátja a magyar születésű Szvoboda által kihez, t. i. Szvobodához ajánló leveleket hozott Aleppóból, s a kinél Csoma egy ideig lakott is. Bagdadot sept. 4-én hagyta el, s európai ruhában és lóháton egy karavánnal Kermanshah s Hamadan városokon keresztül okt. 14-én Persia jelenlegi fővárosába Teheránba érkezett meg. Kermanshahban a persa király Futel Ally Shah legidősb fiának Mahmud Aly Mirzának szolgálatában több európai katonai tiszt volt.

Teheranba érkeztekor Csoma egy európaira se talált, de az angol követség házánál egy persa születésű szolga szívesen fogadta, szállást adott neki, s egyet mást szerzett számára. Nov. 8 án (1820) Mr. Henry Willock az angol követ Taurisból visszatért a fővárosba, s Csoma angol nyelven írott levelet intézett hozzá, leírván helyzetét, s megismertetvén körülményeivel és tervezeteivel, egyszersmind kikérve segélyét. E tárgyról így ír dicső honfitársunk: „Én végtelenül le vagyok kötelezve Willock uraknak (Henry

és George) szíves fogadásukért, s elutazásomkor tapasztalt nagylelkűségökért, s bátor vagyok önt (Kennedy századost) hozzájuk utasítani tudakozódás végett. Ez urak kegyességének kell köszönöm, hogy a persa fővárosban négy hónapig mulathattam, mialatt az angol nyelvben némi előmenetelt tevék, s átolvastam több érdekes dolgot az életemre vonatkozólag, megvizsgáltam számos régi ezüst pénzt a parthus dynastia idejéből.“

Teheránt elhagyva Csománk persa ruhába öltözködött, s jóltevőinél hagyá összes papirjait és könyveit, a többek között, güttingai bizonyítványait, erdélyi útlevelét, s bizonyítványát a szláv nyelvben tett előhaladásáról; ezen felül Willock uraknak egy magyarul irt levelet adott Kovács József nagy-enyedi tanárhoz czimezve, azzal a kérelemmel, hogy ha Bokhara felé teendő útjában meg találna halni, küldjék el azt a levelet hazájába.

1821. márczius 1-jén vett bucsút zarándokunk „nemes jóltevőtől“ s april 18-án érkezett Meshedba Kborassán tartományban. Az orosz és persa hatalmak ez időben háborút viseltek, s ez okból okt. 20-ka előtt nem sikerült útját folytathatni. Nov. 18-án azonban szerencsésen Bokharába ért, hol a telet tölteni szándoka volt. De az a hír, hogy egy hatalmas orosz haderő a város felé tart, öt napi ott tartózkodás után Bokharát elhagyni kényszeríté, s egy karavánhoz csatlakozva, Balk, Khoulm, Bamian városokon keresztül 1822. január 6-án Kabulba érkezett. Az itt mulatás azonban nem volt czélja utazónknak; s arról is értesülvén, hogy Mohamed Azim Khan herczeggel Kabul és Peshavar közt két európai tiszt van, s kedvező alkalom adódván biztos tovább utazásra, egy karavánhoz csatlakozott, és jan. 19-én elhagyá Kabult. Január 26-án Dekka városában két francziára talált (nevök Allard és Ventura *) s társaságukban Lahórba utazott, mivel az időszak nem volt kedvező arra, hogy az északnyugatra fekvő Kashmirba menjen, vagy Tibetnek hóval fedett hegysoraín át utazzék. Márczius 11-én Lahórba érkeztek utazónk, 23-án Csoma Kashmir felé indult, a mely helyre, a Jommoo hegyszoroson keresztül utazva, april 14-én megérkezett. Itten hazánkfia májusig időzött, várván a kedvezőbb időszak beálltát, s e hó 19-én négy útitárral elindult, és junius 9-én Lehbe-Ladak fővárosába érkezett; honnan szán-

*) Penjab uralkodója szolgálatában voltak ezek.

doka volt Tibet belsejét meglátogatni, — de az esvén tudtára, hogy Gorkund felé az út sok akadálylyal s életveszélylyel jár keresztyn emberre, — elhatározta, hogy Leh városából 25 napi ott mulatás után Lahórba visszatér. Ez útjában azonban Kashmir határainál kedves meglepetésére Mr. Moorcrofttal találkozott. Az angol tudós s hivatalnok egyedül volt, s Csománk megismertetvén őt kilétével, vele együtt maradtak és utaztak vissza Lehbe, a hova augusztus 26-án szerencsésen megérkeztek. Mr. Trebeck Pilteből visszatért szeptemberben, a midőn Mr. Moorcroft az „Alphabet Tibetan (Gengi)“ nagy kötetét Csoma kezébe adá, melyben tudósunk sok újat és érdekest talált Tibetről s annak literatúrjáról. Szeptember végével Mr. Moorcroft Kashmirba visszaszándékozott, Csománk azonban Trebeck-vel Lehben maradt, ki egy tanult s a tibeti és persa nyelvekben jártas egyént szerzett számára, s így tanulmányaiban előmenetelét illetőleg nem csekély szolgálatot tett neki. Mielőtt Mr. Moorcroft elútagott, Meer Izzut Ullah nevű segéde, persa nyelven és betűkkel irt levelet hozott elő, mely Pétervárott 1820. év január 17-én kelt. Csoma latin nyelvre fordította P unjab uralkodójához Ranjeet Singh-hez szolt a levél, s a fordítást Mr. Moorcroft Calcuttába küldte.

Mr. Trebeck és Csoma rövid idő mulva Kashmirba tértek. Honfitársunk némileg már is birta Tibet nyelvét, melyet azonban oly tökélyre akart vinni, hogy azon nagyérdekű művekbe, melyek minden nagyobb tibeti monostorban található, teljes belátást szerezhessen. E részben terveit közölte Mr. Moorcrofttal, a a ki érett megfontolás után azokat helybenhagyá, megkivántató pénz-segélylyel látta el hazánkfiát, s szabadságot adott neki a Ladak-ba utazásra; azonfelül a Leh-ben lakó fő hivatalnokok- s a zemkai lámának ajánlotta. Így ellátva honfitársunk 1823. május 2-án ismét Kashmirba indult, miután jó barátja Moorcroftnál 5 hónapig és hat napig mulatott.

1823. év június 1-jén utazónk Leh-be Ladak fővárosába érkezett, ajánló-leveleivel és ajándékaival a ministerhez, a ki viszont útlevéllal, ajánlatokkal s mintegy 8 fontnyi theával látta el. Leh-től délnyugati irányban utazva, 9-ik napra Flanglába ért, hol azon év június 20-kától a jövő év (1824.) okt. 22-ig Ladaknak legszélsőbb délnyugati tartományában Zemskar vagy Zangskarban időzött, s egy tudós lámának vezetése alatt tanulta Tibet nyel-

vét. Ez idő alatt alkalma volt beletekinteni ama számos irodalmi kincsekbe, melyek mintegy 320 nagy nyomtatott kötetben vannak lezárva. Ezek az összes tibeti tanultság s vallás alapjai. E kötetek két osztályúak, minden osztály ismét szakaszokkal bir; az egész sanskrit eredetű, s tibetire van fordítva. Ez óriási munkálatok lajstromát Csománk lemásoltatta azon rendben, a mint azok egy nyomtatott indexben a bengali Asiatic Society könyvtárában megvannak. Minden egyes műnek czíme sanskrit s tibeti nyelven van, s végén az író és fordító neve olvasható, s a hely a hol a mű iratott vagy lefordított. Csománk a legterjedelmesebb 154 levélből álló kötetet hat-hat sorral minden lapon, magával hozá; s kétségkívül meg volt iratai között, melyeket Calcuttában találtam 1854-ben.

Ezentül Csomának Zemskárbau mulatása sikertelen leendett, s azért elhagyá a monostort, melyben tizenhat hónál többet töltött annyi türés, nélkülözés és munka között. Az 1824—25-iki telet a lámával Sultanporéban, a hol az utóbbinak rokonai laktak, töltötte, s itt rendezte az összegyűjtött anyagot egy tibet-angol szótárhoz. A lámát ügyei néhány napra visszatartották, s azért ajánlotta Csomának, hogy ne késsék, mivel a tél minden nap közeledett, s a hegyeken keresztül vezető utak hóval telhénének meg; Sultanporéba hazánkfia szerencsésen megérkezett, s onnan Mundeenugur-Sooket-Belaspúron át nov. 26-án Sabathúba érkezett. Barátja a láma azonban elkésett útjával, s itt mulatása után néhány nappal le kelle minden reményről mondania, hogy e telet vele tölthesse, mivel a Himalayakon az utak el voltak zárva előle.

Ha a térképeket előnkbe tesszük, s Bukarestből kiindulva, a vonalat a végpontig figyelemmel kíséjük, gyakran a legzordobb, legveszélyesebb utakon látjuk honfitársunkat vándorolni, s bár mindenütt küzdenie kellett, mégis legyőzte az akadályokat páratlan vas akarattal s egy hatalmas kar vezetése alatt; ez alkalommal azonban Sabathuban fájdalmas hangulatban találjuk őt. Hadd mondja el saját szavával mit érezett akkor, a midőn Kennedy századoshoz irt levelét fogalmazta:

„Britt-Indiába jövetelemkor azon erős hiedelemben valék, hogy barátként fogok fogadtatni, mivel úgy reméltem, hogy nemes szándokom s a tibeti literatura érdekében tett fáradozásaim Mr.

Moorcroft ajánló levelei következtében a kormány előtt tudva vannak. Nagy-Britanniának a világ sok felfedezéséért és találmányaiért hálával tartozik. A keleti literatura Ázsiában még óriási terra incognita, s mivel 4 évi munkálataim alatt egyedül angol nagylelkűségnek köszönhetem előmeneteletem, szerencsésnek tartandom magamat, ha a calcuttai „ázsiai társulatnak“ (Asiatic Society of Bengal) munkáim első kísérleteivel szolgálhatok. Ha a kormány ezt nem helyeselné, arra kérek engedelmet, hogy visszatérhessek Mr. Moorcroft-hoz, a kinek szívessége jelenleg mindenem; vagy a míg pártfogóm bokharai útjából visszatér, a főkormányzó meg fogja tán engedni, hogy önnek védelme alatt itt maradhassak. Bár ide-jövelelem óta szíves fogadtatásba volt szerencsém részesülni, a kormánynak rendelete azonban önnek hivatalos jelentésére reám mélyen hatott, s nem kevésbé zavart meg, attól tartván hogy reményim megghiúsuló félben vannak.“

Csománknak felelme *) azonban nem valósult. Angolul irt eme levelét Kennedy százados a főkormányzónak átküldte, s a legközelebbi közlemény részletesebben tudtunkra adandja, hogyan viselte magát az angol kormány a vándor magyar irányában?

II.

Csománknak 1825. év január 28-án kelt levelére, mely az előbbi fejezet tárgya volt, Calcuttából a főkormányzói válasz márczius 25-én érkezett Sabathuba a hatóságokhoz. Tartalmára vonatkozólag ugyanazon év május 5-én Csoma így ír: „Mivel ő lordsága, a főkormányzó kegyskedett fölmenteni azon gyanutól, mely képzeletem szerint ide-jöveletemkor reám vettetett, és jóvábagyá Tibet nyelve és literatnrája körüli fáradozásaimat, s azon felül pénzsegélylyel is ellátott: az így nyújtott segedelmet legmélyebb tisztelettel és hódolattal elfogadva, a kormányi rendelet értelmében bátor vagyok, a birtokomba levő tibeti munkák tartalmát a következőkben általadni:“

„Hat hónap óta, sajnálatomra, a tibeti nyelvben előhaladást nem tehettem, el levén választva ama tudós lámától, ki Moorcroft ajánlatára tanulmányaimban elősegített. Ily körülmények

*) T. i. az volt róla a közvélemény, hogy orosz kém.

között magamra hagyva, tanácsadó nélkül, ki kétséges esetekben kisegítsen, módomban nem volt az össze szedett anyagot akkép rendezni, a mint szándékoztam. Kezdetben, a mint a tibeti nyelv tanulására adtam magamat, elhatároztam összeszedni mindazt, a mi egy nyelvtan és szótár szerkesztésére s az irodalom általános megismerésére szükséges. Hogy mennyire sikerült szándokom, szabadjon mindenekelőtt rövid vázlatát adni azon anyagoknak, melyekkel máris bírok, s aztán előadni, mennyire haladtam eddig a tibeti tanulmányokban, s mi a szándékom jövőre.“

„Először is megjegyzem, hogy a persa nyelv által tanultam a tibetit, mely képessé tett Ladakba érkeztemkor gondolataimat a lámával közölni, s őt arra birni, hogy szándokom elérésében segítsen. Ő igen szabatosan írja a nagy és kis-tibeti alphabetet, s ismeri nyelvének nemcsak grammatikai szerkezetét, hanem a számtant, szónoklatot, költészetet és a dialecticát. Szaktudománya az orvostan, a csillagászat és a csillagjósolás. Húsz év előtt, hat év alatt beutazta Tibet nagy részét, Tese-lunpót, H' Lassát, Bbutánt és Nepál országokat mivelődése érdekében. Vallásának egész rendszerével ismerős, s a tibeti könyvek tartalma felől általános ismerettel bír; tudja a szokásokat, modort s a finom nyelvet, mint az a főrangúaknál és a szentíratokban találhatik, s végre sokat tud a Tibethez tartozó országoknak történetéből és földrajzából. Ő jelenleg (1825) körülbelül 52 éves, s monostorban nem lakik, mivel 12 év előtt feleségül vette a flanglai rajáhnak özvegyét; ő Ladaknak főorvosa, s olykor a kormány főtítkára, ha szükség van Tese-lumpo vagy H' Lassába írni. Ez volt azon férfiú, ki Ladakban való három hónapi mulatásom után kérelmemre több ezer szót írt le és rendezett el bizonyos osztályzás szerint, s mivelhogy nemcsak ő maga sok hitkönyvvel bír, hanem a szomszédságban levő monostorok könyvtárai is szolgálatára állottak, oly ismeretet adott nekem a műszavakban, a mint azok a művészet s tudományokban használtatnak, hogy elég érdek költetett föl bennem a tibeti irodalmat egész hévvel folytatni.“

„Mindenekelőtt a buddhista háromság első személye a „mindent tudó lénynek“ attributumait 110-nél több névvel jellemezte, a mint azok a vallásos könyvekben előfordulnak; kitünőleg kifejezők a legfelsőbb lény tökélyei leírásában — s hasonlók azokhoz, melyeket mimagunk használunk hittani syste-

máinkban, vagy a mint azokat a régi görög és római költőknél találjuk. Továbbá ezen legfőbb lénynek 6 megtestesülésétől van szó, melyek közönségesen Buddháknek neveztetnek, s azok között Sakija volt a legutolsó, ki a földön megjelent, s hihetőleg a régi Zoroasterrel, a ki századokkal élt Ninus a nagy assyriai király kora előtt ugyanaz. Sakija 12 névvel bír a szent könyvekben, s a brámánok által gyakran Gotamának neveztetik.“

„Ez után a háromság második személyét írta le, s ez az „erkölcsi és főnököknek“ hivatik, s a láma által 30 nevezettel jellemeztetett.“

„A harmadik személy a tibeti háromságban „az erény fő előmozdítója“ a szentlélek a mi hittünk szerint. A morál s vallás tanítói az erény előmozdítóinak tekintetnek. Ezek között a legtökéletesebbek tibeti nyelven Csang csup szempa, sanskritban „Bodiszatva“ vagyis szenteknek neveztetnek. Ezek a tökély 10 különféle fokán állnak, s nincsenek a passiv metempsychosis alá vetve, s hogy a világ javát előmozdithassák, nagy lelki-erővel és tulajdonokkal bírnak. Sok név van e képzelte lények meghatározására, s mindnyája az erény s kitünő tulajdonoknak értelmével bír. Van továbbá egy más lajstrom is, mely az alsóbb rangú szenteket tartalmazza.“

„Ezek után elő vannak sorolva a buddhista hittan további részleteire, mythológiájára, valamint a csillagászatra, orvostanra, az állat- s növény-országokra s mesterségekre, hadviselethez és a hierarchiára vonatkozó nevek; egy szóval — így szól Csoma — ezen szótárból semmi sincs kihagyva, mi az elemek és a lélek országába tartozik.“

„Ezenkívül a láma szives volt egy rövid nyelvtant s egyéb tudományok felől értekezéseket írni; hanem az összes tibeti tanultságnak alapja két könyvben van letéve, melyeknek czime a Kahgyur és a Stangyur eredetileg sanskrit nyelven van írva s tibetire lefordítva.“

„A Kahgyurba Szakiának¹⁾ az utolsó Buddhának tanai s morál törvényei foglaltatnak, melyek az erkölcsi szabályok szigorú megtartását, buzgó cselekedetek gyakorlatát, az ember vágyai s szenvedélyeinek tökéletes fékezését parancsolják, mihez járul,

¹⁾ Szakeja, Sekya, Shekya, Shekhai ugyanazon név.

hogy élethez nyúlni bármi alakban tilalom volt. A Stangyur az első mű fölötti commentárokat tartalmazza, írva China s Hindostan tudósai által. Minő óriási ezen két munka, következtethetjük abból, hogy az első 90 nyomtatott kötetből áll, a Sztangyur pedig 224-ből, mely 76,409 levelet foglal; minden levél 2 lábnyi terjedelmű, s minden oldalon hét-hét sor van írva.

Ezen két műből részletek már 1825-ben Csománk birtokában voltak, tárgyalásuk felette érdekes, de az, oly közleménynek — mint a jelen, határain kívül áll.

Az angol kormány pénz-segélylyel látva el hazánkfiát, ő viszont azt ígérte, hogy egy év lefolyta alatt a következő munkákat fogja elkészíteni:

- a) egy teljes nyelvtant,
- b) 30,000 szónál többet magában foglaló szótárt,
- c) a tibeti irodalom rövid vázlatát,
- d) a tibeti nyelv történetét, történetét s tértant, s végre
- e) ígérte, hogy néhány mutatványt fog közölni a tibeti irodalom mezejéről.

Ily arányban dolgozni volt szokása dicső Csománknak!

„S hogy ezen feladatot — így szól ő — véghezvinni hatalmamban van, bátor vagyok megemlíteni, hogy én több régi és élő nyelvvel ismerős vagyok, s hogy anyanyelvem a magyar, rokonságban áll, ha nem is szavakban, de szerkezetben a török, indiai chinai, mongol és tibet nyelvekkel, s a magyar nyelv nem áll a sanskrit s az arab nyelveknek mögötte.“

Dicsőült buvárunk munkás életének úgy látszik két fő feladatot tűzött ki, először: eljutni nemzetünk bölcsőjéhez, s azzal kapcsolatban megösmertetni Európát Buddha vallásával, mely — nézete szerint—egykoron őseinké is volt (?) némi részben. Ezen vallás a nemzeti vándorlások idejében az emberi nem felét, s még ma is egy egész negyedét sorozza hivei közé. A következő adatszerint az emberi nem v a l l á s r a nézve megközelítőleg így osztályozható el:

Krisztus követőinek száma	270 millió,
Buddha „ „	222 „
Brahma „ „ majdnem	200 „
Mahomed követőinek száma	140 „
Mózes „ „	3 „

a kevesebbé ismert secták s egyéb pogányhittek száma bizonytalan.

Buddha vallása el van terjedve s számít :

Chinában, ideértve a tatárfajokat,

Mongoliát és Tibetet 170 millió,

Japáni birodalomban 25 „

Anamban 14 „

Avában 8 „

Siamban 3 „

Nepálban és Ceylon szigetén 2 millió lelket.

„Régi időkben — így ír Csoma — nemcsak Ázsiában, hanem Európa több részében is a gothok s germánoknál (!) Buddha (Wodan) imádatott; de későbbben a „pagan“¹⁾ szobrok keresztyének s mahomedanusok által leromboltattak. Az utolsó Buddha földi életének 80. évét érte el, s korának geniusa volt (a VI. században Kr. u. sz. e.), tanítványai későbbben törvényeit és tanait egy idealis systemába foglalták, s követői úgy imádták, mint mi az Üdvözítőt. Mindezt csak azért említem, hogy a tudós világnak kíváncsiságát ébreszszem föl a buddhisták régiségei iránt, s hogy bécseben tartassék azon ősz vallás, mely saját magunkéval ugyanazon morális basison t. i. a felebaráti szereteten alapszik; ime itt közlök egy strophát a Stangyurból.

Tibetül: Tam cset esasz ni nian parcsa

Tos nos raptu zanca ho

Kang rhik duk niil midot pa

Tetak rhanla micsaeso

Magyarúl: Halljátok Ti e törvényt

S tartsátok ha hallottátok:

„A mit magadnak nem kívánsz,

Azt másnak soha nem teended.“

A mongolok, kik Csen-Khis-ühan alatt a világ rettegése valóának, Buddha vallására tértük óta békés, hü és vallásos néppé váltak.

A buddhismus főhelye Lassa, Tibetben, melyet elérni Cso-

¹⁾ *Pagan, pogány* szók valószínűleg onnan származtak (nem a latin *paganus*ból?), hogy Buddha, hivei által gyakran „Bhagwannak“ hivatik, s a keresztyének vallásos túlbuzgóságukban a nevet gyűlölet tárgyává tevék.

ma annyira esengett. Szakia vallása, kivált tudós hazánkfia ideje óta, Európa tanultjai figyelmét magára vonta, s már csak Csoma nevéért is úgy hiszem érdekes fog lenni ezen tárgy a magyar irodalomban is.

Ezen levele, vagyis inkább munkája Csománknak kinyomtatva nincsen, másolata azonban előttem van, s azt gyűjteményem egyik kincsének tekintem ¹⁾. A midőn azt kedves tudósunk írta, Európa majdnem egészben homályban volt ezen tárgy iránt, s a szerzőnek magának is csak távol sejtelve lehetett azon fényről, melyet későbbi munkálatai reá vetettek.

Szorgalma s fáradalmi, melyek képessé tették megmagyarázni azon művek tartalmát, melyekről ezen munkájában említést teszen, s összehasonlítván későbbi munkálatait a tibeti literatúránál tett ezen kezdeményeivel: kedves megelégedésére fog szolgálni páratlan tanultsága bámulóinak, s hasznos ösztönzésére leszen azoknak, kik egy terhes feladat küszöbén saját erejük fölött kételkednek.

Visszavonuló modora s önzetlensége okozott több pótolhatlan hiányt életének rajzában. Egy rövid életrajz saját tollából megjelent a londoni „Asiatic Society's Journal“ ban Kennedy századoshoz írt első levele alapján. Nincs egyén egész Indiában, ki felőle most kimerítő tudósítást adhatna; legjobb munkatársai sirba követték vagy elhagyták Indiát, adataimból azonban úgy tűnik ki, hogy Sabathúból Nyugati-Tibetbe utazott, s monostoraiban a legszegényebb módra 1831-ig élt, — nem mintha segélyzési ajánlatok nem tétettek volna neki, de mivel büszkeségének tartotta testi szükségeire a lehető legkevesebb gondot fordítani. Lépteit az „ázsiai társulat“ Calcuttában a legélénkebb érdekekkel kísérte, s Csomának munkálataira mint sajátjaira büszkeséggel tekintett, a midőn bejelenté a tudós világnak egy szegény vándor magyar tetteges fáradozásait azon téren, melyen „sikeresen munkálkodhatni“ Klaproth az angolokat képteleneknek híresztelte ²⁾.

• ¹⁾ Tisztelt barátunk azóta, hogy e sorokat írta, általunk a M. T. Akadémiának ajándékozta Kőrösi Csomanak általa meg föltalálható kézíratait.

²⁾ Calcutta Government Gazette. Sept. 10. 1827.

1829. év elején Csománkat Dr. Gerard angol utazó a kanumi láma monostorban találta.

A mint Csoma Britt-Indiát elhagyta 1825 végével, vagy 1826 elején Zounszkór vagy Zangszkar monostorában telepedett le, a hol egy évig lakott, s egy tanult lámát annyira magához csatolt, hogy az őtet a kanumi monostorba kísérte, s itt Csoma négy évig (1830) mulatván híres nyelvtanátsszótárát elkészítette, mely a legszigorúbb bírálók egyhangú ítélete szerint mindenkorra classicus mű fog maradni a tibeti philologia téréen.

Dr. Gerard Csomával történt találkozását Mr. Fraserhez intézett levelében leírja, mely az „Asiatic Society“ előtt felolvastatott, s mily meleg érdekre talált honfitársunk e tudós testületnél, következtethetni abból, hogy nemcsak a szükséges könyvek megszerzése, hanem havonkint rendes pénzsegély is határozatott el számára, mit azonban ő elveihöz híven, elfogadni nem akart ¹⁾. A társulatnak ezen határozatára azonban mindig büszke, s ez volt egyike azon czikkeknak, melyeket halála előtt csak néhány órával Campbell orvostanárnak oly megalégtültséggel mutatott meg ²⁾. Ime itt következik a társulat üléséről a jelentés.

„Gerard ur levelének kivonatai, melyekben Csoma urnak munkálkodásáról említés tétetik, a legnagyobb érdekűek nemcsak mivel eleven színekben festik bámulatos, mondhatóok heroicus áldozatkészségét a tudomány érdekében azon rendkívüleg önzéstelen s munkára kész egyénnek, oly nehézségek között is, melyek egy kevesbbé elhatározott embert elriasztának; de, tekintetbe véve a tudomány azon raktárait, melyek századokon át egy elkülönzött nemzetre voltak korlátolva, melynek nyelve- és intézményeiről Európa oly felette keveset tudott, de a mi Csománk s társa a tudós lámának szerencsés eszközele következtében úgy hiszszük nem fognak soká zárt forrás maradni. Gerard ur kevés hónap előtt utazásából visszatért, Csomát meglátogatta Kanum helységében, a hol őt egy kis kunyhóban, könyveitől körülveve jó egészségben találta. Lelke egészen el volt merülve tanulmányaiba, egyébkint körülményei melyek közt volt, s különösen az

¹⁾ Lásd Governement Gazette 12. nov. 1829. (Található az akadémiának adott irományok között).

²⁾ Lásd a Magyar Sajtóban 1857 ben közölt czikkeimet D T.

éghajlat mostohasága akadályul szolgáltak működéseinek. Egy telet a tenger színétől 10,000 lábnyi magasságban író-asztalánál töltött, tetőtől talpig gyapju ruhába burkolva, pihenés nélkül reggeltől estig dolgozott, szabad időt csak annyit engedett magának, a mennyi egyszerű ebédje elköltésére szükséges volt, mely szabályszerűleg zsiros theából állott, mivel azon országban, a thea leveshez hasonlít, s készítettik nem a levelekből egyedül, hanem a thea növényből vegyítve vízzel, vajjal és sóval. Kanumban a tél szigorúsága, úgy látszik, igen csekély, hasonlítva azon vidékhez, a hol Zanszkar városa áll, s melyben Csoma egy évig mulatott, s ott harmad magával t. i. a lámával és szolgájával egy 9 lábnyi négyszögű szobában lakott.

Négy hónapnál tovább az idő nem engedte, hogy szobájukat elhagyják — a hideg, Fahrenheit hőmérőjén zérus alatt levén ¹⁾). Ott ült bundájába takarózva, karjai testéhez illesztve, s ily helyzetben reggeltől estig olvasott; nappal melegítő tűz, alkonyat után világ nélkül; a föld képezte ágát, s a négy fal védelmezte a hideg zuzmarája ellen. A tél oly kegyetlen volt, hogy kellemetlen volt kezét a bundán kívül tenni a könyvlevelek forgatása végett, s mind ennek daczára Csoma 40,000 szót szedett és rendezett össze. Úgy látszik, hogy ekkorig majdnem bevégezte a szótárt s a nyelvtanban jó módon előre haladott, s mind kettő Dr. Gerard ítélete szerint bélyegét viselte rendkívüli szorgalmának s belátásának.

Tudós társa, a láma, bir szerint, terjedelmes ismeretekkel bíró férfi, rendkívül szerény modoru, s egyszerű, tiszteletteljes viselőtti. Csománk vizsgálódásai magukban foglalják azon országok vallását és historiáját. A philosophiai rendszerek, melyek Tibet roppant műveiben vannak foglalva, nagyon számosak s olyanok, melyek hiedelme szerint meg fogják lepni Európát. Az orvostan 5 kötetben foglaltatik; s Dr. Gerard maga látta a lajstromot, melyben 400 betegségnek neve és természete le van írva, s a láma azt állította, hogy a Tese-lunpoi monóstorban a boncztanhoz 60 ábra van nyomtatva, s végre azt állította, hogy a könyvnyomtatás sok század óta használatban volt a tibetieknél, s hogy Sinában a tudományok igen régtől virágoztak.

¹⁾ 16° a zérón alul Réaumur szerint.

„Csomának kunyhója a regényes fekvésű láma-éptületekkel volt körülvéve, s a láma-papság vallásos szertartásai rendkívüli hasonlatossággal bírnak a római katolika egyházéival; alább van egy monostor, melyben a tibeti encyclopoediának egy példánya van meg. Vannak ott asszonyi zárdák is, de fegyelmük nem szigorú. Tese-lunpo s H' Lassa városok könyvtáraiban hírszerint sok beceses mű van, melyek tartalmával a világ csak Csoma lángesze által fog megismerkedni. Ő nagyon óhajtja hogy Mongoliába érhessen, hogy azon ország történeteit és intézményeit is megvizsgálja.“

„Befolyás nélkül s pénzbeli hiány mellett küzdenie kell nemcsak az éghajlat szigorúságával, hanem alá kell magát vetnie sok kegyetlen akadálnak, melyeket a monostor lakosai részint vallási túlbuzgóságból, részint saját tanaikban való tudatlanságuk következtében útjába gördítnek.“

„A személyes függetlenség eszméit azonban Csoma oly feltékeny szélsőségig viszi, hogy magán egyéntől legcsekélyebb adományt sem akar elfogadni, azon okból, mivel hatalmában nincsen azt viszonzni; de a nyilvános testületektől jövő segedelmezésnek nincsen ellene, mivel azon meggyőződésben él, hogy munkája gyümölesével adóját lerovandja. Dr. Gerard úrtól néhány apróságot sem akart elfogadni, mely felette hasznos lett volna körülményei között, s azzal angol barátjának is nagy örömet okozott volna. Meg kell vallani, hogy a függetlenség eszméjének ez túlesigázása, mivel az általános elv minden lelkiismeretessége mellett, vannak a barátság viszonyai körében oly csekély szivességek, melyek elfogadhatók a nélkül hogy a fő elv sérülést szenvedne, s melyeknek visszautasítása nem használ egyik félnek sem.“*)

1831 végével Csoma Britt-Indiába visszatért, s októberben Dr. Campbell vele Simlában Kennedy százados házában úgy látszik először találkozott. Ruházata, melyet soha nem változtatott, egy hosszú kék posztóú bokáig érő kabátból állott, s egy hasonló anyagból készült sapka fedte fejét, szakálla őszbe vegyült. Az európaiak társaságát kerülte, s egész idejét könyvei között töltötte el.

*) Lásd Government Gazette julius 9-ről 1829. az irományok között.

Teheranban mulatása alatt alkalmá volt néhány tibeti szót hallani, melyek hangjai annyira meglepték, hogy azt kezdé hinni, a nyelvet és nemzetet, melyet keresett, a Himalayák bérezein túl találandja meg. Ladak-Zounskar- s Kanumban tartózkodása alatt azonban tanulmányai oly felfedezésre vezettek, mely saját vallomása szerint életének legkeserűbb perczeit okozta. Csakhamar átlátta ugyanis, hogy a tibeti és a magyar nyelv közt valódi rokonság nem létezik, de mindamellett buvárkodásait szakadatlan buzgalommal folytatta azon reményben, hogy Tibet irodalma napvilágot fog vethetni azon nemzet törtétiájára, melyet a keleten meglenni hitt. Annyi nélkülözés és fáradalom közt összehalmozott irodalmi kincseivel némi büszkeséggel telt kebelrel Calcuttába ért, s itt annak jött tudomására, hogy Tibetnek egész irodalma egyedül szanszkrit nyelvből tett fordításokból áll, s a szanszkrit nyelvet Európában is megtanulhatta volna. Ily váratlan felfedezés kegyetlen csapás volt reá és beteg ágyra terítette, de mindamellett vigasz is jutott osztályrészéül abban, hogy a buddhisták tanaival tökéletesen ismerős levén, e tárgy fölött legalább oraculummá vált*). Prinsep a híres orientalista, s Wilson az Asiatic Society titkára rendkívüli szivességgel viseltettek iránta; általuk ott könyvtárnokká lett s szabad lakással láttatott el, angolul irt czikkeit ez utóbbi javítgatta ki nyomtatásuk előtt, s mindnyája az Asiatic Researches s az „Asiatic Society's Journal“ nevű folyóiratokban jelent meg. Nyelvtana s a szótár a kormány költségén készült el.

1836 elején Titolya felé utazott, azon reményben hogy Bhutan, Szikkin vagy Nepalon át céljához Tibetbe érhetend. Titolyában Lloyd ezredes szivesen fogadta, kinek ajánlatára Julpigoriba utazott a bengali nyelv megtanulása végett, de azon hely kedvére nem levén Titolyába visszatért. Itt azonban az ezredessel lakni nem akart, attól tartván, hogy ezen körülmény akadályúl szolgáland a bennszülöttekkel folytatott társalgásában, kiknek nyelvével a bengalival alaposan kívánt megismerkedni; e végett az ezredes egy közönséges indiai kunyhót szerzett számára, s

*) Lásd Kningths Cyclopoedia: Ezen műben báró Eötvös József Csoma fölötti beszédének rövid kivonatára is valék szerencsés akadhatni.

azt oly kényelmesen a mintesak lehetett, felszerelte, de mindamellett az felette szegény hajlék volt; egy szolgát is bérelt havonkint 3—4 rupiáért, s ugyanannyinál élelme többbe nem került; hogy egy európai ez országban ily kevéssel beérhesse, az előttem eddig lehetetlennek látszott.

Titolyában mulatása alatt Csoma el volt merülve a szanszkrit, maharatti és bengali nyelvek tanulásába. Ezen időtájban Hodgson az angol tudós és követ a nepali udvarnál magához hívta, de mivel reménye nem volt Nepal fővárosából Katmandúból Tibetbe jutni, a meghívást el nem fogadta. Ezen időtől haláláig a szanszkrit nyelvben buvázkodott, és sajnálattal emlegette hogy sok drága időt vesztett el abban, hogy ezen nyelvet a tibeti előtt nem tanulta; de hogy ha ezután Lassába érhetend, a könyvtárak tárva fognak előtte állani, melyekből a hunoknak ősi históriáját megtudandja. „S Csoma előtt — úgymond Campbell — ez volt a tudománynak véghatára, valamint az volt azon vezérsíllag is, mely őt gondolatjai- s fáradalmainak fáradhatatlan útain 24 éven át vezette.“

1837 végével Calcuttába akart visszatérni; de aztán Dekkánba szándékozott. 1838-ban Pemberton százados felszólítá, hogy őt Bhutánba követségében kísérje, de mivel ezen út sem adott kilátást Tibetbe juthatni, Calcuttában maradt 1842 elejéig, a midőn Lassa felé indulva Britt-India fővárosát s munkatársait örökre elhagyá.

Csománk sirja, a mint már a „Magyar Sajtó“-ban 1857-ben említém, Dorjeelingben van; Dr. Campbell, kinek tollából oly érdekes jegyzetekkel birunk, rövid idő előtt Indiába visszatért s fogtán, kérelmem következtében —, még valami pótlék- adatot közölni az elhúnytról ¹⁾. Igaz, hogy életében az idegenek bámulatát kivívta, s az „ázsiai társulat“ emlékszobrot is emeltetett hantjai fölött; emléke azonban a testvéri kegyelet malasztjaiban nem részesült, s Campbell érzékenyen panaszkodik ²⁾, hogy Csoma halála óta nem találkozott, a ki életrajzát elkészítse

¹⁾ Fájdalom Dr. Campbell több adatot nem adhatott Csomáról; e részbeli felszólításomra csak a 3 ládában lévő könyvek lajstromát küldte el, melyek halála után nála találtattak.

²⁾ „Asiatic Society s Journal“ vol. XIV.

Csoma a következő nyelveket tudta: héber, arab, szanszkrit, pusztú, görög, latin, szláv, német, angol, török, persa, francia, orosz, tibet, bindosztani, maharatta és a bengali; s így anyanyelvével együtt tizennyolcz nyelvet. Campbell állítása szerint, halála alkalmával mindenikből volt egy szótára, mindnyájába saját kezével jegyzeteket tett.

Nem marad most egyéb hátra, mint egypár megjegyzést tenni hagyományai iránt.

Tudva van, hogy azon összeget, melyet az erdélyi főurak tettek össze számára, a nagy enyedi collegiumnak alapítványozta, azt pedig, a mit fizetéséből mint az „Asiatic Society“ könyvtárnoka megtakarított, a társulatnak hagyományozta; — fájdalom végrendelete hiányos volt, s a pénz az ügyvédek kezébe került.

Könyveinek egy részét Campbell orvostanárnak hagyta, a többi Calcuttába küldetett; némi része kétségkívül megvan a társulat könyvtárában, a többi hová lett, nem tudatik. Munkáit mind angol nyelven írta, s néhány még mindig csak kézirat még; ezekhez tartozik egy 800 lapra menő szanszkrit-tibeti angol szótár a társulat birtokában; — továbbá Kennedy századoshoz írt levelei, melyekről a két utolsó közleményben volt szó; keltök 1825 év január 28 és május 5 ke. Az utóbbi egy értekezés a tibeti literatúráról, másolatban mindkettő most az akadémia kezében van, valamint a 34 kis-hasábu lapból álló magyar-tibeti s szanszkrit szótár töredéke is, Csoma saját kezével írva.

A következő munkák s értekezések jelentek meg neve alatt:

1) Tibetan Grammar. Kiadva az Asiatic Society által az angol kormány költségén.

2) Tibetan Dictionary.

3) Analysis of Lher Chin, Psulchen, Dkon-Leko, Do, De, Nyang Dusand Gyat Being the second division of the Tibetan work, entitled the Kah Gyur. Lásd Asiatic Researches. XX. kötet.

4) Analysis of the Dulva, a portion of the Tibetan work, entitled the Kah Gyur, A. S. XX. kötet.

5) Abstract of the contents of the Botan Hgyur. A. R. XX.

6) Notices on the life of Shakya, extracted from Tibetan authors. A. R. XX.

7) Note on the white satin embroidezed scarfs of the Tibetan priests by Major T. H. A. Lloyd, with translation of the motto on the margin of one presented to the „Asiatic Society“ As. J. V.

8) Analysis of a Tibetan medical work. As. J. IV.

9) Translation of a Tibetan passport, dated A. D. 1688. As. J. II.

10) Note on the origin of the Kala Chakpa and Adi Buddha Systems. As. J. II.

11) Geographical notice of Tibet. As. J. Vol. I.

12) A magyar urak pénz-ajánlata Csoma számára említve van az Asiatic Journal I. kötetében.

13) Origin of the Shakya race translated from the La or the 36-th volume of the Do dasr in the Kak Gyr, commenc. on the 16-th cens. As. J. II.

14) Extraction from Tibetan works translated. As. J. III.

15) Interpretation of the Tibetan inscription on a Bhotian banner, taken in Assam and presented to the As. Societ. by Capt Bogle. As. J. V.

16) Mode of expressions numerales in Tibetan language.

17) Enumeration of historical and grammatical works to be met with in Tibet.

Csománk megjelenése az orientalis literatura terén, meteorhoz hasonlítható, mely annak idejében annyi érdeket költött a tudós világban, rendkívüli kitartása, vas akaratja, példanélküli önzéstelensége, fáradhatatlan buzgalma minden akadálylyal megküzdött — mely az emberi nem legdrágább kincse a „tudomány“ — azon útjába állott, melyet mivelní Csoma magának kitűzött; életének utóbbi korában pályáját simábbnak látjuk, honfitársai is versenyeztek aláírásaikkal segedelmet nyújtani; s Döbrentei Gábornak 1835-ben írott leveléből látjuk, hogy a magyar akadémia is erkölcsi befolyását ajánlotta; de akkor már Csoma többel bírt, mint a mennyit szükséglett, s bírt főleg egy kormány gyámolító pártfogásával, mit hazája nem adhatott — mindazonáltal a hazai részvét nyilatkozata szíves meglegedésére szolgált.

Lángeszének első gyümölcseit élvezni azon nagy nemzetnek jutott osztályrészül, melynek tudósai maguk soraiba számítják Körösit; a magyarnak szánt ezen dicsőség más általi élvezetét irigylentünk kellene, ha az angol név, a civilizáció s népszabad-

ság eme dicső képviselője nem állana előttünk ; marad azonban a magyarnak is oka Körösi Csoma Sándor nevére büszkének lenni, s kérdezheti a világ bármely részétől, hogy a türe s önzést len cselekvés terén a tudomány érdekében felmutathatja-e párját Körösinek ? s ha kérdenéd a dicső halott geniusát : hogy mi volt azon bájoló talisman, mely annyi szenvedését a bű kebelnek élvezetté tudta varázsolni ? válasza leend — nem z e t e m !

DUKA TIVADAR.

LERMONTOFF.

Michail Lermontoff's Poetischer Nachlass, zum Erstenmal in den Vermassen der Urschrift aus dem Russischen übersetzt . . . von Fridrich Bodenstedt. Berlin, 1852 II. k. — Alexander Puschkin's Poetische Werke, aus dem Russischen übersetzt von F. Bodenstedt. Berlin 1854 III. k.

A költő, kit Németország, sőt — bátran mondhatnám — Európa egyik legelismertebb műfordítója Bodenstedt után, röviden, vázlatosan be akarok mutatni a „Szemle“ olvasóinak, Puskin és K o l z o f f költő és kortársaival alkotó az orosz irodalom terén „az egekbe nyuló hármas pyramis“-t.

Mily különböző körülmények közt élt e három költő, és műveiken mégis mily egyforma lég áramlik, éltek mily egyformán rövid, sokat hányatott, szenvedély-zilált, haláluk mily egyformán véletlen, erőszakos, tragikai.

Puskin született 1799-ben, egyikéből a legfőbb s régibb orosz családoknak, mely Oroszország történetében rég idők óta szerepet vitt, s a költő unoka őseit léptetheté föl — mint Zrinyink — egyik történeti művében. — Ifjú korában tüzes, szenvedélyes volt, s e szenvedélyes kebelnek Oroszország akkori hangulata a legjobb tápot nyújtá: az egész birodalomban buzogtak már akkor is a forradalmi eszmék, melyek később az 1825-ki pétervári forradalomban hatalmasabban törtek ki. Puskin szabadság-dalokkal üdvözlé és terjesztette ez eszméket, s e dalai egyike a csár kezébe jutván, következése a költőnek Bessarábiába száműzetése lön. E száműzetésnek több nemü haszna volt reá nézve: útazásokat tett a Kaukázba, Krimbe, Moldvába; megismerkedett hazája népéletével — s ennek köszönhetjük gyönyörű meséit; munkához, komoly

törekvéshez szokott a magányban, s már itt megkezdte hazája történelmének mélyebb tanulmányozását, melyen haláláig folytonosan dolgozott. — Miklós ezár teljes elégtételt adva neki, visszahívta Pétervárra, s megbízta I. Péter korának megírásával; Puskin elfogadta, és munkált, kutatott ernyedetlenül, de a tanulmányoknak csak mellékes eredménye — néhány történelmi elbeszélő költemény — volt; mert nagy históriája bevégezésében meggátolta őt a halál, mely egy párbajban kapott sebe következtében, három napi kínos küzdelem után, 1837-ben, véget vetett életének.

K o l z o f f született 1809 ben. Atyja marhapásztor volt, s a fiú is megmaradt ez életmódban mindvégig; dalait, a szívhez szóló gyönyörű dalokat, azalatt éneklé, míg csordájával a fátlan, végtelen pusztákon kalandozott. A nép és természet valódi fia, képzés, tanulmányok nem vesztegették meg eredeti költői erejét, mert iskolai oktatása csak tiz éves koráig tartott. Meghalt 1842-ben nyomorban, halálra kínozva rokonai s házi gondjai által.

És Lermontoff? . . .

Róla — mint e sorok tulajdonképeni tárgyáról — bővebb, kimerítőbb biografiát kellene adnom, de nagyon kevés mindaz, mit körülményeiről biztos adatként felhozhatok. Egész élete egy rohamos, szenvedélyes ifjuság volt, oly körülmények közt töltve, melyek se neki magának, se másnak nem adhattak időt apró részletek följegyzésére. — Műveinek 1842-ki pétervári kiadásában életéről nincs szó, s Bodenstedt, ki a költőnek személyes ismerőse, barátja volt, szintén nem adja életrajzát, csak egyes eseményeket életéből; oroszországi s kaukázi útjában sem tudott — úgy látszik — adatokat szerezni egy kimerítőbb életrajzhoz a derék fordító, pedig ez útjaiban sok oly művéhez jutott Lermontoffnak, mely azelőtt soha, oroszban sem jelent meg, és utószavában büszkén mondja, hogy e két kötetben gazdagabb s teljesebb anyagot ad az olvasónak az orosz költő megítélésére, mint maguknak az oroszoknak gyűjteményeikben nyujtva van. — De ki nek jutna eszébe — kiált föl — egy ifjú költőnek, ki csak most tűnt elő, mindjárt iskolai bizonyítványai s gyermekkori adomái után tudakozódni, s oly bányt-vetett körülmények közt azt kutatni, vajjon hol, hogy, mikor tanult az ifjú genie deklinálni és konjugálni?

Az elszórt lapokból, melyek Bodenstedt elő- és utó-szavában vannak, s még pár más adathból megkísértek itt egy legalább akkora életrajzot adni, mely műveire egy kis világot vessen, — mert nála az élet s a szellem teremtményei oly szoros összefüggésben vannak, mint kevés írónál; és ha Goethe elmondhatá magáról, „hogy minden munkája úgy tekintendő, mint egy-egy töredék önéletrítéséből“¹⁾ — Lermontoffról el lehet mondani, hogy minden sora élte mozzanatainak elbeszélője, keble, lelke legmélyebb, s az életben gyakran elálarczozott érzelmeinek hű tolmácsa. Ime, az általam ismert egyszerű adatok:

Lermontoff Jurjewits Mihály született 1811-ben. Mint Puskin, ő is a főbb arisztokratia sarja volt, s ezen körök nevelési rendszerében nyerte első oktatásait. E nevelési rendszer pedig az orosz arisztokráciánál akkor olyforma vala, mint magyar nagyjainknál még akkor is, és kivált 30—40 évvel előbb, Mária-Terézia korában: tanítani a gyermeket mindenre, csak a hazai dolgokra nem, gondoskodni róla, hogy két három európai nyelvet jobban tudjon, mint azt, melyet az anyatejjel kellett volna magába szívnia, — ezek voltak a legfőbb szabályok. Így Lermontoff is az orosz nyelvvel együtt tanulta gagyogni a németet és francziát, tisztán folyékonyon beszélt mindkettőn, s e mellett az angol és olasz nyelveket is elsajátította annyira, hogy az írókat olvashassa, megérthesse. Egyéb tárgyakat házi nevelőktől tanult, s különös szeretettel viseltetett a világ-történelem és természet-tudományok iránt, melyekben később alapos ismereteket szerzett. — Mint a vele egy sorsú előkelő orosz ifjak nagy része, előbb apród, majd a testőr sereg tagja lön. Egy párbaja következtében a börtön legét kellett megizlelnie az ifjú költőnek, s alig szabadult onnan ki, Puskin halálára (1837) irt ódájáért eltávolíták a testőrseregből, s a Kaukázba küldték — tisztnek a sereghez, de a mely orosz felfogás szerint azonos volt a száműzetéssel. Lermontoffnak nem okozott e száműzetés annyi fájdalmat, mint pályatársai legtöbbszörének okozott volna. Elhagyni Pétervárat, az előkelő köröket, melyeket megszokott, bármelyik ifjú testőrré nagy esapás; Lermontoffra nem volt lesújtó. A nagy, a főbb világ minden finom élvezetét fenéig tirté, semmi csábja nem volt azoknak

¹⁾ Lewesnél. Budap. Szemle 1859. XV. füzet 13. lap.

rája ; és épen ezért nagyon sokan blazirtnak tartották. Pedig nem volt az. Szeretett szilaj lovon keresztül vágatni a végtelen pusztákon , vagy csaták tüzeiben üzni el az élet-unottságot , mely ama körökben ráragadt , s gyakran meglepte. Vakmerő és kitartó, de a harezban nem hirt, nem kiűntetést keresett, csak szórakozást, fölizgatottságot. De lelke, szenvedélye egész teljességével merengett el a Kaukaz fényes hegyei közt ; ezek nagyszerűségét dicshatják leggyönyörűbb költeményei, ezek közt érezte magát szabadnak, korlátlanak. Mily örömmel zengte megérkezésekor hozzájuk (Ismail bey. I.):

Te ősz Kaukaz , fogadd üdvözlőtem !
 Nem idegen vagyok én földeden :
 Hegyed magányában megszokva rég ,
 Szerettelek ifjú koromba még,
 S gyakran vonulnak véled álmaid
 Keletnek napfényes határain.
 Szabad hegyföld ! te oly szép vagy , ha zord bár !
 Főnségesek szikláid mint az oltár,
 Ha este hozzád fellegek repülnek,
 Majd mint ködök csúcsod körébe gyűlnek,
 Majd lenge tollként ringnak, szélbe züllnek,
 Majd átlebegnek rajtad mint az árnyak,
 Majd mint kísértetek rémitve járnak,
 (Mít álmában az ember látni vél)
 S a felhőkből csak a hold fénye kél.

1840 végén még egyszer visszatért hazája belsejébe. Ekkor találkozott vele Bodenstedt legelőször. Hogy közelebb megismerkedhesünk a költő egyéniségével, álljon itt e találkozás, a mint azt Bodenstedt leírja :

„Moskauban 1840—41 telén, kevéssel Lermontoffnak utolsó kaukazi útja előtt, borús ünnepnapon együtt étkeztem egy francia étterembe, melyet akkor a moskai bojár ifjak leginkább látogattak Alszufiew Pállal, egy szellemdús ifjú oroszszal.

Evés közben még néhány ismerős csatlakozott hozzánk, többek közt egy feltűnő szép arczu, de korlátolt tehetségű ifju herczeg, ki azonban elég kedélyességgel birt az ellene szórt élcezetket szeliden eltűrni.

A könnyű élce, a szellem fölpezsdülése, kontrast szélsőségek egymáshoz rántása, szóval a francia esprit az előkelő oroszoknak ép oly könnyen megy, mint a francziának.

Már a champagninál voltunk. Poharainkban pezsgett a hó-fehér gyöngy, mint asztaltársaim ajkain a jó és rossz élezt, míg én, akkor üde és teli-képű, meglehetősen sentimentalis 22 éves ifju, inkább csak hallgattam, s ezen kiélt társaságban kivételt képeztem.

„Ah, Michail Jurits“ — kiáltának egyszerre néhányan egy épen belépő ifju tisztre, ki Alszufiewnek vállon ütéssel, az ifju hercegneknél „No, hogy vagy kujon!“-nal, a társaság többi részének rövid „Jó estét“ tel köszönt. Urias, fésztelen magatartásu, közép-termetű, s ritka ruganyos mozgékonyaságú ember volt. A mint, zsebkendőjét előakarva venni, hogy deres bajuszát megtörölje, egy tárczát kirántott, oly hajlással nyult utána, mintha minden csontja össze lett volna törve, pedig a mell és vállból ugyancsak erős csontokat lehetett gyanítani.

Sima, szőke, kétfelől könnyen bodrozott haja a rendkívüli magas homlokot egészen szabadon hagyá. A nagy lelkes szemeknek úgy látszott semmi részök sincs a gúnyos kifejezésben, mely a finom metszetű száj körül lebegett.

Eddig francziául beszélünk. Alszufiew is úgy mutatott engem be. Egy pár könnyű phrasist váltott velem, s aztán letilt az asztalunkhoz. Az ételek választásánál, a pinczér hívása és elküldésekor oly kifejezéseket használt, melyeket a legtöbb — hogy ne mondjam minden — orosz használ ugyan, de melyek engem ezen vendégnél — L e r m o n t o f f volt — nagyon kellemetlenül illeltek; kifejezéseket, melyeket minden idegen legelőször megtanul Oroszországban, mert mindig mindenütt hallja, de a melyeket mivel idegen — legyen bár görög vagy török, (vagy magyar, mert nálunk is ugyancsak divnak. Ford.) kikenél azon kifejezések szintén honosak, — semmi esetre se merne leírott szavakkal anyanyelvére fordítani.

Lermontoff a mint hirtelen, több tényérből kapkodva, néhány falatot nyelt, s egy pár pohár bort utána öntött, — miközben finom, gondosan ápolt kezét nem dugta asztal alá, — igen beszédes lett, s a miket mondott, élezeseknek, vagy komikusoknak kellett lenniök, mert többször erős hahota tört közbe. Én, fájdalom nem értém ez élezeket, mert csak oroszul, s igen sebesen beszélt, és én akkor nem értettem annyira e nyelvet, hogy figyellemmel kísérhessem. Csak azt vettem észre, hogy élcei szemé-

lyekre vonatkoztak, egypárszor azonban oly keményen visszapatantak Alszufiew élezeiről, hogy jónak látta azontúl kizárólag csak az ifju herceget venni czéltáblául.

Ez egy darabig szokott szelidséggel türte Lermontoff élezelését; később azonban megsokallta, s az ingerkedőt tiszteletteljes, de oly megjegyzéssel utasítá vissza, mely megmutatta, hogy korlátolt tehetősége daczára, szive helyén van. Lermontoffnak úgy látszott fáj, hogy a herceget, ifjúkori barátját megsérté, és teljes erővel igyekezett kiengesztelni; a mi aztán sikerült is neki.

En Lermontoffot már akkor, 1810-ben megjelent versgyűjteménye után ismertem és szerettem, de ez estén oly kellemetlen benyomást tön rám, hogy legkisebb hajlamot sem éreztem, személyes ismeretségbe lépni vele. Belépte óta az egész multság úgy hangzott fülembé, mintha valaki üveget karczolászna. Rám nézve a társalgásban az első találkozás döntő szokott lenni; Lermontoff irányában az első kellemetlen hatást egy kellemesebb csakhamar háttérbe szorítá. Már másnap este, midőn Momonoff-né asszony termében ismét találkoztam vele, megtanultam ismerni teljes szeretetre-méltóságában, és ő tudott, ha akart, szeretetreméltó lenni. Ha valakinek adta magát, teljes lelkéből tevő azt, csak hogy ez ritkán esett meg az életben. Legbensőbb és legállandóbb baráti viszonyban Rastoptsin grófnéval állt, ki azért legjobban tudbatna jelleméről felvilágosítást adni.

A kik nem ismerték eléggé, hogy gyengeségeit túlnyomó derék tulajdonaiért elnézzék, többnyire kertülték őt, mert éles éleze gyakrabban elragadta, mint kellett volna. Különb tudott szelid, gyöngéd lenni mint gyermek, s általában mély, melancholikus hangulat uralgott rajta. E mély komolyság volt lelke alapronása, az vonul át minden kitünőbb teremtményén, melyekkel könnyebb, élezes költeményei oly viszonyban vannak, mint ajka körül ama gúnyos vonás, nagy, lelkes szemével.“

E találkozás után nemsokára ismét elment Lermontoff a Kaukázba — hogy meghaljon. Párbajban esett el 1841. július 15/27-én. E párbaj részleteiről és okáról keveset tudni. Sokan azt állítják, hogy vigyázatlan élezei és gúnyai idézték azt elő; mások szerint ellenfele Martynoff azért hitta őt ki, mert regényének a „Korunk hőse“-nek különböző helyeiben czélzást látott családjára. Lermontoff segédje, Gleboff, ez utóbbi értelemben be-

szélte azt el Bodenstedtnek. Bizonyos, hogy valamint magát mint főhőst kirivó színek kel rajzolta az író ezen regényben (mire alább még visszatérünk), úgy a többi alakokat is mind természet után festé, hogy az eredetire nem nehéz volt ráismerni.

Hogy mikép esett el a költő, sajátóságosan tünteti elé a nevezett regény egy párbaja, melyben az, kinek sorshúzás után először kell ellenfele tűzével szembe-néznie, — egy meredek szikla széléhez tartozik állani, hogy sebesülés esetén biztos halálba rohanjon. E feltűnő hasonlóságot megfoghatóvá teszi az, hogy Lermontoff alapjában határozott ellensége volt a párbajnak, de ha rá kényszerült, se gyermek játékot nem csinált belőle, se magát nyomorékká lőni nem hagyta, hanem oly intézkedéseket tőn, hogy egyik fél okvetetlen a küzdelem téren maradjon.—Hogy jajdúl föl a párbaj ellen, minden előítéletet megvetőleg, Puskin halálára irt ódájában:

Bosszút akart állni becsületéért,
 Mit, — úgy hívé, mérges szó meglöpött,
 És őt üté az ón, megtörni szivét,
 Meghajtani e homlokot,
 Ez alkotót, ez eszme-teltet.
 Becsület rabja lenni, hajh, mért kellett
 Balgák közt néki, bölcsnek is!
 Az idegen kigyó ráköpte mérgét, ¹⁾
 Most egy egész nemzet siratja végét,
 Mint élt — egyedül halt meg is.

S aztán ő maga ez előítéletnek lett áldozatjává. Volt ereje a párbajra mint az emberi bolondság hitvány elfajzására bélyeget sütni, de nem volt ereje távol tartani magát e bolondságtól.

Ez volt a költő földi élete.

És most, mielőtt műveire térnénk, vessünk egy pillantást az őt megelőzőtt orosz irodalomra.

Hazánk irodalmával — az újjá születés kora óta — nagyon sok részben hasonló sorsú volt, egyenlő lépcsőn haladt az orosz nemzeté. Épen úgy kellett neki egy rég kihalt, vagy soha nem is beszélt idegen nyelv igáját leráznia; azután épen úgy haladt fokként, a régi görög és római klasszikusokat kísértgetve előbb utánozni, az újabb francia classicismus, s a Göthe és Schiller-féle német irály légkörén keresztül, a minden idegen befolyástól ment,

¹⁾ Puskin ellenfele Dantes György, francia volt. Innen az i d e g e n.

tisztán hazai, nemzeti, népies költészet magas egére, mely utóbinak három fénylő csillaga az oroszoknál a már enlített három nagy költő volt. Csakhogy mind ezen haladásban egy pár évtizeddel folyvást előbb járt a magyar irodalomnál. Nálunk — mint tudjuk — az ujjá születés korát 1772-től, azon évtől számítják, melyben a francia iskola feje Bessenyei, első művével a világ elébe lépett; — az oroszok Kazinezy ja Lomonossoff, már hét évvel előbb, 1765-ben, bevégezte munkálkodását e földön. Ő volt az, ki rombolt hogy alkosson; tett, munkált, egyengette a jövő nemzedék számára az ösvényt. Még annyira járt utat sem talált mint Kazinczynk: nem volt előtte az orosz irodalomban Bessenyei társasága, Baróti Szabó, Rajnis köre, nem egy Révai, Ráday, Csokonai; oly hatalmas segítő kortársai sem voltak; de aztán nem állt ellene munkásságának a régibez makacsúl ragaszkodó sereg, ki minden lépten akadályt gördítsen elébe, nem kellett annyi ellenséges indulattal, idegenkedéssel találkoznia. Hazafi-társai vagy fel sem vették egész haladását, vagy zászlaja alá álltak.

Az orosz művelődés, tudomány első ápolója az egyház vala, melynek megvolt saját, a nép előtt érthetlen nyelve; betűírásra, szó- és mondat alakításra egyaránt a görög nyelvben gyökerezve. Szemben ezzel a föld népe teremté és dajkálta saját keblén, a különösen lyrai terményekben felette gazdag népköltészetet.

E két nyelv, két irány egymáshoz közelebb vonzódásával, egymásba olvadásával kezdődik az orosz műköltészet kora, s ez a múlt század utolsó felének s a jelen pár első tizedének volt nagy munkája. Az orosz nyelv és irodalom kifejlődésének, tökélesbütének bárom foka tűnik föl ez időszakban. Az elsön elválik a szláv-egyházi nyelvtől az irodalmi nyelv, a másodikon összeolvad az orosz nemzeti népi nyelvvél, — s aztán eléttünik a megnemesbült irodalom.

Ezen korszaknak mintegy előharczosa volt herczeg Kantemir, satyra-író († 1744). Művei maradandó becsüek, a viszonyoknak, embereknek, melyeket ostoroznak, hü tükrei, de mert Kantemir nem orosz, hanem török eredetű — egy moldvai hospodár fia volt, s később is mint követ sokáig Párisban tartózkodott, nincs rajtok épen semmi nemzeti jelleg, s azért nem segítettek azok a fiak és unokák munkáján semmit.

Utána következett Lomonosoff, a tudós férfi, ki kora tudományosságának terén mindenütt jártas, mindenütt otthon volt. Ily korszakot alkotó szellemeknek, kik egy nagy irodalmi harc szent obogóját viszik egy nemzet előtt, soha sem elég szaktudósnak lenni; széles ismeretekkel kell bírniok, hogy buzdítsanak, serkentsenek, a ferde irányt biztos kézzel igazítsák helyre, s jó példával járjanak elől mindenütt. Kazinezy a szépirodalom minden ágát mivelte: Lomonosoff nem állott itt meg; ő, történeti munkái, s műfordítmányai mellett, melyekkel hona irodalmának legnagyobb hasznot tett, oly nyelvészi és természettudományi műveket is irt, melyek egész Nyugat-Európa méltó elismerését kivívták. Az ő műveiben figyelték meg először az oroszok nyelvök gazdagságát, szépségét, pompáját; az ismeretek addig föl nem fedett világa tűnt elő azokból. Ő adott az oroszoknak először nyelvtant, s állapítá meg versmértéköket, és bár olykor habozott, kétségeskedett: követve a kor fogalmait, távol a népiestől, az egyházi szláv nyelvben kereste a nyelv kinceseit, Nagy Péter csár tetteit dicsőítve római öltönyt adott az orosz nyelvre; Erzsébetről zengve német rhythmusra mérte a verseket; bár nem teremtett aesthetikai nyelvet, — de az ellenséges idegen elemeket, mik az irodalmat ékteleníték, őszhangzásba hozta, törvényeit kiterjesztve, szabályos alakba önté, s elkülönítve az irodalmi nyelvet amaz egyházitól, honosabbakká tette a tudományokat. De ezen sok tekintetben művészi nyelv nem egy volt azzal, a mit a nép beszélt, nem volt benne orosz jelleg. Lomonosoff csak az első fokig: az oly rég hordott idegen iga lerázásáig jutott. A styl szabatosbbá tétele, az irodalmi és népi nyelv egybeolvasztása Karamsin († 1826) és Dersavin († 1816) nevökhöz van csatolva.

Az előbbi, Oroszország nagy történetirója, sok kéteskedés, habozás után jutott a valódi útra, mely őt azon magas polczra vitte. Eleinte a korszellemmel haladva a francia iskolának hódolt, aztán Shakespeare, Schiller, Goethe műveiben kereste a lelkesedést; míg végre hazája történetének tanulmányozásához fogván, megtanulta, hogy csak azon ég képes bennünket lelkesíteni, mely alatt születünk, fölnevekedtünk; s hogy az elődök életben lelünk kulcsot a jövőhöz. — Mikor az orosz birodalom történetét megírta, egyszerre vége lett minden harcznak az ő és új irány emberei között; mert Lomonosoff működése nem tudott soha általa-

nos nagy izgalmat kelteni, nem akarták iránya helyességét elismerni, és pedig azért nem, mert határozott orosz életet nem tükröztek vissza művei, — nyomdokait csak a tudósok követték, míg a nagyobb rész folyvást Franciaországban kereste mintáját. E két vélemény csatája aztán a nemzeti költészetet, a dalt, a regét, egészen a nép kunyhóiba szoritotta, mely megóvta azt minden scholastikától, minden nyugati behatástól. Karamsin műve felvilágosítá e vitázókat, hogy a nyelv nem önkényes theoriák után, hanem a népeletben képződik, hogy minden századnak a mult hagyományaiiban s az élő népnyelvben kell a szükséges anyagot keresnie a nyelv alakításához.

A haladás második fokának másik képviselője, Dersavin nem tudós, de nagy tehetségű költő volt. Honában, a nép közt növekedve, erős nyelvérzékkel tudta elkülöníteni, s állandó díszül felhasználni mindazt, mi elődei műveiben az orosz nyelv szellemével összeegyező volt, az idegent, helytelent pedig oly határozottsággal veté el, melyből meggyőződtek kortársai, hogy minden léptét teljes biztossággal teszi. Tiszta nyelve, szép alakjai, rimeit nagy hatással voltak Puskinra, ki különben is mint tanítóját, vezetőjét tisztelte őt, mert még iskolás gyermek volt Puskin, mikor egy vizsga alkalmával néhány versét fölolvastva, Dersavin kezét fejére tette, s ünnepélyesen költővé avatta.

Azonban bár nyelve, szókötése, alakjai tisztán nemzetiek voltak is már Dersavinnak, a belsőre nézve nem lelte meg a helyes irányt: a francia classicismus szellemében haladt, s ez ösvényen, bár majd minden európai nemzet megkísérté, egynek sem sikerült magasra jutnia.

Shukovszky volt az első, ki a romanticismusnak, s az ennek nyomán nem messze járó népies iránynak alapját az orosz irodalomban megvetette. Shukovsky munkálkodása a haladás több korán keresztül nyulik: együtt működött Karamsin- és Dersavinnal, segíté, biztatta Puskind fölléptekor, és sirjára ő szórta az első marok földet, túlélte Lermontoffot, s az ötvenes években halt meg Németországban, melyhez kedves baráti viszonyok csatolták. Működése a hosszú élet alatt számos irányban terjed. Ifju-kori szerzeményein kétségtelenül kitetszik, hogy Karamsint követé, de már akkor benne lappangott a romantikai elem; későbbi művein, mint „Aeol Hárfa,“ „A tizenkét alvó szüz,“ „Ljudmilla“ stb. a

költészetnek egészen új köre tűnik ki, melyekben az orosz költő német és angol írókat tükröz vissza. Különösen Schillerhez vonzódott nagy rokonszenvvel, kinek rajongása, csendes bűja, határozatlan vágyai az elérhetlen után, mind lelkében élt. Le is fordítá Schillernek több művét, köztök például „az Orleansi szüzet,” de műfordítmányai közt élte legutolsó művével, az Odyssea átültetésével, hozott legtöbb hasznot hazája irodalmának. Ily óriási műnek mesteri fordítása, a még teljesen ki nem fejlődött nyelvet a kifejezések, fogalmak különböző, szebbnél-szebb változataival, árnyéklataival gazdagítja, az eszmekört bővíti, sőt új eszméket teremt; és ez oldalról tekintve Shukovszky fordításai eredeti szerzeményekkel tehetők egy sorba. Költeményei külsejére Goethe és Shiller voltak eszményképei, soká, soká tanulmányozta műveiket, — s e minták után önté a szép orosz rimet, a művészi beszédet, mint Gogol mondja: könnyen, testetlenül, mint egy szellemtütemény.

És ime az elől nevezett három költőhöz értünk. Legelőször lépett föl, s legnagyobbnak tartják köztök, és így az egész orosz irodalomban is Puskint. Az ő kezei alatt az elődeitől öröklött nyelv díszesb, pompásabb alakot nyert; saját jelleget tudott ő műveinek adni, és költészete ép oly határozottan különbözik Shukovszkyétól, mint nemes, egyszerű prózája Karamsin áradozó fényes szónoki nyelvétől. A három közül az ő számára tartott a sors legtöbb csendes nyugalmat, családias örömet: falusi jószágán, közel Pétervárhoz, nyugodtan tölté utolsó éveit, szeretett nejével boldog házasságban, melyet végső párbajáig semmi meg nem zavart, — innen művein e csendes kedélyességnek még legtöbb nyoma, a különböző tanulmányoknak legnagyobb hatása van. Kolzoff, az egyszerű pásztor-fiú leglyraibb, legnépiesebb; Lermontoff, ki száműzetésben élt, száműzetésben halt meg, legszenvedélyesebb, legszilajabb.

De eddig jutva, ideje Lermontoff költői működésével megismerkednünk.

Ha áll költőről a hatalmasan kimondott „A styl az ember” Lermontoffról bizonyosan legigazábban elmondható. Lyrája őszintén, nyíltan tünteti elé a költő egész valóját, szenvedélyességével, szabadság-vágyával, hazaszeretetével, itt-ott csendes, bús mélaságával. Soha nem veszi lantját kezébe, hogy phantiasáját ragyogtassa, hogy zengjen érzelmeket, melyeket nem érez, vagy

hogy unalmas óráiban sóhajtozzon a Múza segítségé után, ostonnyéllal nógatva előre pegasusát; — hanem zeng, mert duzzadó lelkében nem fér a gondolat, mert fájdalmait enyhíti a dal, mert vigaszt lel abban, mert, mint maga mondja (Ismail Bey. V):

Dal és szerelem a költőnek élte
Melyek nélkül az zordon és kiholt,
Mint csillagok nélkül az égi bolt.

Salamon Ferencz mondja Petőfiről „Benne van költeményeiben egész élete. Alig egyebek dalai mint élte küzdelmeinek és viszonyainak leírásai.“¹⁾ Lermontoffról sokkal jobban elmondható ez. Nincs dala mely életére, érzelmeire világot ne vetne, s viszont alig van költeménye, melynek keltét, a körülményeket, melyek közt azt írta, meg ne tudnók határozni, ha tudunk a költőről annyit, mennyi a főntebbi rövid életrajzban el volt mondva. Egyikben börtönéből vágyik ki, másikban honvágy epeszi őt távol hazájától, ebben a Kaukaz égbe nyúló szirteit, a kék eget, a vonuló fellegeket dicsőíti, amabban búsul a mai kor elzsibbadt érzelmein; s mind ezekben a valódi, tiszta érzelm tükrözik, belátunk a költő szívének fenekéig mint a tiszta vizű mély tengerbe.

De nem csak kisebb lyrai verseiben tárja így előnkbe lelkét, elbeszélő költeményeiben is mindig, mindenütt az ő egyénisége áll előttünk.

Csak egyetlen művében áll a tiszta tárgyias alapon, egy népmondában, melyet „a régi idők hangjában teremt, guszlin a tiszta szavun zeng, az igazhívő nép kedvére, gyönyörűségére.“ Címe: „Dal Wassiljewits Iván czárról, ifjú testőréről, és Kalasnikov derék kalmárról.“ — Meséje ez:

(I). Wassiljewits Iván czár lakomát ül. Mindenki vigad, csak hű szolgája Kiribéjewits szomorkodik. A czár kérdezi tőle, mi baja: „Talán nem elég finom selyem kaftánod? nem elég diszes menyétbőr süveged? nincs aranyod, zsebed üres? vagy kicsorbult acél kardod? vagy kár esett jó lovadban?“ — Nem, — felel a testőr — hanem egy szép lány varázsolta el, ki, mintha habok ringatnák, úgy jár, mint hattyu; tekintete édes, mint galambé, hangja tiszta, mint csattogány dala — e nő után eped az ő szíve, Alona Dmitrewna kalmár-leány után. A czár gyűrűjét adja át ne-

¹⁾ Budapesti Szemle 1858. XIV füzet 152. lap.

ki, hogy kérje meg, vegye el, de — szól a dalnok közbe — megcsaltak igazhívő czár, Wassiljewits Iván, mert a hölgy házasságban él, keresztyén törvényeink szerint összeesketve egy ifju kereskedővel. (II.) Kalasnikov ifju kereskedő boltja előtt ül, s várja nejét, ki est-imára ment. A nő nem jön, sokáig kimarad, végre kuszált hajjal megjelenik, ruhái tépve, arcfátyol nélkül. A férj szemrehányást tesz neki: „Talán valami gazdag bojár fiúnál szerelmeskedtél, ezért vagy-e hites társam.“ A nő zokogva mondja el, hogy a mint est-imáról jött, a czár egyik testőre Kiribéjewits megragadta, szerelmet vallott neki, „mint örült körül ölelt, gonosz csókjaival halmozott el, és körül az ablakokból nézték a szomszédasszonyok, s újjaikkal mutogattak gúnyolódva felénk“ — bosszura kéri férjét. Az ifju kereskedő előhivatja két öcsését, megmondja hogy ő holnap életre-halálra megvív a testőrrel, ha elesik, álljanak bosszút érte. „A két testvér erre ilyen feleletet adott: Hová a szél fű az égbolton, oda sietnek a felhők, ha a vén sas a véres harcztérre száll, lakmározni a holttesteken, fiai követik. Te vagy legöregebb bátyánk, második atyánk, tégy a mit akarsz, mi el nem hagyunk.“ — III. Áll a torna a Mosqua folyó jegén, Kiribéjewits lép a korlátok közé, s kevélyen szólít bárkit harcra. Senki nem mozdul. Végre Kalasnikov megjelenik, s rövid szóváltás után viadalra kelve, a testőr elesik. A czár kérdőre vonja Kalasnikovot, készakarva ölte e meg? Megvallja nyiltan, hogy készakarva; fejezzék le, de meg nem mondja, hogy miért. Erre lefejezik, s eltemetik a Mosqua partján. Még most is üvölt a szél a puszta siron, melyet kereszt nem jelöl:

„Ha öreg megy el ott — jámbor keresztet vet,
Ha legény megy el ott — büszkén tekint reá,
Ha lányka megy el ott — szeme könnybe lábad,
Ha dalnok megy el ott — zeng egy bús éneket.“

Ez lehető rövidre foglalt meséje, — szikár csontváza a gyönyörű testnek. Mintha egy vándor dalnok kobozzáról leste volna el e hangokat, oly hűvek, egyszerűek és magasztosok azok. E művében Lermontoff felül multa magát, felül Puskint, felül az egész orosz irodalmat. Lapjainkban nemrég volt vitatva a kérdés: vajjon a gyermekkort élő népek naiv elbeszéléseit utánozva, lehet-e a bírálat magasabb igényeinek megfelelő művet alkotni? ime a kétkedők nézzék meg e dalt. Tiszta orosz jelleg ömlik el rajta

mindenütt, de azért bármely nemzet fia megértheti, átérezheti minden szépségét, egyszerűségének teljes pompáját. Csak a sajátos versmérték vészett el a fordító keze között, az orosz rhytmust nem bírta a német nyelv visszaadni.

Mint fönnebb mondám, csak ez egyetlen dal' az, melyet Lermontoff teljes objectivitással irt. — Lyrai költeményeiben érzelmeit többnyire egy-egy allegoria alá szereti takarni, vagy természetet képpel fátyolozni s ékesíteni azokat, ha csak az ellene szórt rágalmakra nem lövi nyilat éles gúnyjának, mert ilyenkor nyiltan, határozottan támad; — elbeszélő költeményeibe pedig saját érzelmeit szövi.

Mily távol van például a következő költeményben attól, hogy magáról csak egy szót is szólna, és mégis kell-e legkisebb commentár hogy a száműzött, sors üldözött költő egész fájalmát átérezzük:

A h a j ó.

Kék tengeren, magába, távol,
Hajó, fehér vitorla ring,
Mi üzte őt el szép honából,
Hogy idegen földön kering?

Futása ellen ár, vihar dül
Előre-hátra hányja ott,
Nem szerencsét keresni indul,
Szerencsét otthon sem hagyott.

Feltornyosúl a víz alatta,
A nap felhőkbe búvik el,
Vihar — vész hadd himbálja, hagyta,
Talán enyhet a vészbe lel.

Berzsényi szép ódájában (Partra szállottam, levonom vitorlám) hajós a költő, itt hajó; abban maga beszéli el érzelmeit, ebben tárgyilag láttatja velünk, — ott a biztos rév ad békét, itt a hullámzó tenger enyhet.

Vagy például mikor a felhőkkel áll szóba, hogy köti érzelmét egy szép képpel egybe:

A f e l h ö k.

Felhők, az égbolton, örök vándor csapat,
Kik völgyön és hegyen vonultok szüntelen:

Hazátokból futtok, tán más hon csalogat?
Vagy mint én, számúzve jártok ti is velem?

Szóljatok, mi kerget: sors igazsága-e,
A hitszegés átka, mely engesztelhetlen?
Otthon kaján család, a fők gazsága-e?
Képmutató barát, ki megcsal hitetlen?

Nem. Csak a kietlen hont kerülitek ti,
Nem érzitek nyüzgő lefékezés kinját,
A szenvedélyt, igát, nem ismeritek ti,
Nem a haza üdvét, száműzetés kinját.

S minden költeménye ilyen. Sehol alaktalan, tartalmatlan panaszt nem zeng lyrája, pedig ha valakinek, neki volt fájdalomra oka, mely, mint mondják, nem ér rá képeket keresni.

Sokan vádolták Lermontoffot különezkedésnek látszó tetteiért, s a moszko esküdt ellensége — a cserkesz nép dicsőítéséért, hogy nem szereti hazáját, ezeknek éles gúnyjával felelt:

I.

Nem vagyok én hazámban hitszegő sem,
Méltatlanul sem szégyenitem ösöm,
Mert hozzátok nem izról-izről húzok,
S nem idegen mankón, miként ti, csúszok.

II.

Mert tetteikre gyakran elpirulok,
Láncz-csörgetéstől lángokra nem gyúlok
S nem bűvöl el, ha a szurony ragyog:
Reám fogják, hogy honfi nem vagyok.

III.

Mert görbe útjokról kissé letértem,
S minden lépten nem hátra ballagok:
Reám fogják, hogy honi nem vagyok,
Hazámat én nem szeretem, s nem értem.

IV.

Igazuk van, -- az ördög érti hát már,
 Nálunk leggyorsabban megy, -a ki hátrál,
 Mert ez útjához gyorsabban elére,
 Mint én, ki vettem útamát előre.

V.

Megáldott szemmel és lábbal az isten,
 De mikor e szemmel látni akartam,
 S mikor e lábakon jární akartam,
 Mint hitszegő, börtön-fenekre estem.

VI.

Adott az ég nyelvet, de a mikor
 Beszélni akarnék, torkomra forr.

Hazámba mennyi füresa is esik,
 Minő csudás a dolgoknak folyása.
 Bölcs balgaságra használja eszít,
 És nyelvét hallgatásra.

De e rágalmazók ellen itt költeményei közt, s az én szememben Lermontoff lyrájának minden teremtményei közt legszebb a „Hazám“ című:

Szeretem én hazámat végtelen,
 De úgy, ahogy csak én tudok szeretni,
 Mit meg nem ért vizsgáló értelem.
 Sem multnak — sem jelennek — lelkesedni
 Nem tudnék én a barbárságaért,
 Nem kell dicsőség, melynek ára vér,
 Nem szeretem a büszke önbitet,
 Mely bizodalmat szuronyokba vet,
 Sem hírét, dicsfényét a régi kornak,
 Miről dalok, regék, ősmonda szólnak.

De szeretem — miért, nem is tudom —
 A végtelen puszták csendes magányát,
 Ha földre hajtja asszu fű kocsányát,
 S nem hallik más, csak csircegés, zsum-zsom.
 Kedvvel hallom, éjjel ha zúgnak erdők,

Vagy a folyók hulláma messze felbög,
 Midőn tavasszal jég-menten az ár
 Kiönt, s egy tenger az egész határ.

És kedves a mezőn-erdőn vadászat,
 Keresni a sötét éjben az ösvényt,
 Kérdésemre nem kapni semmi választ,
 Csak távol gunyhókból a pislogó fényt.
 Szeretem a tarló-égest mezőben,
 Folyók partján fehér nyirfák csoportját,
 Nomád népektől távolról jövőben
 Karavánoknak húzódó csapatját.

És mily öröm, — s ezt nem mindenki érzi —
 Őszszel a gabna-telt szérűket nézni,
 Parasztházak zsuppal fedett hiúját,
 Az ablakok faragványos fiókját,
 Vagy szenderegve — úgy vasárnapon —
 Mulatni a lármás paraszt hadon,
 Ha léptöket tombolva tánczra lejtik,
 Zaj- és kedvben a hét baját felejtik.

S e vizzúgást, ez erdőket, végtelen pusztát, az égbe nyúló havasokat, szóval a természetet magasztalja költői beszélyeiben is mindenütt. Epikus költeményei nem azon remekművek közé tartoznak, melyek — egy aesthetikus szerint — „nem költenek birtelen lelkesülést, csak sok, és hosszas tanulmány után szülnék elragadtatást, későn értjük át egész jelentőségöket, mintegy bele kell hogy nőjünk nagy mérveikbe, ők nem szállnak alá hozzánk. Az így szerzett lelkesülés soha ki nem ábrándul, mert a mi azt támasztá nem esel vagy álság által hatott.“ *) Nem; — ő rohammal veszi be a kedélyt, elbűvöli, magával ragadja az olvasót, de nem úgy mint az érzék-csigázó regények: az ő művei költötte lelkesülés sem ábrándul ki soha, azok sem „álság“ által batnak, minél többször olvassuk, annál több szépséget fedezünk föl bennök, s annál jobban elengedjük a hiányokat.

E beszélyek színhelye többnyire kelet verőfényes napú tája, a kaukazi sziklás hegység, a zárt völgyek, az ős természet meg nem szentségtelenített mecsetjei, s az egyének, kiket fest, a szabadságért oly régóta küzdő cserkesz nép fékezhetetlen fiai. De bár-

*) Budap. Szemle XVI. f. 207. 1.

mit énekel is, elbeszélése folyamán nem siet gyorsan végig, gyakran megáll, letér a fölvelt ösvényről, hogy meglátogassa a kaukazi vadont, vagy egy pár sorban saját érzelmeit öntve ki duzzadó kebléből; — s e kicsapongásaiban oly örömmel követjük mi is a költőt! Tudom én, hogy a kritika szigorú szabályai e kitérészeket nem hagyják helybe, de azt hiszem, minden bíráló úgy van vele, mint szerelmes ember, kinek esze szívével jön összettközésbe: a hideg ész parancsolna, de a szív az, a mi érez, — talán szeretné az itész kárhozatni e csapongást, de érzi a lelkesítő hatást, magával ragadja őt a költő, s nem bír itélni. Gyakran, és sok költőnél — természetesen legtöbbször humoros és lyrai-épószí költeményekben — mert azok szellemével legjobban össze fér, — találjuk e félreccsapást, hogy az író ott ott hagyja elbeszélése tárgyát, meghordozza az olvasót az előtte kedves helyeken, visszaidézi az emlékezetes perczeket, — s aztán észrevéve hogy meszsze eltért, mintegy rendre utasítja, igazolja magát az olvasó előtt: mint a magyar költő:

De messze csaptunk. E könnyelmű forma
 'Tetszik, ha lelkem bújában nevet,
 Nem is lesz e dal egyenes csatorna,
 Mely gyors rohammal czéljához siet,
 A lassu ér lesz, mely mélán bolyongva,
 Meglátogat minden kedves helyet,
 Fölveszi a lankák s a róna képét,
 Magába zárván egyszerű vidékét.

vagy mint Byron bosszankodik (Beppo 63 str.)

El — s visszatérni: — veszne a pokolba!
 Ez a mese kezemből mind kicsuszsza,
 Mert ép' a hogy rim, s versszak adja tollba,
 Úgy alakúl — s inkább kinyúlik hosszan;
 Ily versbe kezdém, nem hagyhatni abba,
 Mint énekes, ítemre kell hogy oszszam;
 De most az egyszer hogy ha végít érem,
 Máskor versem majd más alakra mérem.

Ily kitérészt találunk sokat Lermontoffnál, de ő nem apró eseményeket — mintegy oázokat az egész mesében, mert episodnak ez nem mondható — regél el ily helyeken, mint Byron vagy a másik említett költemény szerzője, csak érzelmei kitörésének enged szabad folyást. Például egy víg lakoma leírásánál („A szám-

vevőné“-ben, miről alább) eszébe jut zajos ifjúsága, s ez emlékek szentel két versszakot:

XLI.

Örök roham-, ár-, szenvedélyben
Gyorsan telt ifjú életem.
A jó, bölcs természettörvényben
Csak gáncsolódtam esztelen.
Óh érzem mily mélyen hibáztam,
S még sem tanultam — elcsigáztan
Börtönbe', túrni fékemet,
Zablázni szenvedélyemet,
Mint elfogott sas, mely bezárva
Néz hegy-, völgy-bérczéken körül,
S a napsugárnak sem örül,
Lecsüggesztve, lehajtva szárnya,
Dobott falatot nem vesz el,
S magát elkinozva vesz el.

XLII.

S hajh! már soha nem élek újra
Szerelmem zajgó korszaka,
Mikor lelkeim öröme, bűja
Csak lelkesülés s kék vala?
Talán kinyílik a kalit még,
S szárnyára kelhet a sas ismét;
Talán egyszer, véletlenül
Honába visszamenekül,
S erdők, mezők, bérczek, légében
Hol a tetőt agg hó fedi,
S kékülnek honja bércei,
Csattog majd szárnya új erőben,
És a mi volt, lesz újra az:
Szabad, királyi, büszke sas.

Igy mondja el bús sorsát Izmail Bey kezdetén, midőn az énekhez fog:

Rég meddő keblem, újra im,
Föllelkesül új érzelemmel,
Körülbolyongni énekemmel
A szenvedély, bú romjain.

Úgy vagyok, mint éden madár¹⁾,
 Mely messze pusztán számkiüzve,
 Hova őt balszerencse üzte,
 Ágról ágra himbálva jár,
 Tisztán ragyog kék tollazatja;
 Bár vész üvölt, hegyet mezőt
 Hó lep: nem zavarja ez őt,
 Dalát csak délről csattogatja.

De nem csak e kitérések teszik epikus költeményeit nagy részben alanyiakká, nem csak ezek által vezet be saját lelki világába, hanem maga a tárgy, az esemény, s az egyének által is. Többnyire lángoló szerelmet, honvágyat, szabadság-harczokat, e lelkével annyira rokon eszméket festi, s alakjait — a daemont úgy mint kis gyermeket, a vezért mint közkatonát, az erős férfit úgy mint gyenge leányt — saját szenvedélyével ruházza fel, költői mélyb e-látó szemmel tudva a szenvedélyességet a teremtettt alak lelkéhez elválaszthatlanul hozzá forrasztani.

Ily nemű költemények teszik Lermontoff költői munkásságának legnagyobb és legbecsesebb részét; e szilaj szenvedélyességű alakokkal találkozunk minden elbeszélő művében, kivéve a társadalomból vett darabjait, melyek már ennélfogva is gúnyos satyricus hangulatúak, és kivéve a „Három pálmát“ — e szép allegoriát, melyben a költőnek ember- s világgal meghasonlott lelkét annyira visszatükrözve látjuk²⁾.

„A cserkesz fiú“ — „Izmail Bey“ — „Hadzsi Abrék“ — „A daemon“ — „Walerik“ — „Bojár Orsa“ — mind a Kaukaszban folynak le, mindben cserkeszek szerepelnek. E művek közül az orosz kritika „A cserkesz fiú“-nak adja az elsőség babérját; Bodenstedt „Izmail Bey“-t tartja szebbnek, megjegyezve hogy ily költemények között, melyekben mindenütt egyenlő költői erő nyilvánul, csak „a nekem ez tetszik“-ról lehet szó; — én a ma-

¹⁾ Éden madár = Paradis vogel. A n. múzeum példánya „Édenecz“-nek van nevezve. Ha már az éden benne van, talán mégis jobb így.

²⁾ A „Három palma“ egy szép, egyszerű arab rege után van gyönyörű költészettel kidolgozva: Három palma állott Arabia sivatagján, lombjaikkal egy hűsítő forrást óva a pusztá homokjától. Soká, soká álltak ott, de fáradt utazó soha nem ment arra, hogy felüldíthessék. Már zugo lódni kezdtek a sors ellen, hogy senkinek nem használva kell élniök: midőn egyszer egy tikkadt karaván ment lombjaik alá, s forrásuk hűsítő nedvéből új erőt merített. A pálmáknak ez nagy öröme volt, — de az emberek éjszakára kivágták, s feltűzelték mindhármát, a forrást pedig másnap a homok temette be.

gam részéről az orosz itészekkel tartok. „A cserkesz fiú“-ban a compositio kerek teljessége, a vad cserkesz gyermeknek, ki az anyatejjel szívá magába kiirthatatlanul a szabadság-vágyat, határozott, mindvégig hű jelleme, s az egészen pazar kézzel elszórt lyrai helyek a legteljesebb erővel vannak keresztülvive, míg „Izmail Bey“ ellen néhol valóban igazságos kifogás tehető. — Az előbbivel nagyon könnyen és röviden megismerkedhetünk, meséje igen egyszerű, benne van a II-ik versszakban :

Távol hegyekből útazott
 Tiflisre, s egy fiút hozott
 Egy tábornok, rabszija kötve,
 Ki a nagy útban eltörödve
 Beteg lett és itt elmaradt.
 Hat évet még alig haladt,
 Vad és félénk, mint bérczi zerge,
 S miként a nádszál lenge, gyenge
 Volt a fiú. A kinba' rajta
 Kitünt atyái szíve, lelke,
 Egy szót ki nem bocsáta ajka,
 S panaszhangot, sohajt nem ejtve,
 Kint, bút viselni el tudott.
 Némán, büszkén így hervadott,
 Az ételt visszaintve jellel.
 De mégis rész-vevő kebellet
 Fogadta egy barát magához ;
 A zárda-fal közt óva védték,
 S megmenték jó barátok éltét.
 De játékokra rá se nézve
 Vadul mindenkit elkerült,
 Némán bolygott bútól emészte,
 Vágya kelet felé repült,
 S keblében a kin újra tombolt,
 Ha bércz-honára visszagondolt.
 De mintha — úgy látszott — nehéz
 Sorsát, s a nyelvet is beszélni
 Lassan megszokná. És belépni
 Az egyház szent keblébe kész, —
 Fölvette a keresztvizet,
 S most — ifju kort sem érve még el
 Gyerek szívvel, gyerek kedélylyel
 Ember-világgal ismeretlen —
 Akart tenni szerzet-hitet :
 Midőn egy éjjel észrevétlen

Eltűnt. Körül sötét vadon van
 A hegy között határtalan.
 Három napig mezőn , pagonyban
 Keresték őt, de hasztalan.
 Meglelték végre messze pusztán,
 Ájulva, nyirkos földre fekve, —
 Bevitték a zárdába aztán.
 Halvány volt, a szemek beesve,
 És teste gyenge, megtörött,
 Éhség, betegség, gond között;
 De hogy hol járt, el nem beszélte.
 Látták: néhány napig fog élte
 E földön még csak megmaradni,
 Korán hervadt a sir ölébe!
 Most egy barát lépett elébe
 Az egyház áldását föladni. . . .

a gyermek vallomásokat tesz az öreg szerzetesnek , érzi hogy halála közel van , s búsan tekint vissza ifjú életére :

Rövid volt , s rabjárom alatt
 Folyt éltem. Ah mi kész örömmel
 Cserélnék két ily éltet én fel,
 Egyért , mely hányt-vetett , szabad. —
 Csak egy vad szenvedély zavart,
 Tűzelt, igazott engemet,
 Emésztve, marczangolva mart,
 Mint féreg rágta szívemet,
 S e kinből itt, álmomban ébren
 Repült velem távol határra,
 Meghordozott vad harczi téren,
 Hol a szirt felhőt ölt magára,
 Hol a nép, mint sas , él szabadon. . . .

aztán elmondja, hogy zivataros éjen szökött meg, bebarangolta a rengeteget, epedő vágygyal leste az ifjú grusi nőt, ki vízért ment, megvivott a dühös tigrissel, s elejtve azt, maga is kimerülve, eszméletlenül terült el egy patak partján. Csak azt kéri, hogy ha meghal, a kertbe, az akáczfák alá temessék, honnan hazája felé láthat.

Ez volna „A cserkesz fiú“-nak legrövidebb vázlata; de Lermontoff műveiből épen úgy nem lehet kivonatot készíteni, mint p. Petőfi „Tündéralmából“ vagy Vörösmarti „Dél szigetéből,“ — csak úgy az teljes, a mint a költő megalkotá, minden szó kihagyásával egy-egy gyémánt esik ki a mesteri művü koronából. A compo-

sítő egyszerűségére, mely egyszerű szavakkal elmondva is hason, Lermontoffnál éppen úgy nem akadunk, mint előde Puskinnál; művei fő szépségét a kidolgozás, a gyönyörű színezés, apróbb részletek teszik: éppen ezért sem a költő iránt szentségtörőbb, sem a közönségre untatóbb, sem az ismertetőre hálátlanabb munka nem lehetne, mint a fentebb említett elbeszélő költeményeket mind kivonatozni száraz szavakkal. A helyett álljon itt néhány sora, melyben a természet szépségeit festi (Daemon III. IV):

. . . És gyűlölet, kintől zavartan
 Repült az éden-számkiüzte,
 S a Kaukaz fölé haladt,
 Hol a Kasbék *) lába alatt,
 Örök jég és hóval takartan,
 Ragyogva ég gyémánti tűzbe!
 S mint egy sötét bércz-hasadás,
 Hol a hegyi kígyó tanyáz,
 Nyulik lent Dariél hegyzug,
 A melyen át rohanva züg
 A Térek, — és mint nő oroszlán
 Habzik, szökell és felhabozván
 A viz, borzolva nagy sörényét
 A nőoroszlánt látni vélnéd.
 Az erdő vadja félve hallja,
 Hogy züg a hullám vad morajja
 Bokor-szegélyezett medriben,
 És dél felől — az ég azúrnak —
 Arany-szegett felhők vonulnak,
 A híg leget könnyen szelik,
 Az árt északra mentiben
 Sebes rohamban követik

aztán meg nem illetve, hidegen száll odább, s látja lábai alatt:

A dús virágu róna földet,
 Átszelve tiszta csermelyekkel,
 Melyek habja csevegve törtet,
 Harczolva tarka, sík kövekkel;
 Vadrózsa-bokrok messze nyúlnak
 Gyökerökkel a viz-tükörbe,
 S a rózsa közül sok szavúlag
 S hangosban mint habok zúgása
 Zeng a fülmile csattogása,

*) A Kaukaz egyik legmagasabb orma.

Dalt és szerelmet üdvözölve. —
 Halvány virágú völgy-torok
 Kigyózik, óva nap hevétől ;
 Körül árnyas platán-sorok,
 S minden platán fát, fel, tővétől
 Hegyéig, gyors repkény ölel.
 A szarvas hús árnyban delel,
 Ezer növény lehelli át
 A légen balzsam-illatát,
 Napfénybe csillog a levél,
 Az erdő hangzik, zúg, ropog,
 Miként ha száz hang zajja kél stb.

De ismerjük meg költőnkénél, „nem csak a nagy, komoly, elkes szemeket, hanem az ajk élczes, gúnyos mosolyát is.“ — Vig, enyelgő, de nagyon sokszor keserű gúnyba átesapó költeménye, melyeknek tárgyát a mívelt főbb körökből vevé s mintegy azok számára írta, kettő van: „A számvevőné“ s a „Szerkesztő, olvasó és költő.“ Ez utóbbit, a gúny, humor, satyra e csudálatos vegyülékét Gyulai Pál fordítá magyarra a Szépirodalmi Figyelőben*) — bizonyosan ismerni fogja a Szemle olvasóinak legnagyobb része; az előbbivel ismerkedjünk meg kissé bővebben:

Vidéki kisebb városba vezet a költő bennünket. Csinos kedély-városka,

De ah! itt is sok unalom van,
 Még több mint Néva partjain —

az emberek blazirtok, pedansok, nincs semmi szórakozás; hanem egyszerre

Egy hir, miként villám, futá át
 A várost, szájról szájra ment:
 A télen itt tartja tanyáját
 Egy szép ulánus regiment.
 Mily izgalom, oh boldog isten!

A sereg csakugyan megérkezik egy szép reggel, s vonul nagy lármával, zenével az utczákon végig.

*) Gyulai e fordításán, három kis lyrai költeményen (egy Thaly Kálmántól), s az alább említendő regényen kívül nem is jelent meg Lermontofftól, tudtomra, semmi magyarul.

És a lármás jöves-menésre
 A mint a kard esörg, ló nyerit,
 Sok szív indul gyorsabb verésre, —
 Sok lyányka-arczot elpirit.
 Sok nő kel gyorsan, alva félig:
 „Kati! — biz' elnyújtózna délig —
 Hol a papucs, s az öltönyök?”
 „Iván! — hogy alszik e köllök! —
 Kelj föl, nyisd szélylyel a fatáblát.“
 „Mily piszkos az üveg, hamar
 Törölt ide!” — S van lárma, baj,
 Mig az úrnő eléri czéjját.
 No végre látni hogy halad
 A ház előtt a szép csapat.

* * *

Mily látvány! „Nézd Katinka azt ott!”
 „Mely'ket, a majort?” — „Nem, tovább
 Ott jobbra azt a büszke arczot,
 Úgy látszik hadnagy csak, lovát
 Hogy szökteti, s nézd csak te, mintha
 Szép arczával felénk holintna;
 Ép ilyet, ezt, e z t láttam én
 Almomban!” — S a két hölgy remény-
 És vágy között soká merenge,
 Egy óh-t vagy ah-t ejtvén csupán
 A távozó látvány után. —
 A sok bokréta szélbe lenge,
 S újjongva ment együtt velek
 A sok meztlábos gyerek.

Bobkowsky tanácsos és számvevő úr lakával szemben ütnek
 a tisztek — egy vendéglőben — tanyát. Az ifju, szép tanácsosné
 ablakával szemben Garin szobája van, ki
 Bár százados, de mozdulatja
 Mint hadnagyé könnyű, deli,
 Bajszát, mely szép ajkát fedi
 Csinnal fenne, pödörve hordja,
 Ruhája csinos, testhez áll,
 Szóval . . . valódi ideál.

A fiatal pár szerelmes pillantásokat vált ablakon át, s
 Ép az történt ez ifjú párral,
 Mi rendesen esni szokott,

Megértetnek némán, szem által
Egymással érzést szándokot.

Egyszer csak meghívást kap Garin a számvevő úr estélyére. Elmegy, imádottjával tánczol, udvarol neki, és másnap reggel — míg a férj távol van — egész vakmerőséggel beront szobájába, s szerelmet vall. A hölgy szigorú szavakkal utasítja vissza, s ki-dobtatással fenyegeti, de Garin

De büszkébb, semhogy czélt nem érve
Távoznék el, lecsapja térdre
Magát, s láng- és kintről beszél. . . .
Ha! ajtó nyílik, s im a férj
Belép — „Óh ég!“ — a nő elájul
A férj rá néz — egyet se szól,
Garin eloldalg — hah pokol!
De nagy bölcsen elállt szavátul
Magát nem ölte — lötte meg,
Pipára gyűjt, sétálni megy.

Másnap kap egy levelet, melyben a dühös férj — tánczes-télyére hívja. Rövid gyanakvás, habozás után elmegy. A bál ja-vába folyik (itt van a főtebb említett kitérés), van bor, kártya, s a házi úr elveszti mindenét, házát, földjét stb. Már hajnalodik, osz-lanak a vendégek, — akkor a házi úr hirtelen felrikolt:

„Még egy tét! mely vagy tönkre verjen,
S mint koldus hagyjam el lakom,
Vagy veszteségem visszanyerjem,
S én a kockára nőm adom!“

Mindenki undorral fordul el tőle, csak Garin nem; ez elfo-gadja a tételt, játszik, s vesz. De erre a szép nő áll elő, harag-és szégyentől kigyuladt képpel, s a jegygyűrűt férje szeme közé vágja, és

Aztán elájul. Ölbe kapja
Garin, és indul kifele,
Kardját — kalapját mind ott hagyja,
Hazáig meg sem áll vele.

A dolog abba marad. A számvevő megmarad hivatalában, Garin is a szép nő birtokában, s a „történetnek vége.“

E beszélyen tagadhatlanul érezhető Puskin „Onyegin“-já-nak, vagy „Nulin gróf“-jának befolyása, de még e „szalonias“ beszélyre is áll az, mi minden művére a két nagy költőnek, hogy

Puskin nyugodtabb. Nem fest oly követelő, ok nélkül fellépni merő szerelmet mint Gariné, s bár Nulin úr is elég merészen lopózik be Katinka háló-szobájába, de merészsége az olvasó előtt is indokolva van, — aztán Puskin aligha végezte volna oly botrányosan beszélyét, mint Lermontoff. De ő gúnyolni akart, elébe tární korának egy képet, melyet az élet után festett, mert bár előttünk a fentebbi történetke hihetetlennek látszik, az orosz társadalom akkori állása mellett igazán megeshetett.

De „A számvevőné“-ben még csak gúnnyal rója meg az elkoresosulást, regényében a „Korunk hőse“-ben már keserű ironiával ostorozza az érzékiségét, kék-hajhászatot, s ennek következményét, az elfásulást, tompultságot, mely akkor az orosz urak közt csak nem napi renden volt. Csudálatos hogy e prózai munka — melyet nemcsak magasztalni nem lehet, de majdnem silányság szóval kell illetni, — Lermontoff minden műve közt legjobbban el van terjedve. Hogy Oroszországban kaptak rajta, az az emberi kíváncsiságból, botrány-kedvelésből könnyen kimagyarázható, mert valamint a regény fő hősében Pecsorinban saját élményeit írta le túlzott, kirívó színekkel a költő, úgy a többi alak is mind az élet után volt festve; torzítva bár, de a körülmények ismerői előtt könnyen felismerhetőleg; — hanem hogy Európa majd minden nyelvére — köztük magyarra *) is — lefordíták, terjeszték; olvasták, csaknem megfoghatatlan. — Emlitém, főntebb hogy költőnknél a compositio erejét, nagyszerűségét sehol sem találjuk; e regényben is hiányzik az, de itt az egyes helyek szépsége nem pötölja, csak is az első részben. — Az egész műben cselekvényegység sincs: öt részből áll, melyek annyira önállók és külön állók, hogy csak Pecsorin alakja — mint az egészen keresztül húzott vörös fonál — tartja őket össze. Az első rész „Bella,“ s a negyedik „Mari herczegnő“ — magukban véve legkerekebbek. Mindenikben Pecsorinnak egy-egy szerelmi viszonya van leírva; az

*) Még pedig részben, kétszer. Egész terjedelmében megjelent a „Magyar Sajtó“ 1855. év october és november-havi számainak tárczájában, — germanismussal teljes, élvezhetlen rosz nyelvvvel fordítva. Első része pedig, mely magában egy egészset, s a mű legszebb darabját képezi a „Nemzeti Társalkodóban“ 1840-ben, s ebben a lyrai dalok, melyek itt-ott a szövegbe vegyítvék, igen szépen vannak áttéve.

elsőben egy osseta (cserkesz) herceg ifjú és szép leányával, kit fivére által elraboltat, s pár heti szerelmeskedés után megün, elhanyagol, míg végre a megcsalt nőt egy rabló megöli, — a negyedikben pedig egy nagy világi herceg hölgygyel, ki őt szereti, de kinek szerelmét nem viszonzza. E két rész közül az elsőben kétségtelentül sok szépség van, még ez a Kaukazban, a cserkeszek közt mozog, s e tárgyról bármit ír költőnk, az vonzó, gyönyörködtető, — a negyedik talán érzék-izgató novella lehetne: de egymással épen semmi összefüggésben nincsenek. A második rész „Maximus Maximits“ egy nyers muszka hadfi jellemzése. Az eseményen nem mozdít előre semmit, de a vén katona oly hiven van festve, hogy — mint töredéket, én e részt tartom legtöbbnek. Gyanakvó, mindig résen álló katonát látunk benne, kinek mindenek fölött a kötelesség a legelső, de azért Hugo Victor Javertjének (a „Nyomorultak“-ban) túlzásaiba nem esik, — gyűlöli a cserkeszt szíve mélyéből, de Bella halálakor sirva fakad, szóval: testestül lelkestül egy — gondolkozni és érzeni tudó — alattvalóját a mindenható czárnak. A harmadik rész „Tamán“ egy csomó szemfényvesztés halmaza, melyek író és olvasó előtt mindvégig megfajtetlenül maradnak. Van benne egy talányos leány, kit maga az író Mignonhoz hasonlít, s ki valóban erre a mintára van öntve: épen úgy öleli, csókolja megmagyarázhatlan okokból, legyőzhetetlen vágygya Pecsorint, mint Mignon Wilhelmét — de sorsáról, különczkedéséről soha felvilágosítást nem kapunk, mint ezéről. Az ötödik rész végre egy ismeretessé vált, tragikus végzetű adoma. Ebből áll a regény, melyet bizonyosan érdeklél, kíváncsisággal olvashattak kiknek számára írva volt, de melyről szeretnénk letörülni a Lermontoff nevet. Moralis célja a kor eltompult érzelmeinek javítása lenne, de a mód, melylyel ezt elérni akarja, egy óriási gúnykaczajjá változik, s ez az írónak nem belső, nem őszinte érzelme; szánni, éles szavakkal ostorozni tudta e gyarlóságot, de kikapuzni nem. Mennyivel kellemesebben hat reánk költeménye, melylyel kortársai hitványságát nyugodt kedélylyel — szemléletileg, és saját eltorzított alakját bele nem vegyítve, — vizsgálja:

Búsan nézem, e mai nemzedék a
 Kora megérésért hogy meglakolt:
 Korán kétely, bűnbánat martaléka,
 Néz a jövőbe, mely bús, pusztá, zord. . . .

Lomhák vagyunk a jóra mint gonoszra,
 Vén gyermekek, vének gyengéivel,
 Bölcsöben még, s már elteltek vagyunk
 Atyánk hibái bölcseségivel.
 Fáraszt az élet, mint kietlen hossza
 Az útnak, min czél nélkül ballagunk;
 Fáraszt mint ünnep, mint nem osztva nézünk,
 Mely idegen, melyben nincs semmi részünk;
 Csak idegen gyümölcsöt vágyunk szedni,
 És harcz nélkül nagy győzelemre menni.

Gyümölcs vagyunk mi, mely idő előtt
 Éretlenül még, fájáról letört,
 S estében a virágok közt akad,
 Se száj- se szemnek örömet nem ad,
 S ha jó a kor, midőn minden virúl, hajt,
 Csak rothadás bús sorsa éri őt majd stb.

Végig tekinténk Lermontoff műveinek során; igyekeztem őt bemutatni az olvasónak minden oldalról, kivéve a drámait, mert egyetlen e nemű művét, „Maskarade“ czimű négy felvonásos drámáját — váltig sajnálom — nem tudtam megkeríteni sehol. De dráma-írói tehetségébe költőnknek megvallom nemis mernék bizni. Sokkal kevésbbé ura saját szenvedélyeinek, semhogy a tárgyla-gosság legnagyobb fokát, a drámai tért elfoglalhatná; nincs meg lelkének azon nyugodtsága, melylyel épen a legszenvedélyesebb drámai alakok teremtésekor (bármily contrastnak látszik is magában véve ez állítás, de minden példa mellette bizonyít) kell az írónak birnia, — s nyelve is oly kevésbé hajlik egyéb műveiben a drámaihoz, oly tisztán lyrai még elbeszéléseiben is, mint nagyon kevés újabbkori költőé. Petőfinél, például, mind kisebb költeményeiben, mind elbeszéléseiben (leginkább Salgó és Bolond Istókban) számtalan helyen találunk drámai jeleneteket, drámai nyelvezetet, — Lermontoffnál az ily helyeket hiába keresnök.

Épen ezért, — s mert bárhol, bárminő körülményeket és személyeket rajzol, saját gondolatai és érzelmei mindentűtt felismerhetőleg átlátszanak azokon — ha egyáltalán aesthetikai formákra akarnók húzni, az alanyi költőkhöz kellene őt soroznunk, daczára munkássága legnagyobb részét tevő elbeszélő költeményeinek.

Azonban hogy ez „alanyi“ szó — mint legtöbb költőnél, — nála sem kimerítő, hogy az objectiv alkotás minden eleme egyitve volt benne, az egyetlen „Dal Wassiljevits Iván czárról“ elég volna bizonyosságul. Csakhogy oly alkotáshoz rövid, zajgó életében, fájdalom, kevés ideje és nyugalma volt.

„Soha sem tudott — mondja Bodenstedt — a keblét duzzasztó alkotási ösztönnek ellenállni, ép oly kevéssé tudta igazságos haragját, s a sorsából felnyomuló világ s emberek fölötti szemlélődéseit elnyomni; és így fejlődött ki a legtermészetesebben, azon vegyülete a költészetnek, melyben épósz és lyra, cselekvény és elmélkedés, gúny és komolyság, szakgatottság, maró ironia váltakoznak, azon vegyülete a költészetnek, melynek első fölkejtje Lord Byron vala.

„Tagadhatlan a befolyás, melyet Byron mind Lermontoffra, mind Puskinra, mind általán az egész újabb szláv műköltészetre gyakorolt.

„Herzen Sándor*) erre vonatkozólag igen találóan mondja: Soha sem léphetünk belső közlekedésbe erős, rokonszenves természettel, hogy ne hasson reánk, hogy általa érettebbé ne legyünk; maga az előttünk kedves lény sympathiája által nyújtott, megerősítése annak, mit szívünkben hordunk, lendületet, biztosságot ad; de e befolyástól, egyik nagy költőnek a másikkra természetes hatásától az utánzó czím — messze van.“

„Byronnak a szabad hon szabad fiának ama daemoni elemre nem volt annyi költői jogosultsága, mint Lermontoffnak, a csak belsőleg szabad, de külsőleg leláncoltnak.

„Byronnak csak azon csalárdsággal, azon álarczoskodással, azon szemfényvesztéssel kellett küzdeni, mely miatt minden ország s minden kor prophetái- és bölcseinek panaszkodniok kell. Hatalmasan kellett ellenök harsogtatnia szavát, a tévelygést meggyőzni, az álarczot letépní, a szemfényvesztést szétz úzni, s a hazugságot az igazság éles kardjával teríteni földre. Lermontoff

*) Egyike az orosz irodalom legbuzgóbb ismertetőinek, s itészeinek Nyugat-Europában. Neve német, de ereiben orosz vér folyik, s munkásságát mindkét nyelven ernyedetlenül folytatja. Jelenleg Londonban szándékozik az orosz írók jelesbjeinek teljes és censura-hézagtól ment kiadását megüditani.

pedig a szép iránti véleszületett lelkesülésével együtt, mely erény és igazság nélkül nem képzelhető, egyedül s elhagyva látta magát egy idegen világban, melyet hazájának hittak, oly emberekkel környezve, kik őt nem értették, vagy érteniök nem volt szabad, s mindig fölötte lebegett a veszély, hogy vagy magát, vagy a világot félreérti. Bátran lépett az igazság- és jogért a küzdelem térére, de mindjárt az első összecsapás után megköték kezeit, s báber helyett tövis koszorút öveztek a magas homlok körül.“

Sokkal közelebbi, nemzetiebb és közvetlenebb Lermontoffra Puskin hatása.

E lánglelkű költő sokkal hódítóbban, ragyogóbban lépett föl, sokkal népszerűbbé vált, semhogy az utánzók egész raja ne kapaszkodott volna uszályába — a mint ez már mindig mindenütt történni szokott. De Lermontoff hatalmasan vált ki csakhamar az utánzók seregéből. Megtanulta Puskitól a kifejezés egyszerűségét; elleste az alak titkait; a szép mértéket, rímeket, rythmust, melyeket előde Byron után alakított az orosz nyelvhez, ő tovább művelé; — de mind e külső hasonlatosságnál nagyobb és határozottabb az ellentét, mely a két költő jellemében s műveikben nyilvánul.

Pedig mily egyforma lett volna e két jellem, ha az egyiket nem szelidítik, s a másikat még szenvedélyesebbé nem teszik a körülmények.

Mindkét költőnek száműzetéssel kellett lakolnia ifjúkori szabadság-álmaik első költői kitöréséért. Puskin visszatért, Lermontoff száműzve halt meg. Puskin megtalálta a megértés, kiegyezkedés útját az emberekhez, s a viszonyokhoz, kik ellen a legtüzebben harczolt, melyek ellen engesztelhetlen gyűlöletet esküdt; Lermontoff ez útra nem lépett soha. Mikor haza áruállással vádolák, büszkén vágta ellenei szeme közé :

Sem multnak — sem jelennek lelkesedni
Nem tudnék én a barbarságaért,
Nem kell dicsőség, melynek ára vér,
Nem szeretem a büszke önhitet
Mely bizodalmat szuronyokba vet. . . .

Puskin már e dicsőség, ez önhittségért is tudott lelkesülni, s nem csak kitért az ár elől, hanem néha úszott is vele, míg Lermontoff büszkén veté ellene merész keblét. S e merészségért meg

is kellett lakolnia: csak a börtön falai közt kísértheté meg szárnya erejét a szabadságra vágyó sas.

Csuda-e, ha ily körülmények közt gyakrabban haragra gyúlt, mint más költő, s gyűlölsége néha hatalmasabb akkordokban szólalt meg erős zengésű lantján?

Lermontoff sorsát nem lehet mellőzni az ítésznek, a ki költeményei igazságos bírálásához akar fogni. Sokat fölvilágosít, sokat kiment az. Költői följajdulás a börtön rostélyán belül egészen más benyomást tesz reánk, mint hatásvadászó sápitozása egy unatkozott költőeskének.

Aztán nagy hatást tett a két költő munkásságára a viszony, melylyel nemzetök irányában álltak. Puskin „Ruszlán és Ljudmilla“ (első nagyobb műve) kibocsátása óta mindvégig kedvence, imádjottja volt nemzetének; ha valami művét befejezte, szívesen azt a közönség kezébe adni, mert tudta hogy vágyó szemekkel néznek felé. Lermontoffot nem ismerték, nem olvasák, s ő se igyekezett legkevésbé sem költeményeit terjeszteni. Egyetlen, kicsiny de válogatott kiadást rendezett életében csak, s ezt is a legnagyobb sürgetésre. Nem akarta műveit kiadni, — mert

„Nem a tömeg kedvét keresve, kérve,
Zengem dalom, mert nem kell ily babér
Kinek szívében büszkén forr a vér,
Dal és szerelem a költőnek élte,
Melyek nélkül az zordon és kiholt,
Mint csillagok nélkül az égibolt.“

és mert gyakran elégtelen volt magával, — mert:

„Bár jő egy-egy nap s elszáll ismét,
A költő hatva érzi keblét,
S a dal kihajt, mint a virág;
És föllehellek könnyen, frissen;
És megszólal bennem az isten,
S mi untalan lelkemre támad,
Nyugszik nyomor, gond és búbánat.
Felbuzdulok, szívem dalforrás,
Sebesen mint a habra hab
A rim tolúl, egymásba kap. . . .
Oly csengő zaj, zsibongó habzás!
Édes hevület lep meg, im,
Hogy minden eszmém, vágyam, álmom
Kesergve, ringva játszani látom
A dal kristály hullámain.“

Mintha költőbe' a mi rejtve,
 Egy isten mind felkölténé,
 Daloknak lombja szövi bé.
 Az eszme, szóhoz fűzve, ejtve,
 Zsinórra gyöngy a hogy szokott,
 Mindennel mi rá támadott,
 Kibékül és csak gyönyört lát ott,
 Szépnek találja a világot,
 Megtisztulva minden mocsoktól.
 Mint próféta ihletve úgy szól,
 Ellát a jövődök felett,
 S teremt a pusztuló romokból
 Reményt, szerelmet, új hitet.

De mindezt ha olvassa majd,
 Kijózanulva felsohajt,
 Elszégyenli magát legott,
 Ilyesmiket hogy irhatott
 Nem szép, becses előtte immár,
 Világot sem sajnálja, nem kár,
 Csomagját tűzbe dobja szépen,
 Hogy még hire-pora se légyen ¹⁾.

és végre nem akarta kinyomatni műveit, mert blszkesége nem tűrhető a censura-törléseket, szabad szárnyú képzelme nem akart annak korlátai közé simúltni, -- s e részben sem érte oly szerencse, mint Puskit ²⁾).

Azonban akár Byronnal akár Puskinnal hasonlatossága legyen bár a külsőségekben, az alak, a mérték teljességében -- sőt legyen az alakítás, az elbeszélés egyes részeiben még oly nagy is, -- épen ott, a hol legnagyobb Lermontoff, a népiesben, a természet festésében, ott nem követ senkit, ott egyedül áll, előd és utód nélkül, ott nem hasonlított, vagy nem mérkőzhetik vele a két nagy költő egyike sem.

¹⁾ „A szerkesztő, olvasó és költő“-ből Gyulai Pál fordítása szerint.

²⁾ Puskit is sokáig boszantá a censura, s végre elhatározta, hogy inkább nem ír, de nem tűri. Hosszas hallgatása feltűnt a czárnak is, s kérdezte annak okát: „Mert -- felel Puskin -- a censorokkal nem tudok, Sir, kiegyezni.“ -- „Ne búsulj Alexander Sergéjits -- viszonzá a czár -- jövőben én magam leszek a te censorod. S valóban Puskin minden kézírata a czári kezeken át jutott a nyomdába, és hogy ily censor többet engedhetett, s engedeett mint más, az is bizonyos.

A népies irány felkarolásában, annak az irodalomba hozatalában, igaz, megelőzte őt Puskin; de Lermontoff egészen másutt kereste ehhez mind az anyagot mind az alakot; ez az övé, ennek ő valódi, első alapítója. — Puskin az élő nép közé, az egyszerű pór kunyhóiba ment tárgyáért, az igénytelen, lenézett, megvetett népmesét fogta hatalmas védő szárnyai alá, s dolgozta ki oly költészettel, önté oly tisztán népi s a mellett művészi alakba, mint sehol, soha, senki; — Lermontoff pedig a régi időkbe, a „bojások szép korába“ szállt vissza, onnan vette tárgyát, s annak modorában „guszlin a tiszta szavún“ zengte énekét. S mennyi eredetiséggel. — Mikor a megszegyenített kereskedőné csak arra gondol, hogy a szomszéd asszonyok látták; mikor a nép—bajvivásra fölhiva—egymást „könyökkel lökdösi“*); mikor a kereskedő ravaszul olvassa este a napi bevételt . . stb. mind azon kornak vagy az egyszerű népek fogalma, gondolkodás módja, s nem győzzük eléggé csudálni, hol leste, lopta mind ezt meg a büszke aristokrata sarj, a pétervári nevelésű finom szalon-lovag. De nem is gyermek-korában, nem is a főbb körökben, hanem keserves száműzetése alatt hatolt ő így be a nép észjárásába.

A természet festésben pedig ő áll a legmagasabb polezon. Se Byron, se Puskin nem áldozott annyit ily leírásoknak, de nem is találunk egyiknél se oly meglepő, oly fönséges képeket, mint nála. Csekem imádta a vadont; maga kiált föl, elragadtatva, regényében: „A ki valaha magas hegységben zárandokolt, ki a bérz-óriások csudálatos alakjait szemlélte, s az éltető hús levegőt szívta, az megfoghatja, mily ellenállhatlan ösztönt érzek magamban e bűvös látványokat szó, toll, vagy ecset által rajzolni.“

S e rajzokban megoldta a nehéz feladatot, hogy a természetvizsgáló, s az aethetikus kíváncsainak egyaránt eleget tegyen.

Akár a sok csúcsú Kaukaz hegy-óriásaira vezet bennünket, hogy fölöttünk a havas orom, alattunk a tátongó örvénytől szédeleg tekintetünk; — akár a zuhatagot esalja ki a szikla tövéből; „melynek meredekén a zerge is reszket,“ s aztán töri meg, és

*) Mint „Ludas-Matyi“-ban, e tagadhatlanul sok eredetiséggel írott bohóságában Fazekasnak, Döbrögi megveretésekor:

Egyik jobbágy a másiknak kurta gubáját

Megrántá: más a mellette valóra könyökkel

Titkon bököse, míg urok óbégatva könyörgött.

,zúditja a mélységbe , honnan „zavart folyásban“ tör elő; — akár a Daghestan hegyi kunyhóit, erdeit vagy Georgia esermelytől csergő virányos rónáit festi; — akár az ős erdő szent csendjét, akár a csaták vad harsonáját hallatja velünk: mindig a legapróbb részletekig igaz és természetű, szemeink előtt minden élénk, tiszta, határozott színekkel tűnik föl, s mégis valami titkos költői lég lengi át mindezt, mintha az erdők, virágok, rétek közvetlenül lehelnék ránk édes illatukat.

Ha egyebet nem irt volna is, e természet-festések halhatatlanná tennék Lermontoffot: élni, s gyönyörködtetni fognak ezek, míg a szép érzéke ki nem alszik az emberiség kebléből.

ARANY LÁSZLÓ.

STRAFFORD,

(Egy darab az angol történetből.)

I.

Wentworth Tamás, később Strafford lord sorsa egy tra-goedia.

Már Erzsébet országlása alatt egy név-elődét, mint a parlia-menti jogok bátor védőjét, látjuk szerepelni, a ki — ama közked-vességű korlátlan hatalmú fejedelemnő ellenében, — miot loyalis ellenzéki szónok szerez magának érdemelt népszerűséget s nevé-nek jó hangzást.

Wentworth Péter 1575. birák előtt áll egy merész beszéde-ért, melyet a parlamentben mondott. Magaviselete oly remek, hogy bíráit is tiszteletre gerjeszti.

„Tudtam, úgymond, hogy e beszéd, ha el fogom mondani, engem e helyre juttat. De lelkiismeretemet vontam kérdőre, vajjon mint hű alattvaló, mint becsületes ember cselekszem-e, ha nem mondom el, s nem ügyekszem a fejedelmet a reá nézve veszélyes útról visszatéríteni: s lelkiismeretem azt sugallá, hogy nem lennék hű alattvaló, ha inkább tekinteném saját veszélyemet, mint a feje-delmenémét. — Még is midőn a kamarában e szavakat kimondám, hogy itt alatt egy halandó sem csalbatatlan, még a mi dicső ki-rálynőnk sem—egy percze megállottam, s körülnézvén köztetek világosan láttam, hogy e szavam mindnyájatokat félelembe, ret-tegésbe ejtett. Akkor én magam is meghökkentem, s a félelem

mely töletek reám is átszálla, megakasztá beszédem folyamát, mert a ti magatok tartása azt mutatá, hogy nem fogjátok ellenezni elharczoltatásomat ama helyre, mely reám várt. De a lelkiismeret és egy loyális alattvaló kötelesség-érzete új crőt adának, hogy folytassam. — Uraságtok hallották. Én hálát adok istennek, hogy úgy beszéltem; s ha újra kellene azt tennem, újra megtenném.“

Erre az elnök, félig megadva magát, csak azt roszallá, hogy miért nem válogatta meg jobban a szavakat.

„Azt akarták volna önök, mond erre a vádlott, hogy úgy beszéljek, mint egy benső titkos tanácsos, — hogy egy ily nagy fontosságú dologban oly kifejezésekkel éljek, melyeket a királynő nem értett volna meg. — Én szolgálni akartam ő felségének, — s ellepleztem, homályos szavak ott mit sem használtak volna, azokkal a czélt cttéveszttem vala stb.“

Azon időben még Angliában is, mint nálunk még nem oly rég, szabadság alatt jobbadán szabadságokat (szabadalmakat) értettek. A parlamentek privilegiumaikat őrizték, védték s szélesbíték alkalmilag a kormányok túlterjeszkedései ellenében. Ezek, valahányszor egy lépést tettek a korlátlan uralkodás felé, vagy vétket követtek el a népszabadság ellen, mindannyiszor valamely privilegiumba, irott, vagy régi szokáson alapuló törvénybe kelle ütközniök.

Mind a két fél szorgalmasan gyűjté az adatokat a jogi előeseteket (precedents) hogy azokat egymás ellen fegyverül használhassák, míg az előrelátóbb hazafiak, szakadatlanul oda irányzák törekvéseiket, hogy ne csak megtartsák az „ösi alkotmányt,“ hanem egyúttal egy újab, szabadab és jobbnak vessék meg alapjait. (Hume).

E tusák egyik legnevezetesebb hőse és áldozata Wentworth Tamás egy York megyei előkelő családból született Londonban april 13. 1593.

Ez ékesen szöllő, uralkodásra született államférfi I. Károly király első parlamentjének fő dísze, az ellenzék vezére, a gyűlölt Buckingham legsújtóbb ostora volt (1628.) Diesvágya akkor még honfiai csodálatával s szeretetével meglegedni látszik.

Őt környezék a tudós Coke, jellemes tudománya által egyaránt híres, Densil Hollis, Károly király gyermek-kori pajtása, de a ki a szabadság őszinte barátja és sokkal büszkébb volt,

semhogy egy kegyencz — az utált Buckingham—alatt szolgáljon; a nagy befolyásu democrata jogtudós Pym, a kit merész de hideg lelkülete („homo ex luto et argylla epicurea factus,” mond róla Chasles) egészen alkalmassá tevé arra, hogy a népszenvédelyeket okosan vezérelhesse, — s annyi más jeles emberen kívül, az egész nép, maga a hadsereg s annak jelesebb fejei hévvel csüggték e parlamenten, melynek Károly király még akkor e jogos phrasist meré szemébe vetni: „nem fenyegetem önöket, úgymond, mert méltatlan hozzám mást, mint magamhoz hasonlót fenyegetni.“ . .

S ennek daczára a megtért fejedelem iránt némi bizalom mutatkozott. Rudyard Benjamin mérséklő szónokként szerepelt, s a legjobb hangulat kezdett uralkodni, melybe azouban egy s más felől csakhamar több több disharmonia elegyült.

A király, megbántódva a szolgája — Buckingham — ellen intézett megtámadások által, jónak vélte egyáltalában eltiltani a parlamentnek, hogy bárminő állami ügyekben foglalkozzék!

Az elnök könyekre fakadva, félbeszakít mindenkit, a ki e parancsot áthágja.

John Elliot, boszúsan leül a ministerek csalhatatlansága ellen intézett phrasisa közepett. Dudley Digger felkiált: ha az állam ügyeiről nem beszélhetünk, úgy menjünk haza, miútk vagyunk itt; Rich Nathaniel felszólal: most kell szólnunk, úgymond, vagy örökre hallgathatunk. — A hallgatás megmenetene minket, de elvesztené a hazát. Menjünk a lordokhoz, — a veszély közös, menjünk együtt a király elébe. Kirton a zavar s mozgalom közepett kikiáltja, hogy a király jó, oly jó mint csak valaha volt egy a trónon; de a haza ellenségei félrevezették.

Megnevezik Buckinghamot, szitkokkal s fenyegetésekkel halmozzák.

A király hátrált, engedett.

Eredmény a „Petition of Rights“ megerősítése (junius 7. 1628.), melyet mai napig az angol közjog egyik alapzikkének tartanak.

Két hónap mulva Buckingham orozva gyilkoltatott meg, a nép nyilvános örömére, egy fanaticus (Fulton) által, a ki e tettét, — meg nem bánva ugyan, de helytelen voltát bevállva—életével fizette meg.

Ez esemény Károly királyt ismét visszariasztá az alkotmányosság útjáról.

Sikerült neki a hazafi párt legfőbb emberét, Wentworthot részére hódítani, kit baronetté, straffordi gróffá, irlandi helytartóvá stb. nevezett. Ez időben (1629) *Montagne* chichesteri püspök, *Manwaring*, s a londoni püspökségre emelt *Land*, s az absolutismus többi, noha már nem annyira gyűlölt szószöllőivel egy téren s egy új pálya kezdetén látjuk e híres Strafford lordot; s el fogjuk kísérni a vérpadig, melyen urát Stuart Károlyt, több évvel megelőzte.

Régi barátai elfordultak tőle: „Légy-ottra, mond tőle bucsúzva *Pym*, a *Westminster* teremében!”

S e „légy-ott“ nemsokára bekövetkezik, s végzetszerű lön!

II.

A büszke és nagyra-vágyó *Wentworth* bizonynyal azt hívé, hogy áttérése, melyet több másoké nyomban követett, a kormányzati rendszer megváltozását fogja maga után vonni. Nem úgy történt.

A komoly s elkeseredett összeütközések a király és parlamentje közt még csak ekkor kezdődtek igazán. Ekkor találkozunk először a *Cromwell* nevével is, ki nem annyira értelmi felsőbbbsége, mint nyers modora s durva külseje által tűnik fel.

A király azt hívé, hogy a parlament nélkül is boldogulhat, a mi már magába véve is sérté a nép jogérzetét; hát még, midőn a kormány lépésről lépésre haladott egy vak és indokolatlan despotismus felé! — *Guizot* szerint a zsarnokság, ha nem is a legkegyetlenebb, de a legigazságtalanabb s legbitorabb volt, melyet Anglia valaha szenvedett. A nélkül hogy mentségül valamely köz szükség kényszerítésére hivatkozhatott, vagy az elméket valamely nagyszerű eredmények által elfoglalta volna, egyedül alacsony érdekek kielégítésére törekedett; s céltalan akaratosságból, félreveté s megsérté a régi jogokat szintúgy mint az új igényeket, számba nem véve se törvényt, se közvéleményt, se a királynak ünnepeles ígéreteit, megpróbálván — mintegy véletlenre, s a pillanatnyi körülményekhez képest—az elnyomás és az erőszakos rendszabályok minden nemeit, nem egy

meghatározott és gyűlölt rendszer következetes keresztvitelére hanem csak az örökké zavarban levő hatalomnak mától holnapra szóló experimentumok által fentartása végett.

Hasztalan ügyekszik itt-ott rendet csinálni a közvéleménytől elpártolt s az udvar, főleg a királyné által mindig gyanús szemmel nézett, egykori néptribun-miniszter.—A király védi őt, s állását, a mennyire lehet, tarthatóvá teszi, de innét támad az a bizonyos félszegség, az a hullámozás, mely egy alapjaiban ingadozó kormányt mindig jellemez.

Irland, a miniszter kormányzása alatt, egészen más képet mutat, mint annakelőtte; megszűnik zavar és teher lenni; új gazdagság és erő kútforrásává lesz. Jól fizetett és fegyelmezett hadsereg, — szilárd magán jogviszonyok, rendes közigazgatás, stb.

Land, mint az ország finanziainak kezelője, hasonló törekvésekkel van elfoglalva, nem fél a sértett érdekek darázs-fészkébe nyúlni, hogy az állami háztartás részére meggazdálkodja, a mit csak lehet.

Mind ez nem menti meg őket.

Az elégtelenség tömeges kivándorlásokban nyilatkozik. — Egy kormányi rendelet bevágja ezeknek útját épen azon pillanatban, midőn vitorla-készen áll a hajó, melybe Pym, Haslerig, Hampden és Cromwell, mint kivándorlók, már beszállottak. (1637.)

Fátumszerű dolog!

A leendő forradalom ama hősei tehát akaratuk ellenére ott hon maradnak, — s tanúi lesznek nemsokára ama szép executiónak, midőn Prynne pamphletistának másodszor levágták a füleit, a végrehajtó bíró által hozzávetett azon gúnynyal: „ej lám, azt hivém, önnek nincs már füle, ime úgy látszik maradt még belőle.“ S a vádlott, keresztyéni resignációval felel: „Uraim, csak azon kérem istent, adjon önöknek fület, hogy meghallhassák szavamat.“ — S midőn a hóhér a néptömeget el akará tőlök (mert hárman álltak a bitón: Prynne, Burton és Bastwick, ú. m. egy jogtudós, egy pap, és egy orvos) távolítani, Burton ezt azon megjegyzéssel ellenzé: „hadd tanulja meg a nép, mi-kép kell szenvedni;“ — mire egy asszony e szókra fakadt: „édes jó uram, ez a legszebb egyházi beszéd, melyet ön valaha tartott!“

A néphez tartott, s ezt hűségre, kitartásra buzdító beszédek ezer szívből s szájról viszlángzottak.

S e jelenet még borzasztóbb kiadásban ismételtetett Liburne-el, a kit ütöttek, vertek; száját, hogy ne szólhasson a néphez, felpeczkelték, stb. stb.

Következett Hampden merész noha passiv ellentállása, mely a törvénytelen adó (hajó-taksa) megtagadására adá országoserte az első signált.

Az ügy bíróság elébe jött, s a törvényszékek akkor oly szolgálai voltak, hogy 4 szavazat kivételével, a király nagy örömeire, — el marasztalták Hampdent (12. jun. 1637).

Mindig több-több gyúanyag halmozódik. Itt-ott, p. Edinburgban — részletes lázadások.

Egy — szerenesére nem véres — rövid hadjárat után 1639. junius 18. békekötés Berwickben.

Ez időtájban lön Strafford Irlandból az udvarhoz vissza szállítva, hová becsvágya ekkor annyira vonzá. Küzdhomok volt ez, melyen előbb-utóbb buknia kelle. — Szemben az ország köznépménye, hátban a királynő s egy romlott udvar eselszövényei, — oldala mellett egy gyenge király kétes pártfogása, és saját creaturái szolgálai ragaszkodása; s mind ezek között és ellenében egyedüli támasza: saját egyéni lelki ereje, dicsvágya!

Valóban intő példa a közélet embereinek!

Természetes, hogy az új választások a parlamentbe, mind ellenzéki szellemben ütöttek ki, de mégis bizonyos conservativ, loyális irányban, távol minden felforgatási vágyaktól.

Legelőbb is a felett támadt vita, vajjon a királyi előterjesztések vagy az ország sérelmei vétessenek-e előbb tárgyalás alá? — Az alsóház az utóbbiaknak adván elsőbbséget, Károly a felsőházhoz fordult, mely iránta kedvezőbb volt. — Izenetek, felterjesztések, alkudozások stb. Vége az lön, hogy kölcsönös elkeseledés közt a király feloszlatta az országgyűlést.

Hyde az oppositio egyik tagja levert volt; Hampden és John ellenben jó kedvűek, s az utóbbi, különben mogorva férfiú, derült tekintettel kérdé Hyde-t, miért búsul? — Azért, felel ez, a mi méltán megszoríthat minden becsületes embert, hogy oly oktanul feloszlatták azt a mérsékelt szellemű országgyűlést, mely egyedül nyújthatott volna módot arra, hogy jelen zavart

állapotunkból kiboutakozzunk. — „Jó, viszonzá John, mielőtt dolgaink egészen jóra fordulnának, szükség, hogy előbb rosszabbul menjenek; ez a parlament úgy se tette volna soha azt, a mit tenni kell.“

A parlament feloszlatását a király valóban már másnap megbánta, s komolyan vitatkoztak a cabinetben, vajjon nem lehetne-e azt visszahívni?

Következtek újabb törvénytelenések, házkutatások, bezárások stb. stb.

Strafford, a ki egyszer már bal útra tévedve, szokott erélyével ragadá meg mind ezen erőszakos rendszabályokat, testbenlétben beteg volt, s mind nagyobb elkeseredést ápolott saját körül. Maga a skótok ellen indult hadsereg, melynek vezérletét reszkető kezébe ragadá, elégületlen, lázongó volt, s midőn a Tyne partján összeütközésre került volna a dolog, szétoszlás és rendetlen visszavonulás lőn az eredmény.

Strafford tombolt dühében s agyonlövetésekkel fenyegetődött, de hiú fenyegetések voltak ezek, mert a hadi-törvénytörési ítéleteket nem lehetett volna végrehajtani. — A király őt inkább kerülé mint kereste, mintegy félvén vakmerő terveitől s tanácsaitól; s az első alkalmat — melyet a a skót hadsereg elleni előnyomulása szolgáltatott, — arra használta fel, hogy e túlbuzgó miniszterét roszalása kifejezése mellett, visszavonulásra kényszerítse.

Yorkban egy lordok gyülekezete lőn összehíva. Beszéltek a skótokkal kötendő fegyverszünetről, kezeskedtek egy felveendő államkölesőről, de végre is csak abban állapodtak meg, hogy — parlament kell.

Ez össze lőn híva 1640. nov. 3-ára.

III.

E parlament összeüléssel, kezdődik — mondhatni — az angol forradalom története kezdődik. Ez annak komoly előjátéka volt.

A választások mind ellenzéki szelleműek, a közfigyelem a fővárosban úgy mint az országban csak a parlamentre szegezve: a király demonstrációktól tartva, mintegy lopva csempészi be ma-

gát az ülés megnyitására, a szokott pompás szertartás mellőztével egy kis csónakra ül, s a Tamsén evez le a már feltülkerülő másik államhatalom elébe.

Hidegen s büszkén fogadja ez, egy *éljen* sem hallatszik. Senki se beszél többé mérsékletéről, kibékülésről.

Kezdődnek az ország sérelmei fölötti dietiók — minden követ egy csomó petícióval lép fel. — A kormány s minden tette felett kimondatik a kárhozható ítélet; emberei, mint hazaárulók fenyegettetnek, névjegyzékek megyéenként elkészíttetik, fejök fölött függ a még ezután hozandó büntető-törvények damocles-kardja.

A követ választások verificációjakor minden gyanús ember egy vagy más ürügy alatt kizáratik.

Az udvar, — mint kritikus időkben többször láttuk, — eszerben hagyja hiveit, örül ha maga lappanghat; a király tökéletes tétlenségbe esik, csak titkon szövögeti a királynéval a eselszövények egyes szárait, a közgyűlöletet el nem háritja, az udvar által különben is gyűlölt, — hajdani népbarát-miniszterről. Ennek, áldozatul kell esnie!

Ez sorsa előérzetében, felmentetni kéri magát a királytól. „Jelenlétem, — így ír, — felségednek semmit sem használhat, sőt csak veszélyeit nagyíthatja, míg eugem ellenségei kezébe juttat; engedje meg nekem hogy távol maradhassak Irlandban, vagy bárhol; ott még némi szolgálatot tehetek és saját romlásomat kikerülhetem.“ — A király felel: „nem nélkülözhetem önnek jó tanácsait itten; oly igaz, mint hogy Anglia királya vagyok, ön semmi veszélynek sem lesz kitéve, egy hajszálát sem fogják önnek megörbíteni.“

Strafford még haboz. — A király ráparancsol.

Ez erélyes államférfiu tehát megjelen, összeszedi régi erejét s szembeszáll elleneivel, őket vádolandó első, a honárulás, az ellenséggel (t. i. a skótokkal) való egyetértés vétkével. De Pym s barátai megelőzik.

Alighogy megérkezek, — noha a láz is ágyba tartja, — fogolylyá tétetik, mindent elveszítettnek állítván, ha előbb a királlyal beszélhet, mert akkor, úgy mondanak, azonnal elosztatják a házat, s nem lesz se vád, se ítélet többé!

A felségsértés és honárulás vádja kimondatik az egy nemeszivü Falkland lord ellenzése mellett.

Strafford hírét veszi a határozatnak, s a felső-házba siet. Az ajtó zárva levén, erővel tör utat magának; — egy bösz tenger támad ellene. Megáll; visszavonul. Egy óra mulva hivatván, térdepelve kell a sorompó előtt vád alá helyeztetését meghallgatnia. Beszélni akar; nem hagyják — rögtön vitetik a toronyba.

Ugyanekkor Land érsek is vád alá vétetik; lord Finch lealázódását az új zsarnok, — a parlament, — kegyesen fogadja s Windebank futás által menekül. — Ezek a bukott rendszerben csak nevökkel figuráltak, s nem elveikkel.

Egy titkos bizottság neveztetik, mely Strafford egész életét vizsgálat alá vegye, irataiból, egykor ejtett szavaiból, adott tanácsaiból, akár lettek elfogadva, akár nem, összeállítsa a „crime of treason“ próba-adatait. Irlandban, hasonló megbízatásban, egy segéd bizottság működött. A skótok sem maradtak hátra, kijelentvén, hogy addig ki nem mennek az országból, míg igazság nem lesz szolgáltatva.

A parlament ragadván magához minden hatalmat; a többek közt ez epochát az „állam-adósság“ első megalapítása által tevő emlékezetessé. A király takarékosagra inti, s a hadsereg elbocsátását kívánja. „Ellenségeink, a philisteusok, mond egy szónok, még nagyon erősek, mi nem nélkülözhetjük szövetségeseinket.“ Az ellenségből tehát, mely az ország egy részét megszállva tartá (t. i. a skót hadseregből), szövetséges, s mint hivatalosan elnevezék. „testvérek“ lőnek. — A király és kormánya volt ekkor már az ellenség, még pedig — a gyengébb!

A köztgy, a szabadság korábbi mátyrjai, — kiknek érdemei majd nemsokára az újabb események rohamában feledve lesznek, — diadalmenetben hordoztatnak, az ellenök kimondott ítéletek semmiseknek nyilvánítottván.

A nemzeti souverainitásnak egyik nevezetes ténye volt ez időben azon határozat, hogy a parlament, minden három évben összejöjjön s ha a király nem hívná meg, ezt helyette egy 12 lordból álló bizottság tehesse, s ha ezek sem tennék, a nemzet magától is, a mánicipális hatóságok útján, a választásokhoz foghasson.

A feloszlatási jogot is elvették a koronától.

A király kissé ellenszegül e bilieknek, de hasztalan, engedni kénytelen, s a majestást, melytől immár megfosztva van, fen-

bangzó szavakban igyekezék fentartani. „Önök, mond megadva magát, kevés érdemet szereztek reá, hogy ennyi kegyelemmel vagyok irántok, s eddigelé csak saját érdekökről gondoskodtak, az enyémről, a királyság hatalmi állásáról pedig épen nem, — miután én megtettem mindent, reméllem, önök is meg fogják tenni kötelességöket!”

Mind késő! A köszönet is, melyet neki a ház megszáva zott, nagyon hideg formalitás volt, s ez lépésről lépésre haladott azon ösvényen, melyet egy egész századdal utóbb a francia nemzet s mai napság, — már szelidített alakban, — a forrongó nép több-kevesebb szerencsével taposnak.

Felmerült már az a kérdés: minek általában a király? — s nem döbönté meg az embereket.

A vallásos secták, — a szabad kutatás elvénél fogva, — nem kisebb forrongásba jöttek, s az ezt visszafojtani törekvő anglicán egyház — a zsarnok VIII. Henrik e félszeg teremtménye, — eltörlése fenhangon követeltetett. — Így lön a királyi hatalom első mátyurja egyúttal — vallás-mátyurrá is. — A presbyteriek és independensek e mozgalma a politikaival mindig párvonalban járt, egyik a másikat segítve elő.

A Strafford elleni per tárgyalása végre megindul márczius 22. 1641.

80 pair ül a bíróségekben. A király és a királyné zárt páholyban nézik az aggasztó, az új látványt.

Tömérdek, többnyire magasb rangú, néző a karzatokon.

Hallgató nagy néptömegben keresztül vezetik a betegségtől meggyöngyedt de büszke lelkű foglyot; a körülállók megsüvegelék, ő nyájasan köszönt. Teljes öntudattal, sőt a siker reményével lép fel. Tizenhét napig vivja egymaga az egyenetlen harcot tizenhárom vádló ellen, a kik egymás után emelnek szót ellene. — Véd-beszédei, — melyeknek csak töredékeit olvashatjuk, — a parlamentáris ékesszólás megannyi remekei lehetnek. — Zavarba hozza, megalázza vádlóit.

Az alsó-ház nyugtalankodik; sürgeti a lordokat; fél, hogy a közvélemény a gyengébb részére kel: sinyli a sok elvesztett időt, melyet az ország javára kellene felhasználni. Daczára minden terhelő tényeknek, maga a felonia vádjá nem volt szorosán megállapítható, s félő volt, hogy e nagy vétkes, e fő ellensége

minden reformnak, e bűnbakja minden országos panasznak, fölmentetik.

A néphatalom sem riad vissza a zsarnokság eszközeitől, ha ezek céljainak szolgálhatnak.—Minek nekünk ítélet, ily esetben a parlament maga lehet vádló és bíró együtt, — egy határozatban kimondhatja a vétkest, s azzal vége!

Fel kell áldozni a törvényt az igazságnak; — az igazságot magát a szükségnek. (*Salus reipublicae*). stb.

„Mylordok, mond a vádlott utolsó zárbeszédében, ez urak azt mondják, hogy ők a köz haza ügyét védik az én önkéntes zsarnokságom ellen; engedjék meg nekem, hogy én a köz haza ügyét védjem, az ő önkéntes árulásuk ellen. Mi a törvény véd-szárnyai alatt élünk; lehet-e egyikünket halálra ítélni oly törvények értelmében, melyek nem léteznek? — Önök elődei gondosan körülírták, határozataink korlátai közt, minden eseteit a borzasztó honárulás vádjának: ne hajhászszák azt a dicsőséget, hogy önök elődeiknél bölcsőbbek s ügyesebbek voltak az ölés mester-ségében. Ne használják fegyverül azt a néhány véres emlékü példát a multban, rég elavult, szüette irattárakból kaparva ki azokat, míg sötét falak közt feledésbe merültek; ne ébreszszék fel ez alvó oroszlányokat, mert még egykor önöket is darabokra téphetik, önöket s gyermekeiket. A mi engem illet, én magam egy szegény teremtés vagyok, csak lordságtok érdekében szólok, s ez ártatlan zálogok nevében, melyeket egy most a menyországban lakozó szent nő (elhűnyt hitvesére s jelen volt gyermekeire czé- lozva) hagyott reám.“

E szókra megáll s könnyekre fakad, majd felemelt fővel folytatja —

... „nem volna méltó annyit fáradoznom, hogy védjem e már roskadozó testet, melyet mindenféle nyavalya már úgy tönkre tett, hogy az igazat megvallva, valóban nem nagygyönyörrel huzcolom annak terhét tovább.“

Itt újra megakad, s mintegy összeszedi eszméit.

„Mylordok, mond, úgy látszik, még valami mondani valóm volna, de erőm s szavam elhagy; önök kezeibe teszem le egész alázattal sorsomat; akárminő legyen önök végzése, hozzon nekem életet vagy halált, előre, önként alávetem magam. Te Deum laudamus!“

A hallgatóság elzékenyülve s csodálattal hallgatta e véd-beszédet; Pym, elsápadva, alig képes papírról dadogva leolvasni készült beszédét.

De, mint Guizot mondja, az elfogulás eltűnik, a gyűlölség megmarad. A nép emberei, látván hogy a lordok nem fogják vádlottjokat elítélni, sürgetik az „atteinder“-bill második felolvasását.

Minő polgári bátorság kellett hozzá, hogy valaki védelmére keljen. S találkoztak ily férfiak is! Selden, a szabadság egyik legrégebb barátja s védője, Holborne, egykor Hampden ügyvéde, ezek közt voltak. A forradalmárok, e vakmerő ügyvédeit a szerintők veszett ügynek, azonnal perbe akarták fogatni.

A király, kiben mindig a legnemesebb érzület volt uralkodó, ha magára hagyták, biztosítá üldözött szolgáját, „királyi szavára,“ hogy sem életében, sem vagyonában, sem becsületében nem fog csorbát szenvedni. — De adhatott volna-enyomatékot e királyi szónak? az kérdés; tény, hogy — nem adott.

Igaz, hogy Essex kijelenté a házban, hogy a király soha se fogja megegyezését adni a billhez, mert azt lelkiismerete ellenzi. „A király, mond Hyde, köteles lelkiismeretét a parliament lelkiismeretének s akaratának alárendelni.“

Megvesztegetések, szöktetési tervek dugába dülnek.

Vége a király, Strafford tanácsa ellenére, magához szólítja a két házat, s bevallva a gróf minden hibáit, s megígérve hogy nem fogja többé alkalmazni semmiféle hivatalba, egyúttal kijelenti hogy se félelem se rábeszélés őt soha rábirni nem fogja, hogy halálát aláírja.

Ezek is tíres szavak voltak!

A kik a bill ellen szavaztak a házban, azok nevei, mint Straffordianusok- s árulókéi úton-útfélen kipelengérezve, s viselőik szitkokkal illetve lettek. Terjednek az ál-hírek mindenféle titkos udvari ármányokról, többek közt az is, hogy a kamara üléstermei aláaknázva vannak. Rémülés kívül, belül.

Vége a lordok is engedtek. Mint Guizot mondja, a bírák gyávasága megerősíté a lordokat gyengességükben, s kimondatott, előbb az ohajtva várt ítélet, s reá a két ház határozata. (Bill of Atteinder.)

IV.

A király szünetlen azon töprenkedett, mikép váltsa be szavát; mikép mentse meg e hű szolgáját s vele együtt saját királyi tekintélyét. Talán már sikerült volna a halálos ítéletet számkivetéssé változtatni; de ekkor előállott a királyné aggályaival, régi bizalmatlanságával, gyűlöletével, s gyászruhába öltözve, gyermekeivel térdre esve kérte a királyt, a férjet, az atyát, hogy ne tagadja meg a bill — a halálos ítélet, — szentesítését.

Mit tön a vádlott?

E következő levelet intézte a királyhoz:

„Hosszu, kemény küzdelem után — mond e kifáradott gladiator — arra határozám el magam, a mi hozzám egyedül méltó; minden magán érdeknek meg kell hajolni felséged szentséges személyének s az állam üdvének tekintetei előtt; én esedezem felségednek, távolítsa el az egyedül (?) akadályát a közte s népe közti boldog egyetértésnek, az által, hogy a billt jóvá-hagyja. Az én saját beleegyezésem felséged lelkiisméretét isten előtt jobban felmentendi, mint akármilyen más, a mit az emberek tehetnének; semmiféle eljárást sem lehet igazságtalannak mondani az ellen, a ki maga akarja azt. Lelkem, mely nemsokára kiröppül, megbocsát mindent s mindenkinek, s ezt véghetetlen tiszta örömmel. Csak azért könyörgök, hogy szegény fiam s három leányom felségednek csak annyi kegyességébe részesülhessenek — se nagyobb se kisebb mértékben, — mint a hogy napfényre fog kerülni egykor szerencsétlen atyjok bűnös vagy ártatlan volta.“

E resignatio daczára, úgy látszik, mégis arra számolt, hogy a király, korábban adott szavához hű marad. Mert midőn másnap hírül vitték neki, hogy a király a billt szentesíti, ég felé emelt kézzel s könnyes szemekkel kiálta fel: „Nolite confidere principibus et filiis hominum, quia non est salus in illis.“

A király, kit azon ismert elvvel, hogy: „volenti non fit injuria“ nyugtattak meg, végre még egypár-napi halasztást kívánt csak a végrehajtásra, — ezt is megtagadták, s másnapra tüzték ki első győzelmök e befejezését.

A király levelének, — vagyis: a parlamenthez intézett folyamodásának vivője, saját fia, a Walesi herceg volt. Ez sem

tett hatást a hajthatatlan, szívtelen demagógokra. Ez az elvek kegyetlensége!

Kocsiban akarták vinni, hogy a nép ne bánthassa. „Nem uram, monda ő, én szemébe tudok nézni a halálnak, s a népnek is. — Önnek elég, hogy el ne szökhessem, nekem pedig mindegy, akár a hóhér keze által, akár a tömeg dühe által muljak ki.

Emelt fővel ment vesztő-helyére. A Land börtöne előtt elhaladván, letérdelt, s e fogolytársa papi áldását kérte ki. — Az öreg püspök kinyújtá feléje karjait, s istenhozzádot rebegeve, ájultan rogyott össze.

A vesztő-helyen, rövid ima után, a néphez szólott. „Hazámnak, mond, minden lehető jót kívánok; élve mindig azt eszközém; halva, ez utolsó vágyam. De kérek mindenkit, a ki itt jelen van, fontolja meg komolyan, kezét szívére téve, ha vajjon egy ország újjászületésének kezdetét vérbetűkkel kelle-e megjelölni; gondolatok ezt meg jól, midőn innét haza tértek. — Isten ne engedje, hogy vérem csak egy csepje is bármelyiktekre visszahulljon; de félek, hogy rossz úton vagytok.“

Ujabb rövid ima után, szívre-ható bucsút vőn övéitől. „Vége lesz már, mond; egy csapás özvegygyé teszi nőmet, árvákká kedves gyermekeimet, gazdátlanokká szegény szolgálmat: Isten el ne hagyjon beneteket és őket mindnyájokat! — Istennek legyen hála, oly nyugodt szívvel vetem el ruháimat, mintha csak aludni mennék.“

Előhívá a hóhért, s ennek is megbocsátva, fejét a bitóra tevé, s maga adá a jelt a halálos csapásra. — A hóhér felmutatá a levágott főt mondván: „Isten tartsa meg a királyt!“ (1641. maj. 12).

Stuart Károly e napot életéből örömet kitörölte volna. Sötét szobába zárkozva, könnyek és imák közt tölté el azt, mást be nem bocsátva, mint a lelkeszt, a ki elhunyt barátjának végperceiről tett jelentést. — Sok keserű szemrehányást tett később is magának ez engedékenységeért. Majd még szomorúbb napok következtek reá.

Ez volt a nagy dráma előjátéka, melynek utolsó felvonásában, csak 8 évvel későbbben, a király fejét látjuk — még pedig, mint Cromwell jellemzőleg előre megmondá, — a királyi koronával együtt, a porba hullani.

S mind ezek után hol van nagyobb tiszteletben mai napig a korona, mint ama népnél, mely a „Rule Britannia“-t oly büszkén hangoztatja?!

Az emberek elhullanak, elvérzenek, — de meg nem akasztják a világtörténet kerekeit, melyek mind előbbre forognak, velünk, nélkülünk, rajtunk keresztül is.

Z. A.

REGULY ANTAL HAGYOMÁNYAI.

A VOGULOK.

(Reguly Antal hagyományai. A m. t. Akadémia meg-
gyásából kiadta Hunfalvy Pál. I. kötet. A Vogul Föld és Nép. Reguly Antal
hagyományaiából kidolgozta Hunfalvy Pál. Pest, 1864. Eggenberger Ferdi-
nánd akadémiai könyvárúsnál. Ara 4 frt. Negyedrétü VIII. és 360 lap).

Az újabb időben magyar utazók is vonják magokra Európá-
nak figyelmét; Körösi Csoma Sándor, Reguly Antal, Magyar
László, Xanthus János, Vámbéry Ármin nevei ismeretesek min-
denütt. Sokáig lehetett attól félni, hogy Reguly Antal buzgalmá-
nak és kitartásának gyümölcsei úgy nem érnek meg a magyar
irodalom kertjében, mint nem a Körösi Csomáéi, mert őt is elra-
gadá a halál, mielőtt maga léphetett volna fel munkájival a ma-
gyar irodalomban. A czimben kiirt könyv mutatja, hogy szeren-
csénkre alaptalan vala ezen félelem, ámbar szinte csak a vélet-
lennek köszönhetni azt, hogy a kiadó és kidolgozó, maga Reguly
által, vált képessé a becses hagyományt a magyar, s úgy lehet
gondolni, az európai tudomány javára felhasználni. Ugyanis ezt
írja Hunfalvy Pál az előszóban: „Regulyval, kinek utazásait mind
növekedő érdekek kísérttem volt, 1851-ben ismerkedém meg itt
Pesten. Azóta igen gyakran ösztönzém utazásainak leírására s
gyűjteményeinek kidolgozására. De teste kifáradva és szelleme
meg lévén törve, arról néha szinte hallani sem akart: másszor
meg szívesen elbeszélé tapasztalásaiból egyet-mást, a minék ér-
dekessége még inkább fokozza vala az óhajtást, bár Reguly leirná
utazásait. Még nálam is jobban ösztönzé folyvást Toldy Ferencz,
sajnálkozással látván, hogy az idő multával mind bajosabbá vá-
lik majd a munka a betegeskedőnek. Végre az 1851-ki ősz egyik
napján nagy örömmel hozza nekem Toldy egy csomó irást Reguly-
tól, azon üzenetével, hogy készítem el kiadásra. Megragadván

az alkalmat mindjárt hozzá sieték, s arra kérémm, hogy olvassa velem a vogul szövegeket, hogy megtanulhassam a nyelvet, mert csak azután lehetnék segítségére. Reá álla kérésemre Reguly, a ki, ha néha elbeszéle is valamit uti kalandjaiból, még sem szereti vala közleni hozományait, s azon naptól fogva szorgalmasan olvasánk némely vogul mondákat. E foglalatosság felvidítá őt, s nagy munka-kedv szállá meg. Fáradhatlanul kezdé rendezgetni szó- és nyelvtani jegyzeteit; emlékezetei megújulának, s úgy lát-szik vala, hogy testileg, szellemileg felidül. De ez a jó kedv csak az 1858-dik év tavasz-utóhaváig tartá. Ezután megszűnik hoz-zám járni, azzal biztatván engemet, hogy a nyári szün-idő alatt a budai hegyeken fog mulatni és épülni, s majd őszszel megújult erővel folytatjuk a munkát. Én is nyárhóba falura menék, s ott nemsokára az a szomorú hír ére, hogy Reguly augusztus hó 23-án meghalt.

A szerencsés véletlen tehát az vala, hogy Reguly épen utolsó idejében avatta be Hunfalvy Pált a vogul nyelv ismeretébe; mert ha ez nem történik, hozományait bajosan lehetett volna értéke-síteni, minthogy azokat fordítás, kidolgozás nélkül hagyta Re-guly, úgy a mint elhozta volt; s minthogy nyelvtani jegyzetei is inkább grammatikai okoskodások, mintsem a nyelv-adatok egy-szerű, de biztos magyarázatai. Reguly halála után a Magyar Aka-démia Hunfalvy Pált bizá meg hozományainak kidolgozására és kiadására, mely megbízásnak későn bár, de megfelelt a megbízott.

A föladat nem volt könnyű. Hunfalvy hosszabb idő óta fog-lalatoskodván a finn nyelvekkel, úgylátszik, bírt azon képessé-gel, a mely ilyen föladat megfejtésére megkívántatik: mind a mellett óvakodva és lassan haladott dolgozásában. Mert ámbár már 1859-ben ada ki „Egy vogul mondát, nyelvtani és szótári kísérettel,” (lásd a nevezett évnek „Akadémiai Értesítőjét,“) mégis csak most 1864-ben készült el az első kötet, mely az igaz, nehezebbik részét foglalja magában a vogulságot illető munkának, a mint látni fogjuk. Lassan halada a megbízott már azért is, hogy a finn tudósok dolgozásait, a mennyiben a Reguly által kikutatott országot és nyelvet illetik, legalább ellen-őrzés végett, használhassa. Mert a finn nemzetnek van tehetsége és módja, vizsgáló utazásokat tételni, — mit a magyar nem te-het. Castrén ugyan a pétervári akadémia költségén utazgatott Sziberiában; nyomozásainak eredményeit, mert Castrén is korán halt meg, 1852-ben, ugyancsak a pétervári akadémia adja ki; e kiadások hosszú sorát olvasván az előttiünk lévő könyv 56-ik lap-ján, tisztelettel hajlunk meg a munkás életü Castrén előtt. De Ahl-quist-ot, ki 1858-ban járt a vogulok közt, a finn nemzeti Egye-tem, mely Helsingforsban van, utazgattatá. Utazási tudósításait Helsingforsban, 1859-ben adá ki, ezen czim alatt „M u i s t e l m i a

matkoilta Venäjällä, azaz, Emlékezések Oroszországban tett utazásairól," a vogul nyelvet illető tudósításait pedig Schiefner a pétervári akadémia „Bulletin“-jében adá ki 1858-ban. Castrénnak osztják nyelvtana, s Ahlquistnak tudósításai nagy segítségül valának Hunfalvynak.

Castrén, osztják nyelvtanának előbeszédében (a VII. lapon) azt mondja többi közt: „A magyar és az ugor, (vogul, osztják) nyelvek rokonságáról egy magyar tudóstól, (Regulytól), várhatunk tökéletesebb felvilágosítást, a ki nemrég visszatért az osztjákokhoz és vogulokhoz tett utazásából. Ez alá, a kiadó Schiefner ezt a jegyzetet tevő: „Fájdalom, Reguly nem felelt meg eddig a várakozásnak. Ellenben bizonyossággal a legjobbat Ahlquisttól lehet reményleni, a ki néhány hónap előtt Kazanból indult ki a vogulok közé.“ Ezt Schiefner 1858-ban írta, Regulynk talán nem olvasta e szemrehányást. Azt hisszük, a jelen kötet megjelenése megnyugtatja a pétervári tudósokat is, kik annak idejében nagy érdekléssel viseltettek volt Reguly iránt, s a kiknek némelyike tán még inkább mint magunk is, sajnálta az ő kényszerült hallgatóságát.

Mit hozott Reguly a voguloktól? s mit miképen ad e könyv? azt ismertetéstünkkel akarjuk megmutatni, követvén a könyvben előadott tárgyak rendjét.

E könyv, mint az egész munkának első kötete, a vogul földről és népről van czimezve. A Bevezetésben előadja Hunfalvy, a mit a vogulokról Reguly előtt tudhattunk; ez által egyfelől az érdeket tüntetvén ki, a melylyel az európai tudomány a vogulok iránt volt, másfelől némi történelmét adván a vogul tudományának, mely az összehasonlítás végett kívánatos. Először Herberstein Zsigmond hozatik fel, a ki 1516-ban és 1529-ben követséget visele a moszkvai nagyfejedelemnél Miksa és V. Károly császárok és I. Ferdinánd király részökről, s a ki mind Ulászló mind II. Lajos alatt a budai udvart is jól ismeri vala, mint követ Budán is tartózkodván. Herberstein a szláv nyelvekben jártas levén, orosz kútforrásokból is egy nagy érdekű tudósítást ad a ki Oroszországról (Rerum Moscovitarum Commentarii Sigismundi Lib. Baronis in Herberstein stb. Basileae 1556). Ebben a pecsérái és obi országokat leírván Juhariáról beszél, a melyből, úgymond, kijöttek volt a magyarok Atilla vezérlete alatt, s melynek lakosai most is olyan nyelven beszélnek, milyen a magyar. Ezt mondja a hír, úgymond; mert magának nem vala módja odavaló embert előszerezni, a kivel magyar inasa beszélhetett volna. Már első követsége alkalmával is dicsekvék előtte egy „Georgius Parvus dictus, natione Graecus,“ hogy nemcsak a lengyelek tartozásának jog szerént a moszkvai fejedelmi hatalom alá, hanem az ugorok is (juharok), kik Magyarországon letelepedtek. — Herberstein idejében tehát az az örökölt hír vala az oroszok közt, hogy a ma-

gyarok az Uralon túli ugroktól származtak, s a hunok is ugrok voltak.

Ezután Strahlenberget hozza fel Hunfalvy. Strahlenberg svéd katonatiszt a pultavai iütközet (1709. nyárhava 8-án) után orosz fogságba kerülte, a melyben tizenhárom évig tartaték, utazgatván éjszaki Ázsiában a tatár, osztják, vogul és más népek közt. Ez a Stochholmban 1730-ban kiadott könyvében (Das Nord-u. Ostliche Theil von Europa u. Asien, in soweit solches das ganze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tartarey in sich begreiffet stb.) már nyelvmutatványok, különösen a számnevek alapján osztályozza a népeket, az ujjur osztály alá az Európában lakó mordvinokat, cseremiszeket, permieket, votjákokat, és az Ázsiában lakó vogulokat, osztjákokat és barabai [azaz az Ob- és Irdis által körülszegett síksági] népeket számítván, „melyek mindnyájan a finn, lapp, eszt, magyar-székely, s a kevés megmaradt liv néppel együtt hajdan egy népet tettek volt, a melyhez a hunok vagy unok is tartoztak.“ Jóllehet Strahlenberg nyelvmutatványok alapján okoskodik: mégis feltetsző, hogy a hunokat ő is a nevezett népekhez számítja. Vajjon az orosz örökölt hirtől (traditio) veszi-e azt, vagy másunnan? — Hunfalvy azt állítja, hogy Strahlenberg a magyar és finn nyelvek rokonságát Rudbeck Olaf után (Olavii Rudbeckii specimen etc.; addita analogia linguae Gothocae cum Sinica, nec non Fennicae cum Ungarica. Upsaliae, 1717) fogadja el; azt pedig, hogy a hunok is a magyar nép elejihez tartoznak, Bél Mátyásunktól is megtanulhatta, kinek könyvét (De vetere litteratura Hunno-Scythica. Lipsiae 1718.) idézi.

Következik Messerschmidt, ki hasonlóképp svéd katona tiszt vala, s Strahlenberggel egy időben utazgata éjszaki Ázsiában. Annak a kiadó csak vogul szómutatványát hozza fel Klaprothból.

Legtöbb figyelmet érdemel Fischer, „szibériai története“ (Joh. Eberh. Fischer. Sibirische Geschichte. St. Petersburg 1768.), „pétervári kérdései“ (Quaestiones Petropolitanae. Kiadá Schlözer. 1770.) és „szibériai szótára“ miatt, mely a göttingai könyvtárba jutott, s melyet Schlözer használa. Fischer mind nyelvmutatványok mind történelmi okoskodások alapján vitatja, hogy a magyar és finn nyelvek közt rokonság van, de hogy a magyar nyelv legközelebb rokona a vogul nyelvnek.

Ugyan ezt a véleményt támogatja Schlözer is „egyetemes éjszaki történelmében“ (Allgemeine Nordische Geschichte stb. Halle 1771.), a ki Fischert követi abban, mit a magyarokról és vogulokról mond, s annak szibériai szótárából írja ki a 300 vogul és kondai osztják szót. — Sajnovics a maga Demonstratióját (Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse) 1770-ben adá ki Ko-

penhágában és Nagy-Szombatban. Az időtájban tehát nagy vala az érdekek a magyar nyelv rokonsága és a magyarok eredete iránt.

Pallas 1768—1774-ben utazgata Ázsiában, mint természetbúvár tartózkodék a vogulok és osztjákok közt is, s nagy tekintettel vala a nyelvekre, Katalin czárnő vele adatá ki a nagy egybehasonlító szótárt (*Vocabularia linguarum totius orbis comparativa*, Augustissimae cura collecta. Petropoli 1786.) Találni tehát Pallas nagy utazási munkájában (*Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches*. St. Petersburg 1771—1776. 4. köt.) osztják és vogul szómutatványokat, de kiváltkép jeles leírásait az osztják és vogul népeknek.

Az idevaló írók közt Gyarmathinak is jut hely, a ki Schlözer által buzdítva a göttingai könyvtárban találtató forrásokból, különösen az imént enlített nagy orosz egybehasonlító szótárból készítette ismeretes munkáját (*Affinitas linguae Hungaricae, cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata* Auctore Samuele Gyarmathi. Göttingae, 1799.

Az írók sorát befejezi Klaproth, ki nemcsak az ujugurok nyelvéről irt munkájában (*Abhandlung über die Sprache und Schrift der Ujguren*. Paris, 1820), hanem még inkább Ázsia Polyglottájában (*Asia Polyglotta. Zweite Auflage*. Paris, 1831. *Sprachatlas* 1831) mind a magyar és finn, mind a vogul nyelvről is beszél, és azokból szó-hasonlatokat hoz elő. — Az előszámlált írók mind a magyar, finn és vogul nyelvek hasonlatosságát állítják, mindnyájan abban is megegyeznek, hogy legnagyobb hasonlatosság van a magyar és vogul nyelv közt; végre mindnyájan, Fischert kivéve, a hunokat az ugor népekhez számítják, s ennél fogva, vagy elődjeivé teszik a magyaroknak, vagy rokonaivá. Fischer tagadja ezt, a hunok eredeti fészkeit a Sinai birodalom éjszaki részein találván fel, mint Déguignes, s azt állítván többi közt, hogy iszonyúan sérti a magyarokat az, ki őket a hunoktól származtatja. („*Atrocem hodiernis Ungris mihi facere videar injuriam, si vel sola cogitatione comparationem cum deformibus illis Hunnis instituere velim.*“ *Quaestion. Petropolitanae*, 7. lapján.)

De a Bevezetés legnyomósabb részét a vogul szók teszik, melyeket Hunfalvy a Fischer (Schlözer) szibériai szógyűjteményéből, Klaproth *Asia Polyglottájából* és Gyarmathyól közöl egész 21 lapon (a 18—38 l.). A szók száma 400-ra megyen, elég nagy szám arra, hogy némi fogalmat képezhessen magának az ember a nyelvről, ha jól vannak értelmezve. Azonban az értelmezés többnyire gyarló volt, mert egy nyelvnek szavait sem lehet kellő nyelvismeret nélkül helyesen értelmezni.

E nélkül t. i. lehetetlen tudni, mik a szók tövei, s mik a képzők? mi a szónak első, mi másod jelentése stb. Ezeket nem

tudván s nem is tudhatván, többi közt Gyarmathy igen nevetséges szó taglalásokat gondolt ki.

Mind a mellett, a Reguly előtti ismert vogul szókból csakugyan okokkal lehetne állítani, „hogy a magyar és vogul (s ezzel együtt a finn) nyelv közt van oly rokonság, milyet sem az árja sem a sémi nyelvek köréből egyik sem mutathat a magyarhoz.“ A nyelvrokonság nem akarva is az illető népek eredetére utasítja a gondolkozót. Mert képzelni sem lehet, hogy hasonló szellemű nyelvek, azaz rokon nyelvek, több helyütt egyszerre támadjanak; hogyan is történhetnék p. o. hogy nem-közös eredeti nyelvekben közös számnevek legyenek! A rokon nyelvek tehát, bármily távoli földeken találjuk is most egymástól, szükségeskép közös fészket tesznek föl. Talán nem lehet meghatározni, hol volt az eredeti közös fészkek: de azt nem lehet tagadni, hogy a rokon nyelveken beszélő népek, ha csak időközben más nyelvet nem vettek föl, közös fészkekből indultak ki.

A mi a külföldi tudomány előtt annyira érdekesnek látszék, az iránt a hazai tudomány nem úgy viseltetik vala, mint kellett volna. „Mert Sajnovics óta, ki lendített volt ugyan valamit, de nem folytatta a lapp nyelv tanulását, s Gyarmathi óta, ki jót-roszat kapdosván össze, azonkép abba hagyta volt a dolgot, csak az egy Révai tudott derekasan e nyelvtudományhoz: de annak sém voltak se társai se utódjai. Jól jellemzi Toldy F. a magyar tudomány abbéli veszteglését, ezt irván: a finn rokonság, ha alapos czáfólokát nem is, de hasonszenvet sem támasztott; az újabb történetiróktól könnyeden elvettetett vagy érintetlen hagyatott, az iskola és az élet által teljesen mellőztetett, úgy hogy ma is (1850 ben a Reguly-Albumban) elmondhatjuk, mit Horvát István harmincz évvel ezelőtt mondott: „Oly karban áll eddig a kérdés, hogy azt se hinni se tagadni nem lehet.“*)

Reguly (született Zirczen, Veszprémmegyében 1819. nyárbó 13 án) itthon az iskolákban nem készült volt nyelvésznek vagy ethnographnak, mely utóbbira ma sem nyújt alkalmat és módot az országos egyetem. De látni és tanulni való vágya már 1837-ben ösztönözé arra, hogy az iskolai szünidőt utazással töltsé. 1838-ban is azt tevén, 1839 ben hosszabb kirándulást vala teendő egész Hamburgig, onnan visszatérendő Pozsonyba az országgyűlésre, mert Reguly is ügyvédi pályára gondol vala. De máskép

*) Toldy Ferencznek és Horvát Istvánnak emez állításai legjobb jellemzése a magyar philologiai-históriai tudománynak Révai óta az újabb időkig. Az csak tépelődik a nyelvekkel és a tényekkel, de nem tanulja azokat; azért minden tudományos kritika nélkül szükölködik, és se tagadni se hinni nem képes.

lön a dolog. Utazónk Hamburgból Kopenhágába, innen Stockholmba utazék, hol a királyi könyvtárban Arwidsonnal, egy született finnel ismerkedék meg. Íme ott van a finn kérdés, a melyről a tudománya által elhiresedett Horvát István, kinél Reguly lakott vala, azt állította volt, hogy azt se hinni se tagadni nem lehet. Ha e kérdés ragadja meg Regulyt, talán ő is, mint mások, mint mindnyájan, tollat fog, s a Tudományos Gyűjteménybe állító vagy czáfoló czikket ír, száz meg ezer könyvből idézeteket halmozván össze, s azzal azt gondolja, „opus peregrinatus aere perennius“-t. De Stockholmban lévén, ott már a levegő is azt sugá neki, hogy magának a finn nyelvnek tanulása és tudása többet ér, és többet bizonyít, mint 10,000 könyvnek idézésgetései, a melyek nem tudják a finn nyelvet. S Reguly Helsingforsba megyen, hogy tanulja a finn nyelvet, a melylyel egyhamar nem boldogul; ámbár Castrén ad neki leczkéket: mert a szép ifjút mulatni is viszik mindenfelé. Reguly kiragadja magát a kellemes társaságokból, s az ország belsejébe tősgyökeres finnek közé megyen, hol Juntunen nevű parasztnál fogad magának szállást. Mink, kik azzal voltunk eltelve: „Extra Hungariam non est vita“ stb. azt gondoljuk, hogy halzsirt, vagy nem tudom, mit eszik ott a finn földmives. Reguly azt írja nekünk, hogy Juntunen-nál nagyobb kényelemmel és tisztaságban élt, mint a milyennel magyar parasztnál élhetett volna. Mert a finn parasztnak húsz-harmincz külön álló épületje szokott lenni, s már akkor jobban ismeri vala a czukrot és kávé, mint ma ismeri nálunk a magyar földmives; minthogy ott sokkal olcsóbb, mint nálunk a behozatali vám miatt.

Finn szállásából Lappországba utazék, Muonioniskáig; s Karesuantuban tölté a lapp nyarat a híres fűvész Laestadiusnál. „Egy emberrel sem vitatkoztam még annyit, mint Laestadiusal, így ira Reguly 1840. nyárhava 11-én, s mennyit tanulok tőle. Beszédje olyan előttem, mint rég óhajtott kincs! Én semmit sem tanultam odabaza!“ sóhajt fel. — 1841 elején visszatére Helsingforsba, hol megcsudálák finn és svéd nyelvtudását, s június 11-én Pétervárra érkezék, Helsingforsból Esztorzágon keresztül utazván. Mert időközben megért volt már benne a szándék, az Ural vidékeire, a vogulok közé utazni, a kiket még keveset ismernek vala, holott nyelvöket legközelebb rokonnak hitték a magyarhoz. S erre az utra Pétervárott készül 1841. nyár előhivatól fogva 1843. őszhávig, nyugtalanság és aggodalom között a költség miatt. Reguly már annyira jutott volt a tudományos vélemény előtt, hogy elállani szándékától, erkölcsi tehetetlenségének nyílt bevalása lett volna: a magyar Akadémia igen kevéssel, s nagy későn segíthet csak, azt pedig, hogy a pétervári akadémiának költségén és utasításai szerint utazzék, nemzeti büszkesége nem engedé. Nagy vigasztalására szolgál vala neki a pétervári tudósok hatha-

tós részvéte, a kiknek segítségével 1843. őszhava 9-kén indula ki Pétervárról az Ural felé. — Eddig a Bevezetés.

A munka maga három szakaszból áll, melyek elseje a vogul földről és népéről értekezik, következő renddel:

Reguly utazása a vogul földön. Ebben a fejezetben, a Reguly-Album után adja elő Hunfalvy Regulynak utazását, mely Moszkván, Nistri Novgorodon, Kazanon és Permen keresztül Szolikamszkba, s innen az Uralra mene, a melyen télelő-hó (november) 4-kén kele által Reguly először Verhoturjében átlapodék meg a Tura folyó mellett; onnan Bogoslovszkba és Szevolodoz-Blagodaczkiba mene az Ural hegységben, hol a jóság-igazgató által szívesen fogadtaték, s ő két vogult, Bahjtjárt és Jurkinát, veve maga mellé, a vogul nyelv megtanulása végett: mert utazónk már a vogulok földjén van, de még orosz telepek közt. A két vogul, öreg emberek, de vidorok, beszédesek; az első végig kíséri Regulyt a vogul földön; a másik nem sokára haza megyen. Utazónk hire terjedezni kezd, s már Blagodaczkiban meglátogatják az éjszaki Szoszva mellékeiről jött vogulok, kik őt magokhoz is hívják, Kaszior Elek, a Szigva mellékeinek dúsgazdag vogulja is (mert 10,000 iram szarvasnak birtokosa) meglátogató itt.

Blagodaczkiból 1844. tavaszelo 4 én elindula Tobolszk felé, a hol a hónap 17-én érkezék meg. Itt Satiginnal, az utolsó Konda-melléki vogul fejedelem fiával, ismerködék meg, ki ott tanároskodik vala, s kitől vogul fordításokat (az úri imádságot és a tiz parancsolatot, kérdésekben és feleletekben) is vön, melyeket kiadó a 243—254 lapokon közöl; továbbá itt találkozik Castrénnal is, ki hasonlókép Szibériában utazik vala.

Tobolszkból az Irtis folyóján Demianszkba, s innen szárazon a Konda vizéhez utazék Reguly, kinek hire mindinkább terjeszkedett volt, de kiről az együgyü nép közt sok balvélemény is terjed vala, többi közt az, hogy leveszi az emberek fejéit—mint-hogy gypsz-mintákat szokott venni a fejekről. Ez okból rosszul fogadák most, midőn másodsor kelet felől érkezett az Ural hegyek közé. — Tavaszho (márczius) 11-én Pelimben szálla meg, inkább mint valaha, pénz miatt lévén szorultságban. Mert az innen a hazából neki küldött pénzt pétervári barátjai utána inditák ugyan, de az, nem találván meg Regulyt Tobolszkban, visszakerüle Pétervárra, s csak másodsori küldéssel juta kezéhez Berezoiban 1844. télelő (november) 22-én.

Hosszasb tartózkodás után Pelimben (márcz. 11-től — jun. 24-éig) Reguly a Pelim és Tapszi-já folyókon egyenesen éjszak felé utazék az éjszaki Szoszvár-ra, s ezen fölfelé a Szigvár-ra. Ez vala utazásának legterhesebb, egyszersmind legtanulságosabb része. Itt azokat a vogulokat látogató, a kikhez az orosz telepek nem férnek még, s a kik még ősi hitőkben az ősi életmód-

dal: halászzattal és vadászattal élnek. Tyóbing gazdag vogul vala gazdája a Mán-já (Mánviz) mellékein, a mely folyóról a vogulok mán-csiaknak nevezik magokat, mit Reguly nem is vett észre, de mit az elhozott mondák bizonyítanak. Itt az éjszakai vogulok közt, kik az Ural keleti oldalain lagnak, gyűjté Reguly a becses vogul mondákat és énekeket, a melyek alkalmasint az egyetlen és utolsó szellemi hagyománya a vogul népnek.

Befejezván a vogulok közti tanulásait és nyomozásait, Reguly az osztjásokhoz is mene, a kik a vogulok éjszakai és keleti határosai, s a kik Berezovba és Obdorszkba gyűlnek össze a béradó befizetésekor. Ily alkalommal sok osztjákat együtt találván, Reguly tőlök az osztják mondákat és énekeket írta le, a melyek sűrűen irt 92 félévet tesznek; alkalmasint a legnagyobb osztják nyelvkincs, mely valahol együtt van. De az osztják nyelvet nem érkezek megtanulni, mert, — úgymond, — „pétervári levelek által ügyem állásáról értesítve, kénytelen voltam munkámat félbeszakasztani, s rögtön Kazanba visszakészülni.“ — Reguly utazását a vogulok közt a kiadó az Ahlquist utazásával felvilágosítja, ki tizennégy évvel később majdnem Reguly nyomait követvén utazék a vogulok közt. — A fejezetet a Reguly hozta vogul és osztják nyelvemlékek elősorolása fejezi be.

Következik a vogul föld leírása nemcsak a Reguly jegyzeteinek nyomán, hanem Ahlquist leírása és kiváltképp a Hofmann vezérlette tudományos küldöttség tudósításainak nyomán is. (Der nördliche Ural und das Küstengebirge Pae-Choi. Untersucht und beschrieben von einer in den Jahren 1847, 1848 und 1850 durch die kaiserl. russische Geographische Gesellschaft ausgerüsteten Expedition. Band II. Verfasst von dem Leiter der Ural-Expedition Dr. Ernst Hofmann. St. Petersburg 1856.). Legelőször is a tulajdon neveket fejtegeti a kiadó, a melyek itt előfordulnak, s a melyek magyarázata sok világosságot derít a dolgokra. Regulynak feltetszett volt eleinte, hogy a vogul földnek folyói szirjanes neviük (a szirjének a vogulok nyugati határosai), s ebből azt következteté, hogy a vogulok nem eredeti ősi lakosai mostani országunknak, hanem abba beköltözöttek. Igaz, a Szoszva, Szigva, Lobva, Loszva stb. folyónevek szirjanesek, mert a szirjän nyelven va vizet, folyót jelentvén, az említett nevek tulajdonképp azt teszik magyarul: Szosz vize, Szig vize, Lob vize, Losz vize. Ámde ebből a körülményből oly kevéssé lehet következtetni, hogy a vogulok nem ősi népe mostani országunknak, mint nem lehet abból, hogy országunkban is vannak Szinva, Zagyva, Tolcs-va, Lend-va, Zsit-va, Bit-va, Bód-va, Csor-va folyónevek, melyek szirjanesek, azt következtetni, hogy tehát itt valaha szirjänek laktak. A vogul föld a szirjänek által lett ismeretessé; azért kerültek az ő neveik az európai népekhez. De a szirjänes nevü folyók külön saját vogul nevezettel bír-

nak; s erre nézve a vogul felfogás igen jellemző, s hogy úgy mondjuk, magyaros. A vogul nép a kisebb folyókat újj-aknak nevezi, vogulul táget, tojt, taut, tavt-oknak. Az éjszakai Uralnak minden folyója közvetlenül vagy közvetve az Obba siet; az Ob tehát ász, azaz atya, öreg, szirjänül oba, aba, mi a magyar nyelvben is atyát, öreget jelentett volt. A szirjän oba név az európai tudományba jutott, a vogul ász ismeretlen vala Castréinig és Regulyig; azt a folyót tehát Ob-nak nevezzük. A magyar nyelv felfogása szerint a rubának, mint öregnek, nagynak, újjai vannak; a kéznek és lábnak is vannak újjai: a vogul nyelv felfogása szerint is a kisebb folyók a nagyobbaknak újjai. A vogul szó, mely újjat jelent, tajt, taut, tavt, táget, az osztják nyelvben tangat, tanget; mert az osztják nyelv a belhangu *g, d* vagy *t* betűket *n*-nel bővíti meg; azért hangzik a vogul táget, tajt stb. az osztjákban tanget, tangat, a vogul ojt, majt, az osztjákban mond, mont, mi azonos a magyar monda szóval, tehát a vogul mojtém, majtém osztjákul mondem, magyarul mondok.—Az Irtis az Obnak úja, im az Irtist az osztjákok tangatnak nevezik; az éjszakai Szoszva is az Obnak úja; vogulul tajt, tant; de a déli Szoszva, Loszva és Pelimből származott folyó is taut, s ezt meg is tartották az oroszok, s bejuttatták a földrajzi tudományba, így Tavda. A vogul folyónevek tehát já (szirjänül va = víz, folyó), tajt, taut, táget és ász; ezek mind köznevek, a melyek tulajdonnevekkel nem is társulnak mindenkor. Leginkább járul a já szóhoz tulajdonnév, mint peeser-já a Pecsóra, mán-já a Mán folyó.

Egy más föltetsző dolog az, hogy a népek az Uralon innen és túl a folyókról nevezik magokat; így a szirjän és permi komimurt-nak, azaz kámai embernek neveztetik; a votják udmurt-nak, azaz Ud (= oroszul Vját-ka) embernek. Van egy kis folyó, melynek mentiben jártak a szirjänek a vogulokhoz kereskedni; ezt a folyót jögra-nak nevezik, s a mellékein lakó népet jögrajja-snak, azaz jögra népnek. Az oroszok meg a Jögra folyót Vogul-kának nevezték, s a mellékein lakó népet voguliczi-nak. A Jögra szóból lett az Ogor, Ugor, Juhar szó mind a byzantinusoknál, mind a régi oroszoknál. Továbbá ezt a jögra, (vogul-ka) folyót a vogulok magok mán-nak nevezik, s a vogul és éjszakai osztják népet mán-si vagy mán-csi-ak. Hogy miért nevezi magát és az éjszakai osztjákat e kicsi folyóról, azt a vogul monda fejtí meg, a mely szerint a vogul föld özönvize a Mán folyó vidékein vala, s onnan szaporodott el az emberiség, azaz a vogulság. Ezen néhány adat is mutatja, mennyi világosságot derítenek a helyesen értett tulajdonnevek a földrajzi és történeti tudósításokra.

A vogul föld most az éjszakai szélesség 58° — 65° alatt, s a hosszúság 76° — 85° alatt terjeszkedik. Két jellemző sajátága van,

az Ural és a folyójit felszedő Ob; amaz beceses bőri vadaival, ez halaival táplálja a vogulokat. A földnek szép erdei vannak, a hol a civilisator-fejsze nem irtja; legközönségesebb fák: a jege-nye fenyü, erdei fenyü, lúcz fenyü, veres fenyü, czirbolya fenyü. Ennek dióival él az evet vagy mokus, melynek bősége ott bővet okoz, mert az evet bőr ott kelő pénz. A nyárfák is közönségesek, a melyekből csónakokat csinálnak. — Az erdők vadjai: a beces nyuszt (vogulul nyohsz), az evet (vogulul len, lin, mely szó egyszersmind pénzt jelent), az iramszarvas, jávorszarvas, a medve (abä atya, vagy vu ar ansuh = erdő örege) stb. A hód (kuntel) ki van már irtva, — A hal (vogulul kul) fajtái számosak, s az Ob által jutnak a tengerből a vogul folyókba. Szelid állataik délen a ló (vogulul lú), mindenütt van az eb (vogulul amp), vagy a gár (vogulul ágár) macska (vogulul kättyi); sőt a jó nyusztot és evetet fogó vadászkutyát igen nagy árral fizetik meg, mint Ahlqvist mondja 400 ezüst forinton felül is, mit alig birunk elhinni. Hogy lúd (lunt), hatttyü (köteng) s több vízi madarak is bőséggel találtak ott, a sok nagy vizek teszik hihetővé.

A régi világ nagy tanuját, a mamutot, legelőször a vogul folyók iszapjaiban találák, s a mamut-fogak a régi korban is nagy kereskedésnek tárgyai valának. Hunfalvy azt hiszi, hogy a mamut szó is vogul, így: mámujt azaz föld állatai, vagy föld vadjai. E szó a régi időkben folyt kereskedés útján lett ismertségre az idegen népek közt. A vogulok most így híjják: mákär — földi bikának, vagy uty-cse = vízi népnek. A vogul monda egy vad óriás népről tud, melyet vuor-jámágum-nak, azaz erdő-folyó-népnek nevez; az uty-cse, vagy vízi nép tehát vagy eredménye vagy okozója hasonló mondának.

Az első szakasz harmadik fejezete a vogul népet írja le először az utazók jellemzései szerint, azután a vogul nyelv tanúsága szerint. A régiebb utazók, mint Strahlenberg, Pallas, a vogult igen vig, mozgékony, egyszersmind nagyon becsületes népnek találák; Strahlenberg világosan és egyenesen kimondja, hogy annyi becsületességet nem találni a keresztyének közt. Az utab-
hak közül nyilván Reguly rajzolja leghívebben a természetével teljes összhangzásban élő vogult az éjszaki Szoszva mellékein, hová az orosz telepek nem érnek vala még. „Nyugat felé az Ural, éjszak és dél felé ingoványos lakatlan dombsorok által védve, e tartomány csak kelet felé a Szoszva torkolatánál nyílik meg a közlekedésnek. Itt tehát e nép napjai még korlátlanul könnyen és belső nyomás nélkül folynak le, s az ősök erkölceihez való hí ragaszkodás a régi élet formáit szerencsésen fentartotta. Itt az eke még nem barázdálja a földet, nem tenyésztenek marhát, nem esznek kenyeret, nem viselnek len vagy gyapjú öltözetet. Az ember itt csak a vadászatot és halászatot ismeri; állatok bőrével ru-

házkodik, a ló helyét az eb és iramszarvas pótolja; atyáji isteneinek áldozik, és sajátságai teljes birtokában, a természetnek nem fél, hanem egész fíja. — — — A természet fíjánál teljes egyensúly van a külső élet föltételei közt, s azért nincsenek meg benne azok a hatalmas ellenmondások, melyek a polgárosodott embert, fájdalom, jellemzik. Nála a társas gép egyszerű; azon kapocs, mely embert emberhez köt, természetes, az egészséges értelemmel felfogható, mert mindenki magáért nem másokért él; foglalkozása szinte egyszerű, s azonagy mindnyájoknál, nem száz és ezer felé osztott, választott és tagolt. Nemde ily világban, melynek viszonyai semmi rejtélyest nem nyújtanak, az embernek szükségeskép függetlenebbnek és öntudatosabbnak kell lenni, mint nálunk!“

De a déli vogul az oroszországba olvad; a keresztyénné lett vogul a keresztyénségnek egy-két külső szertartását gyakorolja ugyan, de lelki támaszt nem talál benne, mert nincs, ki oktassa, ellenben van, ki égett-borral csábítja, s erköleseit vesztegeti. A kevés pap részeges, hanyag, kapzsi, kegyetlen. Így a felső-pelimi vogulok azt panaszlák Ahlquistnak, hogy alig győzik a fuvart, mely pálinkát hord papjoknak Alsó-Pelimből; hogy papjok az egész bőjt alatt egyszer sem tartott isteni tiszteletet, mindig holt részeg lévén; hogy a nagy eskedési bér miatt nem házasodhatnak meg stb. stb. A tisztviselők is nyomják az adóval; az orosz kereskedők csalják, kik halaikat veszik, és lisztet árulnak stb. stb. Szóval, ha valahol áll a szomorú orosz közmondás: az isten meszse fent, a czár meszse távol van, az bizony itt áll.

A mai vogulság utolsó maradványa a régi hatalmasabb és nagyobb földön elterjedt vogulságnak. Reguly szerint a mai vogul föld 3780 □ mérföldet teszen csak, 6342 vogul lakossal, de a hajdani Juharia, Lehrberg szerint 16,000 □ mérföldnyi vala, hozzá tartozván a Jura és Csuszovaja mellékei, s az alsó Irtis vidékei. Egy a XVII. század végével készített térkép az Ob, Szigva, Szoszva, Jura, Tavda és alsó Irtis mellett 46 helységet számlál elő, a melyek legnagyobb részét váro s-nak, és kerített, erősitett helységnek (gorod) nevezi, most csak paulok = faluk vannak, azaz hat-hét lakó-házból és pajtákból álló kis községek.

Hunfalvy ezek után a vogul életet a vogul nyelv nyomain írja le, jelesen a vadászatot, ruházatot, lakásokat, s a családot és társadalmat. Ez utolsóból legyen itt ennyi: a vogul nő (né) is férjhez megyen (né kumne [férjhez] mini), s így az ember nő s lesz, vogulul neung kum, különben nőtelen = né tá l. Az ipa itt up, a napa a n i p, a meny m ä n y, az özvegy v ä t y p; az anya a n g u, az atya á z s e, a f i p i, a lány á j s t b.

A vogul a évet tá j - t u j - n a k, azaz tél-nyár-nak nevezi, s a hold járása szerint határozza meg. Azért van neki 13 hónapja

(jonkep vagy jongp), mindenik hónapnak van négy hete, vogulul nyilä szát. A napokat így számlálják: sät-ponk = hét-fő; mót katel = más nap (kedd); kormit katel = harmad nap, szerda; nyilit katel = negyed nap, csütörtök; ätit katel = ötöd nap, péntek; katit katel = hatod nap, szombat; jäni katel nagy nap, a hold változásának napja.

A második szakasz a vogulok szellemi maradványait közli, mely az egész könyvnek legjelesebb része, s Reguly fáradozásainak legbeesesebb eredménye. Méltán foglalja el a könyvnek legnagyobb helyét is (a 115—256 lapokat). Ezt bővebben kell ismertetnünk.

A vogul nép mondái magokban foglalják annak hitét és történeteit, melyeknek világosan három korát különböztetik meg, úgymint az órjások korát, a hősök korát, s a közönséges emberek korát. Már ez is mutatja, mily terjedelmes monda-kincs volt meg a voguloknál, mely ha csak nagyobb részeit is hozzánk eljuthatott volna, felette becses felvilágosítást adhatna a történelemre nézve is.

A tarom, tarom szó, osztyákul túrom, túrm, tórem, először eget, mennyet, levegőt, nagyot jelent, azután a személyesített istent teszi — mint az árja népek deva-ja; a latin „Jupiter pluit“ egészen azonos a vogul tarom rägvi vel, mi azt teszi: az ég esik, vagy isten esik. A tarom, mint személyes isten, teremtő; a vogul tarom-nak hasonmása éppen a magyar terem szó, a melynek nálunk csak igebeli jelentése van meg. A mennyiben pedig a magyar terem szó a tér, terület, terjed szókkal van kapcsolatban, annak első jelentése is terjeszkedést tenne, mi az égnek, mennynek, levegőnek legláthatóbb tulajdonsága. — A vogul tarom, így tanít a monda, legeleinte az órjás népet teremté, (tarom jar-mágom tárets). Az órjások képtelenek valának együtt, társaságban élni; tehát egyik a másikkal találkozáván, halálig volt kénytelen viaskodni. Attól félnek, hogy így kivesztik egymást. „Azért imádkozának Taromhoz: Mikép hagyod meg, hogy éljünk? együtt élnünk vagy külön élnünk akarod-e? Mi együtt élni nem tudunk! Tarom meghagyá tehát, hogy vidékek szerint külön éljenek. Egyik órjás a Kázim folyóhoz, más az Aszhoz (Obhoz), más a Tajthoz (Szoszvához), meg más a Szábulhoz (Szigvához) menének lakni. Azután lett a közönséges nép; a máncsi (vogul) máncsinak, az orosz oroszoknak lett; a hányféle nép van, mind úgy lett az egész tágas földön.“ Így adja elő szórul szóra egy kis monda. De van egy hosszabb teremtségi monda, melynek ez a tartalma:

A Teremtés mondája.

Vala egy férj és egy asszony. A Tarom atya ezüst fonalu bölcsőben ereszté alá, s lógnak vala a levegőben, úgy hogy az al-szél a fel-tenger felé, a felszél meg az al-tenger felé hajtja vala. Egy nap imádkozék a férj, hogy Tarom legalább annyi földet ereszzen le, a melyen egy ház elférne. Az meglett — de folyvást himbálózik az is. Most a nő fiat szül, kinek neve Elm-pi, vagy Ilm-pi, azaz légi fiú. Az Elm-pi megnő, s kérdi az atyját, vajjon így fognak-e mindig élni? Az atya felküldi a mennybe Taromhoz, hogy kérdezze meg azt. Evet-bőrbe öltözék (a monda sehol sem gondol a következetességgel; itt p. o. még semmi sincs, csak a Tarom, Elm-pi és ennek szülei, mégis evet-bőrbe öltözhetik!), tehát mint evetke hág fel a hétfoku ezüst hágsón, a mely oly magasra viszen, hogy az evetkének feje körme belé fárád. Numi Tarom (azaz, felső Tarom) az asztalnál ül, lét fonadéku haja lelóg. — Mi baj? kérdi Elm-pit. Mi bajom? felel ez, hát azt szeretném tudni, hogy ha a közönséges emberek kora elérkezik, mint támad majd a héjas föld (a föld héjas a tenger ellenében)? Numi Tarom háromféle buvó madár-bőrt ad Elm-pinek, hogy lemenvén az atyjához, a tengerbe bukják, és hozza elő a földet. Elm-pi elbeszéli atyjának, a mit a Numi Taromtól hallott, s egymás után feölti a buvó madár-bőröket, mert csak harmad izben sikerül neki egy maroknyi földet felhozni a tenger fenekéről. Azt előre gördíti, s ime lesznek a hegyek, erdők, folyók, tavak, egyezőval, a föld kihálóztatik, így fejezi ki magát a monda. De az is egyre forog.

Atyja biztatására másodszor felmegyen Elm-pi a Numi Taromhoz tanácsot kérni, hogyan lehessen megerősíteni a földet, hogy ne forogjon: mert ha az emberek kora elérkezik, az ember nem élhetne a forgó földön. Numi Tarom ezüst gombu övét adja oda, hogy húzza a föld körül, így fog ez veszteg állani. Az ezüst gombu övből lett az Ural, azért híjják ezt világ övének. [Ebből azt lehetne következtetni, hogy a vogul mondának tudomása van nemcsak az éjszaki tengerről, melyet al-tengernek nevez, hanem a Káspi tengerről is, mely a fel-tenger volna. E két tenger közt húzódik el az Ural hegység, a világ öve]. A föld veszteg áll: de ki lakja majd? Erre sem felelhet Elm-pi atyja, hauem Numi Taromhoz utasítja. Harmadszor felmenvén hozzá, az hóból és földből hagyja meg gyúrni az embert és a szárazon élő állatokat, meg a levegőben repdeső madarakat. Eleintén nem sikerül a munka, mire negyedszer felmegyen Elm-pi az égbe, s most boldogul az ember és állatok teremtésével. Ámde miből éljenek ezek? Az atya természetesen nem tud felelni a kérdésre, s Elm-pi ötödször megyen fel Numi Taromhoz. E neki különféle halpárokot ad, úgymint az Obba való halakat, a kis folyókba való halakat és a tavakba való halakat. Ezeket beereszti az Obba, a kis

folyókba és a tavakba. Hét tél mulva nézni megyen az Obot, a kis folyókat és a tavakat, hát ezek mind színig teli vannak hallal. A kérdés most az, mint lehet a halakat és az erdei vadakat megfogni?

Elm-pi hatodszor megyen fel Numi Taromhoz, ki arra oktatja, mint tanítsa az embert fegyvert (íjjat és nyilat) csinálni az erdei vadakra, és különböző hálókát csinálni a halakra. Elm-pi megtanítja reá az embereket, s ezentúl van mit enniök, mibe öltözködniök. De a teremtet emberek nem örök életűek; ha nem szaporodnak, kivesznek.

Felmegyén hát hetedszer Elm-pi s Numi Tarom a házasságszerzésre tanítja, ezt mondván: „Egy nőt és egy férfit szerezz össze, így lesznek fiaik és leányaik!” — Megteszi Elm-pi. Hét tél elmúltával megnézi az embereket, hát ezek már annyira elszaporodtak, hogy a halászók a vizen nem férnek el, s a vadászók az erdőn nem férnek el egymástól! Hogy kell arról tenni? Elm-pi nyolezadszor megyen az égbe, tanácsot kérni Numi Taromtól. Ez a K u l y - a t e r - t (a halál fejedelmét) küldi le vele, azt mondván: Ereszd az emberek közé, a hányan fognak születni, annyian meg is fognak halni.—Elm-pi tevé Numi Tarom parancsa szerint, „Hét tél elmulta után, hét nyár eltölte után. Elm-pi a népet az egész földön nézni mene. Ugyannyi népe holt, a mennyi népe élő. Leányos embernek a hány leánya elhalt, annyi leánya jár fenn; fias embernek is a hány fia elhalt, annyi fiat nevelt föl. Az ember-évbeli idő meg van már teremtvé, az ember-korbéli idő meglett. Most ezen boldogságban élnek.“

E takaros teremtetési mondát össze lehet hasonlítani azon teremtetési mondával, a melyet a finn Kalevala előad. Eszerint I m p i (levegő fia) ki leány, a tengertől lesz terhessé. Ez állapotában egy kacsá tojásaiból teremti a földet, az eget, a napot és holdat: a vogul monda szerint, mint láttuk, Elm-pi vagy I l m - p i (levegői fi) kacsá-bőrbe búvik, s úgy meríti föl a földet stb. stb.

A teremtetett földön azonban előbb voltak az óriások, kiket a monda isten fiainak nevez. Ezek közt is különbséget tud, mert vannak kiváltképi isten-fiak (tarom-pi-ak), milyenek a P a l m t a r o m (pelimi isten), L o p m u s z t a r o m (Lopmuszi isten) a Szigva (Szähu) mellett, a S z u o m a t a r o m a Szoszva mellett, s a S z a r n y u a t e r (arany fejedelem), ki a Taromnak legifjabb és legkedvesb fia. Nevezik vala ezt L u n t - a t e r - n a k (lúd-fejedelmek) is, mert lúd képében röpdös vala körül a vogul földön, s különös lakása L u n t - u o s z (lúd-vár) volt.

Azután vannak a v u o r - j á - a t e r - e k, azaz erdő-folyó-fejedelmek, a víz-szinü és erdő-szinü hét fejedelem, a Pászter nemzetségből valók. Az égből eresztődvén alá, a jeges tengerből az Obba, s ebből a Szoszvába jutának. Öcsesök számára nőt vettek E n y i n g v á r - b ó l (Enying-uosz), a melyben az E n y i n g - j á s z á t p i - a k, az Enying folyó hét fia lakik vala. Az erdő-folyó-fejedelmek U o s z - j a r - b a n (várhely-ben) telepedének le, kivéve

bátyjokat, a Kant-tarom-ot (had-istent), ki Munkeszuo-szban = Munkesz várban telepedék le. Híres óriás vala a Béka-fejedelem is (Pori-panne-ater), ki a Béka-várban (pori-panne-ater) lakott, stb.

Ezen óriásokról általában mondatik, hogy fegyvereik olyanok valának, mint a bogatiroké; lovaikról pedig az mondatik, hogy

egyik orrlyuka szikrával fénylik.
 másik orrlyuka füsttel látszik;
 egyik szeme napfélet mutat,
 másik szeme holdfélet mutat.

A pogatir szó a bátor-nak hasonmása, mely a török-tatár és mongol nyelvekben is megvan (a perzsában behadir), s mely a vogulban pogater, poater, bátr-nak is hangzik. Nyilván e szóval hitták a vogulok a történelmi hősokeket, a kirkról azonban Reguly jegyzetei nem adnak tudósítást.

Az óriások lakhelyei jel ping-ek, azaz szentek, valamint azon állati söt kő-alak is szent, a melylyé elváltoztak; mert ők változható tehetőségöknél fogva valának híresek és hatalmasok. Nagy dolog, kitudni azon szent helyeket; ott publi-t (báb, bálvány) állitanak fel, s azt tisztelik. Most ugyan az istenfiak és az óriások az égben vannak a Numi Taromnál: de mindeniknek szent helye a földön arra való, hogy ott meghallgassák az emberek imádságait, s elfogadják áldozataikat. Ezekből kitetszik, hogy az istenfiak és az óriások jó lények, a kiktől jót várnak az emberek.

De vannak rossz lények is, a kiktől félni kell. Ilyen a Kuly-ater, vagy a halál istene; ilyen a Té-p-äjm, mely szó azt jelentí, hogy evő-ivó. A finn mondákban és regékben is előfordúl, söt leggyakrabban is szerepel Syöjätär és Juojatar, azaz, evő nő és ivő nő, mely mindenütt ott van, a hol kár történik. A magyar mesékben a vasorru bába felel meg a nevezett finn alakoknak. A vogul Té-p-äjm ugyanaz.

A búbájosság, az elváltozható tehetőség fő tulajdona vala az óriásoknak, kik úgy látszik néha a közönséges emberekkel is házasodtak össze, mint a Kältes monda bizonyítja. Mi a Kältes? Egy mondás ezt feleli reá: Kältes kantlim jis látingel némen angu, azaz, Kältes a hadakozó kor nyelvén nő vagy anya. A hősi korban tehát sok dolgot másképen neveztek vala, mint most.

A Kältes monda-nak tartalma ez: „Egy anyának és egy atyának fia vala, ki megnövéen vadászni kezdé. Hét tél, hét nyár után otthon törött íjját és nyilait csinálja vala, midőn eszibe juta, hogy szakála immár a melle közepére ér le, s még sincs felesége; szülei se ismernek senkit, a kit elvehetne. Anyja a kútra megyen vizért. A kúthoz érvén, az felforr és felzúg. Mi dolog ez, gondolá magában az asszony, ezt még soha sem láttam! De a kút

felszólal: Ne reám nézz, hanem az Obra nézz. Oda néz, hát egy holló reptül elő, ki a földre szállván, gyönyörű szép emberré válik. Ez czombja mellől kést húz ki, egyik botosát leveti, lábszára ormáról egy darab csontot hasít le, azt nyillá faragja, tegezésből tollas nyíl nyelet vesz elő, abban illeszti a hegyezett csontot, s keresztül lő vele egy követ. „Kedves asszony, itt maradj, azután menj haza, s fiadnak ezt a hírt vidd meg: Ha publi hét fogásom, kulyi hét fogásom megvan neki, nő-járta nők vidékét keresni hadd jöjjön utánam; de ha az nincsen meg neki, akkor ne jöjjön utánam.“

Az asszony haza viszi a vízvedreket, de nem szól semmit a fiának. Ámde a víz felforr a vedrekben, mit látván a fia, kérdé az anyját: Anyám asszony (angum égva), mi hírt hoztál? — Semmit! — Tedd hát tovább a vizet. — De a víz csak forr. — Anyám, szólal meg ismét a fia, te hoztál nekem hírt. Az anya kénytelen elmondani, a mit látott hallott volt. Ezt hallván a fia ijjat nyilat foga, s lemene a folyóhoz, hol úgy tett, mint a hollóból vált ember, s lábszára csontjával keresztüllövé a követ.

Most nyomába indul amannak. Sokaig mene, míg „más népnek erdős lakó-földjére juta, más népnek füves lakó-földjére juta.“ Ott utóléri az előre mentet. Ennek most egymás után két keze, két lába válék el a törzsétől, sőt utoljára a törzse is elmarada, csak feje göрге előre. De a követő ember mindenben utánozható, úgy hogy a két fej együtt gördüle be egy kovács-műhelybe. Itt az óriás kovácsok vas fogóval fellevék a fejeket, a tűzben izzóvá tevék, s jól megkalapálák az állón, azután kigördíték az ajtón. A két fej most vissza felé göрге, s a mint a törzsökökhöz és tagjaihoz érének, úgy hozzácsatlódnának mindenikhez.

Ezen beavattatás után egy nagy házhoz érének, s abból visz magának nőt a fiatal ember.

Ez otthon éldegélvén, vadászat. Hét télnek hét nyárnak elmulta után egy nap megint törött ijjat, nyilait megcsinálni bon marada. Nyilék az ajtó, s belépe rajta a városi fejedelem fija, így szólván: „Te nő-járta nők vidékét ismersz, ember-járta emberek vidékét ismersz; a hová te mentél, oda vigy engemet is!“ De szabadkozik a felszólított, mert attól tart, hogy a fejedelem fija nem bírja kiállani a próbát. Ez azonban addig unszolja, míg reá nem áll. Tehát mennek. De már a lábszár csontjának lehasításánál is nagyokat jajgat a fiú; s mindenik tagja leválása iszonyú fájdalmába kerül. Nagy nehezen jutnak a fejek a kovács-műhelybe. Megkalapálódván vissza görgének, felszedvén a törzsököket és tagokat, s így érkeznak ahhoz a házhoz is, a honnan az előbbi ember nőt vitt. Szerencsésen kap nőt a fejedelem fija is, s mindenik haza megyen.

Hét tél hét nyár mulva az ipa látogatni jő az első vejét, s evvel együtt meglátogatja a városi fejedelem fiját is. Ez még sem

fér össze a Káltes nővel. Visszatérvén a látogatók, az ipa azt mondja első vejének: „Elmentem után egy napig élj, vagy két napig várj; azután sógorodhoz menj nézni, mint vannak.“ Megteszi, — im a város le van égve, egy élő lelket sem talál. Elmentvén az ipához, megmondja neki, hogy mit talált. Felel az ipa: „Ha az emberiség kora beáll, emberfiad a hét publi fogást, a hét kulyi fogást ne keresse, mert tovább élni a napfényen nem fog.“ — A tanulság tehát az, hogy a közönséges ember ne akarjon félisten lenni.

Ebben a mondában az óriások vagy félistenek tehetsége hét publi fogásnak, hét kulyi fogásnak neveztetik. A publi bábót is jelent ugyan, a kuly általában rosz lény, innen Kuly-ater azaz Kuly-fejedelem, a halál istene: de azért nem tudjuk a két szónak eredeti értelmét. — Hogy a hét szám szerepel a vogul mondákban, ebből is látjuk.

Az óriások korát, maga a vogul monda, azzal is jellemzi, hogy akkor a térning énekeket éneklük vala. A térne most az u l y e (tűz) szóval, így: térno u l y e, bolygó tüzet, lidéret jelent, s azt mondják róla, hogy: s át nyel me p tér ne u l y e = hét nyelvű térne tűz. Mindenesetre levegői tüneményt kell rajta érteni, mert azt mondják: A Térn felülről jő, s a földszínen jár, a Kuly pedig a föld alatt jár. Mit tett a szó hajdan, nem lehet tudni; de akkor az óriások énekei térnes énekek valának. A térne szó participium praesens, a tér igétől. Vajjon a magyar tering-et te (a mely az ördög- vagy ördög-adta példájára tering-adta lehetett hajdan, s utóbb, mint ünnapból ünnepe, úgy tering-adta-ból tering-et te lett) nem kapcsolódik-e a vogul tér igetöhoz? —

Az óriásokon kívül a vogul mondák erdei és vízi lényekről is tudnak a kik a közönséges embereket, azaz a vogulokat megelőzték. Az erdei lényeket Menghu, Meng vagy Méhu, Meh, sőt Mis népnek nevezik, a mely a föld alatt, azaz barlangokban lakik. Kötünik nagyságára és erejére. Ettől különbözik a Vuor magum (szó szerint is: erdei nép) vagy az Urocsi, mely ugyanazt jelenti. — Vannak még Longok, Tontok stb. — A vízi lény Ujtyje l p i n g = a víz szentje, kinek hét leánya van, „a selyem szempillájú hét leány,“ s a kinek szolgálai vagy vitézei az ujtyesi = vízi nép, vagy a mamutok, kik hasonlóképpen heten vannak stb.

A vogul elme tehát nem néptelen, sőt igen takaros hitregészetet fejtett ki magának, mely az áltaji népek őseredeti hitregészetének nemcsak kiegészítő, hanem sok részben felvilágosító része, s azért minden tekintetben becses előttünk. Feltűnik abban többi közt a hetes számnak nagy szerepe is, a mit már kiemeltünk.

A vogul monda özönvízről is tud. „Valamint az Eufratesz és Tigrisz köze a magas hegyekről leomló vizáradások által a bibliai özönvíznek színhelye: úgy a vogul özönvíznek való hely az Ob és Ural közti tér, mely igen alacsony. Az Ob folyása igen lassu, pedig abba roppant folyók öntik vizeiket. A kiöntések gyakoriak a vogul földön, szinte évenként történnek, mikor a hó olvadni kezd, s a hegyi patakok és folyók áradásai különösen az éjszakai, vagy a Nagy-Szoszvába tódulnak, — mert az özönvíz mondája ennek a Szoszvának ős folyóit nevezi meg.“

A monda ezzel kezd, hogy hét évig nagy hőség v a l a. Ez mondaszerűleg nagyított kiszínezése annak, hogy valamikor, talán igen hosszás tél után, felette rögtön álla be a hőség, mely a nagy havakat és jegeket egyszerre megolvasztotta; — mert azon éjszakai földön a nyári napok felette hosszúak, természet a szélesség. 63° alatt, vagyis az éjszakai Szoszva vidékein már tavaszutó elején (május elején) 16 óráig, s nyárelő 20—25-én épen 20 óráig tart a nap. A hirtelen hőséget a monda égésnek nevezi, mely a földet egy ölnyi mélységre kiégette, s a vizet forróvá tette. Lássuk magát a mondát:

Az özönvíz mondája. „Hét tele, hét nyara hogy a tűz emészt; hét tele, hét nyara tűz által emésztődik a föld. Hét tél, hét nyár után nagy asszony nagy férfi szól: Taromunk másfelé omlik (azaz másutt esik az eső), azért mi hogyan mentjük meg életünket? Más nagy öreg, meg más nagy öreg; sok kevés öreg együvé gyűlnek. Egy faluba gyűlének; tanácskozni kezdének: Legalább mi hogyan fogunk élni? Ebből a vogul mondák előadását lehet megítélni, mely ős-eredeti, s egyszerűen magasztos. — A tanácskozók egyike azt javasolja, hogy nyárfából ketős sajkát (kompot) csináljanak; fűzfa gyökérből ötszáz ölnyi kötelet (át szát tál kuáli) fonjanak, melynek egyik végét egy öl mélységnyre a földbe kell leszűrni, másik végét a sajkához kötni. A sajkára a gyermekes ember szálljou, miután hét éjre hét napra eleséget készített reá, s ökörbőrrel takarja le az eleséget és a gyermekeket. — E tanácsot meghallván szélyel oszlának. Van ki elfogadja, de van olyan is, a ki megveti, és magas hegyre menekül; van a ki csak félig fogadja el, s rövidebb kötelet csinál. — „Ime már utólér a nagy víz, jövedele már hallik; zúgása két napja hogy hallatszik.“ Kiki menekül a hogy tud; a hegyekre menekvők ott vesznek, mert a víz azokat is elborítja; a rövidebb kötelet csinált emberek is elvesznek, mert azok kénytelenek elvágni a kötelet, hogy a sajkát a vízbe ne merítse, s az elszabadult sajka neki indult—, a végtelenbe s úgy veszének el rajta az emberek. De a kinek elég hosszú kötele volt, annak sajkája mindig egy helyen s a víz fölött lebege. „Azután hét éjszaka hét nap elmúltá után a valamikép kibírta ember körül elszáradá a víz, s a hová eljutott, ott szárazra ére. De fát fűvet nem lehet sehol ta-

lálni, egy öl mélységnyire ki van égve a föld: tehát az életben maradt emberek földi hajlékokat kezdének ásni s abban lakni. „Azután valamennyi megmaradt házi öregek együvé gyülekezének, s Taromhoz imádkozának: „Oh te, hogyan elégtül ki leányaink szive, fiaink szive,“ mert vízi hal nincsen, erdei vad nincsen! S ha nincsen, Numi Tarom atyánk, ereszs le vízi halat, ereszs le erdei vadat! Mi, valamennyi megmaradt ember fiad azokból kerestünk majd kielégítőt leányaink szivének, fiaink szivének. Ha vized leszáll majd, ereszs le vízi halat, a vízi halat fogó embert áld meg vízi hal szerencsésjével; az erdőre járó embert áldd meg erdei vad szerencsésjével; abból lesz a leány szivének kielégítője, a fiú szivének kielégítője. Azután teremts erdei fát, erdei füvet. Bármerre lévő föld darabjain valamennyi megmaradt ember hadd telepedjék le, elszaporodó fiai hadd szaporodjanak, elszaporodó leányai hadd szaporodjanak!”

Következik most a vogul isteni tisztelet, t. i. annak előadása, kik és mivel eszközlik az isteni tiszteletet. Itt van tebát szó a bűbájokról (papok), igézésekről, áldozatról és imádságról.

A bűbájosok (nyojt-ok) avval dicsekednek, hogy ki tudják találni a szent helyeket, (jelping má), a hol valamely isteni vagy óriás lakott volt, vagy emlékét hagyta; hogy értenek az igézéshez, s annál fogva tudnak gyógyítani; végre hogy az áldozattételt s az elmondandó imádságokat tudják. „Mindden, a mi a nép figyelmét felkölti, a bűbájosnak magyarázatát igényli, ki azután álmaival és meséivel felel.“ A bűbájos a bűvész-dob (k vojp) segítségével, és éneklésivel elragadtatásba hozza magát, s ezt így fejezik ki: Taromnel réjl johtánesz, azaz, a Taromtól meleggel éretett el, vagy a Tarom melege ért rá, s hozzá teszik: láting tänen t i pini = beszédet ad neki most, azaz, most kijelenti neki, hogy mit beszéljen.

A bűvölés szellemi eszköze a szátel, szát il, azaz igéző mondás és imádság. A szát szó a magyar áld, át-nak hasonmása*), s valamint a magyar (im-) á d annyit teszen, mint a vo-

*) Sok magyar szónak vogul megfelelői az előhangban mássalhangzót tüntetnek elő, a mely nincsen meg a magyar szóban. P. o. sz van következőkben: arany vog. szarn, ezer vog. szater, át-ok vog. szát-el stb. ezekhez sorozható némely h előhangú magyar szó, mint: hét vog szát, haj vog. szau, húgy (csillag) vog. szau stb. A vogul szók sz helyett t is mutatnak, p. o. ev, évém, ettem finn. syö, söin, syönyt, vog. te, tém, tesztem; arasz vog. tarasz; egér finn. hüre, vog. täger és tänger; öl vog. täl; ősz (autumnus) finn. sykey, vog. tákusz; ág vog. tau; ijj vog. tulye, ö finn. hän, vogulul täu stb.

gul (tarom-) száti, azaz (istent) kér, áld: úgy a magyar á-t-ok (á-d-k helyett, mint szid-k helyett szit-ok) is megfelel a vogul s z á t-nak, mely átkozni-t is jelent. A vogul k a n t, k ä n t is szidni t, haragudni-t teszen, p. o. Tarom k a n t m á u = isten haragszik. Ezt is az igézések mellett használják. Nevezetes, hogy a szó nemcsak a finnben hanem a magyarban is előfordul, de abban már vesztí értelmét, p. o. k a n t a - i r, k a n t a - i r e s.

A vogul igézésnek egy példája ez. Egy lányt üldöznek, hogy meneküljön az üldözők elől „fésűjét a fején által veti mondván: Ha énekem sikeres, ha beszédem sikeres, hadd támadjon sűrű fiatalas erdő!“ Erdő támad megette, de azon keresztül hatnak az üldözők. Követ dob tehát hátra, mondván: „Tarom atyám, Tarom öregem, hallgass meg, hadd támadjon nagy hegy, azt köröm ne illethesse, kéz ne illethesse!“ Támad meredek magas hegy, s azon nem bírnak általmenni az üldözők. — Az igézőnek tehát anyagra van szüksége, a miből lesz, a mit óhajt, és igéző mondásra, melynek erejével változik el az illető anyag.

A vogul áldozik is. Jur, jir, ir, ige teszen áldozni, p. o. j u r - k a t - é m, j i r - k a t - é m, i r - k a t - é m = át-koz-om (im-ád-koz-om), itt még a vogul k a t képző is azonos a magyar k o z, k ö z, k e z, képzővel. Maga a j u r, j i r, i r, igető azonos, az elavuló magyar i r igeképzővel, a mely megvan a k a n t a - i r, k a n t a - i r e s - b e n, továbbá az i r a l n i (?) i r e l n i (!) igében. — Áldoznak iramszarvasokat, lovakat is. Reguly jelen volt, mint elbeszélő, egy ló-áldozatnál: kár, hogy le nem írta!

Nagy nevezetességű a medvetisztelet a voguloknál, miről alább lesz szó. Itt még azt hozzuk fel, hogy a vogul egy fenyű közelében üti fel sátor-fáját, s a fenyű alatt szeret imádkozni.

Eddig a vogulok hitregéivel ismerkedtünk meg, lássuk most, mit tudunk társadalmi életükről az elmúlt boldogabb időkben, a mikor még saját eszméjük szerint élhetnek vala. Egyetlen, de talán legszebb tudósításunk van arról a következő mondában:

A k e r e s k e d ő e m b e r. Gazdag kereskedőnek két fia vala. Az idősbik nős és már kereskedik, az ifjabbik még nőtelen. Tehát azt gondolá magában az atya, hogy halála előtt megházassíthatja kisebbik fiát; azután meginté bátyját, hogy jól bánjék öcsésével, lesz miből élnie, akár dolgozik akár nem. Az atya meghal, vagyona két fiára marad, kik most magok élnek; az idősbik kereskedik, de a kisebbik otthon ül. Anyja nemsokára szidni kezdé, hogy miért él dologtalanul, pedig bátyja mint szegődött ember, úgy dolgozik. Majd férjét unszolja szidalmaival, ne hagyja öcsésének henyeségét; ha nem akar dolgozni, taka

rodjék. Férje eleinte nyugtatja feleségét, hogy nem a magokéből költ az öcsese, hogy azt így atyja rendelése is tartja. Mind haszontalan; az ángya addig addig nógatá férjét, míg az szidni kezdé öcsését, s összeháborodván vele, kidobá a házból, semmit sem adván neki atyja szerzeményéből.

Az öcsese a külvárosban (uosz joli poált = a vár alsó felén) kis hajlékban húzá meg magát, s ott nyomorga feleségével és kis fiával. Egyszer bátyjának nevenapján mondá nejének: meglátogatom ma bátyámat, hadd tudjam, mint viseltetik hozzám. Neje ellenzi; ő minap kivetett, ha kellesz neki, miért nem hivat? — Ő az öregebbik, illik hogy én menjek először hozzá.—Elmegyen a bátyjához, kinek háza teli van a város előkelőivel; ángya a konyhában van a szolgálójával, csajt töltögetvén poharakba s tálakra rakván. Ő a kályha mellé húzódik, várván, mint fogadja majd a bátyja. De meglátja őt az ángya, s arra tanítja a szolgálót, hogy bevívén a poharakat, úgy tegyen mintha lábába botlanék, s ejtse el a poharakat. Ez úgy lön. A csőrömpölésre berohan az asszony, a férjének szól: neked nincs szemed, ott ácsorog valakid a kályha mellett; szegény leány miatta esett el; hajtsd ki, vagy tégy vele a mit akarsz. A vendéglő házi ur ezen szörnyen megharagszik, megfogja haján az öcsését, kidobja, lábával lerúgja a hágesóról az udvarra, hol az ájuldozva lerogy. Sokáig fekvék, míg magához tért, de nem bira fölállani, csak négy-kézláb másza ki az utcára. Ott lovas száznak jöttét hallja, kifordul tehát az utból. A szán megáll, s a benne ülő két férfi megszólítja: hogy vagy szegény? — Akárik vagytok is, bizony nem tudom hogy vagyok; „bátyámhoz vendégül mentem, im ez megvendéglése, azt viszem haza!” felel. — Láttuk, mint vert meg a bátyád; jer utánunk, a mely házba bemegyünk, abba kövess te, viszonzák. — Ha bírnék utánatok menni! — Ne gondolj vele, csak kövess.

A szán elmegyén, ő felkél, nem érez semmi bajt. Követi tehát, s befordul egy házba, a melybe a szán behajtott. De ott senkit sem talál, egy kis fiún kivül, a ki megszólala. Gazdag kereskedőnek kisebbik fia, mit keressz itt, szegény? — Két ember hitt ide, nem tudom minek hittak, felelt.—Csak meghittak, mert megvert a bátyád, — menj haza. — Megesalatván reménye, mert azt várta volt, hogy adnak valamit, szomorúan kimene az utcára. De egyszerre valami nehéz csomót érez a kebelén; alig bírja emelni, de mégis haza viszi. Mit hozasz bátyádtól, kérdé a felesége? — Avval, a mit bátyámtól kaptam, haza sem jöhettem volna; ha két jó ember utól nem ér, a város utcáján forognának csontjaim örökké. Ezt mondván leoldá övét, s a keblén hozott csomó legördüle a földre. Fölveszi a felesége, az asztalra teszi, hát arany pénzzel teli erszény az, s oly nagy, hogy kendőjének négy vége alig éri be. — Hol loptad e pénzt, kérdé ijedten az

asszony, fejünkbe kerül az! Nem loptam én, akár az égből esett le, akár a földből került elő, egyszer csak keblemen vala. — A nő megolvasá a pénzt, öt száz arany az. Most volt miből élniök.

Egy nap az ember a város révébe megyen le sétálni. Ott egy idegen városból való kereskedőnek hajója kötött vala ki; maga a kereskedő a partra lépe, s megkérde őt, nem tudna-e valakit e nagy városban, a ki hozzá szakácsnak szegődnék a következő városig. — Nem tudok senkit, felel a kereskedőnek: de azon pillanatban egy hang azt sűgja neki: Nem mehetnél magad is? jó lesz eltenni a kész pénzt, s mást keresni. — Mondja tehát a kereskedőnek: Milyen embert keressz, egy ember én is vagyok, én elszegődöm egy hajtásnyi útra, mit adsz. — A kereskedő öt száz rubelt ígér; másnap az evés idejekor elindulnak.

Feleségének nem tetszik a szándék, de még sem ellenzi; más nap délbe a hajóra megyen, s az elindúl. Nem messze haladt volt a hajó, nagy szélvész támadta. A kereskedő azt hagyja meg népének, hogy vessék ki a horgonyokat. Ne tedd azt, viszonzza a szegődött, különben életünk, hajód, vagyonod mind itt vesz. Amott egy hegyfok van, akármint is, de a mögé kell menekülnünk; ott bátorságban lesziünk. — A kereskedő fogadja szavát, s nem sokára elérék a hegyfok mögötti bátorságos helyet. Megörül a kereskedő, s haladatosságából népe fejévé teszi az embert.

Ott vesztetlenek most. Estve hozzá lép egy munkás, a kire az őrzés sora jutott, s így szól: „Te gazdánk vagy, virassz érettem éjszaka, egy éji ülésedet három száz rubellel fizetem meg. Ha holnap menni kellene, te egész nap alhatol, de én hogy dolgozzam ha nem aludtam.“ Az új gazda reá áll, ő viraszt a hajón. Éjtélkor kis tűz gyulada ki a hegyes parton, s lefelé halada. Mi lehet az? Emberünk egy sajkát old le a hajóról, s evez a partra, ott kilép, a hol a tűz elaludt. Hát egy tündöklő becses követ talál; a mint felemelé, az egész környék megvilágosodék tőle. Viszszamegyen a hajóra, ott a hajó órrába eldugja. Reggel fölkele a nép, ő meg lefekvék. A szél nem csendesett le. Este lőn, más ember lépe hozzá, ugyan azon ajánlással, és ígéréttel. Ő ismét viraszt. Éjféلكor megint tűz gyulada ki a hegyes parton, mely lefelé halada, s ott elalvék. Oda evezte, ismét egy tündöklő követ talál, melyet az előbbihez eltőn. — Reggel fölkele a nép, ő meg lefekvék; a szél egyre dűböng. Harmad este is megszólítja az illető őr, emberünk ezért is viraszt, s mint a két első ízben, most is egy tündöklő becses követ talál, melyet az előbbi kettőhöz elteszen. Másnap reggel tovább mebeta a hajó.

Nemsokára azon városba érkezének, a melybe a kereskedő szándékozik vala. Ott kikötnek, a kereskedő kiszáll, meglátogatni a város khánját, s magával akarja vinni feltűgyelőjét is. De ez szabadkozik, mit csináljon a khánnál, neki jobb a hajón maradnia. A kereskedő a khánnal ebédelvén elbeszéli annak, mi-

Ilyen ügyes ember szegődött hozzá, a ki megmentette vagyonát, s a kit azért felügyelővé tett. Azt ide kell hivatni, viszonzoz a khán, s leküldi érte egy emberét. Ő ámbár hivatik, mégsem megyen. Miután másodszer is meghitták volt. egy hang sügja meg neki, hogy menjen el bátran, a becses kövekből kettőt vivén magával, ajándékol. Harmadszor is érte lemenvén a khán szolgája, most követi azt, két becses követ magához vevén. „Fölmene, a khán házához juta, bémene, az asztalhoz lépe, a khán lábához leborula, fölállta, kebléből a becses köves csomót kivevé. Ezüst csészén a khán elibe tevé; másikat elvivé a khán nejének s oda adá. A khán nézi, nézi. Szól hozzá: szegény, te ezenfelét melyik vidéken vetted? mit hoztál? Én khán névvel ülök (am khán námel unlmé), a merre csak terjed a kezemen levő föld, ilyenfelét én még nem ismertem, nem is láttam. Tehát honnan hoztad? — Ő felel: Én szegény, honnan hoztam? nekem isten adta. A khán felállta, s maga mellé ülteté; evének ivának. Ideje lön elmenni, menni készülének. Mondja a khán: kereskedő embered hadd menjen, de tégedet nem bocsátlak el, nálam fogsz élni. A khán ülő-helyéről felállta, kháni fényes ruhájába öltözteté, kucsmáját fejébe tevő, „az én ülő kháni helyemre ültetlek, én veszteg leszek, a tarom (nagy) várost, a khán várost te bírd.“ — A khán-nál marada, együtt kezdenék élni, egy asztalon esznek isznak. — Ebből az idézetből, mely a mondának előadását is mutatja, kiértjük, hogy a gazdag kereskedőnek kisebbik fia immár kháni helytartó, vagy vogulul mondva, kháni helyen ülő.

„Sokáig éltek vagy nem sokáig éltek volt, a khán észreveszi, hogy helytartója szomorúvá lett, ki eleinte vig volt. „Hová lett jó kedved?“ kérdi a khán. „Hová lett jó kedvem? Azon városban, a melyben éltem, családos házam van, hogy ne veszne el kedvem?“ Megtudván így a khán, mi epeuszi, három napnyi időt enged neki, hogy ha annak elmúltával is neje és fia után kívánczik, hadd menjen értök. Elmulván a három nap, megkérdi a khán, mehetné-e még haza? Hogy ne mehetném, csak ereszs, felel rá. Ekkor megnyílik egy oldalajtó, s azon egy megnőtt fiú tűnik elő. Kérdi a khán: Ismered-e e fiút? — Ezt nem ismerem, válaszol, mert az én fiam kicsi volt, mikor hazulról elmentem. — Megnyílik egy más ajtó, s azon egy nő tűnik elő. Ismered-e e nőt? kérdi a khán. — Hogy ne ismerném feleségemet? S te asszony ismered-e ez embert? Hogy ne ismerném a férjemet! — „A khán monda: Ezelőtt gyermeked miatt szomorkodtál vala, most itt van nőd, itt van fiad; élj!“

„Sokáig éltek vagy nem sokáig éltek volt, a kháni helytartónak kedve lön meglátogatni bátyját, vajjon mint gondolkodik most. A khán elereszti, harmad magával. Megérkezik bátyja lakta városba, s ahhoz szállt. Ott asztalt készítenek, ángya pedig a három ember számára három pohár csajt vive be. A házban

fel s alá jártukban kézben tartják a poharakat, s midőn két embere inni akart, megakadályozá ő. A kályha mögött macska ül vala. Miféle állatka ez? kérdé a bátyját, mi hasznát veszed neki? Az macska, felel ez, s hasznát úgy veszszük, hogy elpusztítja az egereket, a melyek az eleséget elrontanak. — Ejnye de derék állatka! mifelénk nincsen olyan; hogy adnád ide? Háromszáz rubelért odaadom, felel a bátya. — E bizony nem sok, megadom az árát. — Ekkor a kályha alól egy kis kutya tűnik elő. Hát ez, miféle állatka? A bátyja felel: ennek neve agár, (täu nämä ágár), azaz házi kutya*). S ennek mi hasznád veszed? Az a tolvajok ellen őrzi a hajlékot. — Ejnye derék állatka ez is; mifelénk nincsen: hogy adnád ide? — Ötszáz rubelért odaadom. — E nem sok, megadom az árát.

Most egy darab fehér kenyeret veszen az asztalról, reá esőpent a kezében levő pohárból, ketté töri, s mondván: az én vett állataim ehethnének, oda adja a macskának és kutyának. Ezek megévén legott felfordulának. Ezt látván ő és két kísérője, mindjárt elmenének vissza a khánhoz, a kinek elbeszélé a dolgot. A khán magához hivatá a bátyját, ítélet alá adá, és fejét véteté, mint-hogy nem vala méltó az életre. Az öcsese pedig az egész atyai vagyont általvevén, boldogul éle.“

Ebből a mondából sok tanulságot lehet kivonni a vogulok hajdani életére nézve, mielőtt az orosz hittel és hatalommal érintkeztek. Még nevezetesebbé válik az által, hogy az éjszaki nyelvjáráson van írva. Mert a déli vogulok a szibériai khánokkal jutottak volt viszonyba, még az oroszok terjeszkedése előtt is; azért, ha e monda déli vogul nyelven volna, abban talán a szibériai khánokra való emlékeztést lehetne föltalálni. De minthogy az éjszaki nyelven szól, abban az éjszaki vogulok önállóságának le-tütkröződését látjuk, még pedig az éjszaki Ob mentiben.

Szó esvén itt a vogul nyelvjárásokról, megemlíthetjük, hogy a vogul nyelvnek sok nyelvjárása van, a melyek általában az éjszaki és déli nyelvjárásokhoz csatlakoznak. Reguly előtt csak a déli nyelvjárásokról volt némi tudomásunk; az éjszaki vogulokat az éjszaki Szoszva mentében osztjákoknak tartják vala. Utazónk nyomozásai, de még inkább az általa hozott nyelvmlékek bizonyítják, hogy az éjszaki Szoszva, azután a Szigva, Mán és más kis folyók mentiben lakó vogulok, hajdan úgynevezett osztjákok, a Pecsóra és Visera forrásaitól fogva az éjszaki Uralon, — Berezov városáig az Ob mellett a legtisztább nyelven beszélő vogulok, a mely nyelvet Reguly legjobban megtanulta, s a melyen a legszebb vogul mondák is szólnak. Hunfalvy tehát leginkább eze-

¹⁾ Látjuk hogy az agár név a vogulban ágár, de házi kutyát jelent, a törökben zagar. Az eb pedig a vogulba a mp és ámp.

ket közölte; a déli mondák megfejtése nagyobb részint nem sikerült még. Lehet, hogy Reguly ezeket is érti vala, mikor leírta; később a szebb és hatalmasabb éjszaki benyomások elfelejtették vele amazokat. Mert Reguly, vagy mivel hogy emlékeztetéhez bizott, vagy más okból, egyik vogul nyelvszöveget sem fordítá ott helyben, hanem csak a pusztá nyelvet írta le: utóbb pedig nem pótolta e hiányt. Most tehát csak annyit lehet közölni, a mennyit e szójegyzetek segítségével meg lehet fejteni.

Ezen szakasz harmadik fejezetében vogul énekek vannak közölve. Ha az, a mit eddig hozott fel ismertetésünk, némi érdekléssel bír: a következő énekek annál inkább lehetnek érdekesek, nem annyira a tartalom, mint az idom és alak tekintetében. A kiadó tehát méltán kiterjeszkedik először a vogul énekek idomára. „Azok, úgymond, kiktől Reguly a vogul szöveget leírta, az egyiket *majt*-nak mondának ¹⁾, a másikat *éri*-nek énekek nevezték, nyilván azért, mert különbséget tudnak vala a *majt* és *éri* között. Az az eredeti kezdetlegesség, melyet p. o. a *Teremtés*, az *Özönvíz* mondáiban találunk, s melyet igazán a nyilatkozó szellem alsó rebegeése gyanánt vehetünk, alig sejtetné azt, hogy a miveltség ilyen állapotjában különbség lehet már ének és nem-ének közt. De a *Kereskedő ember* mondája fejlettebb társadalmi életről tanúskodik annál, melyet a *Teremtés*, az *Özönvíz*, vagy a *Költésnő* mondájából lehetne következtetni. S ez a fejlettebb társadalmi élet csakugyan megalapíthatta már a monda és ének közti különbséget, mely a tartalom különbségéből is származik. A közlött mondák valamit beszélnek el, a mit történetnek gondolnak vagy tudnak, mert itt még a hitrege történeté, s a történet könnyen hitregévé válik, a mit tapasztalnak, azt a képzelődés ékesíti föl, s a mit képzelnek, azt tapasztalásnak hiszik. Az ének más, még ha történetet énekel is. Az ének azon gondolatokat, érzelmeket fejezi ki, melyeket a tárgy az éneklőben felkölt; az ének mindenkor az éneklőt is lefesti. A monda tehát való vagy képzelt történetet beszél el, akár maga a beszélő, akár más tapasztalta is: az ének magát az éneklőt írja le, ha idegen történetet énekel is.

Összehasonlítván a vogul mondákat a vogul énekekkel, az

¹⁾ Legyen szabad itt egy nyelvészeti tudósítást közölni. A vogul nyelv szavai a megfelelő magyar szók irányában, *m* és *n* bővítést tüntetnek elő gyakran; *m* et *p* előtt, *n*-et *g*, *k*, *t* előtt. Így emlékeziünk az itt közlöttékből, hogy az *eb* vogulul *amp*, a *lúd* vogulul *lunt*, a *had* vogulul *kant*. Így a *hab* ott *kump*; a *fog* ott *ponk*, a *főv* ott *pong*, a *bőv* ott *pong*, a *jég* ott *jäng* stb. De megfordítva is áll a viszony, p. o. a vogul *majt* már az osztjában *mont*, a magyarban is *mond*, innen *majt* = monda.

tűnik ki, hogy az ének csakugyan arra való, hogy ének-szóval adassék elő, mit a mondáról nem lehet állítani; az ének-szóval előadhatást pedig külsőleg a gondolat kétszeri kifejezése, és az elő-rim mutatja. A bokor vagy kétszeri kifejezése a fordításból is meglátszik, mit eme sorok bizonyítanak:

„növekedő lányi kezem tagja női vala,
növekedő lányi lábam tagja női vala,“

Az elő-rimet nem mutathatja meg mindenkor a fordítás, hanem egyikét eredeti sorból meg lehet érteni, p. o.

„kérem kanzep kázing jól-unlilém,
juontom kanzep kázing jól-unlilém“

azaz:

hímzett tarka székben ülök vala,
varrott tarka székben ülök vala.

Az első sorban három *k*, a második sorban két *j* és két *k* teszik az elő-rimeket. Tehát a gondolat bokor kifejezése (parallelismus) és az elő-rim (assonantia) jellemzi a vogul énekeket; s mivelhogy a vogul szellem ilyen külső alakra tett szert, azt kell róla állítani, hogy a művészet első hágsóra eljutott volt. Se művészeti alak eredeti a vogulnál, minthogy nagyon szolgál neki a nyelv; minélfogva azt kell állitanunk, hogy a műalak a nyelvvel együtt fejlődött ki. A vogul nyelv szavai sok alakúak — mi a nyelvjárások sokaságát fejlesztette ki, vagy megfordítva, mi a sok nyelvjárások eredménye. Így p. o. *vu ar*, *vu or* erdő, de *ur* is erdő, erdős hegy, or-om. Ez így lévén, a gondolat kétszeri kifejezése magától ajánlkozik, így p. o.

vu ar n télem *vu or p o r i* kalil joannem kal,
ur n télem *ur l o p t a* kalil joannem kalt,

azaz:

er d ő n termett *er d e i* paraj haláláig (hervadásáig) léptem közt,
er d ő n termett *er d e i* levél haláláig léptem közt.

Az elő-rimeket hasonlóképp mintegy reá erőszakolja a nyelv az énekesre, mihelyt jelzöt (epithetont) akar kifejezni, mert azt egy szónak két alakjával szereti a nyelv kitenni. P. o. hogy ezt mondja: *tarka*, a *kanz* vagy *káz* szót *p* és *ny* tulajdonságnevi képzővel ejti ki, így *kanz-(e)p hanz-(i)ng*, vagy *káz-(e)p, káz-(i)ng*, mi szó szerint azt jelenti, hogy: tarkájú tarkás, a mit

a magyar nyelv nem utánozhat: de ilyeneket: torku torkos, nevi neves (= vogulul: tur-p tur-(i)ng, näm-(e)p näm-(i)ng a magyar nyelv is képez. Ha p. o. a vogul nyelv ezt akarja mondani: híres (nagy hírű) nő, melles (nagy mellű) nő, ezt így fejezi ki: n ä m p n ä m i n g n é; m a j l e p m a j l i n g n é, — s ezzel önkénytelenül is elő-rimeket csinál. Méltán állítjuk tehát, hogy a gondolat kétszeri kifejezése, és az elő-rím a vogul nyelvvel együtt fejlett ki; miért is az erre alapuló művészeti alakot eredeti vogul műalaknak lehet, sőt kell tartani. Nem kis dolog, ha ez vagy az eredeti nép, saját műalakra tett szert!

Még nagyobb nevezetességet nyer a dolog, ha látjuk, hogy a finn költészetet is a gondolat bokor-kifejezése és az elő-rím jellemzi. Mert azonnal kérdés támad: vajjon a finnek nem vették-e azt a voguloktól, vagy viszontag? Legbiztosabb felelet reá ez: Egyik nép sem vette azt a másiktól, hanem mindenike örökségbe kapta azt a közös elődöktől. A felelet helyességét bizonyítja a finn és vogul hitregészet, a mely a fő vonásokban egyező, de a színezésben egymástól különböző; az tehát hasonlóképp ősi örökség, mely itt is ott is sajáttságosan színeződött ki. Még tovább is megyen Hunfalvy, azt mutatván meg, hogy a régi magyar költészetben is honos vala a gondolat bokor kifejezése, s az elő-rím. Az elő-rímet Arany János fedezte föl, lásd: A magyar nemzet i vers idom című értekezését a „Harmadik tudósítványban a Nagy-Kőrösi h. h. v. főgymnasiumról, 1856.” Következő példák is emlékeztethetik az olvasót az elő-rimre:

Szegény ember szándokát

boldog isten bírja.

hátán háza, kebelében kenyere.

olesó húsnak hig a leve;

addig hántsd a hársfát, míg hámlik;

fűhöz fához kapaszkodik; — tetőtől talpig stb. stb.

Azután hamar vigyed kapranczi kakasnak,

kopornyaki kappannak, bihari bagolynak,

rakom az rókának, az szegszárdi szarkának,

szikszói szajkónak,

komáromi kakuknak, vörös/üi kakasnak

sömreire seregélynek stb (Lásd: Régi magyar vitézi éne-

kek. Összegyűjté Thaly Kálmán. Pesten, 1864. I. köt. 346. lapján).

A gondolat kétszeri kifejezését többi közt a Krizaféle gyűjteményben (V a d r ó z s á k stb.) találjuk, p. o. a gyönyörű balladában, mely Déva vára építtetését tárgyazza:}

Tizönkét kőmijes ésszetanakodék,
magoss Déva várát hogy fölépittenék,
hogy fölépittenék félvéka eziüster,

félvéka ezüstér, félvéka aranyér.
 Déva várossához meg is jelöntek,
 magoss Déva várhoz hézza is kezdöttek ;
 a mit raktak délig, leomlott estére,
 a mit raktak estig, leomlott rögg'e-re

Megint tanakodék tizenkét kőmijes,
 falat megállítani hogy lössz lehetséges,
 míg elvégre ijjen gondolatra jöttek,
 egymás között szoross egyességöt köttek. stb. stb.

Hol vette a magyar az elő-rímet, ha a gondolat kétszeri kifejezésére nem akarnánk is nagy súlyt fektetni? — Az ó-fölnémetben az elő-rím már a IX. században eltűnik, a német példák nem hathattak tehát a magyar költészetre. Megvolt-e azon tüenemény a szláv nyelvekben, azt nem tudja Hunfalvy P. De ha azokban megvolt is: a vogul költészet bizonyosan se a szláv se az ó skandináv példák után nem járt. Föl kell tehát tenni, hogy az elő-rím és a gondolat kétszeri kifejezése a finn és ugor nyelveknek olyan sajátja, mint a héber költészeté a kétszeri kifejezés, s mint az ó-skandináv költészeté az elő-rím. Mert tudtunkra csak a héberben van meg a gondolat kétszeri kifejezése, s csak az ó-skandinávban ó felnémetben van meg az elő-rím. De a finn és ugor nyelvek költészetében mind a kettő együtt megvan.

A közlött vogul énekek a medvé-ről szólnak. „Az első és legközönségesebb vallás a természet imádása, melyet minden fajú népeknél találunk. A természet imádása nemesak a napot és a csillagokat, a villámot és a mennydörgést, s a min ezek láthatók, az eget vagy a mennyet tiszteli vala, mint megfoghatatlanul nagyokat és hatalmasokat, melyek elől niucsen menekvés, ha ártanak, s a melyek áldása nélkül el nem lehetünk, — hanem az élő állatokat is, melyekben az ember a magánál nagyobb vagy különb erőt tapasztal, s melyektől fél, vagy melyeket utól szeretne érne. Hogy a képzelődés azután mindenképen ékesíteni fogta az imádás tárgyait, s hogy mondákat költött róluk, az ép olyan természetes mint bizonyos. Az égbajlat szerint más-más állat részesült isteni tiszteletben, mi hasonlókép természetes dolog.“

Éjszakon a finnek, vogulok, sőt a Kuril szigetekhez tartozó Jeszo szigetek ős lakosai, az aino-k is a medvét tisztelték, — részben tisztelik mai napig. A vogulok a medvére esküsznek, — még az orosz vadászok is, kik vogulokkal társulnak, arra esküsznek, s nincs példa reá, úgy értesítenek az utazók, hogy valaki megszegte volna az esküt. Mert a hitszegőt és hamisan esküvőt bizonyosan összetépi a medve. Az orosz hatóságok is nem rég medve-fejre szokták megesketni a vogulokat és osztjákokat, a mikor a czár hűségébe fogadák. — A medvét soha sem nevezik

medvének, hanem erdő öregének (vuor ansuh). Minthogy a közlött énekek a medve-tiszteletre vonatkoznak: érdekes látni, mit mond a medvéről a finn, s mit a vogul költészet.

„A finnek medve-tiszteletéről a Kalevala értesít. Annak negyvenhatodik run-jában Éjszakország (Pohjola) asszonya egy medvét küld Kalevala nyájaira (a hol t. i. a finn hősök laknak). Väinämöinen, a fő hős, megkéri öcsesét Ilmarinent, a híres kovácsot, hogy csináljon neki dárdát a medve-vadászatra. E dárda-val elindul, elmondván a vadászat szerencséjét bővülő szókat, mire eb-ugatást hall, mert reátalált a medve fészkére. Elejtven a vadat, bocsánatot kér tőle, hogy nem tehet a szerencsétlenségről stb. s hazafelé indul a vadászati nyereséggel. A falu népe meghallván eljöttét, kimegyen eleibe, s ünnepélyesen fogadja a vadászt s az elejtett vadat. Készülés történik a medve-torra. Szétdarabolják a medvét, kazánokban megfőzik a husát; Väinämöinen meghívja vendégnek Tapiót, az erdők, vadak istenét, kinek Mielikki a neje, s leülnek enni inni. A vendég-nép tudni szeretné a medve eredetét, születését, mit Väinämöinen ekkép ad elő¹⁾:

Nem jött világra a medve szalmán, sem a csűr polyváján: ottan született a medve, jött világra a méztapsér, a hold mellett, a nap körül, a nagy medve-csillag vállán, a légkör leányainál, a természet szüzeinél²⁾.

A lég szélén mene egy lány ég közepén egy szüzeeske; méne a felhő ösvényén, az ég magas határain; méne kék harisnyájában, csinos tarka topánkában, gyapju kosár a kezében, hóna alatt szőr katulya; vízbe hajítá a gyapjut, a szórt hullámokba veté, ottan a szél hintálgatta,

a könnyü lebel mozgatta, vizek ingása ringatta; partra hajtá azt a hullám, mézes erdőnek szélére, mézes szorosnak orrára.

Mielikki, az erdő nője, Tapiónak böles asszonya, vízből a fürtöt fölvette, hullámokból a lágy gyapjut. Hamar összegyöngölgette; szépen összetekercselte, juhar-héj kosárkájába, csinos kised katulyába; föltevé szalag-csomóját, odahelyzé arany lánczát terebélyes fa ágára legszélesebb sudarára.

Ringatá ottan bölesőjét, hintálá a kedves fiút,

¹⁾ A Kalevalából közlött fordításokat Fábian Istvántól vette Hunfalvy P.

²⁾ A légkör lányai, a természet szüzei, a természet teremtő ereji, a melyeket a finn hitregék személyesítnek. Luonto a természet; Luonnottar, többszámaban Luonnottaret a természet lányai.

virágos fenyűfa alatt ;
 így hozá a medvét létre,
 s nevelgeté a szépszörüt
 mézes bokor oldalában,
 mézes erdő belsejében.

Szépen nődögélt a medve,
 nagyon jelesül serdüle
 rövid lábbal, görbe térdel,
 egyenlően sima szájjal,
 széles fejfel, tompa orral,
 szépen terjedő szőrével ;
 de fogai még nem voltak,
 sem körmei beillesztve.

Mielikki, az erdő nője,
 erre ilyen szókat ejte :
 körmöket öröme adnék,
 néki fogakat metélnék,
 ha ezeket kártételre
 nem használná, gonosz tette.

Erre esküt tón a medve
 az erdő nőjének térdén,
 a nyilvános isten előtt,
 mindenható színe előtt,
 hogy ő rosszat nem fog tenni,
 rút tettekre vetemedni.

Mielikki, az erdők nője,
 Tapiónak bölcs asszonya,
 méne fogakat keresni,
 számára fogakat kérni :
 az erős berkenye-fától,
 a kemény gyalog fenyűtől,
 a legszívósb gyökerektől,
 a kőkemény fatörzsektől :

A medve tehát nem úgy született, mint más vad. A természet leánya a lég szélén járkálván egy fürt gyapjút dob le a tengerbe, melyet a szél partra hajt. Mielikki, az erdők istenasszonya, Tapiónak neje, fölveszi a fürtöt, fahéj bölcsébe teszi és addig ápolja, míg medve lesz belőle. Fölneveli a kedves fiút, fogakat is szerez neki, s elbocsátja, hogy járjon és éljen a bokrok közt ; — míg ugyancsak Mielikki kegyéből, egy szerencsés vadász el fogja ejteni.

A vogul hitrege, a melyet az első énekben a Numel va jlim éri-ben (= az égből leszállás éneke) találunk, így adja elő a medve eredetét :

de azoktól se körmöket,
 se fogakat nem nyerhete.

Jegenye fenyű fenyéren,
 dombon veres fenyű állott,
 jegenyének ezüst ága,
 a fenyűnek arany ága ;
 ezeket a nő leszedé,
 belőlök körmöt csinála,
 belé raká állsontjába,
 béilleszté inyhusába.

Erre kedvenczét ereszté,
 a gyöngéd fiút bocsatá,
 hogy tavak körül járkáljon,
 ligeteken futkározzon,
 erdők szélein lépdeljen,
 fenyűreken ugrálhasson ;
 meg is hagyá, járjon szépen,
 illedelmesen mozogjon,
 mindig vidám időt éljen,
 szép napokat töltögessen
 tavak hátán és földeken,
 és vinczározó mezőkön ;
 nyáron járjon saru nélkül,
 henyéljen a rossz időkben,
 bújjék el a hideg télben,
 barkócza-fa szobájában,
 tű-leveles fa vár szélén,
 ékes fenyű-fa lábánál,
 gyalogfenyűnek ülében,
 öt gyapju takaró alatt,
 nyolcz nagyon jó pokrócz alatt.
 Onnan hoztam most e zsákmányt,
 ott tettem szert e fogásra.

- I. Numi Tarom atyám ülő ezüst rudu hajlékában, növekedő
lányi kezem tagja női vala,
növekedő lányi lábam tagja női vala.
- II. Numi Tarom atyám teremtötte sok arany sugáru nap tar-
tása közben,
sok arany szép nap fénylése közben,
ezüst rudu hajlékomban, sés-réz boldog fészekben való
ülésem alatt,
saper-ezüst becses fészekben való ülésem alatt,
hímzett tarka székben ülök vala,
varrott tarka székben ülök vala.
- III. Az alatt, míg a saper-ezüst jó játékkal játszom,
míg a kémi-ezüst boldog játékkal játszom,
Numi Tarom atyám tiz fogu száját megnyitja,
húsz fogu szája imígy szól.
- IV. Szüz emlős mellü szülött lányom halljad,
Szüz cseses mellü származott lányom halljad :
- V. ezen csináltom arany sugáru napomon,
arany szépségü napomon,
a nyusztznak gombát termő hét nyomára megyek ki most,
a jávornak gombát termő hét nyomára megyek ki most ;
- VI. az ajtós hajlékből kifelé ne menj te,
e téres falu terére ne állj ki ;
az én hétszeres lakatu hajlékomra tett lakatot föl ne
nyisd,
- VII. a saper-ezüstös boldog játékot játszad hon,
a kémi ezüstös kedves játékot játszad hon !

Ismertetni akarván azt, a mit Reguly a voguloktól hozott, s hogy mikép adja elő a könyv, egyet-mást közbe kell itt szűrni. Mondtuk már, hogy Reguly a vogul szövegeket úgy hagyta, a mint azokat ott helyben leírta; se nem fordította, se máskép nem magyarázta. A kiadó, a mondák szövegét kis szakaszokra osztja, hogy könnyebben essék az idézés vagy hivatkozás; az énekek szövegét pedig vers bokrokra szakasztja, mint az itteni idézet mutatja. Vers-bokornak azt veszi, a miben a gondolat kétszeri kifejezése mellett valami teljes értelem van kifejezve, akár egész mondat, akár annak csak egy része által. Lehet talán ügyesebben is meghatározni a versbokrokat: de így is könnyítik a felfogást és a reáshivatkozást.

Az idézetben többféle ezüst fordul elő, melyet a szöveg sa-
per és kémi szókkal jelez. Hogy mit jelentenek tulajdonképen
e szók, azt a kiadó nem bírta kihozni; de minthogy a kémi
ezüst talán kámai ezüst, a Káma folyóról [legalább a régi
orosz krónikákban szó van Kámán túli ezüstről, melyet adóba
követelnek vala az ugor népektől]: azt véli a kiadó, hogy a sa-
B. P. SZEMLE XXI. KÖT. 21

per jelzőben is tulajdonnév lappanghat. De akármint van is: a belőle kifolyó tanuság az, hogy a régi vogulok sokféle ezüstöt ismertek vala. A réz is sés és más réz; a sés rezet pedig a szöveg a saper ezüsttel állítja össze. Most térjünk vissza az idézetre.

Numi Tarom ezüst rudu hajlékban lakik; az tehát sátor alatt lakik, mint a vogul, csakhogy sátorfái ezüstből valók. Numi Tarom hajlékában, sés-réz fészekben, saper-ezüst fészekben növekszik a leánya, ki tarka széken ül, s kémi-ezüst meg saper-ezüst játékkal játszik. E lánynak boldogsága tehát mennyei. De ki az a lány? A medve! S a medvéről a vogul ének nem is úgy beszél, mint valamely harmadik személyről, a mint a finn ének is teszi, hanem a medve maga-magáról beszél. Sokáig nem tudta a kiadó, hogy ki az, ki magát Numi Tarom lányának nevezi, míg az ének tartalmából nem sült ki, hogy a medve az.

Numi Tarom vadászatra készül, — mert ő se másképen nem lakhatik, mint a vogul, se másképen nem élhet, mint a vogul vadász, s meghagyja kedves lányának, kit „szűz emlős mellű, szűz csecses mellű“-nek nevez, hogy a hétszeres lakatu hajlékából ne menjen ki, hanem játszadozzék hon. De, így folytatja a medve-lány, atyám elmenté után, habár játszottam is, mégis nagy vágy támada bennem, kimenni; a vágyat így irván le, hogy

„torkom fenekéig szárada ki vizem,
nyelvem fenekéig apada ki vizem
(tur pãte vitem tasáné,
nyelm pãte vitem kanyásané).“

Kimegyen tehát fészkeből, felnyitja a hétszeres lakatu hajlékot, s kilép a falu terére, a város terére. Ott gyenge kezű kis nő játszik, a kihez hozzá lép. A gyenge kezű kis nő alkalmasint más medve-szűz. — Visszamegyen az atyja hajlékába, a hét lovu istállóba (Numi Taromnak tehát lovai is vannak), s annak ablakán néz ki a földre, a hol magához hasonló „gyenge kezű kis nőt“ lát, bogyós bokrok közt. Még nagyobb vágy keletkezik benne, abhoz lemenni. De visszamegyen a fészkébe. Nem sokára megjő Numi Tarom, hozván bőséges vadat; a húsos hét tehát kezdődik s annak eltelte után „a csontos hét következik be.“ T. i. a vogul vadász, szerencsés vadászata után, egy hétig húst eszik, azaz, egy időig dűsan él; ha elkölt a hús, az előbb félretett csontokkal is kénytelen beérni, s akkor a csontos hét áll be; Numi Tarom mindenben osztozik hú imádóival, tehát koplal is, mint ezek. — A csontos hét után ismét vadászatra kell gondolni; Numi Tarom ijját, nyilait megcsinálván, azt mondá lányának, a medvének;

XXX. „mivelhogy a téres falunak terére kiléptél,
a téres város terére kiállottál:

XXXI. az alsó népnek ülő héjas földjére leküldlek most,

az alsó népnek ülő széles földjére leeresztlek most;
 XXXII. ezüst fonalu bölesőben fektetel,
 arany fonalu bölesőbe ültetel*).

Ezt mondván, beülteti Numi Tarom a medve lányt az ezüst-arany fonalu bölesőbe, s leereszti félig, úgy hogy ég és föld közt lóg. Az al-szél (éjszaki szél) az idegen nép földére viszi, a fel-szél az alsó tenger felé hajtja. Itt a Teremtés mondájára emlékezünk, a melyben Elm-pi szüléi lógnak így az ég és tenger közt. De az idegen nép (marti mákum) nem fordult elő a Teremtés mondájában, azt itt kell egy-két szóval megmagyarázni. A marti mart mort szóval azt a messze földet nevezik, a hová a madarak költöznek; dél felé; az a föld tehát mort, má, vagy mart-mä. Továbbá mart-mälyah (szószerint: mart-föld-út) a hadak útja az égen, a görög hitregének tej-útja (lactea). A finnnek is linnunrata nak, azaz, madár-útjájának nevezik azt. Világos ebből, hogy mind a három nyelv egy elveszett mythusnak emlékezetét őrzi a mart-mälyah, linnun-rata és hadak útja nevezetében.

Miután a medve leány egy ideig lógott, felbúzza magához Numi Tarom. Megint a húsos hétnek, a csontos hétnek eltölte után leereszti, de most már élete pályáját is elmondván, miszerint:

XLV. „Az alsó nép héjas földjére lejutásod után,
 a nyusztoz erdő hátára állj ki,
 a jávoros erdő hátán álldogálj;

XLVI. a szedhető bogyók bokros útján való állásod közben,
 a gyűjthető bogyók bokros útján való állásod közben,
 az elveszés bokros közét találod meg,
 ha a szívnek tetsző édes falattal megtöltél;
 az elveszés bokros közét találod meg,
 ha a májnak tetsző édes falattal megtöltél.“

Azaz, a medve bogyókkal fog táplálkozni, s a vadász bokrok közt fog reá találni, s ez a hely az elveszés bokros köze lesz. De az egyhamar nem történik meg; addig sok hambárt fog leverni, sok „töbéli eleséggel megtölt pajtát“ kifosztani. A töbéli eleséggel teli pajtában vagy hambárban (túr-tép tajling

*) Ha nem esalatkozom, azoknak egyike, a kik a magyar nyelvben a szenvedő ige-alakot nem-magyaroknak állítják, azt többi közt avval is támogatja, hogy az eredeti népies felfogásban helye sines a szenvedő igéről, tehát szenvedő cselekvésről való fogalomnak. A vogul mondákat és előadásokat, nem gondolom, hogy valaki is latin vagy német utánozásnak tarthatná: mégis a szenvedő igealak használata azokban legközönségesebb. P. o. un lém ülök, un tém (unltém helyett) ültetek, sedere facio, un t á n e m ülttetetem, ich werde gesetzt;
 alu sitpe siting ápe kul y p t á n é n (fektetettel)

szarny sitpe siting ápe un t á n é n (ültetettel).

szuomiah) a szárított halakat teszik el a vogulok, azt egy élő fára építvén, hogy a vadak hőzzá ne férjenek. — A medve így nyáron által táplálkozik, meghallgatván az asszonyok- és férfiak esküjét. Olyan jól lakik az édes bogyókból, hogy „egy arasznyi vastag hát-zsirt“ szed. — Azalatt be fog állani az ősz, a tél, s a medve fészket keres, s abban alszik, de abban meg is találja a vadász. Ezt, s a medvének magasztos rendeltetését, így adja elő az ének, Numi Taromot beszéltetvén:

- LV. „Én csináltom jéggel való hosszú telet nyitok,
én csináltom hóval való hosszú telet nyitok:
- LVI. télre fekvő hajlék-helyet csinálj magadnak,
télre fekvő háló-helyet áss ki magadnak,
fejet vágható mély álmod aludjál,
nyakát vágható erős álmod aludjál.
(pong jáhtne nyangrä ólom kulyi[n] [hálj],
sip jáhtne vuang ólom kulyi[n].)
- Igy el bírja ejteni a vadász. — Azután:
- LIX. „Ennivalóval biró hajlék szögletébe, inni valóval biró
hajlék zúgába vitetel,
három padnyi vastag ágyra ültetel,
négy padnyi vastag ágyra ültetel. . . .
- LXI. Többeli eleséggel boldog fészket ülj,
folyóbeli eleséggel boldog fészkekbe ültetel,
vékony posztó becses fészkekbe ültetel.
- LXII. Lányi kedves jó hajlékban ülj,
fiú kedves jó hajlékban ülj.
- LXIII. A medvének kimért öt éjszakád elmulta után,
a medvének kimért négy éjszakád eltölte után,
a lányos házból kifelé esel,
a fias házból kifelé mégy.
- LXIV. Talán két éjet töltesz el,
talán három éjet töltesz el:
sés-ezüsttel teli kaskát emelsz,
kémi ezüsttel teli batyut emelsz,
többeli eleséggel teli kaskát emelsz,
folyóbeli eleséggel teli batyut emelsz.
- LXV. Az és ülő arany rudu házaniba,
ezüst szarufáju hajlékomba
a sés-ezüsttel teli batyut emeled,
a kémi-ezüsttel teli kaskát hozod;
folyóbeli eleséggel boldog kaskát hozasz,
többeli eleséggel boldog batyut hozasz.

Haja huj !“

E szerint a medvét beviszik a falvakba, lányos-fias hajlékokba, azaz köznépiünk nyelvén, *cselédesházakba*, ott három-négy padnyi (deszkányi) vastag ágyra teszik, — de nyilván csak kékét, vagy talán fejét, — s áldozatokat raknak elejébe, nemcsak tóból és folyóból való halakat, hanem ezüstöt is. A nép pedig lakmározik a medve húsából, mert medve-tort ül, mely négyöt napig tart. A medve-tor után a medve az áldozatokkal megtölt kaskákat összeszedi, s magával felviszi Numi Taromhoz, a kinél ezentúl folyvást lakik. A vogul nép tehát, ez ének tartalma szerint, a melyben a vogul hitnek egy jeles szakasza van előadva, azt hitte és hiszi, hogy a mit a medve képének vagy fejének áldoz, azt ő elviszi Numi Taromnak, azaz a fő istenségnek.

Ha összevetjük a finn hitregét a vogullal, nem egy hasonlatosságot találunk köztök. Először ott is itt is égi eredetű a medve, azon különbséggel mégis, hogy a finn hitrege szerint csak a medve mag, egy maréknyi szőr, esett le az égből a tengerbe, melyet azután a víz göngyölgetvén és partra kivetvén Mielikki az erdők és vadak istenasszonya ápol és nevel föl medvévé: ellenben a vogul hitrege szerint, a medve Numi Taromnak leánya, ki az atyjánál növelkedik fel.

Azután a finn rege szerint Mielikki bocsátja el a felnőtt medvét, hogy járkáljon tavak körül, illedelmesen mozogjon az erdőkön, s télre háló-helyet készítsen magának, a melyben meg fogja találni a vadász, ki elejtvén, bocsánatot kér tőle, mint Väinämöinen imigy kért:

„Becses Otso (nagy homlokú), egyetlenem,
te méztapséru szépecském!
Ne boszankodjál ok nélkül,
nem én ejtélek el téged,
magad estél ki a házból,
buktál le az ág hátáról.
Ősszel sikamlós az idő,
a napok köddel borítvák!”

A vogul rege szerint Numi Tarom bocsátja le az égből a medvét, a mire ez maga szolgáltat okot; de Numi Tarom hasonlókép utasttja, hol járjon, mit tegyen, s télre mint készítsen magának fészket. Különösen a fészek-készítést majdnem azonosan írja le a közlött finn rege, s a következő vogul ének, a melynek ezime: *Tarom fia üldözésének éneke*.

A medve-tort a finn regében az énekes maga írja le: a vogul regében Numi Tarom előre mondja meg a medvének. De hogy visszatérjen elbocsátójához a medve, azt a finn regében nem kívánja Mielikki: ellenben a vogul énekekben Numi Tarom egyenesen meghagyja neki, hogy a torban gyűjtött áldozatokkal térjen

vissza az égbe. A medve-tisztelet tehát jobban van indokolva a vogul regében, mint a finnben.

A második ének a „Tarom fiának üldözésének éneké.” A fi, vogulul is pi, hímét és nöstényt jelentvén, nincs okunk azt gondolni, hogy itt hím medve szól. Ez énekben a medve már bolyong „nyusztos hátú, jávoros hátú erdőn” meleg nyárban, midőn bőrét a szúnyogok sűrűen lepik; az tehát a medve-vadászatot írja le, mint nyárban történik. A hizott medve fészket rak magának, mindent megszaglál, ha biztos-e s elalszik: de aludtában is félszemmel néz, félfüllel hallgatózik. Ime fekete lovon ülő ember fejébe lő: de a medve három ugrással megugrik, s tovább talpal, hol meg egy más ember fogójába kerül, ki így imádkozik:

„Numi Tarom atyám, hallgass meg!
 minap nyusztos erdő hátán mentemben veres menyétnek
 fiát ha megfogtam,
 a fejes állat fejét néked áldoztam;
 minap jávoros erdő hátán mentemben veres jávornak fiát
 ha megfogtam,
 a nyakas állat nyakát néked ajánlottam.
 Ló lábát elejtő gödrös földet teremts,
 vadnak lábát elejtő dombos földet teremts.”

A vogul emlékezteti Numi Taromot, hogy minap egy menyétnek fejét, egy jávornak nyakát áldozta neki: most hát teremtsen gödrös dombos földet, hogy meg lehessen fogni a medvét. Ez imádság nagyon hasonlít a Chryses imádságához az Iliászbau. — A fekete lovu ember nyomába van a medvének, de ez más erdőre megyen, hol megint legel és pihen. Itt pej lovu ember nyomozza ki. A medve azonban menekül, s újra talál biztos helyet. Végre fehér lovu ember nyomozza ki, s annak sikerül elejteni a medvét. A medve-tor, a medvének való áldozat úgy következik, mint az első énekben.

Hasonló tartalmuak a többi énekek, a melyek czimei megmondják a helyet, a hol azokat éneklik, vagy a hol a medve-vadászat esett, úgymint a Kaszlah ének, a Munkesz ének, a Kélyimirevének.

Az idáig megismertetett vagy megnevezett vogul szövegek az északi vogul nyelven szólnak: azonban több szöveg szól a déli nyelven, melynek megfejtésére nem talál a kiadó elég eszközt a Reguly hagyományaiiban. Ezekből a szövegekből tehát csak töredékeket közölhet. Az egyetlen mondának, a mely a déli nyelven van írva, ez a czime: Az asszony kedves unokája. A közlött töredék hasonló tartalmunak mutatja a Kältes-nő mondájával. Legérdekesbek volnának talán a hadi énekek (Kantlatem jérit = hadakozás énekei), a mennyiben történelmi adatokat

foglalhatnának magokban. Reguly az egyiknek cziméül azt irtak hogy Alp tettei. A közlött töredék így kezdődik :

I. Alp született. Születése után ha rmad napon igenes ijnyilakat csinála,
születése után harmad napon hús z sínges hálót csinála.

II. Az asszonyt kérdezi : az atyámnak a férfiak útján hordott hegyes kardját hol tartod ?

az atyás fiú (azaz fiú , kinek atyja él) tartja-e valahol ?

Az atyámnak a férfiak útján viselt szar vas szőrű áthatatlan üngét hol tartod ?

az atyás fiú örege tartja e valahol ?

III. Az atyámnak a vadak útján hozott hasadt orru méncsikóját hol tartod ?

az atyás fiú öregének neje tarja-e valahol ?

Ebből a kis mutatványból is némi művészi felfogás tetszik ki, a mely fokozza az érdeket. — Még két töredék következik, az egyik „a föld és ég felállításának énekéből, a másik „Toma énekéből” való. Ez utolsó egy ügyes vadásztüntetelő, így :

I. A falu feje, Toma, bátor szívű ember,
száz vadról híres ember, Toma,
a falu feje, két öreg összejöve.

II. A tavaszi jávor útját-módját beszélük ök,
a tavaszi vadnak útját-módját beszélük ök.

III. Toma oda lép, — az ott fekvő égő tűz-darabot fölveti,
leestében háromszor lövi át!

Reguly Tobolszkban Satigin-nel találkozik, ki a Konda melléki utolsó vogul fejedelem fia, s tanár vala ott. Egy vogul eredetű ember, ki az európai műveltséghez csatlakozott, ki tehát régi népies világából az új világba maga tette az átlépést, magát is érdekes tünemény. De Satigin sokkal érdekesebbé válik előttünk az által, hogy a keresztyén oktatás első eszközeit, a Miatyánkot és a Tízparancsolatot, vogulra fordította bizonyosau az orosz egyház kátéja szerint. Mert kérdésekben és feleletekben foly az előadás, a Miatyánkot hét kérdésre osztván; a parancsolatokat pedig egyenkint hol több hol kevesebb kérdések és feleletek által adván elő. S e fordítást Satigin Regulynak adá; a kiadó pedig méltónak tartá a közlésre, mert „azt mutatja, milyen nyelvi erőködés által igyekeznek a vogul nép is a keresztyén nemzetek sorába jutni, ha elég számos találna lenni, s ha neki

a végzet elég időt engedett volna arra, hogy maga is elősegíthesse megújulását.“ — Ezek teszik a második szakasznak tartalmát.

A harmadik szakaszban Hunfalvy P. a vogulok viszonyait a magyarokhoz fejtegeti, mit e könyvnek okvetetlen szükséges kiegészítőjének tartott. „Ha lehetne, írta Reguly 1841-ben a magyar akadémiának, ha lehetne, egyenesen az Uralra utaznám, hogy a vogulok és osztjákok nyelvét megtanuljam. Igen keveset tudunk e nyelvekről: de a mit tudunk, az nyelvtani és szótári tekintetben legnagyobb nyomosságúnak látszik. Ezután járulnék a magyar és finn nyelvek hasonlításához mind nyelvtanilag mind szótárilag, mi befejezné a kérdés nyelvészeti oldalát. Következnék azután történelmi oldala, mely tekintetből épen a vogulok látszanak legérdekesebbeknek stb.“ Regulynak akkori ohajtása, az Uralra utazhatni, bétéljesedett; hogy mit hozott a voguloktól és osztjákoktól, azt külső terjedelme szerint a könyv 67—70 lapjain előszámlált szövegekből lehet megmérnünk, a melyeknek osztják része, mint itt meg van mondva, 90 sűrűen írt félvét tesz; tartalma szerint pedig a vogul hozományt ezen ismertetésből is meg lehet becsülnünk, minélfogva utazásának eredményét n. gyszerűnek kell mondanunk. Ámde, ohajtásának másik része nem teljesedett be, t. i. összehasonlítani a nyelveket, s az illető népek történelmeit kikutatni, hogy a sok időtől fogva hányt-vetett nyelvrokonsági és nemzetszármazási kérdést véglegesen eldönthessék. Reguly testileg-lelkileg el lévén fáradva, nem vőn részt az akadémiában folytatott nyelvészeti vitákban, a melyek a finn és rokon nyelvek tanulását sürgetik vala; a maga hozományát kidolgozta és kiadta sem engedé neki az irigy sors. Értelmezője, nemesak kiadója lévén annak, Hunfalvy szükségesnek tartá arra is megfelelni, a mi végett Reguly az éjszaki Uralra a vogulok és az osztjákok közé utazott; s ezt tárgyazza a könyvnek harmadik és utolsó szakasza, melynek czime: a vogulok viszonyai a magyarokhoz.

Két kérdés adta itt magát elő, úgymint: A nyelvrokonság milyen viszonyt mutat a magyar és vogul közt? s ez: Igazán Jugriából jöttek-e ki a magyarok? E kérdésekre csak nyelvészeti és történelmi feleletet lehet adni, mert bármely nemzet eredetét csak kétféle eszközök segítségével kell keresni, minthogy csak azokkal lehet megtalálni ha megtalálható. A segédeszközök egyike a rokon nyelvek, tárházaiban van lerakva, melyet azokból ki kell szedni; másika a történelmi emlékezések és emlékek, a melyekhez a szóhagyományt, vagy az örökölt hírt is számítjuk. A kétféle segéd-eszközök megannyi bizonyítékok, me-

lyek vagy egymást támogatják, s e szerint kiegészítik, vagy egymás ellen tanúskodnak. De ilyen ellenkezés alkalmával sem rontják le egymást, minthogy az erősebbek magokban is bizonyíthatnak. Úgyde erősebbek a nyelvészeti bizonyítékok mint a történelmiekek.

„A nyelvek az emberek önkényén kívül lettek, s olyan korban, melybe semmiféle történeti emlékezés nem érhet fel. A nyelvek, úgy lehet mondani, a népekkel együtt támadtak; a mikor meglett a nyelv, meglett a nép is, a mely azon beszélt. A nyelvlevés és a nép-levés abba a korba helyezhető, a melyben az emberek a belső és külső természet vezetése alatt élnek vala, mint a gyermek, a kiben az eszmélkedő öntudat leghívebben követi az ébredő szellem törvényeit, s a testi élet is egészen a külső természet hatása alatt foly le. Ebben a korban nem lehet hazugság a gyermekben, a ki nem ismeri a jót és rosszat, nem a szépet és rútát, kitől tehát a szegyen és a lelkiismeret egyaránt idegen. A levés korában a nép sem lehet hazug; ha ismeri is a jót és rosszat, azt természeti kénytelenségből, nem erkölcsi választásból különbözteti meg egymástól. Azon kornak leghívebb, legbizonyosabb, de legállandóbb képe is a nyelvben van lerakva, a melyről azt kell mondanunk, hogy őszinte, a szónak legigazibb értelmében.

„A népek történelme akkor kezdődik, mikor azok abból az őszinte, gyermekded korból kilépnek; s a mely időről történeti emlékezések szólnak, az még annál a kilépésnél is sokkal későbbi. Mert régen folytak vala már a viszontagságok, míg arra jutnak az emberek, hogy a történeteket kő-rakások által megörökítsék; még több idő kellett arra, hogy énekekbe foglalják azokat, vagy képekkel, jelekkel le is írják. De midőn erre jutnak, rég túl vannak az őszinteség korán, s már a szenvedélyek korában élnek, a mikor érdekből hazudni a hadakozás egyik eszköze, mely győzelemre vezethet. Azután a jóság is feledékeny, s dicsekedni a kitűnés hajlama is szokott: hogy ne volna a nép is feledékeny s azonkívül dicsekedő. A történeti emlékek tehát igen sok idegenszerű hatás alatt keletkezhetnek. Ezekből világos, hogy a nyelvészeti bizonyítékok sokkal régiebbek a történelmieknél, . . . s hitelesebbek is azoknál, minthogy a nyelv őszinte képe a maga korának, ellenben a történeti emlékek és emlékezések sok idegenszerű hatás alatt keletkezhetnek.“

A nyelvészeti bizonyítékok előszerzésére vallatja a nyelveket Hunfalvy, még pedig az egyenjogú nyelveket. Egyenjogúak csak a rokon nyelvek, mert a nem-rokon nyelvek nem értik egymást, s nem is lehetnek egyenjogúak. De az előtt, a ki nem ismeri a nyelveket, hogyan lehet hihetővé tenni, hogy csakugyan azok a nyelvek rokonok, a melyeket ilyeneknek kiadunk? Úgy, hogy szemé elé rakjuk a tényeket, p. o. a sinai

nyelv számneveit és grammatikai alkotását, s azokat a magyar számnevekkel és grammatikai alkotással összevetjük; — a mit a sémi és az árja nyelvekkel is meg lehet tenni. Ez úton meg kell mindenkinek győződnie, hogy az áltaji nyelvek a magyarnak rokonai, mert ezekben nincsen szó-nem, s ezekben van a magánhangzók harmóniája, a mi legáltalánosb, s legszembeszökőbb jellemvonása a magyar és az áltaji (a finn, török, mongol) nyelveknek. Ennélfogva csak az áltaji nyelvek egyenjogúak a magyarral. Ezekből kell tehát összekeresni a nyelvészeti bizonyítékokat, a melyek a magyar és a vogul nyelve viszonyát egymáshoz feltüntessék. Ebbeli bizonyítékok megint szótáriak és nyelvtanias.

Az áltaji nyelvek számnevei világosan mutatják, hogy ezen nyelvek finn, ugor, török, szamojéd, mongol, mandsu nyelvesoportokra oszlanak; továbbá, hogy az ugor nyelvesoport középső helyet foglal el a finn és a török nyelvesoportok közt; azután hogy a magyar és vogul nyelv az ugor nyelvesoporthoz tartoznak, s végre, hogy a magyar számnevek legközelebb állanak a vogul nyelv számneveihez. Ez lévén tagadhatlan eredménye az áltaji nyelvek számnévbeli egybehasonlításának, a további nyelv-vallatást Hunfalvy a finn, ugor és török nyelvesoportokra szorította. Az ugor nyelvesoporthoz a szirjän, votják, a vogul, magyar, osztják, és a mordvin nyelvek tartozván, s mind ezek számneveit összevetvén és megvizsgálván, kitűnik, hogy a magyar és vogul számnevek legközelebb állanak egymáshoz: azért a következő vallatásban az ugor nyelvek közül leginkább a magyart és a vogult tekintette, a nélkül hogy épen mellőzte volna a többieket.

A számnevek után, a melyek vizsgálatának sok helyet szentel H., a viszonyzó követekeznek, melyek oly nevezetesk a nyelvekben, mint amazok. S ezek is azt mutatják, hogy minden rokon nyelvek közt a vogul legközelebb rokona a magyarnak.

Igy követekeznek egymásután a zemberi test és a természeti tárgyak nevei; az élet működéseit kifejező igék, mint élni, halni, enni, inni stb.; a nemet és rokonságot jelentő szók, mint atya, anya, fiú stb.; foglalatosságra és műveltségvonalatkozó szók, mint hajlék, földél, ajtó; lö, íj, nyíl stb. — Mindezek tanúsága szerint szótári tekintetben, a vogul nyelv a legközelebb rokona a magyarnak. De minden nyelvben vannak kölcsönvett szók is, a magyarban kiváltkép sok van, p. o. szláv szó, német szó. Ezek tanúi azon történeteknek, melyeket a magyar nyelvnek és nemzetnek az idegen (árja) nyelvű népekkel való érintkezése okozott. De vannak török és törökös szók is a magyarban. Török szóknak azokat nevezi Hunfalvy p. a melyeket a magyar nyelv a törökből változás nélkül fogadott el, vagy közvetve a déli szlávok útján vagy közvetlenül; törökös szóknak meg azokat nevezi, a me-

lyeken szabályos változás tűnik elő, milyen p. o. ezeken látszik meg: iker, törökül ikiz, ökör, tör. öküz; tenger tör. deniz; borju tör. buzagu; t-ér-d tör. diz stb. Ezeket a magyar nyelv nem vehette a törökből, mert megtartotta volna a z-t, a mely szokott hangja a magyarnak is: hanem kell, hogy olyan törökös nyelvből vette legyen, a melyben hasonlóan a török z r-ré változott, s ilyen a csuvas nyelv. Ezen szók tehát olyan történetekről tesznek tanuságot, melyeket a magyar népnek törökös népekkel való érintkezése okozott. De ezen szók ellenére is, a vogul nyelv közelebb rokona a magyarnak, mint bármely más áltaji nyelv, mit a nyelvtani tekintetben végrehajtott egybehasonlítás még szembetünőbbé teszen.

Ugyanis már a szók külseje is azt bizonyítja, hogy régi időben elválás történék az áltaji nyelvek közt, melynek következtében a finn és ugor csoportbeli nyelvek külön fejlődtek a török, szamojéd, mongol és mandsu nyelvektől. Mert a finn és ugor nyelvekben akármennyi szó kezdődik r-rel: ellenben a török, szamojéd, mongol és mandsu csoportbeli nyelvekben nincsen szó, mely r-rel kezdődik. Módunk van így a nyelvek történeteibe pillanthatni, s azokban bizonyos korokat megkülönböztethetni, — miről utóbb lesz szó, ha a nyelvtani egybehasonlítás eredményét is látandjuk.

Hunfalvy először a névszó viszonyragjait veti össze, a melyek azt bizonyítják, hogy a legelső viszonyragok, t. i. a localisok, a finn, ugor és török nyelvekben vagy mind, vagy nagyobb részben azonosak. De már a genitivusra nézve különböznek a nyelvek, mert az ugor nyelveknek (az egy mordvint kivéve) nincsen genitivusok, a finn és török nyelveknek van, itt is a jakut tévén kivételt, a melynek hasonlóképen nincsen genitivusa. Különböznek a többes számi ragra nézve is, mely az összes finn és ugor csoportokban k, h, t, de a török csoportban l ar, nar, tar.

A birtokos ragokra nézve lehető nagy az egyezés a három nyelvesoport között: de még itt is közelebb állnak egymáshoz a finn és ugor csoportok. A sorszámok képzője is azonos mind a három csoportban, de külsőleg közelebb áll a finn csoporté az ugor csoportéhoz, mintsem a török csoportéhoz. A fokozó (comparativus) képző csak a magyar és a finn nyelvekben azonos; erre nézve különböznek ezektől a török nyelvek.

Kiváltképp az igeragozás osztályozza az itt szóban lévő nyelveket finn, ugor és török csoportokra. Mert hogy csak egyet emeljünk ki, a tárgyi igeragozás egyedül a magyar, vogul, osztják, mordvin és az úgynevezett permii (szirjän, votják) nyelvekben van meg; a finn és török nyelvek nem ismerik azt. De itt is van egy tünetény, mely a magyar, mordvin és az osztják nyelveket eltávolítja a finn nyelvtől, s közelebb viszi a török nyelvekhez, jelesen a csuvashoz. Vegyük p. o. a *ve'*, *te'* igéket, a melyek jelen

ideje a magyarban *sz-et*, az osztjában *d-t*, a csuvasban *ad*, *ed-et* veszen föl, így: *veszek, tesztek*, holott a multban *vevék, tevék* van; az osztjában is *vedem, tedem*, a multban pedig *vejem, tevem*; a csuvasban *tuv a-dep tesztek, turém tevék* stb.

A rokon nyelvek vallatása és egybehasonlítása a nyelvek történeteit is feltünteti. A mi közösség van az áltaji nyelvekben, azt a közös nyelv alakulásának első korszakából kell kimagyarázni. Mert ha a rokon nyelvek valaha nem tettek volna egy közös nyelvet, a bennök találtató szótári és nyelvtani közösségnek nem lehetne okát adni. Pedig ama közösség nagy és igen nevezetes, p. o. a magánhangzók harmóniája, a localis ragok azonossága, s a mi még feltünőbb a 8-as és 9-es számnevek illetén alakulása 2—10, 1—10, mely világos a finn, ugor, török és szamojéd nyelvekben. — Míg a közös nyelvek eme korszaka tartott, nem volt még finn vagy magyar vagy török nép, hanem csak különbözetlen elődjeik voltak.

A közösséget először az a nagy elválás szüntette meg, melynek következtében a finn és ugor nyelvek elszakadának a török, szamojéd, mongol, mandsu nyelvektől. A nyelv helyett népet lehetne mondani, mert akkor a nyelv történetei az illető népnek történetei. Ezen elválás után lettek a finn és ugor nyelvekben az *r* előhangú szók: mert ha ilyen szók már az elválás előtt is lettek volna, a török, szamojéd és mongol-mandsu nyelvekben is találtnának, — Ezen elválást követte a csoportokra való eloszlás is; minél fogva az egy nyelvcsoporthoz tartozó népek nyilván sokáig együtt, s más csoportoktól elváltan éltek, hogy kifejlődhetett a csoportbeli jellem. Ez a rokon nyelvek alakulásának második korszaka. Ez alatt a finn népek különbözetlenül egy közös népet tettek, mert nyelvök, bár más csoportoktól külön való, de magában közös vala. Így az ugor népek is, a melyek nyelve ezen idő folytában fejtette ki p. o. a tárgyi ige-ragozást. Ez a második korszak nem ismerhetett még lappot, finnt, esztet, hanem csak egy népet, a melyet finnek nevezünk. hasonlókép nem ismerhetett mordvint, magyart, vogult, hanem csak egy népet, a melyet ugornak nevezünk. Lakhelyeiket is kimutathatjuk általában; mert a finn nép bizonyára szélső vala nyugat felé, az ugor nép pedig kelet felé, tehát földrajzi tekintetben is közelebb a törökséghez, mint a finn nép.

Lassanként az egyes csoportokból is kiváltak a népi egyediségek, úgymint a finn csoportból a lappok, tulajdonképi finnek, esztek, livek stb. az ugor csoportból a permi, nép (szirjän, votják, permi), a mordvin, magyar, vogult osztják, hasonlókép a török csoportból a csuvasok, jakutok, szibériai tatárok, csagatajiaak, oszmanlik stb. Mindenik nép és nyelve önálló egyediség a rokon egyedek közt; a

valóságos történelem most kezdődik, p. o. a magyar nép és nyelvének története, a vogul nép és nyelvének története, a finn nép és nyelvének története stb. Ez a nyelv alakulásának harmadik korszaka. Ebben a korszakban kellett a magyaroknak sokáig a vogul és osztják nyelvek szomszédságában, de csuvasféle nyelvnek közelségében is élnie, mely idő alatt azzá fejlődött, a milyennek ma találjuk.

A rokon nyelvek vallatása és egybehasonlítása tehát czáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a magyar nyelv áltaji, még pedig az ugor csoporthoz tartozó, mint ilyen legközelebb a vogul-osztják nyelvhez álló, s egyediségének életében csuvasféle nyelvvel érintkezett. Hogy később a szláv, oláh és német nyelvekkel is viszonyba jutott, azt itt csak megemlítjük. A kik tehát Reguly előtt azt állították, hogy minden rokonai közt a vogullal legrokonabb a magyar nyelv, azok nem csalatkoztak.

A nyelvészeti bizonyítékok elősorolása után a történelmi bizonyítékokat is összekeresi Hunfalvy, részint a vogul, részint a magyar történelmi emlékezetéből. Előbb azonban leírja a finn, ugor és török népek mai földrajzi helyzetét. A finn nyelvcsoporthoz tartozó népek ma a lappok, finnek, esztek, livek, vesziék, vótok vagy éjszaki csúdok, s a karjalaiak a Fehér tenger nyugati partjain; továbbá a közép Oroszországban elhintett finn maradványok. Azt lehetne mondani, hogy a finnség a Norvégtengertől fogva a Fehér-tengerig, az Onega-tóig, s általában a keleti hosszúság 55°-ig, s az Éjszaki tengertől a szélesség 56°-ig terjeszkedik. Már Tacitus, Ptolemaeus ismerik mai lakhelyeiket a Balttenger partjain. — Az ugor népek ma a szirjének a Dvina mellékeitől fogva az éjszaki Ural hegységig; a permiek a Káma folyó mellékein, a vótjások a Vjátka folyó mellékein dél felé a szélesség 56° ig; továbbá a mordvinok a szélesség 52° és hosszúság 70° alatt; a tulajdonképi ugorok, a vogulok és osztjások, az Ural lejtőseitől fogva kelet felé az Irtsig, s délen a szélesség 56°-tól kezdve éjszak felé a szamojédekig; végre a magyarok. Ennélfogva az ugor népek nem lagnak ma egy csoportban. — A török nyelvű népek mindenütt, sokféle nevezet alatt, melyek közt a tatár név legelterjedtebb, az ugor népeknek keleti és déli szomszédjai; így az európai török is a magyarok keleti és déli szomszédja.

Mind a három csoportbeli népekről a VI. század iróinál, jelesen Jordanisnál, Procopiusnál és Theophylactus Simocattánál bizonyos tudósítást találunk, a mely szerint az akkori lakhelyök azonos a mostanival, kivéve a magyarokat, bolgárokat (kik az alsó Duna mellékein hamar elszlávosodtak), s az oszmani törököket. Jordanis, vagy Jornandes, a hun népeket világosan az ugor népek közé sorozza, megemlítvén a hunokat, ultziagir-okat, szavir-okat, és hunugur-okat (Hu-

nuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium). — Theophylactus Simocatta is (Kr. u. 545 tájban) megemlíti az ugor népet a fekete Til mellékein, mely nyilván a Káma folyó, azt mondván, hogy az ugorok a régi fejedelmek után Uar (Var) és Cheunni név alatt nevezeteseek. A hun ugorokat Jordanis, az ugorokat Theophylactus igen hatalmas népeknek írák.

Az Ural nyugati és keleti vidékei mind a Káma és Dvina, mind az Irtis és Ob folyók mellékein, hajdan nagyobb életnek színhelyei valának, mert nagy kereskedés folyt azokban a becses bőrökkel és a mamut csontokkal. A Dvina és Káma mellékein a régi Perm, vagy a skandináviak elnevezése szerint a Bjarmaland vala híres. Az orosz birodalom keletkezése után nyugatról Novgorod város vett nagy részt abban a kereskedésben. A becses bőrt nyugati Európa a novgorodi kereskedőktől, Konstantinápoly és déli Európa a Káma és Don, Ázsia pedig a Volga és a Káspi tenger útján vette. Az ottani viszonyok a mongolok áradásáig tartának. A mongolok hatalmának töredékeiből alakula a szibirkhátság, melynek székhelye a mai Tobolszk város közelében vala, s a mely a tatár (török) nyelvet és népséget az ugor földre is terjesztette. Ugyancsak azon hatalom töredékeiből alakula a déli Volga mellett Kipcak, s utána és mellette a kazánkhátság, mely a régi Bolgárországot is magában foglalta. Oroszországban lassankint a moszkvai fejedelmek emelkedének ki. Jelesen Iván 1477-ben Novgorodot igázá le, 1487-ben a kazánkhánt; s 1465-ben kezdé az urali népeket is hódítani. A legnagyobb és utolsó hadat 1499-ben indítá ki az Ural keleti részeire, a jugor, vagy ugor fejedelmek ellen, s ez alkalommal 32 ugor várost foglalt el, s 50 fejedelmet vagy főnököt ejtett fogságba. Ekkor hát megújulának az ugor népről való tudomásai; ekkor történik, hogy Mátyás magyar király, ki a moszkvai fejedelemmel közlekedésben áll vala, orosz kereskedőktől megtudta, hogy az Ural felé valahol magyarul beszélő nép volna, a melynek behívására követeket is indítá ki. Ugyancsak az 1499. hadjárat tudósítását olvasta Herberstein moszkvai követéségén 1516-ban, ki azt tudá meg, hogy Jubáriából jöttek ki a magyarok, Atilla alatt, s hogy azon ország emberei magyarul beszélnek. Utána is járt Herberstein, hogy meggyőződhetnék erről, de nem bírt oda való embert előszerzeni, a kivel magyar inasa beszélt volna.

Látjuk ezekből, hogy a Moszkvában a XVI. század elején elterjedt hír nagyon megegyez a nyelvészeti bizonyítékokkal, a melyek tanúsága szerint a magyar nyelvnek legközelebbi rokona a vogul (osztják) nyelv; mi valóban felteszi, hogy a magyar nép, mint ugor nyelvű nép, az ugor népek fészkeiből való.

A magyarok a IX. században foglalják el a mai hazát. A

nyugati krónikáirók a IX. X. és XI. században mind ugeri, ungeri, ungari, hungari-eknek nevezik a jövevényeket. Az akkori világ nem is tétovázott, hanem állandóan ugorok-nak nevezi, nyilván azért, mert Ugországból kijötteknek hiszi vala, mely ország, Lehrberg nyomozásai szerint, 16,000 □ mértföldet foglalt el. A magyar krónikáirók, mint a Névtelen, Kézai Simon, úgy írják le a magyarok ősi hazáját, mint a melyben a nyusztok bővölkednek, s a melynek szomszédságában, úgy mond Kézai, „jorianorum regnum“ van, s rettenetes telek és sötét napok vannak. Kézai a rifei hegyeket, a kerecset madarat úgy írja le, mintha Herbersteinből írta volna ki. Továbbá, mind Béla Névtelenje, mind Kézai a magyarok útját, a melyen eredeti hazájokból ide jöttek volna, úgy írják le, hogy tökéletesen megegyez Julianus barát utjával, ki a Volgán túl, mi a Kámán túl is lehet, magyarul beszélő népet talált, a melyben a magyarok rokonait felismerte. Kézai Irkaniát ismer, a melybe az éjszakra folyó Togora is szakad. Mi tudjuk, hogy Ikar vagy Ikran Obulgaziban az Ob vagy Irtis folyó, Kézai Togorája tehát nyilván a mai Tobol. Még a Névtelennek Dent-Mogeriája, és Kézainak Dencijája is geographiai alaposságot nyernek. A vogulok és osztjások az Obotöregnek, a tyának (ász) nevezik (maga az osztják név ebből lett: ász-jah, azaz Ász (Ob) népe), az Obba folyó folyókat pedig mind újjaknak nevezik, mi vogul taget, tajt, tájt (tánt), osztjákul tangat. Mai napig tangutnak hívják az osztjások az Irtist; s tangat-jah-nak az irtis melléki osztjákat. Valamint a vogul mojt, majt szó az osztjákban mond és mund, s a magyarban is mond*): úgy lehet a vogul taget, tajt, tájt, mely az osztjákban tangat, a magyarban dent. A Dentu-mogeriában, Dencijában tehát Hunfalvy az irtisi magyart találja fel. A Névtelen és Kézai ezen idegen tulajdonneveket csak népi hagyományokból vehették, s azokban becses régiségi tudósítást mentettek meg számunkra. — E szerint a magyar krónikák és Julianus barát tudósításai szinte oda vezérelnek, hová az orosz hír, és a nyelvészeti bizonyítékok.

Konstantinus Porphyrogeneta tudósításai, a melyek Kr. u. 950 tájban keltek, a magyarok előbbi hazáját a Volga és Jajk közé teszik, tehát délrebbre ugyan a régi Ugorországnál, de mégis oda, merre ki kellett terjeszkedniök, midőn a kazarak szomszédságába jutottak. Nevezetes kiváltkép azon tudósítása Konstantinusnak, mely szerint a kazarak egy része, a kabar törzs, a magyarokkal egyesült, s ezeknél a kazar nyelvet a magyar nyelv mellett kelendővé tette. Mert ez a tény magyarázza

*) Innen a monda vogul majt; majtém = mondok, osztjákul mondem, vagy mundem.

meg a magyar nyelvnek azon oldalát, melyet törökösségnek lehetne nevezni, mely a mai csuvas nyelvben találja megfelelőjét, s melyhez hasonló mi az osztjákban is megvan. Bőven mutogatja ezt Hunfalvy.

Általában véve megegyeznek a magyar rokonságára és a magyar népnek származására nézve a nyelvészeti és történelmi bizonyítékok, a melyek előhozásával Hunfalvy azt igyekezett megtenni, a mit talán Reguly is megtett volna, ha a végzet el nem szólítja közülünk.

A nyelvészeti nyomozást nem lehet az avarokra és hunokra is kiterjeszteni, minthogy nem ismerjük nyelveiket. A hunokra nézve különösen kétféle vélemény van, a Deguignes-Neumann-féle, mely szerint a hunok éjszaki Sinaországgal határos földről származnának, s egy másik vélemény, melyet Thierry is vall, mely szerint a hunok az ugor népekhez tartoznának. A VI. század írói szerint is ugorok a hunok. De akármennyi történelmi bizonyítékot vagy tanúságot hoznak is fel egyik vagy másik fölvétel mellett: a nyelvészeti bizonyítékok hiányoznak, ezek nélkül pedig szűkölködve, vitatkozni lehet, bebizonyítani semmit sem lehet.

Ez a könyvnek összes tartalma, mely ha benne a Reguly hozományához méltó fel- és kidolgozást találанд az olvasó, nem utolsó lesz a magyar irodalomban.

IRODALMI SZEMLE.

KARTHÁGÓ ROMJAI.

1) Recherches sur l'Emplacement de Carthage. — Par C. J. Falbe, Capitaine de vaisseau et Consul-général de Danemarck. — Paris, 1833.

2) Recherches sur la Topographie de Carthage. — Par M. Dureau de la Malle, Membre de l'Institut. Paris, 1835. —

3) Fouilles à Carthage. Aux frais et sous la direction de M. Beulé, Membre de l'Institut. — Paris, 1861.

4) Carthage and her Remains; being an Account of the Excavations and Researches on the Site of the Phoenician Metropolis in Africa and other adjacent places. — Conducted under the auspices of Her Majesty's Government. — By Dr. N. Davis, F. R. G. S. etc. London, 1861.

5) On recent Excavations and Discoveries on the Site of ancient Carthage. — Communicated to the Society of Antiquaries, by Augustus W. Franks, Esq. M. A. Director.

Ügylátszik,—ügymond az „Edinburgh-Review,” a Karthágó helyiratára vonatkozó fönnbbi munkák ismertetése folytában, — hogy a nemzeteknél is, szintűgy mint az egyéneknél, egyedül a szellemi életerő nyujt biztosítékot a feledésbe menetel ellen. Az újkori Európa emberiségi érdekekkel viseltethetik a rómaiak, görögök és zsidók eszményei irányában; noha azokat több ezer év választja el tőlünk, mivel azokban a törvény, tudomány és vallás kútfejeit ismeri föl; — de az assyriai és egyiptomi őskor fölfödözései által fölélesztett érzelem ahhoz hasonlít, melylyel egy összehasonlító boncz-tudóst hallgatunk, midőn az egy mastodon vagy tengeri gyík szervezetét fejtegeti. Itt minden bámulatos ugyan, azonban sokkal kevésbbé hasonlít saját korunkhoz, semhogy csudálaton kívül bármi egyéb érzelmet gerjeszthetne bennünk.

Karthágó az emberi érdek fokozatában némileg közép helyet foglal el Mesopotamia s Egyiptom óriási kényuralmai, s a hellen s olasz félszigetek tevékeny politikai szervezetei közt, melyektől örö-

költik az újkori polgárisodást. Azonban nevezetes, hogy Karthágó még ezen közép helyet is csupán az ez utóbbival való (noha ellenséges) érintkezés által szerezte meg. Róma megsemmisíté vetélytársát; — de ezen megsemmisítés által azt hallhatatlanná tevő. Karthágó ránk nézve az Aeneisben s Livius harmadik decad-jában bebalzsamozva léteznek. Ama szép regény, mivé Virgil lángesze dolgozta föl az Afrika s Olaszország helyi hitregéi által szolgáltatott durva anyagszereket, — Didót az elárult női bizalom jellegévé tevő; — míg Liviusnak majdnem szintoly költői elbeszélése a fiatal tanulót arra tanítá, hogy Karthágóban csupán ama tartományt lássa, mely egy Hannibált állított elő. Szinte fáj lerántani ama leplet, melylyel egy idegen irodalom takará be a holttestet, s fölfödözni ama rút vonásokat, melyek az élő-testet elétkteleníték.

Az első történelmi tény, — mely fontos világot vet Karthágó politikai viszonyaira, — ama Rómával s némely más olasz városokkal kötött szerződés, mit Polybius őrzött meg számunkra. Ezen nevezetes okirat a Tarquinok kiűzetésére következőt évből kelt. Az mindkét részről egy állam-szövetség tagjairól beszél, és sajátzerűleg tünteti fel az ama régi korbeli kereskedelmi vállalatok félig — kalózi jellemét; valamint ama féltékeny gondot is, melylyel egy nyereséges üzlet egyedárussága fölött örködtek. A rómaiaknak s szövetségeseiknek megtiltatik a Zebib fokon túl hajózás. Egyedül a vihar, vagy ellenséges erő általi kényszerítés esete volt megengedve kivételül. Ezen esetben a parttal semmi kereskedelmi üzlet sem engedtetett meg; — hanemha áldozatra szolgáló tárgyak megszerzése, vagy a viharok által okozott károk helyrehozása végett; — s minden esetre a betolakodottaknak csupán három-napi közlekedés engedtetett meg a bennszülöttekkel. Oly római kereskedőknek, — kik kereskedési célból Siciliának ama részeibe mentek, melyek karthágói uralom alatt voltak, — megengedetett, hogy ugyanazon módon üzlessenek kereskedést, mint a karthágóiak; de nem úgy Sardinianban vagy Afrikában. Ott minden eladásnak egy közhivatalnok jelenlétében kelle történnie; s az árú értékének kifizetése államilag biztosított. Ezen intézkedés oly kereskedői társulatok általi üzlet nemére látszik mutatni, minő a középkorban egész Európában divatott, s még ma is uralkodik Közép-Afrika számos részeiben. Az igen hiányos polgárisodásra, s arra mutat, hogy nem létezett hatalom, az egyének közti szerződések teljesítésének kierzszakolására; — mi egy kereskedői társulat egyesített működését teszi szükségessé. A szerződés utolsó pontja talán még legnevezetesebb, a mennyiben az a nagykereskedői köztársaság részéről a tengeri rablás divatban léteére mutat. A karthágóiaknak megtiltatott, bármely sérelmet követni el a római felsőbbség alatt állott latin városokon; azonban a többieket illetőleg a rómaiak féltékenysége csupán abban mutatkozott, miszerint vetélytársukat meggátolni igyekeztek abban, hogy a tartományban bármely ürügy alatt megfészkelhessék magokat. Azoknak,

kik rablás végett kiszállottak, nem volt szabad városokat foglalni el; vagy ha azokat elfoglalták, a rómaiaknak kelle átadniok. A tengeri rablóknak nem volt szabad az éjt a parton tölteniök; s mindenek fölött a földön semmiféle erődöt sem lehetett építeniök. Egy körülbelül egy századdal később kötött második szerződésben, ugyanazon politikai elvek még világosabban nyilvánulnak; míg ugyanekkor a karthágói hatalom terjedése is kitűnik, valamint a nép-befolyás növekedése is a belkormányzatban.

Karthágó, — ügylátszik — ment maradt ama belviszályoktól, melyek a hellenek sorsára nézve, az Ádriai tenger mindkét oldalán, oly végzeteljesek voltak. Bizonyosan épen ezen korban iratott Karthágó alkotmányának ama bírálata, melyet Aristoteles politikai értekezésében olvasunk. Ezen mély belátású bíráló Karthágó intézményeinek működését dicsérvén, azon alkotmány jelességének bizonyítékaul emeli ki, hogy noha ott a nép hatalmas, — a kormányforma változatlan maradt, és se valamely jelentékenyebb lázadás nem történt, se valamely zsarnoknak nem sikerült hatalomra jutni. Görögországnak legtöbb aristocraticus kormányaiban a kereskedés úgy tekintetvén, mint a mely a szellemet megrontja, az uralkodó osztályra nézve tiltva volt; hollott pedig — úgymond a bölcseész — „Karthágóban, noha demokratia ila g van kormányozva, a kereskedés a rendes foglalkozás; és mégsem volt ott forradalom.“ — Mindazáltal nem tagadá meg attól az aristocraticus köztársaság jellemét; „mivel az intézmények szelleme szintúgy tekintettel van a gazdagságra és személyes kitűnőségre, mint a nép akarátára.“ — A közvélemény megkivánta, hogy senki se választassék meg a legmagasb hivatalokra, a ki azt gondolták, hogy a szegény ember nem szentelheti egész idejét a közszolgálatra. — „Ez“ — úgymond a bíráló — „eltérés az aristocraticus elvektől; ez oligarchikus jellemű elv. Az a gazdagságot tekinti egyedüli útlevélnek a nem gazdag kitüntetésre, s az egész nép-érzelmet lealjasítja. — Az is bizony föltehető, hogy azok, kik ekkép vásárolják meg hivatalaikat, épen úgy hajlandók lesznek hivatalukkal visszaélni, mint egy pusztán jelleme tekintetéből választott szegény ember.“ — Aristoteles továbbá még egy másik oligarchicus vonást is talál egy igen sajátos hivatalt, a pentarchiák létezésében; melyek nemcsak hogy magok választák tagjaikat, hanem még „a százak“ tanácsa megválasztásának jogával is bírtak; mely testület úgy látszik minden más testületnél hatalmasabb volt. A kérdéses hivatalnokok, mint látszik, oly 5 tagu tanácsokra fölosztott biztosok voltak, kik a különböző gyarmatokba s meghódított városokba küldettek ki, s ott a főváros tekintélyét képviselték. Ezen hivatal nem járt fizetéssel, s a kinevezés csupán bizonyos időre szólt; azonban a tüsténti újra-megválasztatás meg volt engedve. A gyarmatok ügyes igazgatása képezé ezen őskori nagykereskedői köztársaság egész politikájának kilencz-tizedrésztét; s mint könnyen megfogható, ezen pentarchiák tagjai hivataloskodásuk folytatában megtanulták, hogy miként üzetett az akkor ismert világ keres-

kedése, minő esatornákon át érte az el ama kikötöket, melyekbe a karthágói hajók bebocsátást nyertek; minő czikkeket termelt eme vidék, s minő czikkekre volt szüksége amannak; s minő hennszülött főnökökkel kötendő szövetségek voltak szükségesek a szállítás s szétosztás egyedáruosságának fönntartása végett. Ennélfogva ezen osztály szinte egyedáruzó a köztársaság hagyományos politikájában megkívántatott ismeretet s igazgatási képességet; s ezen elv, mint látszik, annyira tekintetbe volt véve, hogy bármely külpolitikai ügyben, ha a „százak“ tanácsa s a suffet-ek (a római consuloknak megfelelő tisztek) egyetértettek, az ügy egyáltalában nem terjesztetett a nép elé; noha ily egyetértés hiányában, ez utóbbi tüzetesen megvitátá a kérdésnek minden részletét.

Karthágóban még egy más sajátos intézmény is állott fön — mit a görög bíráló helyeslőleg említ föl; — mint a mely nagy befolyást gyakorol arra, hogy a gazdagabb és szegényebb polgárok közt a jó egyetértés fönntartassék. Ugyanis ott — mint látszik — bizonyos társula ok léteztek; hogy minő czélből, Aristoteles nem mondja; de azon tényt megemlíti, hogy azok tagjai közös asztalnál ebédeltek; s ezen körülményre vonatkozólag hasonlítja azokat Lacedaemon s Creta „közös asztali társulatai“-hoz. Karthágóban azonban ezen intézmények kétségkívül nem katonai szervezeten, mint az előbbi államokban, hanem valamely más egészen különböző elven alapultak. Véleményünk szerint azok lényegileg ugyanazonosak voltak a középkori kereskedői városok czéheivel, s némi tekintetben hasonlítottak a római collegium-ok, s sodalitiium-okhoz. A különböző „társulatok“, (collegium-ok vagy hetairiá-k) mindegyike független szervezettel bírt; s önválasztotta tisztek által kormányoztatik, kik pénzbírságot s fogsági büntetést szabnak, s általában törvényhatóságot gyakorolnak saját testületök tagjai fölött. Ezen társulatok öszlete ismét egy oly új testületet képez, mely a kisebb czéheket magában foglalja, s azok tagjai által kormányoztatik; s annak tisztjei természetesen fontossággal bíró egyének a kisebb czéhekben, noha az egész nép által választattak. Már a körülmények változtával, midőn t. i. ezen kereskedést üzö telep fokonkint birodalmi fővárossá alakult át, a nélkül hogy ezen folyamatban jellemét elvesztené, ama polgári hivatalok birodalmi hivatalokká váltak.

Amaz hely fekvése, melyen ezen eredetileg kereskedést üzö telep saját erődített ügyviteli házáat, a Bosvát (vagy a Dido féle legenda Byrsa-ját) fölállítá, bámulatosan volt kiválasztva. Polybius leírja ama helyiséget, úgy a mint az akkor létezett, midőn ő ott volt. — „Karthágó városa“ — úgymond — „egy öbölben fekszik, egy kifelé nyúló s egy félszigetet képzö vidékben. Az majdnem egészen körül van véve, részint a tenger, részint egy sós-tó által. Azon földszorulat, mely azt a szárazfölddel összeköti, mintegy 25 stadiumnyi (5,000 angol-röfnyi) szélességű; — s ennek a tenger felé néző oldalán fekszik Utica nem nagy távolságra; míg másik oldalán,

a sós-tó mellett, Túnisz esik. — Azon öböl, melyre Polybius vonatkozik, az, melynek nyugoti határa az angol térképeken Farina-foknak nevezett hegyfok, s melyet a császárság korabeli rómaiak *Apollinis Promontorium*-nak neveztek. A *Hermæum Promontorium*, mely a megfelelő keleti foknak tekintetett, talán Ras-el-Amar-val, de valószínűbben a Bonfokkal volt ugyanazonos, mely mintegy tíz mértföldnyivel fekszik távolabb éjszak-nyugat felé.

Azonban Karthágó közvetlen szomszédsága nem felel meg többé a görög történetíró leírásának. A száraz-földet ama domb-lánczczal összekötő földszorulat, melyen a város épült, most minden részén tetemesen szélesebb, mint a minőnek ő azt leírja. A Majerda folyam (a régiek Bagradas-a), mely torkolatán fölül néhány mértfölddel körülbelül egyenlő magasságú a párisi Szajnával, eső után roppant mennyiségű könnyű homokos agyagos iszapot hoz, s az ott uralkodó szelek hatása következtében, — melyek az egész partot keleti irányban söprik, lassankint be lőn föltve a tér ama dombok közt, melyeken hajdan Utica, s azok közt, melyeken Karthágó állott. Amaszemlélő, ki most a földszorulaton foglal állást, s a Polybius leírása után várt nyílt-tengert keresi, egy sós pocsolyákkal behintett, s némely helyeken futó-homokkal borított mocsáros síkságot lát maga előtt; a tenger kék vonala tetemesen jobbra esvén azon iránytól, melyben Utica fekszik. De talán szintoly nagy ama változás is, mely a földszorulat déli oldalán történt. Polybius „sós-tava“ jelenleg a túniszi tó, egy oly széles sekélyes víz által van képviselve, melyet a tengertől egy negyed-mérföldnyi szélességű hosszú fövény-torlat választ el. Ennek közepén megy át egy csatorna, a Goletta; mely mint mondják eredetileg a tenger által alkottatott, de most mesterségesen tartatik fönn. Körüle egy kis város keletkezett; ott feküdvén a túniszi bey arsenálja, s egy hajóhada befogadása végett alkotott hajóhely. Azonban noha a helyirati nyomozók általában azt tevék föl, hogy a túniszi tó az, melyről Polybius szól, ezen következtetés nem alapos. Ha Appian Karthágó ostromáról szóló előadásának hitelt adhatni, bizonyos, hogy ama sorompó, mely most a tavat a tengertől elválasztja, akkor még csak igen kezdetleges állapotban volt, s hogy Polybius „sós-tava“ a túniszi tónak csupán ama része lehet, mely az éjszaki part mellett fekszik.

Már ha a két-három ezer év óta történt nagy változásokat tekintetbe vesszük, nehéz lenne kedvezőbb állomást képzelni egy kereskedelmi telepre nézve Karthágó fekvésénél. Még a félsziget tenger felé eső oldalának tetemes része is szinte minden szél ellen tartalmazva van; s oly hajók, minőket a régiek használtak, bármely szél ellen gyorsan biztosságba helyezhették magokat az által, hogy a dombláncznak vagy éjszaki, vagy déli részét megkerülték, s az előbbi esetben a Jebel-Gömartnál, s az utóbbi esetben ama kezdetleges gátnál kerestek menhelyet, mely azóta a két part közt keresztben mintegy 5 mértföldnyire terjedő sorompóvá tökéletesbítettett. Ezen két hor-

gonyhely közül az éjszakra esőtől Utica a látkörön belül esett. A hajs rövid idő alatt eljuthatott, megkerülvén amaz előre nyúló dombors szélét, melynek tetején állott annak fellegvára, annak az éjszaki oldalon eső kikötőjéhez. A berber part egész hosszában sehol sincs oly vidék, mely kereskedelmi kikötő tekintetében, Karthagóéval összehasonlítható lenne, ha figyelembe vesszük az eredeti gyarmatosok szükségait. A bizertai tó igen pompás kikötőtül szolgált volna; de ott a gyarmatosak egészen az a fölötti meredek hegyek lakóinak kényetül függöttek volna; kik tetszésök szerint elvághatták a tartomány belsejével való közlekedést. Bona (Iippo Regius) számos előnyökkel birt; mivel az egy nagy s termékeny tartománynak természetes kijárása; s azon korban, melyről szólunk, meglehetősen nagyságu hajók ott biztosságban érkezhettek el a folyamok torkolatához. De Bona sokkal távolabb van Sicilia- s Maltától. S Karthágó természetes kikötőjének előnyeitől, s annak az ellenséges benszülöttek elleni megvédhetőségétől, a Tripolitól nyugotra eső part minden más helyénél alkalmasabb volt azon czélra, nem is említvén hogy kereskedés üzessék a szárazföld belsejében lakó törzsekkel. Az Atlász hegytömeget, melyek a túniszi beylik nyugoti határától az Átlánti tenger partjáig terjednek, szinte mindenütt átláthatlan sorompót tüntetnek föl, a kereskedelmi utazó gyakorlati czéljai ellenében. De Karthágóból kényelmes út vezet egy igen termékeny tartományon át, a Majerda vizéig; a hol Thagastum (sz. Ágoston születéshelye) áll a karthagói terület, s Numidia tartománya közti határon, melynek Cirta (a mai Konstantine) volt fővárosa. Egy ezen úttól Sicca-Venerianál eltérő másik út ama ponthoz vezetett, hol később Thevestum római gyarmat épült. Ezen városnak, melynek romjai épen a francia Algir határán belül esnek, helyzeténél fogva mindig a közlekedés központjának kelle lennie, éjszaki Sahara várai, Byzacium gazdag gabna-termő vidéke, s Utica és Karthágó tengeri kikötői közt. Ama római városok romjai, melyek Hadrian s az Antoninok által építették, félreismerhetlenül kijelölik azon utat, melyet a kereskedés hajdan a világ ezen részében követett; s azokkal betű szerint el van borítva ama föld.—Azonban az, mit a császárok tettek, semmi egyéb sem volt, mint a köztársasági Róma által megsemmisített kereskedés helyreállítás. Az útas, ha a számára ekkép szolgáltatott vezérfonalat követve folytatja útját, az Atlász déli fala alatt, Zibán s M'rir palmaerdőihez fog érkezni, s a két oáz-csoport közt, egy mészköböl álló hullámdad fensíkon fog átmenni. Ezen úton, ama földdarab hosszában, mely némileg semleges vidéket képez az Atlász mészkő-fala s a Sahara közt, a legrégebbi időktől fogva folyvást karaván-kereskedés üzetik Marokko s Tripoli közt, s ez utóbbi helytől még messzebb nyugot felé, a Nilus völgyeig, s az arabiai félszigetig. Valóban semmi más száraz úts sem lehetséges; s az egyetlen alternativa a tengeri utazás; mely vállalatban Karthágó alapítóinak nem volt versenytársuk. A tengerpart és Sahara éjszaki széle közt fekszik

nek az Atlász magas fensíkjai, melyek télen hóval, s nyáron a nomád törzsek számtalan nyájaival borítvák. Ezen tájék Numidia, Mauritania Caesariensis s Mauritania Sitisensis három római tartományát, azaz szinte az egész francia Algirt magában foglalja. Az azok sik-ságain termett gyapju kétségkívül a fönebb kijelölt úton jutott el Karthágóba; valamint az oázok datolyái, a bőrök, elefánt-csont s aranypor Marokkóból, a strucz tollak Tuggurtból, a drágakövek a a felső-Nilus központi szikláiról, lovak s öszvérek a nomád törzsektől, sőt még talán fűszerek is Arábiából. Ezekért gabnával, festett ruha-darabokkal, olaj-, bor-, besózott hallal, s mindenek fölött gyártott fegyverekkel fizettek. A helyzetnek ily természetes előnyeivel, a minőket kijelölénk s az őseiktől öröklött kereskedői vállalkozó szellemmel, épen nem lephet meg bennünket az, hogy a gyarmatosok, kik a B o s v á t a föld ősi uraitól megvásárolt földön építették, csakhamar foglalásuk terjesztésének szükségét érzék, a legutóbbi földbirtokosoknak uraivá lettek, s egy új város (Karthak-hab-don-Karhedon) építettek saját eredeti telepök körül, vagy a mellett. S erre nézve az anyagszerek közelökben voltak. — El Awarieh-nél, mely helység Ras-el-Amar s a Bonfok közt fekszik, még ma is láthatók ama rop-pant kőbányák, melyekből elő lehele szerezni az új város fölépítésére szolgált köveket. Ez ama hely, hol Agathocles, az ó-kor Cortez-e kiszállott hajóival, azon bámulatos expeditióban, melyben csak kevésben mult, hogy Karthágónak birtokába nem jutott, épen azon perczen, midőn már úgy látszott, hogy annak hatalma által egészen le van győzve. Lehet ugyan, hogy ama kőbányák nagy kiterjedése csak azon korból ered, midőn Hadrián Áfrikában újraelakítási művét létesíté; de Agathocles invasiójának korában azok már bizonyosan meg voltak nyitva (Kr. e. 310.). — Továbbá épen Ras-el-Amar-tól délre volt a karthágói tinn-halászat főhadiszállása. Midőn Shaw meglátogatót ama helyet, ott még léteztek egy római város romjai. Azok közepén állott az, mit az arabok egy Szidi-Daud nevű muzulmán szent sirjának neveztek. Az valósággal egy római épület töredéke volt, s épen közelében egy sajátzerű mozaik a helyiség jellemét világosan föltünteti. Ugyanis a ló mellett, úgy a mint az a karthágói pénzeken látható, a hal, a pálma s olajfa, a sólyom s a fogoly van ábrázolva. Lehetetlen lenne, jelképekben helyesebb fogalmat adni a Dakhul-Bashir (a karthágói öböl keleti előfokát képező nagy félsziget), s az attól közvetlenül délre, a Syrtis kezdetéig eső vidék terményeiről; mely vidék hajdani gazdagságáról képzeletünk lehet azon körülményből, hogy az még most is magában foglalja Adrumetum, Lepsis, Thapsus, Thysdrus, s hihetőleg még száz más hajdan előkelő város romjait.

Egy, a nemzet szellemére s jellemére nézve lényeges fontosságú pontban a karthágóiakat feneketlen mélység választá el az ó-világbeli miveltebb s szerencsésebb szomszédjaiktól. Bálvány-imádásuk lényegileg kegyetlen volt. Folyvást ember-áldozatok fertőzteték be a pün

oltárokat, még a karthágói uralom megszűnte után is; s a babona legsötétebb alakja ott a legkorlátlanabb hatalomra jutott. Az idő-ről-időre napfényre hozott fölirotokban három fő-istenség tűnik föl; melyek azonban mindnyájan kétségkívül összetett jelleműek; azaz azok amaz alakban, melyben a történelmi időkben tűnnek föl, különböző helyiségekből eredt szertartások, s különböző gondolat-körök-höz tartozó eszmék megtestesülései. Így p. o. a legfőbb karthágói istenség Bal-Lámon vagy Malkareth, különböző viszonyaiban a mesopotamiai nap-isten, a syriai Moloch, az ázsiai Görögország Heracles-e, a cretai Kronos, s az achaiai Poseidon-val lön egyenértelművé. A második, Tanath, hasonlóképp ugyanazonos volt Görögország Selene-je, Latium Juno-ja, Ephesus Artemis-e, Cyprus Aphrodite-Uraniája, s Syria Atergatis a, vagy Derceto-jával. A harmadik, Ashmon vagy Esmun, a classicus ős-kor Aesculapius-a, némi rokonságban levén Latium Faunus-a s Boeotia Trophonius ával is. Azonban ama vallási szertartások, melyek mint látszik különösen összhangzásban állottak ama kegyetlen és sötét véralkattal, mely a berber bennszülötteknek még ma is sajátjuk, a syriai Moloch szertartásai voltak. Talán úgy gondolkodtak: minél nagyobb bőséggel részesített bennünket az istenség áldásaiban, annál nagyobb aggodalommal kell félni annak haragjától, s annál inkább ügyekezni kell azt kiengesztelni. Már minő áldozat volt elegendő a kibékülés megvásárlására? — „Kosok ezrei“, — s „olaj-patakok“ oly áldozatok voltak, melyek a karthágói főúr-nak semmijébe sem kerültek; ő rá nézve, csupán egyetlen áldozat érdemlé meg valóban e nevet; t. i. „elszülöttjét adni oda vétkeért, testének gyümölcsét lelkének büneért“ s ennél fogva ez intézménynyé lett. Az istennek ércz-ábrázolata állott egy égő fa-szénnel telt árok fölött, a rettentő áldozat (a sorshúzás útján kiválasztott legnemesebb polgárok gyermekei) elfogadása végett kinyújtott kezekkel. — A gyermek azokra helyeztetett; s a mint annak tüzes ágyába lezuhant, kiáltásai a sipok s dobok vad zaja által elnyomattak. Ezen kegyetlenség még az által is súlyosbított, hogy a gyermek anyjának szemlélnie kelle gyermekének kivégeztetését. Lehetetlen volt, hogy az emberi természet még az érzelmek legrettentőbb megromlása mellett is ne érvényesítse igényeit; — s ennél fogva a gazdagabb karthágóiak gyakran azon kisegítő-eszközhöz folyamodtak, miszerint saját magzataikat a szegényektől megvásárolt gyermekek által helyettesíték. De ezen szentségtörő csalás nemzeti csapással lön büntetve; s egy ily alkalommal nyomozás eszközöltetvén, a titkos bűn napfényre hozott, — s a boszús istenség nem kevesebb mint kétszáz—legelőkelőbb családokbeli—gyermek nyilvános föláldozása által engeszteltetett ki, — még nagyobb számú felnőtt ifjakon kívül, kik önkénytes áldozatokul ajánlák föl magokat.

Nem lenne itt helyén, hosszasan előadni Agathocles regényes kalandjait, négy-évi Áfrikában tartózkodása alatt; azonban tárgyunkra nézve fontossággal bír megemlíteni, hogy ő Uticát rohammal bevé be,

a várost kirablá, s a lakosokat legyilkoltatá; hogy Clypea-, s Hippo-Zavitusnál (Benzert) egy új várost építettett, azt megerősíté, s ott új lakosságot telepitte meg, s hogy hadműveleteinek természete az egész karthágói területen forradalmat idézett elő. A háború folytában az összes vidéki városok részint rohammal vétettek be, részint capituláltak, részint önként csatlakoztak zászlójához. Ennélfogva ebből alaposan következtethetjük, hogy a háború végével az uralkodó városnak saját áfrikai birtokaihoz való viszonyai sokkal inkább egyszerűsítve lettek, mint akkor, midőn Rómával a második szerződés megkötött. Többé semmi ürügy sem létezhetett jogegyenlőségre; semmi olyan, mi különböző államok szövetségéhez hasonlított volna. Egy ily harc végével Karthágónak a többi városokhoz tisztán oly viszonyban kelle állania, mint a minőben a fejedelem áll a vazallokhoz; mivel minden el volt vesztve, s mindent újra kellett visszaszerezni. S ezen nézet megerősítetik a Karthágó s Róma közt kötött s Polybius által megöröztött h a r m a d i k szerződés megváltozott alakja által; mely szerződés kötése Kr. sz. e. 278 körül történt, azon korban, midőn Pyrrhus déli Olaszországot megtámadá, ebben egyedül a fő szerződő-felek említettnek, a nélkül hogy szövetségeseik név szerint kijelöltetnének. Az is megerősítetik a tények által, hogy az áfrikai állam tengerhatalma már oly magas fokra emelkedett, hogy az az új szerződés határozataiban el van ismervé. Miután kikötöttet, hogy azon esetre, ha bármelyik fél Pyrrhussal egyezményre lépne, abba a másik fél is befoglaltassék, úgy hogy kölcsönös segély biztosítottassék egy harmadik hatalommal való háboru esetében, a szerződés folyamában előre elhatározatik, hogy mindenesetre a szállítási eszközök, már akár védelmi, akár támadó czélokra, a karthágóiak által fognak szolgáltatni, mindkét fél saját hadjuttalékát fizetvén; s továbbá hogy a karthágóiak szükség esetében a rómaiakat hajóhaddal segítsék; azonban a hajónép ne kényszerítettassék kiszállani. Talán ezen korszakban volt Karthágó hatalmának zenith-jén. Szinte egész Sicilia uralma alatt volt; s annak többi része úgy látszott, hogy nemsokára szintén zsákmányává leend. Sardinia, Corsica s a baleari szigetek kétségtelenül sajátjai voltak; Port-Mahon még ma is megörzi nevében, saját alapítója Mago suffet emlékét. Épen így állott a dolog Maltát s a lipari szigeteket illetőleg is. Az Ebro torkolatától, az egész spanyol part hosszában, legalább is Cadixig, s Áfrika egész éjszaki s éjszaknyugoti partja hosszában, a Riff kivételével, a pün városok vagy ügynökségek egész sora létezett, csaknem az arany partig terjedvén.

A h a r m a d i k szerződés megkötése óta csak öt év telt el, midőn az első pün háború kiütött. Karthágó viszontagságai ama 118 év alatt, melyek amaz esemény s a város lerontatása közt folytak le, mindenki előtt ismeretesek, mint a római történelem egy része. Azonban van egy különös pont, melyre föl kell hínunk a figyelmet, mivel az ama helyirati kérdésekkel áll összefüggésben, miket most

tárgyalni akarunk. Tudvs van, hogy az elefántoknak a hadviselésbe behozatala azon tapasztalásra keletkezett, melyet N.-Sándor tábornokai az indiai hadjáratban szereztek. Olaszországban azok a Pyrhussal volt háborúban jelennek meg először; s hogy azok a karthágóiak előtt Agathocles invasioja korában ismeretlenek voltak, világos nemcsak abból, hogy azokról semmi említés sincs téve, hanem azon tényből is, hogy a hadi-szekerek, miket azok fölöslegesekké tettek, ama hadjárat megnyitásakor a táborba szállott pún haderőnek igen fontos fegyverét képezték. Azonban a Kr. sz. e. 264 ben kitört háború első éveiben Hanno egy sereget szállíttatott át Karthágóból Siciliába, melyben ötven elefánt volt. Nem igen tehetjük föl, hogy ezen állatok máshonnan, mint Áfrikából eredtek legyen; s alapos következtetésnek látszik, hogy azok meghonosítása s idomítása az Agathocles-vel volt háboru bevégződése s a Rómával volt háboru kezdete közt hozatott be s lön rendszeressé Karthágóban. E szerint ama korszakban kelle épülnie Byrsa azon roppant erődített előművének, mely — Apian előadása szerint — igen számos elefánt számára való istállókat foglalt magában.

„Azon földszorulattól,“ — úgymond — „mely Karthágó városát a szárazfölddel kötö össze, egy keskeny hosszúkás szalag terjedt nyugot felé, egy sós-mocsár s a tenger közt. A város nagyobb része egy igen meredek egyszerű fallal volt kerítve; a szárazföld felé néző déli rész ellenben hármass fallal. A három fal mindegyike, a mellékfalak, s a tornyokon kívül, 30 cubitus (egy cubitus= $1\frac{1}{2}$ láb) magasságú cubitus szélességű volt. Mindegyik fal két-eemeletes; s azon belül alant s 20 istállók voltak 300 elefánt számára, azok élelmezésére szolgáló raktárakkal. Felül istállók voltak 4,000 ló számára, s takarmánytárak; valamint tábori sátrak is 20,000 fönyi gyalogság s 4,000 fönyi lovasság számára. Egyedül az ezen erődítményektől a kikötőkig terjedő szöglet volt gyöngé s elhanyagolva.

Ama domb-láncz, mely mint említők a hajdani Karthago helye volt, mintegy tíz mértföldnyire van Túnisztól; az oda vezető út ama síkság hosszában haladván, mely a hajdani földszorulatot képviseli. A félsziget csücsa oly háromszögöt képez, melynek három szöglete: a sz. Lajos dombja (így neveztetve egy kápolnáról, melyet a francziák annak tetején a vallásos kereszties-vitéz király tiszteletére építettek) — Sidi-Bu-Said dombja, s az úgynevezett Jebel-Khawi, vagy Gho-mart-domb, hol a hajdani Necropolis (halottak városa) volt. Sz. Lajos dombja, mely leginkább délre, s Túniszhoz legközelebb esik, Falbe szerint 188 francia lábnyival emelkedik fölül a tenger színén. Ezen alacsony dombokon állíttatott föl Agathocles erődített tábor, említett hadjáratában; s az, mi most mocsár, akkor tenger lévén, könnyen elképzelhetjük, hogy miként voltak a karthágóiak teljesen elzárva a szárazfölddel való minden közlekedéstől mindaddig míg ő ezen állását megtartá. Később ugyanezen taticát gyakorolták a fellázadt bérencsapatok az első pún háboru után; s az utolsó pún háboru kiütésekor

magok a karthágóiak szállották meg nagy erővel azon állást, miután a tenger fölötti uralmat elveszték, oly czélból, hogy a városnak a rómaiak általi kiéheztetését megátolják.

E szerint a hármás falnak, mint Appian szavaiból világos, sz. Lajos dombja közelében, s Túnisztól nem messze kelle lennie. Azonban annak helyét még megközelítőbb szabatossggal is kijelölhetjük. Ha sz. Lajos dombjának szögletétől egy vonalat húzunk nyugot felé, mintegy $2\frac{1}{2}$ mértföldnyi hosszúságra, a földszorulatnak azon részét fogjuk elérni, mely a szilárd földnek legcsekélyebb szélességét tünteti föl. Világos, hogy mindig itt kelle lennie a síkság legmegvédhetőbb darabjának, s természetes, hogy ott némi védelmi vonal lön létesítve. Már midőn a római consulok a legutóbbi ostrom alkalmával Karthágó felé nyomultak, azt várván, hogy semmi ellentállásra sem fognak találni, minthogy a város népe állítólag minden fegyverét s hajóját átszolgáltata, mielőtt a város más helyre áttétele iránti utolsó szigorú föltétel tudtára adatott volna: Manilius, azon egyik consul, ki a földszorulat útján közeledott, egy alacsony védsáncz-czal védelmezett árokra bukkant, a hármás fal előtt. Ő bizton remélte, hogy képes lesz az árkot betölteni, s erre tüstént bevenni a védsánczot s a hármás falat, mivel azt hívé, hogy a lakosság fegyvertelen s el van csüggedve. Azonban ellenkezőleg oly kiméretlen fogadtatásra talált, hogy a hadműveletnek még csak első részét sem volt képes ismételt kísérlet után is végrehajtani. Erre a karthágóiak fölbátorodtak, s főparancsnokuk Hasdrubál nagy erővel szállott meg egy állást a consul háta mögött, „a tón fölül s nem nagy távolságban.“ Itt nyilván a Túnisz közelében lévő ama dombok értetnek, melyek már előbb két emlékezetes alkalommal, hasonló czélekből foglaltattak el.

E szerint minden valószínűség a földszorulat legkeskenyebb részét mutatja ki amaz első védelmi vonal helyéül, hol Manilius ellen hatályos ellentállás fejtetett ki. Továbbá épen nem valószínű, hogy a „hármás fal“ egészen a kül-mű közelében lett volna. Ily elrendezés épen nem fért volna össze azon czéllal, hogy az ott elhelyezett elefántok s lovasság előnyösen fölhasználhassanak. Ezért — véleményünk szerint — a hármás falnak legalább is két mértfölddel távolabb kelle esnie. Még inkább igazolja ezen nézetet a következő érv, mely egy másik sokat vitatott kérdéssel is összefüggésben áll, azzal t. i. hogy vajjon a víztartók s vízvezetékek a karthágói vagy a római korból erednek-e.

Karthágónál a víztartók legnagyobb gyűjteménye sz. Lajos dombjától éjszaknyugotra, s attól mintegy 700 angol rőfnyire esik. Azok egy Malkah nevű nyomorú arab falu helyét foglalják el; Shaw szerint ott húsz ily víztartó van; mindegyik több mint 100 lábnyi hosszúságu, s 30 lábnyi szélességű.

Eme víztartókba önté vizét ama nagy vízvezeték, melynek maradványai képezik ha nem is egyetlen, de legfőbb még létező jelét

annak, hogy hajdan egy nagy város állott Karthágó helyén. Azon kérdés, ha vajjon ama vízvezeték pún vagy római korból eredt-e, még nincs eldöntve. Sir Grenville Temple, s Davis tudor, az előbbi, a francia tudósok ellenben egyértelműleg az utóbbi nézetet pártolják. Nekünk úgy látszik, hogy mind magok a víztartók alkotása, mind azoknak vízvezeték segélyével vízzeli rendes ellátásának biztosítása szükséges föltételei voltak ama nagy számú elefántok s lovak fenntartásának, melyek a fönnebb leirt erődítményekben voltak elhelyezve. A karthágói félszigeten van néhány, de igen kevés oly kút melyekből jó vizet lehet szerezni. Általában csak sós vizet lehet nyerni ásás által, s lehetetlennek látszik, hogy egy oly tartományban, minő Berberia, a vízépítészet tudományában annyira jártas nép, minő kétségkívül a karthágói volt, egy állandó használatra szánt roppant táborat alkotott legyen, a nélkül hogy előre gondoskodott volna annak azon elemmel bőséges ellátásáról, mely ily éghajlat alatt szintoly lényeges, mint az élelem. Ha fölteszszük, hogy a kérdéses tábori sátrak sz. Lajos dombja előtt mintegy három-negyed mértföldnyire voltak készítve, hogy azok szinte párhuzamosan voltak fölállítva a földszorulat legkeskenyebb részének átmérőjével, ekkor a malkahi nagy víztartók a tábor körületében bennfoglalva lesznek; sz. Lajos dombja az uralgó katonai állomás, annak némileg központját képezendi, s elül egy-két mértföldnyi szélességű nagy tér leend a tábori sátrak s azon alacsonyabb védelmi vonal közt, mely a földszorulat legkeskenyebb részén létezett. — Ez egy nagyszerű *Champ de Mars* volt a karthágói sereg számára béke-időben, s bámulatos állásul szolgált annak oly czélból, hogy egy a szárazföld felől közelgető ellenségnek ellentállhasson.

Beulé nézete azonban ettől egészen különböző. Ő azt képzeli, hogy valósággal fölfödözte Appian hármás falának egy darabját, melynek belső köre szerinte épen sz. Lajos dombjára volt alapítva, mely utóbbiról ő azt tartja, hogy az nemcsak bennfoglaltatott Appian *Byrsá*-jában, hanem azzal teljesen ugyanazonos volt. Ő kivájasokat eszközlött a domb déli oldalán, számos párhuzamos árkokat ásatván, mi a föld laza minőségénél fogva igen nehéz s veszélyes munka volt. Úgy azámitott, hogy az eredeti sziklát 56 lábnyi mélységben találandja föl a domb fennsíkja alatt,—s a tények igazolták gyanítását.

Beulé azt véli, hogy az, mit ő itt fölfödözött, a 3 védvonal legbelsőbbike volt. Mivel ama patkó-alakú szobákban, melyeknek hosszúsága 4. 2, szélessége 3. 3, s az azokat egymástól elválasztó fal vastagsága 1. 1 mètre-nyi, egy elefánt sohasem helyeztethetett volna el, ő nem veszi szorosan Appian kifejezését, s azt teszi föl, hogy az elefántok szállásai csupán az erődítmények külső vonalaiban, az alatt fekvő síkságon voltak. Azonban ugyanő egy más fölfödözést is tett, mely őt nagyon meglepte, a mennyiben föltünőleg megerősíté a görög történetíró szabatoságát, ki azt állítja, hogy ama bástya-bol-

tos falakban nagy takarmány-, árpa-, s fegyver-raktárak voltak. Ő ugyanis több szobákban még teljesen ki nem égett, s $1-1\frac{1}{2}$ méternyi vastagságú szén-réteget talált. A szén közt oly egy-részben szénné vált áfrikai czédrus-darabok találtattak, melyek természetesen tökéletesen el voltak rothadva s az érintésre széttörték; azonban mégis annyira megőrzék alkatukat, hogy fölismerhetők voltak. Továbbá tetemes mennyiségű vas is tűnt föl azok közt, mely annak jeleit hordá magán, hogy a tűz hatásának volt alávetve. Beulé azt hiszi, hogy ezen vas Karthágónak Scipio által rohammal bevételkor jutott elégs által jelen állapotába. Továbbá talált még különösen finom minőségű nagy mennyiségű üveget, három különböző nemű cserép edényt, s az egyik fajtát belföldinek tekinti, valamint némely kiégett földből készült tojásdad alakú tárgyakat, melyekről sulyoknál fogva azt hiszi, hogy azok a parittyások számára való hadi-szerek voltak.

Más részről azonban Davis tudor egyáltalában tagadja azon tényt, melyen Beulé nagy elmélete alapul; t. i. egy ily vegyített fal létezését. Véleményünk szerint, még ha Beulé észleletei tökéletesen szabatosak lettek volna is, abból nem következik szükségkép, hogy az általa talált alapzatok Appian nagy falához tartoznak. Ama szobák, — úgy látszik — élelmi raktárak lehettek sz. Lajos dombja helyőrségének számára, mely domb — Blakesley szerint — ha nem maga a byrsa volt is, de bizonyosan bennfoglaltatott abban, mivel az az uralgó pont, mint katonai állás. A mi véleményünk az, hogy a „Byrsa“ elnevezés, (a mi egyszerűen erődöt jelent) eredetileg a Burj-Jedid dombra alkalmaztatott; később sz. Lajos dombjának jelölésére használtatott, midőn Karthágó nagyobbodtával szükségessé lett ez utóbbit is befoglalni az erődítmények körébe; s végre midőn a hármastábori sátrak fölépültek, az egész végelmi rendszer jelölésére is használta. De sz. Lajos dombja sohasem lehetett az eredeti gyarmatosok telepje. Az nemcsak hogy nagyon távol van azon ponttól, hol a hajók kikötöttek, hanem a mi még fontosabb, sohasem láttathatott volna el vízzel, mígcsak a malkahi víztartók föl nem építettek. Más-kép áll a dolog a Burj-Jedid dombra nézve.

Sz. Lajos dombjának legközelebbi szögletétől mintegy 900 angol rőfnyire vannak némely más víztartók, melyek a malkahiaknál sokkal kisebbek, de sokkal jobb karban vannak fenntartva. Azok mögött csak néhány angol rőfnyire emelkedik föl egy domb, melynek teteje mesterségesen fekmérlegeztett. Davis szerint a lapos tér közepén láthatók még most is egy 186 lábnyi hosszúságú s 79 lábnyi szélességű templom tömör falai.

Ezen alacsonyabbá tett domb a Burj-Jedid-domb (új erőd), így neveztetvén egy, a tengerhez legközelebbi ponton épített kis török erődötől, mely a tenger fölött mintegy 120—130 lábnyira esik. A domb egykor nyilván nagy fontosságú hely, s az azt meglátogatott

Falbe s Lyons lord véleménye szerint egy vagy más nemű erős állás volt.

Beulé azonban egészen eltér ezen nézetektől. „A fensik — úgymond — mesterségesen van alkotva, s azt vastag falak tartják fenn.“ — Szerinte Davis kivájásai az egyenes szögű téren belül, pusztán növénytermő földet hoztak elő. Ha ott templom létezik, bizonyosan némely márvány vagy más építészeti maradványok töredékei is ásattak volna ki. Beulé maga részéről azt hiszi, hogy ama rom egy sáta-hely lépcsőzete; melyről említést talál Victor Vitensis, egy afrikai püspök könyvében, ki leírta a katolikusoknak a vandalok általi üldöztetését. Ő azt állítja, hogy a Burj-Jedid-domb sétatérül szolgált a karthágói polgárok számára.

Davis azonban azt állítja, hogy ő ez egyenes szögű tér nyugoti végén valósággal nyomába jutott egy templom sekrestyéjének, s annak keleti végén egy oszlopcsarnok maradványának; s hogy egy domb lejtőjén ásás közben egy As h m u n (a pún Aesculap) névvel jegyzett pún feliratot fűdözött föl.

Épen éjszak-keletre az „esővízi víztartók“-tól, azaz Burj-Jedid dombhoz legközelebb eső oldalon, két nagy s mély kút létezik. A kérdéses kutak — úgy hiszszük — azon első gyarmatosok által ásattak, kik a Burj-Jedid dombon települtek meg, s nemcsak hogy pún eredetiek, hanem talán minden pún művek közt legrégebbek. A víztartók fölépültével azok természetesen fölöslegessékké lettek rendes célokra nézve; de mielőtt ez történt volna, azon épületek vízzel ellátására szolgáltak, melyek a domb tetején állottak. Ez esetben természetesen egyenesen a fensikről azokhoz vezető útnak kelle léteznie. Mi Davis-vel együtt azt hívén, hogy Aesculap temploma a Burj-Jedid dombon állott, hajlandók vagyunk ide helyezni az Appian által említett „hatvan lépcsőt,“ s azokat a domb oldalába bevágott meredek lépcsőzetnek tekintjük.

Több régi írók, — mint Strabo s Plinius — Karthágó hely-leírásában említést tesznek a Cothon-ról, mely nével a karthágóiak egy mesterségesen alkotott kikötője vagy hajóhelye jelöltetett. Az két részből állott. A négyszög alaku külső részbe a tenger felől egy 70 lábnyi szélességű csatornán át lehetett bemenni. Onnan egy átjárás létezett a belső részbe, mely kör-alaku volt, közepén egy szintén kör-alaku szigettel. Ezen szigeten szállás volt a kikötői admirál számára, fölötte egy toronynyal, melyből nemcsak a külső kikötőt, hanem az egész nyílt tengert látni lehetett. A kereskedői hajóknak meg volt engedve, a Cothon külső medenczéjébe bemenni, de a belső rész féltékenyen hajó-arsenálul tartatott fenn, s a kereskedői hajók legénysége s tengerészei egyenesen a négyszögű medenczéből mentek be a városba, a kettő közt levő tér kettős fallal levén oltalmazva. A sziget, valamint a kör-alaku medence széle körül egy kövezett part terjedt, három-evezős hajók számára épült házakkal, miknek mindegyikében egy gálya talált menhelyet a vihar ellen. Ösz-

szesen 220 ily gálya számára volt ott hely, s az építészeti elrendezésben a csín szintügy szem előtt tartatott, mint a kényelem. Így írja le Appian ezen híres kikötőt, mely még most is fölismerhető két föltünő sós-mocsárban, sz. Lajos dombjától délre. Beulé azt állítja, hogy ő ezen tájékon igen pontos nyomozásokat eszközölt; s ha észleleteiben bízni lehet, az eredmény bámulatosan öszhangzik a görög történetiró előadásával.

Azon eredmény, melyre Beulé — mint véli — eljutott, abban áll, hogy a Cothon kör-alaku darabja 1,021 métre-nyi kerületű, vagy 325 métre-nyi átmérőjű volt. Az egyenszögű kikötő szélessége ugyanoly nagy, s legnagyobb hosszúsága 436 métre-nyi volt. A katonai kikötő közepén, a köralaku sziget átmérője 106, s az azt környező kövezett partok szélessége 9,35 métre-nyi volt. A sziget éjszaki oldalszaki volt egy, azt a parttal összekötő, 9.6 métre-nyi szélességű gát. Ennek közepe táján 4,55 métre-nyi tér van hagyva; hihetőleg azért, hogy a csónakok számára a sziget körül szabad út engedjék. Közvetlenül szemben, a déli oldalon vannak a vízbe levezető lépcsők maradványai; hihetőleg ama lépcsőknél ilt csónakba a kikötői admirál, midőn a kereskedői kikötőt megszemlélni kívánta. Ama csatorna, mely a két kikötőt egyesíté, megfelel ama mérvnek, mit Appian a tenger felőli bejárásnak tulajdonított, mely — mint ő mondja — lánczczal szokott elzárva lenni. Az épen 70 lábnyi; azonhan ama bejárás, melyen át kelle minden hajónak a kikötőbe jönnie, csupán 5,65 métre-nyi szélességű. Egy mesterségesen alkotott hid-oszlop s gát, miknek alapzatai még most is láthatók a víz alatt, a tengerben, oltalmazá a torkolatot a főveny öszszetorlódásától. Azonban világos, hogy egyetlen oly hajó sem mehetett be ily kikötőbe, melynek gerendázati szélessége $5\frac{1}{2}$ métre-nyinél nagyobb volt; s ez igen szerény fogalmat ad nekünk a régiek hajójának mérvét illetőleg.

Itt azon kérdés merül föl, ha vajjon a Cothon egyedüli kikötője volt-e az ó-világ legnagyobb kereskedő városának. A Cothon mindkét része, s ama csatorna, mely által azok egymással közlekedésben állottak, együttvéve csak 231,617 négyszög-méter-nyi víz-föl-szint állít elő, míg a marseille-i régi kikötő egymaga 270,000 métre-nyi vízföl-szint foglal magában. Ez valóban igen csekély mérv egy oly kereskedés számára, mely, noha épen nem hasonlítható össze az újkori nagyszerű kereskedéssel, de mégis képessé tevé a köztársaságot arra, hogy költséges háborukat számos éveken át folytathasson. Ezért tekintetbe vevén, hogy ama kor kereskedelmi politikájával öszhangzólag, Karthágó a világ piaczává tevé magát, lehetetlen azt képzelní, hogy a szállítmányokkal oda érkezett összes hajók, sőt azoknak csak aránylag tetemesebb része is menhelyet találhatott volna oly szűk téren belől, minő a Cothon külső része. Ezért épen nem látszik valószínűtlennek, hogy értelmesen vezetett nyomozások napfényre hozhatandják egy másik kikötő nyomait, a földszo-

rulatnak azzal ellenkező oldalán, melyen a Cothon ásatott ki. Föl-tünő, hogy noha Appian egy helyen a Cothon két részéről, mint két kikötőről beszél, egy más helyen a Cothonról (mindkét részt együttvéve) úgy szól, mint a karthágói kikötők egyikéről.—Az, hogy még más karthágói kikötő is létezett, különösen fölfoghatóvá lesz előttünk, ha bejártuk a Sidi-Daud s Jebel-Khawi közti földet, s ha észrevettük az ama vidéken itt-ott mutatkozó sajátsterű vonalokat.

Jebel-Khawi a legmagosbik az ama síkságból kiemelkedő két-három magaslat közt, melybe az útas a Sidi-Bu-Said dombról száll le, s ez utóbbival s sz. Lajos dombjával együtt a főlebb említett karthágói hegyfok három szögletét képezi. Annak teteje a Sidi-Bu-Said domb tetejétől 4—5 mértföldnyi távolságra lehet. Az földjénél fogva kitünően alkalmas azon czélra, melyre hajdan használtatott; t. i. arra, hogy a pogány korban Karthágó nekropolis-a legyen. A termő föld alatt lágy szövedéki mészkő következik. A Karthágótól legtávolabb eső oldalon a föld egészen alá van ásva a holtak nyughelyeivel. Ezek számos helyeken fölnyitattak, mint Beulé véli, eredetileg kirablás végett, a római katonák által, a városnak Scipio általi bevételekor. Azonban előttünk valószínűbbnek látt, hogy az erőszakosság jelen nyomai nem származnak régibb korból a vandál korszaknál. Epen nem valószínű, hogy az Antoninok arany napjaiban, midőn Karthágó számára az anyagi jólét új korszaka kezdődött, az előbbi nyomor s szerencsétlenség jelei fönhagyattak legyen a köz temetőhelyen. A mi már a Beulé s Davis nyomozásai folytán fölfödözött sírok alakját illeti, a bejárás egy, 1 angolrőfnyinél nem nagyobb szélességű hosszukás ajtóból áll, melyen át köbe bevágott lépcsők vezetnek egy hosszukás kamrába. A sír általában szinte egészen földdel van tele, mely az eső által halmoztatott össze. A „családi sírbolt“ jellege, egy jó-módu személy számára a következő volt: a keskeny ajtón belépve, 9 durván bevágott lépcső vezet a holtak kamrájába, a bejárás oldalai fehér gipsz-vakolattal levén borítva. A sírbolt általánosan mintegy 7 angol rőfnyi hosszúságu, 3 rőfnél valamivel nagyobb szélességű, s épen nem magas. A két hosszú oldal mindegyikén három ivtornác létezik, mintegy 15—16 hüvelyknyire vésvé be a falba; s ezek mindegyikébe két oly egyenszögű lyuk van fúrva, mely elég hosszú arra, hogy egy holttestet befogadhasson. Úgy látszik Karthágóban divatban volt, a halottnak fejét helyezni be először, mivel némely esetekben a lábak csontjai a nyílás bejárásánál mutatkoztak, míg a koponya csontjai a sírbolt háttérében voltak. Némely sírboltok nagyobbak, s mások ismét kisebbek, az építettő család tagjainak számához képest; némelyek csak 3—5, mások pedig 21 holttest számára való fülkékkel vannak ellátva, azonban mindegyiknek jellege lényegileg ugyanaz.

A gazdagok sírjaiban a sírbolt falai finom fehér gipsz-vakolattal voltak borítva, mely mindegyik fülke bejárását is befödé, miután a holttest befalaztatott, de a fülke belseje födetlenül hagyatott. Néha gipsz-vakolat helyett a fülke vége bronz-lemezzel volt befödve. Más

esetekben egy kisebb lemez volt a fölé helyezve. Egyikben sem tűnik fel a festék-, vagy rajznak legkisebb nyoma is, kivéve hogy némelyikben egy nyitott kéz kiterjesztett ujjakkal van durván kivésve. Ezen jelkép valóban csak az újabb korból eredhetett. Az az egész berber földön még ma is látható a bennszülöttek házain; a hol az általában vörösré van festve. Az a mórok büv-ereklyéül tekintetett. Ugyanazon észrevételt lehet tenni egy másik oly sajátságot illetőleg is, mely mind Beulé, mind Davis előtt föltűnt. Ugyanis a sirok külső oldalán oly kis lyukak láthatók, melyekben eső után néhány napig víz áll. Azok rendeltetése nem (mint Davis képzele) a holtak szellemei, hanem a madarak oda vonzásában áll, mely utóbbiaknak összetódulása a legrégebb idők óta fogva valamely hely szentségének jelképeként tekintetett, s ily lyukak Konstantinápoly s Algir temetőiben, sőt egész éjszakai s keleti Áfrikában találhatók.

Véleményünk szerint a pún elem épen nem gyakorolt oly fontos befolyást a római Karthágó népességére mint Dureau de la Malle s Beulé gondolják. Kétségtelenül akkor, midőn Augustus előde, Julius Caesar terveit létesítvén, ott gyarmatott alapított, nagyszámu áfrikaiak vétettek föl a lakosok közé. Azonban épen nem valószínű, hogy a bennszülött lakosság valaha bármely súlyt vagy befolyást szerzhett volna magának; haesak előbb a római miveltséget nem szívta be. A bennszülött, mielőtt csak a legalsóbb hivatalra is eljuthatott, Áfrika legkisebb tartományi városában, előbb kénytelen volt nemzeti nyelvéről s öltözetéről lemondani, s még nevét is rómaivá alakítani át. Mint Tertulian írja, a harmadik pún háború kezdetén, Utica egész lakossága, hogy teljes római rokonszenvét tanúsítsa, római tölgába öltözve fogadá a consulokat, a mint azok kiszállottak.

Karthágó, úgy hiszszük, még fénykorában sem bírt bármely ezen névre méltó irodalommal. A város kirablásakor talált könyvtárak, melyeket a római senatus a hozzá esatlakozott apró főnökök közt osztott szét, hihetőleg pusztán a műkedvelést negélylő gazdagság magát fitogtató fényűzési czikkei voltak. Minden esetre az egyetlen pún szerző, kinek műveit azok magokban foglalák, földművelésről írt. Hanno érdekes útleírása se irodalmi se tudományos miveltséget nem tanúsít. A nagy Hannibál leírta egy hadjárat történelmét; azonban oly kevésre becsülte saját nyelvét, hogy azt görög nyelven írta meg; noha, mint Cicero mondja, épen nem bírta tökéletesen ez utóbbit. Továbbá valamely pún művészeti iskola iránt sem létezik semmi bizonyíték is. Ama mozaikok, melyeket Davisnek sikerült fölföldöznie, úgy hiszszük, kétségtelenül a római korból eredtek, a mint ezt Franks kimutató. A pún Karthágóban minden körülmény kedvezőtlen volt a honi művészet fejlődésére nézve. A szicíliai görögökkel való folytonos közlekedés következtében, az áfrikai milliomosnak könnyű volt saját mezei házáat idegen művészek műveivel díszíteni föl. Természetesen számos ily művészeti tárgyak jutottak a hadjáratokban vezérkedett hatalmas főnökök kezébe; azonban a karthágóiak szelleme az ily művek

szemlélete által nem igen ösztönöztetett ama szellem beszívására, mely azokat előállítja. Egy pusztán anyagi gazdagságra törekvő, kizárólag kereskedői állam nem képes arra, hogy valóban tisztelje a lángészt, vagy hogy bármely más tulajdonok értékét méltányolja, azokon kívül, melyek az anyagi termelést mozdítják elő. Ezek ott valóban magas fejlettségre fognak eljutni; s ennél fogva azt látjuk, hogy nemcsak a hajózás, bányászat s csatornázási munkálatok emelkedtek magas fokra, hanem hogy a karthágóiak tetemes mérvben anticipáltak már ama kereskedelmi rendelkezéseket is, melyeket az újkori nemzetek terjedtebb közlekedése tett szükségessékké. Egyedül ők bírtak, az őskor összes nemzetei közt, egyezményeszerű pénzürtékkel. „Börpénzök,” a divatos váltók előhírnökei, „tesseræ hospitales”-eik, az őskor hitel levelei, nem kevésbé meggyőző bizonyítékul szolgálnak, mint szél sen kiterjedt ügynökségeik az iránt, hogy ők bírtak a kereskedői jellemnek két legfontosabb elemével: a vállalkozó-szellemmel s a szó-tartással. Ezen tulajdonok közül az előbbi következtében a Földközi-tenger partjai oly sűrűen lőnek elborítva karthágói gyarmatokkal, hogy még jóval a főváros lerontása utána is, az éjszakai part legjobb tartománya még mindig pún vérből eredt földművesek kezében volt. De míg oly roppant anyagi jólétre jutott el, hogy annak puszt a zsákmánya is demoralizálta lerombolóját, Karthágó egyetlen oly hagyományt se hagyott az utókorra, mely által az emberi család gazdagodott volna, kivéve az annak sorsából meríthető tanulságot: hogy t. i. oly nemzet, melynek a meggazdagodásnál semmi magasabb célja nincs, nem csak bizonyos végromlásra, hanem szintoly bizonyos feledésbe-menetre is van kárhóztatva.

Az „Edinburgh Review” nyomán

TÓTH DÉNES.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

(1864 május — július.)

1864 május 23-án a nyelv- és széptudományi osztálynak vala ülése. Ez ülésben Mátyás Flórián lev. tag a régi magyar családi és idő-nevezetekről gyűjtött nyelvtörténeti egybeállításából olvasa fel egyes részleteket. Ohajtandó, hogy szerző más nyelvtörténeti dolgozataival együtt mielőbb megjelenjen.

Ugyanez ülésben Toldy Ferencz rendes tag indítványa folytán, Fáy András tiszt. tag felkéretni határozottatott, hogy régebben készített cigány nyelvtanát és szótárát engedje által a nyelv-tudományi osztálynak.

Fogarasi János rendes tag ily czimű értekezéshez: „A székely népköltési gyűjtemény, nyelvészeti tekintetben“ olvasá fel hantörténeti bevezetését. „Mily szolgálatot teend Priscus — úgymond értekező — a történettudománynak és nekünk, ha tolmácsai által vagy csak egy kis szakaszt valamely hun énekből tárczájába bemondat, vagy legalább azok értelmét jegyzi fel és tartja fenn az utókornak!“ — sóhajt fel Toldy Ferencz. „Mily mérhetlen becsü volna egy átiliai vérséget zengő daltöredék — kiált fel Kriza János, a székely népköltemények gyűjtője — ha nem is vitéz pogány korunkból, legalább a „Latjatuk feleim“ korából!“ „Valóban — folytatja értekező — egy ilyen nyelvmaradvány egyszerre fényt árasztana egyrészt a nyelvrokonságra, másrészt a történelem ide vonatkozó lapjaira. A harezok szakadatlan viharában, kivált pedig későbbben, a keresztyénség legnagyobb jótékonyaságu, de tulbuzgó, söt erőszakos terjesztésében, mely törvénytárunk tanúsága szerint is (I. András végzem.) a scytha vallást követőnek feje és minden vagyona elvesztése büntetése alatt semmi régi hitii emléket meg nem tír vala, esodával határos, hogy nem emlékek, hanem némi emlékezetek, szóhagyományok is fennmaradhattak. Tudjuk, krónikáink és némely saját hagyományok, a székelyeket a szétszóródott, átiliai hunok maradványainak tartják, valamint a gücsejieket hunavarok ivadékainak. Magában a tárgyunkul felvett székely népköl-

tési gyűjteményben van egy dal (52. sz.), mely a mondott hagyományra emlékeztet:

Azért mer én székőj vagyok
Mindent embört nem uralok.
Átilla vót az én apám
Szép örökség maradt reám.

„Áll-e e hagyomány? e kérdés vizsgálatára térvén által értekező, nagyon messze megy vissza, s a Herodot sakákiban (sakai = sacae) már a székelyekre (szakáj = székőj) ismer. A hunok történeteit pedig Deguignes után állítja össze Fogarasi úr. Mellőzzük ez utóbbi, irodalmunkban is többször vizsgált, s alaposan bírált és túlhaladottnak tekinthető nyomozásokat, miután a mai ülésben is szót emelt azok ellen Toldy Ferencz rendes tag: csak azt jegyezzük meg, hogy a székelyek nem lehetnek egyszerre a sakák és hunok maradékai, ha a hunok csakugyan ugyanazok Deguignes hiongnu-jaival. E hiongnu nép ugyanis még Deguignes és Abel Rémusat — szóval a chinai források szerint — is China határszélein vannak, mikor a sakákkal, az ékiratok tanúsága szerint, Persiában és határszélein találkozunk. A sakákat (a chinaiak szerint: Sse) Abel Rémusat, ki szintén chinai források után állította fel történelmi hypothesisait, határozottan megkülönbözteti a hiongnu néptől. S téved értekező, midőn a sakákban, Funke után indulva, már Herodot korában külön népet keres. — Csak későbbi irók, Strabo, Q. Curtius, Plinius, Ptolomaeus korában lett e név egy külön tartomány népére alkalmazva. Addig gyűjtő-név volt az. Herodot határozottan mondja, hogy így neveztek a persák általában az összes scythákat (VII. 64). A persa (naksi-rustemi) ékiratban az aldunai scythák is sakáknak neveztetnek. S az újabb nyomozó történetiróknak, többek közt Rawlinsonnak, az a nézete, hogy épen nem a székely vagy székő népeket nevezték így a persák, hanem a nomád, kóbor tatárfajta népeket. Honnan eredt a saka (az ékiratban: saká) nevezet: a régi scytha sak (=fő, főnök), vagy a régi persa sak (szanszkrit çak = erős hatalmas) szóból származott-e, határozottan ki tudná eldönteni? Hogy nem székőrt jelentett, mutatják e származtatások is, mutatja az a körülmény, hogy a régi ind épószok is saka (çaka) néven ismerik Herodot sakáit. Nagyon valószínű továbbá, hogy mind a sakai, mind a skolótai és sküthai (többes számban) ugyanazon szó változatai. Így: saka, saka-tai = sküthai, továbbá: saka-loi, saka-li-tai = skolótai egyaránt collectív nevezet, mely különböző népeket foglalt magában, kik között ősünk is barangollhattak, de a kiket Herodot leírásából bajosan fogunk — mint egy tisztelt akadémiai tag véli — kiismerhetni. A lovas nomád népek oly közös typuszt mutatnak, melynek hasonlata után hasztalan törekszünk meghatározni e népek rokonságát. A közép-ázsiai fenyérekben tett utazásokat olvasva, hányszor nem találunk oly vonásokra, melyeket ősünk képein is feltalálunk? A bokharai nagy bőr-

fövegen jobban feltalálhatja Fogarasi úr a régi sakák szerfelett magas és hegyes csücsben végződő, s az assyr sisakokra emlékeztető fövegeinek — a mint ezeket Persia és Assyria romjain láthatjuk — hasonmását, mint a magyar bőrkucsakban. S a hadi bárd, hadi szekereze, ha úgy tetszik, melyet rajza után inkább esakánynak mondhatnánk, a sakák „sagaris“-a, ha nem a régi örmény sa cr (= securis, hadi szekereze) szóból eredt, inkább a mai persa k h a n j a r (Rawlinson szerint az ó persában s v a g a r) származéka, mint a „securis“ magyarított alakjának (szekereze) visszaadása.

Megbocsát ez okból értekező úr, ha kimondjuk, hogy: nézetünk szerint, midőn a székj száka rokonságát felállítá, nem kevesebb tévedett, mint a német irodalom egy jeles nyelvtudósa Grimm, a ki meg a s a x o k (szászok) ősapáit vélte felfedezhetni Herodot s a k á i b a n. Tévedésök ugyanazon tiszteletre méltó forrásból eredett.

„De akár mint volt legyen a régi őskorban a dolog, mond értekezőnk, akár mint fejteggessük a *székely* nép szó eredeti jelentését, jelenben tudjuk, hogy a székely nép, mennyire a történetrajz s a népek emlékezte visszamehet, mindenha híven megőrzé nemzeti szokásait és nyelvét, s bármely nyelven dicsőíték a seytha énekesek Áttila király győzedelmeit és hadi erényeit, vagy bármely nyelvet zengedeztetett a király elébe ünnepies menetben járult nőserg: a székely nép nyelve nem annyira rokonunk mint édes miénk, s Kriza János társunk nemcsak a székely népköltésnek gyűjtője, hanem számos népsajátságoknak is rajzolója. „Vadrózsák“ czíme alatti gyűjteménye első kötetében, melyeket akár gyémántköveknek is bátran nevezhet vala, a szónak teljes értelmében megbecsülhetlen kincsanyát tárt fel előttünk.“

„Engem — mond folytatólag előadó — e gyűjteménynek különösen nyelvészeti becsé tölt el rendkívüli örömmel, s noha már a tisztelt gyűjtő is szakértőleg értekezik a székely nyelvjárások- és nyelvsajátságokról, mindazáltal meg fogja engedni, hogy megkísértsük, mimódon fogjuk fel mi, távolabb lakók is, a nagyobbik Magyarhonban e kincsek becsét, gazdag tartalmát, s nyelvészetünkben széles horderejét.“

„Adelung szótára előbeszédében olvassuk — miről, bármit beszéljenek is mások, saját tapasztalataink is tanúságot tesznek — „a közember nyelvjárása, kivált faluhelyeken, évezredeken keresztül is észrevehető változás nélkül marad, mivel ő épen oly ellensége az új hangoknak, új szónak és ezek új összeköttetéseknek, mint az új divatoknak, új törvényeknek és új adózásoknak.“

„E szerint a székely nép nyelvére következtetve, mely azon közel ezer év óta, hogy őseink a magyar hazában letelepedtek volt, mindig egy tömegben, ugyanazon kis hazának lakosa és őre vala, s a körötte levő népek és nemzetségek némely tagjainak hűbe-korban behuzódása vagy beszármazása sem tehete nagy változást az egész nép szokásaiban, szójárásában: bizton feltehetjük, sőt állítjuk, hogy

az századok során keresztül sem vesztett valamit régi szelleméből. Hiszen nem régen is közlém e helyütt, hogy a sajó-szent-péteriek végezése, melynek kora (1403) megelőzi még a bécsi és tatrosi codexek tudva levő korát is, egészen véve oly nyelven van írva, mint ma is beszélnek Sajó-Szent-Péteren.“

„Kriza János gyűjtök az által is igen nagy szolgálatot tön nyelvészetünknek, hogy az élő kiejtést, a mennyiben azt betűkben kifejezni lehetséges, híven megtartani igyekezett.“

Az akadémia máj. 30-án tartott ülésében, többek közt Haas Mihály szathmári püspök levele olvastatott fel, mely mellett a fekete-ardói templom fal-festményeit megküldé, némi történeti jegyzetek kíséretében.

Itt közöljük ez érdekes történeti jegyzeteket.

„Fekete-Ardó mezőváros Ugocea megyében, fekszik azon országút mellett, mely Szathmárból Máramarosba vezet, a nevezett megyének mintegy közepén, gyönyörű róna vidéken. Lakja jelenleg 45 római, 606 görög-katholikus (ruthen), 340 reformatus és 100 zsidó. Neve, a mennyire tudom, 1337-ben fordul elő először. Azon évben Martinus de Zirna, mint királyi ember, az egri káptalan biztosával megjárta Gyula (Giula) helység határát, s úgy találta, hogy ezen helységgel határos „Regalis villa Ordo“, „intra quarum metas decurrunt Feketeviz et Bathar“ — 1364-ben Fekete-Ardó még Ugocsához tartozott. Létezik tudniillik a leleszi levéltárban I. Lajostól oklevél „pro hospitibus de Ugocha, Ordo et de Zaaz.“ Zaaz ma Szászfalva, Fekete-Ardó tőzsomszédságában. Ugyanezen Zaaz V. Istvánnak egyik, 1262-ben kelt oklevelében Nog-Zaznak nevezetik, és „terra hospitum regionum“-nak. Laktak tudniillik az Árpádok korában a nevezett helyeken kívül még német, úgynevezett szász gyarmatosok Szölösön (jelenleg Nagy-Szölös), mely akkoron civitas regalis-nak mondatik, és lakói cives regales-nek, továbbá Fölszászon, Királyházán (V. István Domus Regalis-nak nevezi), Tornatelken, Ugocsán (Nydáb vára) stb. Tornatelek, most Gödénháza, hogy egykoron, a tatár pusztítás előtt, szászok által lakatott, kiviláglik V. Istvánnak azon, 1262-ben kelt okleveléből, melyben mondja: „Cum nos terram Nede, filii Munkach fidelis nostri, quae terra Adriani vocatur, in Cottu de Zathmar existentem, recepissemus, volentes siquidem eidem in simili concambio providere, in concambium eiusdem terrae terram Tornatelek vocatam in Cottu de Ugocha existentem, in qua antea hospites nostri residebant, nunc vacuam et habitatoribus destitutam . . . convicinatus terrae hospitum nostrorum Kyralhaziak . . . in parte inferiori prope Nogzaz versum terram Hospitum nostrorum Nogzaz vocatorum et vadit versus domum Regalem (Királyháza).“ Batarón pedig flandriaiak laktak. A „Regestrum de Varad 1201—1235“-ben a 243. szám alatt olvassuk: „Paul de villa Beltuk (Kraszna vagy Sváb Bélték Szatmárban) impedit omnes Flandrenses de Batar, pro occisione fratris

sui Benedicti. Quod cum praedicti Flandrenses non differentur, sed dicerent se illum in latrocinio occidisse, Esau comes de Hugosa ex precepto regis discuciens, per pristaldum nomine Martinum misit Uaradinum ad candentis ferri iudicium, ubi Paul portato ferro iustificatus est.“ (Endlicher Rerum H. Mon. Sangalli 1849, pag. 701.) — Thuróc 22, 2. bizonyosan a „R h e n e n s e s“ alatt érti ezen flandriaiakat, állítván, hogy „résztint másokkal együtt I. Geyza, résztint sz. István alatt költöztek be-e honba.“

„Létezik 1264-ről Orbán pápának egy levele V. Istvánhoz, ki arról vádoltatott be, hogy Ugocsában a királyné helységeit elfoglalta, magának tartotta meg. „Itaque (mond Pray, Annal. Pars I. pag. 318) Urbanus pontifex per litteras graviter admonitum, quae mala fide retineret, ut restituat, objecta censurarum religione hortatus est his verbis: „quasdam villas et terras Bistricae Zeolosum et Queraliaza (Királyháza) vulgariter nuncupatas, quas et ceterae Reginae Hungariae, quae precesserunt, a tempore, cuius memoria non existit, tenuerunt pacifice et quiete, contra iustitiam occupasti et occupatas detines in ciusdem Reginae preiudicium et gravamen.““

„Ebből világos, hogy Szőlös és Királyháza és más helységek, bizonyosan a fentnevezettek, Ardó, Batár stb. a magyar királyné birtokai voltak a legrégebbi időtől, azaz Gizella királyné óta. Innen Szirmay Antal „Notitia Comitatus Ugochiensis“ czimű munkájában helyesen veszi észre, hogy a sokszor nevezett szászok Ugocsába bizonyosan már sz. István idejében költöztek be, mint a szatmár-németiek, kikről kétségtelenül be van bizonyítva, hogy Gizella királyné által hivattak be az országba (Szirmay 139. lap), és hihető, hogy azért is voltak a nevezett helységek a magyar királynék „quae precesserant“ birtokai.

„Nem lesz fölösleges itt megemlíteni azt, miszerint Fessler igen-igen helyesen alkalmazza a szent-írásnak következő szavait V. Istvánra: „Az örökségnek, melyre először igen sietnek, utóljára nem leszen áldása; mert ki atyját és anyját megátkozza, annak szövetneke eloltatik a sötétségnek közepette.“ (Péld. 20., 21).

„A nevezett helységek jeles szabadságokkal voltak felruházva. Így I. Lajos a máramarosi koronavárosoknak azon szabadalmakat engedélyezte, melyekkel Szőlösnek polgárai „civitatis de Zoelos civis“ már régóta éltek. A fölszásziak tartoztak évenként egyszer megvendégelni az ugocsei grófot. Tartoztak továbbá a királyi szekereknek előfogattal szolgálni határukon keresztül, s a király részére aratókat kiállítani. A fölszászi plébánia, mint a királyi kápolna, semmi egyházi hatóság alá nem tartozott. — Birót, papot, szabadon választottak stb. (Nézd: Mailáth Geschichte der Magyaren I. 246). V. István 1272-ben így szól: „Hospitibus nostris de villa Felzig apud domum nostram (azaz Királyháza) in Ugocha constitutis.“ Volt a fölszásziaknak tulajdon erdejök, vadászati, halászati és irtási szabadalmuk. Nem tartoztak az ugocsei grófuak előfogattal,

se levélhordással. Csak a vérbiróság tartozott az ugoesai grófhöz ezen szász helységeken. Mátyás király, az igazságos, többször szokott volt vadászni Ugoesában, Királyháza körül, és mi ritkítja párját, Királyházán és Fáncsikán most is fenn van még II. Ulászlónak egy-egy áhítatos alapítványa. Ezeket szükségeseznek találtuk a fekete ardói templom és falfestményei történetének fölvilágosítására.⁴

„Mikor épült a fekete-ardói templom, legjobban kitűnik beküldött hiteles rajzából. Kár, hogy régi, igen czifra góth alaku vas ajtaja, mely még 40 év előtt meg volt, mint öreg emberek a helyszínen nekem panaszosan előadták, elveszett.

„A katolikusoktól 1560-ban foglaltatott el ezen templom erőszakosan, mint Szirmay fennidézett munkájának 138. lapján ezt így adja elő: „Paraccia Catholicorum Anno 1560. per Gabrielem Perinium armata satellitum manu circumdata, per parochum Stephanum Károly sibi et fame adactum Evangelicis tradita nonnisi Anno 1754. opera L. B. Sigismundi de Perén Catholicis restituta est.“ A fekete-ardói plebánia a szomszéd szőlősi-, aztán a beregyszázzal az 1525. 14. és 1545. 25. törvényczikk szerint Magyarország legjelesebb plebániáihoz tartozott, és 2 lovast tartozott állítani a hon védelmére. Kétségen kivül van tehát, hogy 1560-ban meszeltettek be az említett falfestmények, s talán akkor fosztatott meg a templom hajója góth boltozatától is, minthogy a reformátusok akkorában hazánkban sehol sem szenvedték meg a falfestményeket, és sok helyen, például Miskolcon, az avasi templomban lerontották a boltozatot. A sanctuarium boltozata azonban megvan még ma is Fekete-Ardón.

„Egyébiránt 15—16 éve most, hogy egy szélvész ledobta a torony és hajó tetőzetét, s hogy ez nemsokára meg is fosztatott stukaturájától. Ekkor az eső elkezdette mosni a meszelést le a falról, s így tűnt elő 6 nagy kép az alább leírandó csoportozatokkal. Ott, hol az eső a torony és a nyugati fal miatt nem férhetett olyan könnyen hozzá az éjszakai fal kényelmes mosásához, rajta van még a mészréteg talán 4 képen, melyek felderítése ügyes és avatott kézre vár.

„A templom éjszakai külső falába 5 ágyu-golyó, körülbelül 5 fontos, van befalazva¹⁾, mi bizonyosan valami ütközet után történt. De belül is látszanak golyó-helyek, mely golyók bizonyosan az ablakon áthatottak be a templomba.

„Egyébiránt helyre van már a templom tetőzete hozva, — de a k a r á s nem történt a falon, miután nem bátorkodtunk avatlan, kontár kézzel hozzányúlni a nevezett szent ereklyékhez.“

„Érdekes még az is, hogy van régi kő templom még több Fekete-Ardó szomszédságában, u. m. Akliban, Gyulán, Halmi, Kükényesd, Tivadar, Almás helységeken és Szőlősvég-Ardóban, de ezen templom már romokban hever, falai pedig, mint hallám, tele

¹⁾ Az ágyugolyó t. i. magától meg nem marad a falban, hanem csak lyukat csinál.

vannak még, a mennyire tudniillik állanak, szent festményekkel. Milyen körülményeim engedik, meglátogatom e romokat.

„A szőlősi régi kolostorból, hová Kapisztrán János szent teste vitetett a ferencziek által a törökök elől Illokból, még csak az alapfalak és a sanctuariumnak némi része láthatók, közel a régi Ugocsavár omladványaihoz.

„Ennyit tudhattam meg eddigelé a fekete-ardói régi kath. templomról. Ugyanezen mezőváros görögkath. fa templomának rajzát is van szerencsém tiszteletteljesen idecsatolni.

„Szabadjon még megemlítenem azt is, hogy két év előtt a „Vasárnapi Ujság“ hozta ugyan a fekete-ardói templom rajzát, és némi leírását Lehoczky úrtól, s azt állította, hogy e templomot bizonyosan a XV. században valami orosz földesúr építette oroszok számára, de ezt az állítást megczáfolja először a templom rajza maga, s másodsor megczáfolják a festmények, melyek latin festészetre, latin modorra stb. mutatnak. Aztán sehohsem építettek az oroszok és románok e vidéken a legközelebb mult század előtt kő templomot.

„Szívesen megvenném a reformatusoktól Szőlősvég-Ardóban a régi templomot falfestményeivel együtt, s helyrehoznám, ha eladnák, miután ők csak 60-an lévén, soha képesek nem lesznek azt felépíteni, pusztulásnak pedig engedni, nagy veszteség volna e szegény hazára nézve. Talán sikerülne a t. akadémiának kegyes közbejárására annak vagy átengedése, vagy legalább némi helyreállítására.“

Az akadémia a szőlősvég-ardói templomot illetőleg közbenjárását felajánlá.

Ugyanez ülésben olvasá Thaly Kálmán székfoglaló értekezésének egy részét: a bevezetést, mely Bottyán Jánosnak II. Rákóczi Ferenc vezénylő tábornokának általános jellemzését adja, s szerző említett nagyobb történeti munkájára nézve nyújt tájékozást.

Itt közlünk belőle némi mutatóványt a Pesti Napló után:

„Az isteni gondviselés elküldött a pusztába, hogy fegyverre és szabadságra kiáltó szavak legyenek. És meghallá e szavakat az ország minden népe.

Igy szól emlékirataiban ama fejedelem, a kiról a lánglelkű Kölcsey oly ihletve zengé:

„Fejedelmünk hajh! vezérünk hajh!
Magyartok gyászban ül! . . .“

Valójában akkor is gyászban ült a magyar, a mely korról Rákóczinak idézett sorai szólnak; de a fejedelem eljőve a szomorú hazába, hogy fegyvernek és szabadságnak riadása legyen, és a mint írja, és a mint történt: meghallá e riadást az ország minden népe.

És elkezdődött a „kuruczvilág,” más néven II. Rákóczy Ferencz háboruja, mely folyton foly nagy vérengzéssel, nyolcz hoszsú éven át: 1703. májusától 1711. június 23 áig, a mikoron utolsó dördült az ágyu a munkácsi várfokon.

Minden korszak megtermi a maga embereit, a rendkívüli idők rendkívüli embereket szülnék. A kuruczvilág folyamában egész sorát látjuk kiemelkedni a hősöknek, a kik közül néhányról általában, s többről egy vagy más tekintetben önelégülten mondhatjuk el: Ezek is a miéink voltanak!

Ilyenek magok a fő intézők: Rákóczy, Beresényi; ilyen Forgács Simon, Eszterházy Antal, Károlyi Sándor, Vay Ádám, Petróczy István, Bottyán János; ilyenek a hű dandártábornokok: Béri Balogh Ádám, Ebeczky István, s a ritka vitéz Bezerédi Imre és Ocskay László — bár e két utóbbinak gyászos végére csak elszomorodva gondolhatunk.

Történelmi kutatásaim tárgyát e férfiak hadi pályája képezi. Jelen művem hőseit is az ő soraikból választám. Hősöm a kuruczvilág leghatározottabb katonai tehetsége, a magyar népnek akkor egyik legkedvesb embere, a nemes jellemű férfi, a sok tekintetben kiváló, eredeti alak: generális Bottyán János.

II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek a hosszú háboru alatt, a brigadérosokon kívül, összesen vagy 30 tábornoka vala. De ezek közül sok csak czimlegesen volt tábornok, mások pedig kisebb mérvű, másodrendű szerepeket vívének. A fő szereplő ez a hat tábornok: gróf Beresényi Miklós, gróf Forgács Simon, gróf Eszterházy Antal, báró Károlyi Sándor, gróf Pekry Lőrincz, és — Bottyán János.

Általában hibája vala azon kornak, hogy az előkelő családok ivadékait, akár értettek a hadviseléshez, akár nem: egyszerre megtették vezéreknek. Rákóczinak, ki ez intézkedést azért használá, hogy a főuri rendet állandóul megnyerje az ügynek, 30 tábornoka közül több mint 20 gróf vagy báró volt; igaz, hogy ezek némelyike, ve zérségre alkalmatlan voltának tudatában, a cselekvés terére majd sohasem, vagy más irányban lépett — A főbb szerepet vívő tábornokok között is, mint látjuk, csupán egyetlenegy vala, ki nem mágnás: Bottyán János, a szegény nemes, sőt némelyek szerint polgári család ivadéka. Annál nagyobb a többinél: mivel ő minden mellék-tekinet és pártfogás nélkül, egyedül saját érdemei, tehetsége által vívta ki e magas polczot.

Rákóczi egyebek közt ezt írja róla emlékirataiban „Bottyán egykor diák, s egy jezsuita klostrom portása volt. Azonban katonává lévén: oly vakmerő vitézséget tüntetett ki a törökök ellen, hogy ezredessé lön a császár (I. Leopold) szolgálatában.” Később Rákóczihoz állván, ez tábornokká tette, s már mint ilyent, így jellemzi őt tovább: „Józan, éber figyelmi, és fáradhatatlan volt; szerette a népet, s ettől viszont rendkívül (extrêmement) szeretettet, mert ha-

dait szoros fegyelemben tartá, de igazságot szolgáltatott nekik mindenben — ha igazuk volt. A ráczok küi önösen félték tőle.“ Lejjebb ismét: „Túl a Dunára Bottyánt küldém: mivel a nép őt igen szerette“¹⁾).

Ime, így emlékezett a fejedelem a már rég elhunyról, évtizedek multán, Rodosztóban. S egyéb kutföket átbuvárolván, azon meggyöződésre jutunk, hogy mind e szép dicséret teljesen való, sőt még hosszú sora járul hozzá a tényekkel igazolt elismeréseknek, méltajásoknak.

Hadvezéri jelességére igen jellemző azon tény, hogy még az ellenfél egyik legelfogultabb történetírója, Wagner is, ki I. József császár életét megírta, nyilván vallja róla:

„Bothyanus, quem caecum vocabant, belli acer et expertus dux“²⁾. Oly dicséret, a minövel ez udvari historicus a kuruczoknak egy tábornokát sem illeti Bottyánon kívül.

Kolinovics pedig, a ki a kuruczvilág eseményeire nézve igen hiteles író, miután maga is azon korban élt, s a hely színén, élő szemtanuk, kétségbevonhatlan adatok után írt, Bottyánt „hasonlithatlan hősnök“ (heros incomparabilis) nevezi, s „hadi ereje és szerencséje által igen híressé lett férfinak“ (vir, militari robore fortunaque nominatissimus) vallja³⁾. Pedig Kolinovics azon párt embere, és azon párt érdekében ír vala, mely Rákóczy híveit lázadóknak, rebelliseknek tekinté. Tehát mind az ő, mind Wagner szavaiban az ellenfél dicsérete nyilvánul. Annál érvényesebb.

Bottyán jelleme határozott katonai jellem, s mint ilyen, teljes és kerekded. Semmi szüületési, anyagi előnyt nem élvezve, sőt ifjúságában balsors által sujtatva: arra vala kárhoztatva, hogy egy kolostor szüik falai között, mint szolgálattevő, alacsony rendü ember veszszen el: de lélekszilárdsága, akarateréje feltartóztatta a balsors sujtó karját, s nagyratörő szelleme szétzúzván a nyomor bilincseit, hatalmas ragadta ki őt a mindennapiság porából a dicsőség mezejére.

Katonává lévén, a török ellen a XVII. század utolsó negyedében vitt gyözelmes hadjáratok alatt annyi jelét adta feltünő vitézségének, oly sok ízben tüntette ki fényesen magát, hogy a bécsi kormány, bár a magyarok iránt akkoriban, Tököli pártja miatt, nagy bizalmatlansággal viseltetett, úgy hogy főhadi tisztségekre közülök igen keveseket s majdnem kizárólag csak próbált hűségü főrangü családok ivadékait emelte: mindazáltal őt, az egyszerű, csupán saját szerzett hire által támogatott bajnokot ezredessé, még pedig huszárezredessé nevezé ki.

¹⁾ „Mémoires du Prince François Rákóczy sur la guerre de Hongrie.“ Hága, 1739.

²⁾ Wagner: „Historia Josephi I. Caesaris.“ Bécs, 1745.

³⁾ „Epitome Historiae belli Rakociani.“ Kézirat a nemz. muzeumban, és Kolinovics „Commentárjai“ ugyanott. T. K.

De azon erő, kifogástalan pálya, bokros érdemek, melyekkel magát e magas állásra annyi akadály daczára felküzdötte: nem valának képesek őt megóvni a bécsi miniszterium folytonos gyanakodásától, a melylyel ez minden kitünőbb magyarra, mint titkos lázadóra tekintte. És Bottyán nemcsak hogy hirneves magyar: de testestől lelkestől magyar, nemzetét mindenek felett szerető, s az idegen hadak zsarolásai ellen pártoló magyar volt. E tulajdonságai, to ábbá egy alattomos ellenség árulkodása elégségesek valának arra, hogy két ízben — épen midőn a dynastia érdekében, mint politikával keveset tördő katona, vérét áldozna küzdene — méltatlanul, pusztá gyanura börtönbe vettessék. Ily módon, úgy szólván, úgy üldözöttetett át a kuruczok táborába.

Első elfogatását, bár zokon, mégcsak eltűrte: ámde midőn ugyanez másodsor is ismétlődnék rajta, elkeseredett, s régi vakmerőségét elővéve, esodálatosképen kiszabadította magát börtönéből; hogy Rákóczi oldalán szerepeljen.

E zászlókat a nemzet ép oly sérelmek miatt emelé vala fel, melyek egy forrásból eredének hősiünk személyes sérelmeivel. S Bottyán általlátván, hogy a hazában úgy a köz mint a magán bajoknak ugyanaz a szülője: saját sérelme összeforrott szeretett honáéval. És így emelkedett ő, ki eddig pusztán hős, pusztán hadi hírnévért küzdő hős vala: az eszme hő sévé.

A tapasztalt hálátlanság, méltatlan bánás, melylyel régi pártja fizetett neki, csak mélyebben gyökerezteté szívében azon ritka, önfeláldozó hűséget, melylyel lovagias fejedelme Rákóczi iránt utolsó lehelletéig buzgolkodék. Rákóczi vezénylő tábornokká tette őt, a ki pár rövid hó alatt a kuruczok egyik legkedveltebb emberévé lön, daczára hogy az előtt — mint hivatali állása parancsolá — ellenük küzdött volt.

Hogy rendkívüli jelenség vala, ki a tömegekre kábitólag tud hatni: új pártjának ezen rohamos meghódítása, népszerűségének ezen gyors megalapítása tanúsítja. Igaz, hogy magyarságában azelőtt sem kételkedett senki; igaz, hogy vitézségét az ország ismeré; igaz, hogy a nép, mint régi jóltevőjét, soha meg nem szüint szeretni: mégis egy az ellenpárttól a más pártra térő embernek annyira és oly hamar megnyerni új felei vonzalmát: ehhez nem mindennapi tehetség kelle.

A kurucz tábornokok között egy se volt oly kiváló, oly határozottan katonai tehetség mint Bottyán. Eszterházy Antal, Forgács, s főleg Károlyi, sokat kapkodtak a politikához. Pekry pedig épen mindig fondorkodott; ám Bottyán soha le nem tért a magateréről, politikába nem avatkozék. Vértett szíve a hon sérelmein, át meg át volt hatva a szabadság ézetétől; de jól ismeré Rákóczi magasztos lelkét, tudta, hogy az egyedül a haza boldogításán csügg: feltétlen bizalommal viseltetett tehát iránta, belenyugovék intézkedéseibe, s mint szívvel lélekkel katoná: teljesíté a harc mezején saját feladatát.

Való, hogy itt aztán szeretett ö n f e j e u t á n járni, mert érezte hivatottságát. — Kemény ember, harezi zaj közt megöszüilt ember lévén, szerette a szigoru rendet — úgy, mint senki; szerette a katonaságot, de ha a szükség úgy hozá magával: meg is zaklatta, ki is fárasztotta — úgy, mint senki. Ha valami hadi vállalatot erősen fölített magában, kivívására a vért nem igen kimélé. Az ezredek jól ismerék határozottságát, s rendeleteinek vakon engedelmeskedtek, nem mervén ellenszegülni; legföljebb azt emlegeté olykor egyik-másik siránkozóan, hogy „majd számot ad Generális uram ő méltósága orderével, ha az regiment elromlik“¹⁾. Bottyán ilyesekkel sem törődött; jól tudta, mit eslekszik, s számadásra mindig készen álla — fejedelme előtt.

Rákóczi rendeleteit sohasem hágtá át; ám a méltányos fejedelem is tág tért engedett működésének. Azonban Beresényinek sok baja volt vele, mintán ennek 20—30 mértföldnyiről küldözgetett hadi utasításait, ha jónak látta, követte, ha nem: egyszerűen mellőzvé, intézkedett saját belátása szerint. „B o t t y á n n a l v a l ó g a l i b á m, h o l t á i g m e g n e m s z ü n i k — f a k a d k i B e r e s é n y i 1709. febr. 22-én Unghvárról Károlyihoz írt levelében“²⁾ — m i é r t ? . . . Ö s m e r i k g l m e d.“ De azért csak elnézte neki, mert ismerte nagy népszerűségét, vezéri talentomát, s mert önkényüleg követett tervei többnyire oly kedvezőleg sikerültek, hogy nem volt komoly ok őt kérdőre vonni.

Szintén 1709 telén fizetetlenek lévén a hadak: Bottyán saját elhatározásából beszédette a vármegyék adóját, s kiosztotta brigádáinak. Beresényi fellobana, hogy hire nélkül, nem tudta ki rendeléséből i l y e s m i történi: s vasba veretni parancsolá az illető hadi biztosokat. És ime Bottyán előáll: hogy az adószedést ő rendelé el; s most Beresényi? . . . szépen j ó v á h a g y t a. „Az pénzszedésért vasban parancsoltam veretni; Bottyán írja: ő engedte volt meg; s hát már? Már imputatójáról tettem rendelést, s acceptálni kell, s az brigádák cassájában tollálni az confusiót;“ — írja Unghvárról Károlyinak³⁾.

Sőt megtörtént az is, és ugyan 1709-ben, hogy midőn Bottyán, ki a Dunán innét egyedül állá a hadak élén, ezeket nem Beresényi, hanem saját tervei szerint kormányozná, s Beresényi leveleire mitsem hajtana: Károlyi főhadsegédét küldé fel hozzája, beszéljen élőszoval a vezénylő tábornokkal, s ha másként nem lehet: intézkedjék külön, Beresényinek mint fő tábornagnak rendeleteire támaszkodván. — De Bottyán annyira megtudá őrizni önnállóságát az uralkodni, sőt — mondjuk ki — zsarnokoskodni szerető Beresényi ellenében, hogy a maga

¹⁾ Géczy Gábor ezredes levele Gyöngyösről 1709. mart. 29-kéről. (Gr. Károlyi-levéltár).

²⁾ Gr. Károlyi-levéltár.

³⁾ Gr. Károlyi-levéltár.

nézeteit — ha csak téves voltokról meggyőzni nem bírták — az utóbiának kedvéért meg nem változtató. Ezuttal sem mehetett a megbízott hadsegéd semmire. Beresényi gondolá előre, s megjósolta Károlynak :

„Most veszem Károlyból 14. (martii) költ levelét kglmednek. . . . Az adjutant felmenetele adja Isten, vihessen szerencsésen sokat véghez; elhiszem, az Bottyánnal nem gondol, de azt is elhiszem, hogy Bottyán még kevesebbet véle, — s csak várom már lamentációját“¹⁾).

És Beresényi nem csalódott; mert a küldött nemcsak hogy nem nem bírhatta más nézetekre Bottyánt: sőt ez nyerte meg őt a maga kivitelőbb, gyakorlatiabb terveinek; úgy hogy a hadsegéd néhány nap mulva már Bottyán pártjára kelve ir megbízóinak²⁾).

Bottyán egyébiránt saját terveit rendszerint Rákóczitól, mint legfelsőbb intézőtől vett egyenes utasításaiba gyökerezteté, s ezekre hivatkozva hajtotta végre, olykor — mint láttuk — még a hatalmas Beresényi ellenére is. És Rákóczinak ő nagy kegyében áll.

Komolyabb viszálokadás különben mindezekből sohasem keletkezett, miután a nézetek a lényegesekben nem voltak eltérők

De lássuk tábornokunk egyéb viszonyait.

Bottyánt saját katonái igen szerették, mivel — mint Rákóczi is írja — „igazságot szolgáltatt nekik mindenben, ha igazuk volt.“ Ellenben a bűnösöket kéréllhetlen szigorral büntette. Ezenfelül teljes életét táborozásokban töltvén: úgy ismeré a magyar katonaságot, mint önmagát, s ezért könnyen és kedvök szerint tudott velök bánni. Egy-két rövid szóval új lelket birt önteni beléjük; ha kifáradva csüggeteggé lőnek: ő, az öreg generális, kiközöttük a legelső vala, önpéldájával megmutatta, hogy több szenvedést, fáradságot eltűr, mint a legutólsó közember — s mégis örökké csüggedetlen, fáradhatatlan. Hozzá szokott már ifjukorától.

Odavegyült közéjük, kikérdezte bajaikat; biztatta és segítette őket. Hogy hópénzöket, ruházatjokat, élelmöket rendesen kikapják: arról atyailag gondoskodék, sőt ha az ország pénztára kiürült, sajátjából fizette hadtestét, mint p. 1708-ban, a trenesényi harc után. — Kedves ezredeit, a legvitézebbeket, ha csak lehetett: a legjobb hadállomásokra osztotta be, kivált telet-szakára.

Ha az ellenség az országban dult, avagy égetett: Bottyán, bosszút állandó, rendesen Szlavoniára, Styriára, Ausztriára, avagy a Dunán innét Morvára vitte seregét, és ekkor megengedte, hogy vitézei a harci fáradsalmak némi jutalmául zsákmánnyal jól megtöltözzenek, — ám idehaza a legkisebb fosztogatásért halállal lakolt katonája. A fegyelem a kurucz hadak között az ő hadtestében volt a legszigorúbb.

¹⁾ Ungvárról 1709. mart. 18-ról. Gr. Károlyi levéltár.

²⁾ L. Nagy Gábor leveleit a gr. Károlyi-levéltárban.

A vitézi ügy a más renden levők szeretetének megnyerésére nagyban elősegíté őt vidám modora. A tábornok tréfálgató, derült kedélyű öreg volt; még reánk maradt leveleiben is sok helyütt ott mosolyg egy-egy tréfás ötlet, s szikrázik gyakorta erőteljes elmésségre, föltetszik humora, mely őt egészen eredeti egyénességgé teszi, s a mely nyilatkozik — illő alkalmakkor — tetteiben is.

E nyájas modoráért, mely a harcok zordon fánál épen váratlanul meglepő, tisztársai igen kedvelték; Károlyi Sándor a p-já v á f o g a d t a, leveleikben „Kedves Apám Uram!” s „Kedves Fiam Uram“-nak szólítgatják egymást, s így írják még a levélborítékokra is. A többi is, sőt az egész katonaság „ö r e g a p ó s“-nak hitta volt. Például egyik leghíresebb dandárnoka, Bezerédi Imre írja 1707. jan. 27-kéről Kőszegről Károlyi Sándornak: „A ö r e g a p ó s commendéroz nálunk“¹⁾, nevet nem is említ; természetesen, az „ö r e g a p ó s“ ki lehetne más, mint — B o t t y á n János!

S ha szerette őt a katonaság: tán még jobban szerette a — n é p. Bottyán neve a történelem lapjain l e g e l ő s z ő r i s úgy fordul elő, mint a szegények, az igazságtalanul nyomorítottak gyámoláé.²⁾ És e jellemvonás egész életén fénysugárként huzódik keresztül. A szegénységnek a katonaság általi zaklattatását, túlterhelhetését sohasem engedte; ha valakin huza-vonát követtek el: oly bizonyosra fordult hozzá elégtételért, mint édes atyjához. — Ha a vármegyék, községek a közterheket nem birták fedezni: maga adott nekik kölcsön, sajátjából, tetemes összegeket. Másokért ezerekig állt jót.

A hadirend és fegyelem — köztudomásulag — korántsem vala azon időben annyira kifejlődve, mint korunkban: maguk a főtisztek nem egyszer erőszakoskodtak, a közvitélző rend, természetesen annál inkább. A merre táborok vonulának keresztül, vagy épen huzamos ideig tanyáztak: jaj volt azon földnek! Kiélték, kidúlták. Nem így Bottyán tábora, mely mindenütt példás rendben, kártétel nélkül nyomult; nem volt nyomában pusztulás, kivéven ha egy vagy más labanczos város, vidék lakói részéről ellentállásra talált, avagy ellenség földén, mert ott aztán megengedé, hogy a katona legyen az úr. Itthon, saját tüzhelyénél, éljen bizton a nép; azért van a had, hogy megvédje, nem hogy pusztítsa az országot.

És ezekért szerette a nép Bottyánt oly rendkívül, és nyújtot segédkezést hadi vállalatához. S bizony, kivált 1707-diki nehéz hadjáratait a nép eme nagy szeretete nélkül soha végre nem hajthatta volna oly diadalmasan. Minden falusi lakos kémje volt; egyetlen parancszavára egész vidékek lakói költözének helységeikből az erdőkre — tél idején is — az ellenség elől, mely csak pusztá házakat talált; a gabona titkos verembe elrejtve, a vonó- és vágó-marhák a renetete-

¹⁾ Gr. Károlyi levéltár.

²⁾ H o r n y i k J. „Kecskemét város története“. III. k. 123 l.

gek sűrűjébe hajtva, a takarmány elhordva, elégetve, úgy hogy az ellenséges hadaknak az éhség miatt emberei, lovai hulladoztak ¹⁾.

Ia a városoknak, falvaknak a fejedelemhez kérelmök volt, gyakran Bottyán Jánost kérték fel pártfogóul, közbejáróul, a kit is a néphez folyvást tanusított igaz szeretetéért a dunántuliak „Jótevő János“-nak hittanak. ²⁾

Másfélszáz év zúgott le azóta; nemzedékek szálltak sírba, halmaikat idők legyalulták; sok minden feledségbe ment: de a nép hálája maig megőrizé, fentartá a szeretett tábornok emlékét, apákról fiakra szálló hagyományok által.

Tolnában, Kömlőd határában, még állanak a szőlő-koszoruzta hegyek tetején s az utolsó szőlőkapás is tudja róluk, hogy az a „Vak Bottyán generális vára“ ³⁾. Igy Nyerges-Ujfalu határában a hídfő erőd maradványait is soká Bottyán-sánczának nevezék, ⁴⁾ s nevezik talán még most is. Esztergom főtérén ott áll a szép városháza, földszinti tömör oszlopsorával, melyen az emelet nyugszik, s magas mansard-tetőzetével, ⁴⁾ öles homlokzatával a főpiacra: ma is büszkén mutatnak a díszes, ódon épületre az ottlakók: „Ez volt Bottyán tábornok kastélya!“ Úgyancsak Esztergom határában egy tavat, egy dülő-földet, és egy parlagot az ő emlékére nevez az ivadék: Bottyán-távanak, Bottyán-dülőjének, Bottyán-parlagának. Egyszerű emlékek, de szebbek sok hízelkedés-alkotta ércszobornál, mert a nép hálája által emeltettek.

Bottyán rendkívüli vitézségéről a nép között már saját korában mesésnél mesésebb hírek keringtenek. Szentül hitték, s e hiedelem — mint Rákóczi emlék iratai bizonyítják — országszerte elvala terjedve, hogy testét sem golyó nem járja, sem fegyver nem fogja.

Innét, midőn 1705. nyarán Duna-Földváron alól Glöckelsberg tábornokkal megütöközvé, maga is arczára, homlokára vágást és ezombjába súlyos lövést kapott volna: mint az apákról fiakra szállott dunántúli hagyomány fentartá, katonái s a nép e sebek miatt elcsüggedtek, s kétségbeesve mondogatták: Már mindennek vége; az öreg apó sem sérthetetlen; ime, a fegyver őt is fogja! — Bottyán azonban, hogy e csüggedést eloszlassa, s ama hiedelmet saját előnyére továbbra is fentartsa: midőn e levertség híre elhatott sátorába, igen ügyesen megparancsolá tisztjeinek: híreszteljék el a táborban s a nép között, hogy őt nem a németek lötték meg, hisz testének, tudják, nem árt a fegyver; hanem midőn Bottyán vára alatt a Dunahidat csináltatván, az ácsok között járkált: a bárd alól

¹⁾ A Ritter-féle sopronyi krónika. (Kézirat Sopron városa és a magy. tud. akadémia levéltárában. Továbbá a frankfurti „Theatrum Europaeum.“ egykoru évfolyamai.)

²⁾ Saját levele Károlyihoz 1705-ből. (Gr. Károlyi-levéltár.)

³⁾ E „Bottyán-vára.“ Lipsky és Schedius nagy térképein is látható.

⁴⁾ P r a y: Kézir. gyűjt. XXI. k. (Magy. kir. egyetemi könyvtár.)

kipattanó forgács rugta meg arczát, sujtotta meg lábát; — azért se baj, ő nemsokára felgyógyul ¹⁾).

A tábor ezek hallatára újra felvidámult, és Bottyánt szivós természetű hamar-időn megint helyre állítván, ember lett légyen aztán, a ki ama babonás hitet megingassa!

De Bottyánnak nemcsak saját katonasága és a köznép, hanem az ellenség is rendkívüli, mintegy emberfölötti erőt tulajdonított. Még hajdan, a törökök ellen, mint Sellye-végvárbeli vitéz, annyira elhíresedett roppant vakmerőségéről, hogy gyakorta csak hirének hallása, nevének kiáltása megfutamatja vala a törököt. És mikoron meglátták őt reájok rontani: sokan közülök ijedtekben szemeiket hunyták be a rettegett bajnok előtt.

„Bottyanius, Confiniis Turcicis contra Ujvárienses turcos adeo inclaruít, ut vel fama sui nominis eos quandoque fugaret, ac alii hostium inferrorem oculum alterum ineuntem pugno clauderent“ — írja Kolinovics.

Midőn pedig Memhet ujvári kajmakám idejében, bajtársaival versengvén, azon hallatlan merészségre vetemednék, hogy álrühában, egyes egyedül bémene Ujvárho a sok ezer török közé, és ott, a pia-ezon álló mecsettoronyból a mozlem papot, mikor az órát kiáltaná, a kövezetre aládobá, s az összecsődült törökség között magát szerencsésen keresztül törvén, a kapunál utját álló jancsárt mellbe lövén, sértetlenül kimenekülne: e nyaktörő tette után nem találkozik vala többé török vitéz, a ki szátkardra, kópiára szembe mert volna véle szállani ²⁾). Babonás tisztelettel félték őt, mint dzsinekkal szövettetzettet.

És e rettegés későbbi, kurucz tábornokkori ellenségeire is áment. Nevezetesen a császári hadseregnek zömét képezett ráczok, kik a babonára — kivált még akkoriban különösen hajlandók valának, mindenféle csodálatos mondákat beszéltek róla; esküdöztek, hogy látták: mint pattogott le testéről a csatában sűrűn reá lött golyóbis. — Egyik szemét Bottyán még hajdanában, a törökök, tatárok ellen vitt harcokban ³⁾ elvesztette volt, és fölötte fekete selyemkendőt visele. Már maga e körülmény szokatlanná, rémessé tette őt, a kinek másik megmaradt nagy villogó szeme parancsolólag és rettegtetve szórta vilámaít. A ráczok reszketve beszélek tábornúzeiknél, hogy e csodaember ezzel a félszemével vivás közben megbüvíli a vele szemben állót, és aztán levágja; s hogy a szeme nézését senki ki nem állhatja — a miről Kolinovics is emlékezik. A tőle való félelem a ráczoknál annyira ment, hogy a Szerémségben az anyák siró magzatjaikat az ő nevével ijesztgették. Azonban az is, hogy így Bottyán a ráczokkal, a magyar lakosságon elkövetett dulásait, kegyetlenkedéseiket meg-

¹⁾ Dunántúl több vidéken ma is élő hagyomány.

²⁾ Kolinovics, stb.

³⁾ Sőt Kolinovics szerint még előbb, véletlen eset által. T. K.

boszulandó, több ízben igen kurtán és keményen bánt. Rettegésöknek tehát volt való alapja.

Bottyánt a labanczok is félve félték, s teste sérthetlenségében hittek. Maga Kolinovics „golyójárhatlan“-nak mondja őt¹⁾. Sőt a német köznép, babonás félelmében, sátánoktól fajzottnak tartotta. Sopronyban, melyet, mint ellenállót, összebombáztatott, egyberontatott volt, az ottani Ritter-krónika fentartá a róla akkor szerzett német dalt:

„Vak Bottyán, du Teufels-Brut.“

Talán azért nevezték ördög sarjának, mivel Sopronyra valójában pokoli tüzet ontott vala.

E babonás félelem csak kísérelé már kivitt nagyságát, és főleg mint személyes hőst illette; azonban ő, mint hadvezér is majdnem hasonló tekintélyben, jeles hirben áll; úgy hogy pártfejei a legkeményebb feladatokat rendszerint ö reá bízák. A kuruczok háromszor vesztek nagyobb ütközetet: Nagy-Szombatnál — noha ezt, a holtak számát tekintvén, ők nyerték meg, csak a beállott visszavonulás miatt mondható elvesztettnek, — továbbá Zsibónál és Trencsénynél. Sajátságos és egyszersmind igen jellemző, hogy mind e három csata után, midőn a többi tábornokok a zavarban, úgy szólván, fejüket veszítették, Bottyán küldetett a diadalmas ellenség elé: üsse nyélbe újra a dolgokat. Nagy-Szombat után ő nyomult át újból a Vágon 24 zászlóalja huszárral, előre a morva végekig; Zsibó után ő hódította meg túl a Dunát, s villámként csapott Bécs vidékére, hogy a császári tábornok Erdélyből visszahívja; Trencsény után ő áll szembe maroknyi 4000-nyi hadával a győzelem-ittas ellenséggel, mely az előbb 22,000 embert megvert és szóra szét.

Az ily válságos alkalmakkor tünt ki leginkább Bottyán hatalmas vezéri tehetsége, mely mindig helyén volt, s ott is kitett magáért, a hol mások már csüggedezének. Ilyenkor ő páratlan tevékenységet, buzgalmat, fáradozást, önfeláldozást fejt ki.

Azért, 1709 őszén váratlanul bekövetkezett halála a forradalomra nagy csapás vala; mert ha Bottyán még 1710-ben él, mikoron a kuruczok a lengyel-svéd erővel megújulának, — ha ez év nyarán báró Palocsay helyett ő kelhet által a Dunán: a szövetségelt magyarok ügye aligha jut vala annyira, hogy a szatmári béke pontjait kénytelen-kelletlen el kelljen fogadniok.

Innét némely egykoru történetírók, például Kovács János, egyenesen az ő halálában keresik a forradalom lehanyatlásának okát:

„Fejedelem Rákóczi ereje hova-tovább megcsökkene: mivel hív és híres segítőjét Vak-Bottyánt a halál tőle elválasztotta.“²⁾

¹⁾ „Epit. Hist. bell. Rákócz.“

²⁾ Kovács J. „Magyar krónika.“ Pozsony, nyom. 1742.

Ez általános bemutatás után lássuk: honnét került elő e nagy jelentőségű hős; lássuk a kalandos életfolyamatát, merész hadjárait.

Mielőtt ezek előadásához kezdenék, megjegyzem, miszerint jelen dolgozatom mintegy előfutárja azon terjedelmes történeti munkának, a melynek már évek óta szentelem csekély erőmet, s a mely magában foglalandja: 1) Bottyán tábornok életét, hadi tetteit, fennmaradott eredeti nyilt- és magánleveleit, hadi parancsait, s egyéb kiadványait, számszerint száznál többet, — mert ennyit sikerült immár Bottyántól az ország minden részeiből összegyűjtenem. 2) Kor és fegyvertársainak reá vonatkozó levelezését, mint adatokat életéhez. 3) II. Rákóczi Ferencz hadseregének és hadi viszonyainak részletes ismertetését, a tábornokok, brigadérosok és ezredek teljes névsorával, s a nevezetesebbek jellemzésével. 4) Bezerédi Imre bukásának történetét, a börtönből irt leveleivel. 5) Béri Balogh Ádám 1710-iki dunántúli hadjáratát és lefejeztetését. 6) Sándor László és Sándor Ferencz kurucz ezredek életét. 7) Érsek-Ujvár ostromát és a kuruczvilág végét.

Mind e művek legtöbbnyire oly adatokból lesznek, s részben már vannak egybeállítva, a melyek eddigelé kiadatlanok, sőt teljesen ismeretlenek valának. Legfőbb forrásaim e tekintetben a gróf Károlyi nemzetség Rákóczi emlékekben szerföltt dús levéltára, továbbá a nemzeti muzeum kézirat-tára és a báró Palocsayak archívuma¹⁾. Érdekes adatokat meríték még a magy. tud. akadémia s a magy. kir. egyetem kézirat-táraiból, a kecskeméti, körösi, esztergom-városi és vármegyei, a pestmegyei, jászberényi, dömsödi, a győr- és hontmegyei levéltárakból, a nyitrai káptalan, a szent-benedeki convent, Kőszeg városa, a Sándor és több vas megyei családok stb. levéltáraiból. Végre, a mit különös hálával és köszönettel kell fölemlítenem: számos eredeti adatot juttatott rendelkezésemre hazánk pályakoszorúzott történetírója: t. S z a l a y L á s z l ó ú r.

„Ennyit szerény munkám ismertetéseül, s némi tájékozásul a jelen műhöz.“

Ezek után értekező egy önálló részt: az 1705-ki dunántúli őszi hadjáratot olvasá fel. Mint foglalá el Bottyán hat hét alatt, csekély erővel, kezdetben csak 8000 emberrel, a tul a dunai részt, hol előbb Forgács, Károlyi, Eszterházy Antal és Dániel megverettek volt, és birhatásáról már-már végkép lemondának. Mint vette be ott Bottyán a várakat egymás után, mint szaporitá fel erejét, veré meg Heister cs. tábornokot Szent-Gothárdnál; s miután ezt Styriába, gr. Pálffy Jánost Ausztriába üldözé: mint nyargalá be s rémité el Bécs kör-

¹⁾ Bottyán özvegyét, gr. Forgách Juliánnát, később b. Palocsay György vette nőül, — így kerültek a tábornokot illető irományok oda.

nyékét, s villanyozta fel újra e diadalai által a zsidói csapástól elkábitott nemzetet.

A június 7-én, tartott heti ülésben Dr. Rózsay József tartott székfoglaló előadást ily cím alatt: „Észleletek az aggok élet- és kórtani köréből,” a pestvári agg-gyámoldának 34 évi statistikájával 1830-tól 1863-ig.

Mindenekelőtt az akadémiához intézett néhány bevezető szó után, melyben különösen az akadémia nagy jelentősége van kiemelve, a pestvárosi agg-gyámolda történeti rajzát adá értekező az első alapítvány tételétől (1762.) az erdősoron levő gyámolda felépültéig (1856). Ezt követte a gyámoldának rövid rajza, néhány szó a háztartásról és házirendről.

Ezután jött a statistikai kimutatás, melyben az agg gyámoldáról 1830—1863-ig, 34 éven át minden statistikai adat legpontosabban foglaltatik; ott van a gyámoltak 34 év alatti összes létszáma (1911) nem (892 férfi, 1019 nő), kor, vallás, foglalkozás és születési hely szerint általános számok- és százalékokban kifejezve. Főlemlítetik, hány gyámolt távozott el 34 év alatt az intézetből (550, 273 férfi, 277 nő), hány halt meg (1065, 480 férfi, 585 nő), s hány maradt vissza ápolás végett (296, 139 férfi, 157 nő.)

Azután áttér értekező a halálózásra; főlemlíti, minő arányban volt nagyobb a halálózás a nők ($57\frac{2}{10}\%$), mint a férfiak ($54\frac{1}{20}\%$) között, s mi ennek oka. Ezt követte a halálózás kor szerint évtizedekre osztva, mely évtizedből halt el legtöbb gyámolt (60—70: 317 és pedig 133 f. és 183 n.), és melyikből legkevesebb (10—20: 5 és pedig 3 f. 2 nő). — Hányan haltak el 90 év után (23: 5 f. 18 nő), és hányan 100 év után, (5 nő). — Mely évben volt a legtöbb halálózás (1860. 111), és melyikben a legkevesebb (1831, 1832, 1833. egy-egy), és mindez nemek szerint.

Ezután jött a halálózás hónapok szerint: mely hónapban halt el legtöbb gyámolt, (ápril 160), és melyben legkevesebb, (nov. 57) nem és százalék szerint.

Minő befolyással vannak az évszakok a halandóságra, s mely évszakban volt legtöbb halálózás (tavasz), és melyikben a legkevesebb (ősz), s a nép mely részében történnek a halálózások leginkább (éjfél után).

Következtek a halálózási táblák 1850 — 1863-ig, vagyis azon 14 évről kimutatás, mely alatt értekező az intézetben mint főorvos működött. Elmondatik a betegeskedési szám (4359) nem (férfiaknál 1771, nőknél 2558) és kor szerint évtizedekre osztva; mely évtizedből volt legtöbb beteg (60—70. 1216) és melyikből legkevesebb (10—20. 5). Továbbá 14 év alatt minő egyes években volt a legnagyobb betegeskedés (1859: 454) és melyekben a legkisebb (1850: 193), mely hónapokban fordult elő a betegeknek legnagyobb száma (május 681) és melyekben a legkisebb (sept. 140).

Hány beteg gyógyult (2659), hány javult (411), hány halt meg (807), hány maradt további ápolás alatt (336), s minő volt a halálzási arány (100 közt: $18\frac{1}{2}\frac{0}{10}$).

A statistikát követte röviden foglalva az agg-gyógyászat, s a leggyakrabban előforduló kóralakok és járványok elsorolása.

Ezeket előrebocsátva, értekező általánosságban szólván a visszafejlődésről, áttér az emberi test hanyatlására, s akkori változásaira. — Elmondja, hogy egyes tudósok, mely évekre teszik az aggkor kezdetét, beszél a testnek küllalaki, magassági és súlyviszonyi változásairól, aztán részletesen elsorolja minden egyes szervnek bonczani s élettani változásait az aggkorban. — Szól továbbá értekező az agg-test táplálkozásáról, az anyagczere változásairól, s hosszabban értekezik a lélekműködésekről az aggkorban.

Az aggkori változások elsorolása után az élet természetes végéről, a közép életidőről s a hosszú életről szól az értekező: mily kevés ember éri el a századik évet, mily ritka jelenség a száz évet túlélt agg.

Az agg-gyámoldában 5 férfi és 18 nő élték túl a 90-ik évet, száz éven túl pedig meghalt 5 nő. — A gyámoldán kívül Pesten 1841 óta 77 egyén halt meg 90 éven túl, és 13 egyén százon túl.

1831-ben Belgiumban csak 16 egyén élt, kik a 100 évet túlhaladták.

Ez adatok után a késő aggkor szépségéről, csendes örömeiről beszél értekező; elmondja, hogy különböző időkben minő különféle módokon és eszközökkel igyekeztek az emberek az életet hosszúra nyújtani, vagy rendes idején túl is fentartani, hogy mindez hiú kísérlet vagy nyegleség volt; mert magas kort csak rendszeres életmód és józan életszabályok által lehet elérni.

És itt következik az értekezés végszaka, vagyis azon szabályok, melyek szerint élve az ember lehetőleg magas életkort remélhet elérni.

Értekező az egészségtan szabályait anyagi és szellemiekre osztván, az aggkornak visszafejlődési változásaira alapítja.

Az anyagi részt illetőleg beszél a légzésről, táplálkozásról, testmozgásról és fürdőről.

A szellemi résznél ajánlja a mérsékelt szellemi foglalkozást és szórakozást.

A statistikai adatok 12 művésziileg kidolgozott táblán adat'ak át az akadémiának. E táblák 34 év alatt a létszámot, nem, kor, valás, foglalkozás, állapot, születés-hely, a felvételnél észlelt kórok szerint mutatják; továbbá a betegeskedést, tájkórt, járványt, halálozást, nem, kor, évek és hónapok szerint, s az évenkinti szaporodást és fogyást általános számokkal, százalékokban és ábrázólag (graphice).

Az idő rövidsége miatt nem olvashatá fel művét értekező egész terjedelmében, az akadémiái Értesítő azonban így fogja közölni. Mind

a statistika, mind a körtan terén első e nemű munka irodalmunkban, s miután az eddigelé a külföldön sem igen gyakori, remélhető, hogy hazai orvosaink és statistikuskaink figyelmét kellő mértékben magára vonja, sőt a nagy közönség is, kivált azon része, mely már az aggkor felé közelget, azzal az érdekeltséggel fogja olvasni a tanulságos tényekben, adatokban és hasznos orvosi tanácsokban gazdag értekezést, melylyel az akadémia jelen volt tagjai, kivétel nélkül hallgatták.

Dr. Rózsay után D o r n e r József tanár tartott rövid szóbeli előadást a Ranunculaceae közé tartozó *Ceratocephalus Ortoceras* Dec. növényfajról, melyet maiglan összezavar és egynek tart a fűveszek nagy része a *Ranunculus falcatus*-, vagy *testiculatus*-sal. E növényt Bécs közelében s még néhány ritka helyen Németországban említik a növénytudósok. Nálunk, kivált a Gellérthegyen roppant mennyiségben fordul elő. Gyümölcse különbözteti meg a *Ranunculus falcatus*-tól, melynek gyümölcséhez első tekintetre hasonlónak látszik.

A június 13-ki osztályülésben a jegyző olvasá R á t h Károly lev. tag értekezését: „A z o z m a n u r a l k o d ó h á z e g y á g a M a g y a r o r s z á g o n .“

Zsigmond király uralkodásának vég évei egyikében, hihetőleg 1436-ban, mikor april havában maga is megfordult az alföldön, Hunyadi János, a későbbi országkormányzó, az ozman török uralkodóházból származott méltóságos Murat béget, Ágnes nevű nevelével, Orchan és Dávid Csalopia fiaival, úgy leánykájával, Törökországból hazánkba kísérte, kik először is Buda mellett, szent Erzsébetfalván, telepítették le, azután Pestre hozattak, s itt az úgynevezett paradicsomban, majd Csabai Domonkos polgár házában szállásoltattak el. E ház azonban a fejedelmi családnak szűk levén, Zsigmondhoz folyamodtak, adna nekik tereesebb szállást. A király utasította Gergelyt Pest városa biráját, hogy a jövevény méltóságokat az általok választandó házba szállásolja el. A széna-téren (akkor búza piaczon) levő Pesti Ilona (Kis Györgyné) és Erzsébet, valamint ennek férje, Szabó Antal, a kertes nagy kőházát szemelték ki, de az utóbb nevezett Szabó antal a török urakat nem akarta befogadni; azonban mikor látta, hogy őt az ablakon akarják kivetni, megfutott, mire javai felprédáltatták, s a lakók elűzettek.

E ház peres történetét, s a beleszállásolt törökökről egybeállított adatokat foglalja magában a rövid, de érdekes, s nagyobb részt eredeti családi levéltárakban talált okmányokból merített értekezés.

A házba való behelyezkedés után nem sokára Murat két fiával eltávozott, de hova, nem tudni. Zsigmond király Pestiéknek a törökök által megszállott házát mindennemű királyi, s egyéb rendes és rendkívüli adózás alól felmentvén, s nemesi udvarházzá emelvén, Ágnes és leányának éltök fogytáig adományozta, de számukra ki nem sajátította. Ágnes keresztyén volt-e? nem tudhatni, Leánya

megkereszteltetvén, Katalin nevet vön fel. Albert király, sőt Pesti Imre deák özvegyének minden ellenmondása daczára, Hunyadi János is, mint országkormányzó, megerősíté Császár Katalint — mint a pesti nép nevezte a török császári házból származott nőt — a már ekkor fejedelmi módon fölépített és fölszérelt ház birtokában. A császár leány Salgói Török Pálhoz, Hunyadi hős udvarnokához ment férjhez. V. László a török elleni hadjáratokban tanusított vitézségért újra megerősíté ez elfoglalt birtokában. Meghalván Salgói Török Pál, Katalin Liphói és Gesztelyi Nagy Jánoshoz, szintén Hunyadi egyik hű bajtársához ment férjhez. Nagy Jánost, a német császár elleni hadjárat alkalmával újra megerősítette Mátyás király a ház birtokában.

Katalin halála után (1488. nov.) pesti házat és más javait Orchan bégnek, és férjének nemes Gesztelyi Jánosnak hagyta, úgy, hogy az egyik halála esetében a ház az életben maradottra szálljon. A bég nem tudván örökösödéséről, Nagy János a ház teljes birtokában maradt. Ez, 1496-ban tett végrendeletében, a házat Orchan bégnek hagyta oly feltétellel, hogy kegyes alapítványait és testvére Cselei Nagy János — Cselei Detrik fia — hagyatékát, összesen száz arany forintban, tartozzék kifizetni. Orchan bég még a végrendekezés előtt kimult; Cselei Jánost pedig Kis Györgyné és leánya Ilona (Huszár Péterné), mint Pesti Imre deák örökösei, beperelték. Mivel Kis György 1453-ban a házra nézve ellenmondását csak egy év és egy nap letelte után jelentette be, a peres ház Nagy Jánosnak, néhai Gesztelyi Nagy János testvére, Cselei Detrik fiának ítéltetett oda. Nagy János e házat 1503-ban Bodó Mihály és Péter testvéreknek 432 arany forintért eladta, magára vállalván a szavatosságot is.

A mi Murat Cecust, Dávid Csalopiát és Orchant illeti: meg jegyzi értekező, hogy a történetkönyvekben ily nevű trónkövetelő szultánfiakra nem talált. — I. Mohammed szultánnak (1403—1421) igen sok testvére volt, mint II. Muratnak is (1421—1451), de köztök ily neviükre nem akadt értekező. II. Muratnak két idősb testvére atyja életében elhalt, két ifjabb a pestis áldozata lett. Talán ezek egyike a mi Murat Cecusunk.

Ez értekezés után Henszlmann Imre lev. tag egy újabb, nagybecsű monographiáját mutatá be a byzanti építészetéről, némi részleteket olvasván fel belőle, s rajzokkal illusztrálván a szöveget. A felolvasott töredékek is mutatták, hogy e mű sok újat, eredeti nyomozáson és vizsgálatokon alapuló igen érdekes adalékokat nyujt a műtörténet azon részéhez, mely a byzanti építészetet tárgyalja. Az osztályülés az évkönyvekbe felvételre ajánlja ez értekezést.

Az újabb kor ítészete — mond értekező — sokszor tulment a szigorban, s igaztalaná lett a byzantiak irányában, mert mivel e nemzetnél társadalmi életének fő jellemét a súlyedés teszi, erősen hitték, hogy ezen életnek semmiféle nyilatkozatában, már a priori se szabad

keresni haladást, de még kifejlődést sem. Azonban itt csalódás rejlik; mert a művészetben, épen akkor, mikor szellemi oldala indul sorvadásnak, egy ideig még mindig fenntartja magát a technika, mit mai zene-compositió és előadó virtuosaink legvilágosabban tanúsítanak; sőt épen midőn a szellemi oldal hanyatlik, az ember többnyire a technikára fordítja minden erejét és törekvését, annak kimivelésében és fitogtatásában keresvén a bensőbb érték hiányának kárpótlását. Így a byzanti építészet is nemcsak átszállítója lett a régi római technikának, hanem azt boltozatai szerkezetében még nevezetesen tökélesítette is.

Hazánkban a byzanti épület igen ritka; egyet azonban mégis fedezett fel Storno Tótországbán. E ritkaságnak okát abban kell keresnünk, hogy a magyar világ a törökkel való összekocczezéséig sokkal inkább érintkezett a nyugattal, mint a kelettel, s így maga III. Béla korában is román építészetünket az előbbtől vettük, még pedig már is minden eredményeivel azon befolyásnak, melyet arra a byzanti építészetnek utólagos fejlődése gyakorolt.

Más, és még általánosabb hiány, melyre tanulmányozásaink folytán akadunk, hogy a byzanti építészet sokkal kevésbé ismeretes, mint a középkor egyéb építésze, csak négy munka foglalkozván azal tüzetesebben, u. m. Quast a ravennai, Lenoir a hajdani görögországi, Salzenberg a konstantinápolyi és Verneilh a délfrenciaországi byzanti építményeket tárgyaló munkái. Ha ezekhez hozzá adjuk a mit ide s tova elszórva irtak, p. o. Mertens az atheni domról, Kreuz és Mothes a velencei kúp-építményekről, s legujabban Essenwein a paduai sz. Antal egyházáról, majd mind előszámítottuk, a mi tüzetesebben iratott a byzanti építészetről, annak maradványai közvetlen használatával.

Két esztendővel ezelőtt örömet elfogadván Kubinyi Ferencz barátom szíves meghívását, kísérője lettem, Ipolyival együtt, keleti útjában, s akkor feladatombul tűztem ki, a mennyire Konstantinápolyban rövid tartózkodásunk s a viszonyok engedendik, pótolni némiképen azon hiányokat, melyekben az építészeti történelem a byzanti módra nézve bővelkedik. E munka közben szemembe ötlött, hogy a román építészet eddig még nem lett kellőleg összekötve a műtörténetben a byzantival, még pedig azért nem, mert a többi byzanti császároknál erélyesebb Komnenek emlékeit, s Konstantinápoly városának fenmaradt más kisebb építményeit, csak kevésbé méltatták figyelmükre az archaeologok.

Azért tehát ezek közül a vagy épen nem, vagy kevesebb pontossággal kiadottakat rajzoltam és tanulmányoztam hármass czélből: a példák szaporítása, a byzanti építészet másod fejlődésü korszakának bővebb ismertetése, s azon rokonság kiüntetése okáért, mely a byzanti emlékek és hazánk román épületei közt létezik, s mely általában is sok tekintetben a román építészetet magyarázza a byzantiból.

• Példáim a következők: a byzanti szárazföldi kerítő falak ma *mewlewi hane*-nak, eredetileg *polyandra*-nak nevezett kapuja, a *Hebdomon* és *Bukoleon* nevű császári paloták maradványai (a mai *Tekfur* és *Beglik serail*), és a *Fathije* és *Kahrije* mecset, hajdan *Pantepopte* és *Chora* templom.

Szükségessé vált, okszerűen összekötni a felhozott emlékeket a régibb byzantiakkal, kivált magyar munkában, mert irodalmunk a byzanti építészetről még bővebb értekezéssel sem bírván, a jelenlevő legalább ily címre tarthat igényt, másrészt pedig azt a „Fehérvári ásatások eredményei“ című munkám a basilikáról szóló fejezetének mintegy műtörténeti folytatásaként is tekinthetni.

Felhasználván így az imitt-amott előforduló alkalmat, reményem van lassan lassan és külön szakaszokban magyar nyelven előadhatni az építészet történetét, legalább körvonalalaiban, melyek rendszeres kitöltését az utánam jövők kedvezőbb körülmények közt, magokra vállalhatják.

A *mewlewi hane* vagy *polyandra* kapu a régi Theodosiusi szárazföldi kapuk közt az egyetlen egy, mely a jelenkorig fennmaradt, de ez sem maradt ránk egészen régi állapotában, mert ezt is a török a város bevétele után kiigazította, s kiegészítette az ostromlás alkalmával szenvedett kárát; de hogy mégis nagy részben eredeti alakját megtartotta, bizonyítják öt rendbeli feliratai, melyek közül négy görög, egy latin nyelven van szerkesztve. Az utóbbi egyenesen és világosan kimondja, hogy Constantinus, a város főnöke, a falakat Theodosius alatt hatvan nap alatt építette fel.

„Theodosii jussis gemino nec mense peracto
Constantinus ovans haec moenia firma locavit:
Tam cito tam stabilem Pallas vix conderet arcem.

Egyébiránt tudni kell, hogy Constantinus 16,000 emberrel dolgoztatott, kiknek fele a munkát nyugotról keletre, másik fele pedig keletről nyugot felé folytatta, mindkét rész épen ezen kapu táján találkozáva össze; s meg kell jegyezni azt is, hogy 60 nap alatt ezen fal nem épen alapjától fogva emeltetett, már azelőtt is létezett régibb fal, melynek csak földrengés által szenvedett kárait kellett újra helyre hozni.

A kapu maga, építészeti tekintetben, azért igen nevezetes, mert itt már is, az V-ik század közepén, találkozunk féloszloppal, mely a kapunyílást szegélyezi, s maga fölött nyílt félkör ívet hordott, mely építészeti alakzás későbbben a román stylben mindennapivá vált; itt tehát már teljes előkészítését találjuk annak, a mit sajátos romának volt szokás tekinteni.

A *Hebdomon* nevű császári palotának keletkezési korára nézve Salzenberg óta téves nézet terjedt el, mintha t. i. a mai épület maradványai nem volnának régiek a IX-ik század második felénél; „mert csakis a 811-től 820-ig uralkodó armeniai Leo császár kettöz-

teté meg ama város falát, melyre Hebdomon lett volna építve későbbben.“ De a palotának elhelyezése és viszonya a város falához mutatja, hogy a két építmény tökéletesen független egymástól, különben is a régi byzanti írók számtalanszor említvén a Hebdomont a IX-ik század előtt, azt velök együtt Konstantin alapítványának kell tekintenünk, azonban úgy, hogy a legrégibb eredetinek semmi részével többé nem bírunk. A mostani maradvány földszinti részének oszlopai hasonlók lévén a sz. Zsófiáéival, igen valószínűleg Justinian alatt építettett. A felső emeletet, mely valaha díszterem volt, jelenleg tető nélküli rom, alkalmasint az 582-től 602-ig uralkodó Mauritius emelte, végre a nagy félkörű terrasse (solarium, Söller) eredetét a 692-től 694-ig uralkodó Philippus császárnak köszöni. Nevezetesen e palotában, vonatkozólag a román építészetre, a földszinti emelet kapiteljei, domboru virágkehely idomuk miatt, minőt későbbben több első koru román épületben ismét látunk használva; továbbá teremének pilaster-szegélyes nyílásai, végre terrasse-ának igen tetemesen előszőkő gyámkövei, melyekhez igen hasonlók a későbbi román várak és erődök úgynevezett machiculisei (Pechnasen), melyeket azért hívtak így, mert a gyámkövek közti felnyitható hézagokból olvasztott szurkot vagy forró vizet szoktak önteni a várat alattok ostromlókra.

A Bukoleonnak fenmaradt része a tengeri falakon, a Propontis partján emelkedvén, természetesen újabb e falaknál, melyeket jelen magasságukra Theophilus császár 729 és 842 közt emeltetett; ezen rész tehát, igen valószínűleg, maradványa a 963 és 969 közötti építkezésnek, melylyel Phocas császár a Bukoleon nagyította. — A rom, kiterjedésére nézve, csekély ugyan, de igen nevezetes azért, mert annyira megközelíti a későbbi román stylt, hogy azt, ha másutt áll, könnyen a XII-ik században emelt román építménynek lehet tekinteni.

A Fathije mecsetet, a hajdani Pantepopte templomot, Anna Ducaena, Alexius 1081-től 1118-ig uralkodó császárnak rokona építtette; tehát ezen épület már is a román styl korába esik. A templom egyik képviselője a Komnenek korában keletkezett másodfejlődésű byzanti építészetnek. Őt, egymástól elkülönített kúpja elrendezésével, byzanti, azaz egyenlő águ keresztet képez, mely ismét nagyobb négyszögbe van foglalva, s ezen elrendezésével hasonlít a velenzei szent Márk templomához. A későbbi román építészet szellemében az oszlop majdnem egészen ki van zárva a Fathijéből, helyét az erős, a kupnak hordására alkalmas pillér pótolván. Kivülről az arkádok oldalán kiszökő falszalagot (Lissene) látunk alkalmazva, minövel a román építészet is él, sőt a falszalagok épszögű tagozása is hasonlít a román építészetéhez szintúgy mint a román építészetben a tagozott falszalag, itt is félkör ívet hord maga fölött, s ketteje közt mindig félkörbe zárt ablak van. A byzanti másodfejlődésű építészet szellemében ki van zárva a Fathije tetőzetétől a lejtővonal és csúcs,

melyek helyében tetőként mindenütt a boltozat kölső domboru felülete jelenik meg félkör alakban.

Mint a byzanti Gregoras írja, a Kahrije mécsét hajdan Chora templom, egykoru a Pantepopteval, mert ezt is Alexius Komnenus építtette újra, miután az ugyan e telken előbb létezett templom elenyészett. Későbbben megint a templomhoz tartozó kolostort építék újra, de Gregorius világosan megmondja, hogy ezen későbbi kítatarozás alól ki kell venni a telek közepén álló templomot; és Gregoras e körülményeket jól ismerte, mert e zárdában több évig, mint szerzetes élt. Egyébiránt a Kabrijenek feltűnő hasonlatossága a Fathijével, szintén a két templom egykorúsága, vagyis a XI-ik század vége felé eső keletkezése mellett szól. A legnevezetesebb, mi a Kahrijéről megjegyzésre méltó, az hogy keleti részén talán a legrégebb i v t á m (arc-boutant, Bogenstrebe) fordul elő. Az i v t á m áll két részből: nagy, szabad ég alatti heveder ívből, s nevezetes kötémmel bíró falból, melyhez a hevederív támaszkodik, második végével az i v a templomot éri, hogy boltozatai oldalnyomását átvihesse a tömör faltámra, s így az egész épület egyensúlyát feltarthatja. Az i v t á m oknak feltalálását a román építészetnek tulajdonították, legrégebb példányait látván a kölni kapitolsz, Mária templomáiban; azonban alapos vizsgálat után kitiint, hogy ezen i v t á m ok sokkal későbbiek a franciaországi Cluny templomáinál, melyeket aztán legrégebbieknek kellett tekinteni, de hihetőleg még ezeknél is régebb a Kahrije i v t á m a, s így az i v t á m feltalálása a byzanti építészetre szállana, mi igen nevezetes, mert fennebbi állításmat erősíti, miszerint a byzanti építészet a technikát inkább és inkább fejleszté; de ez másrészt azért is igen valószínű, mert a byzanti kúp-építészet leparancsolóbban utalá boltozatai tömördek oldalnyomásával az építészt az i v t á m ok segítségére. — Igaz, hogy Kahrije i v t á m a elszigetelten áll a byzanti építészetben, s hogy egész minőségében sem tekinthető rendszeres építészeti tagnak; de más részt nem tagadható, hogy némileg azon elvet követi, melyet az első korszaku byzanti építészetnek némely példányaiban látunk alkalmazva, nevezetesen a nagy Zsófia-templomban, hol a nagy középső kúp oldalnyomását alacsonyabb félkupok felfogják és ellensúlyozzák, betöltvén valamint elrendezésökkel, úgy idomukkal is, a későbbi kifejlődött i v t á m tisztét.

E kevés megjegyzésből is kitiúnik, minő okozatos összeköttetés létezik a román s az azt megelőzőtt byzanti építészet közt, s miként kell tanulmányozni az utóbbit, ha az előbbit alaposan akarjuk megérteni.

Junius 20 án a nyelv- és széptudományi osztálynak volt ülése.

Gönczy Pál olvasott fel egyes részeket Brassai Sámuel

ily czimű értekezéséből: „A magyar mondat. Második, tüzetes rész.“

A bevezetésben megérintvén értekező, hogy az akadémia maga is jutalmat tűzött ki a nyelvrontó szólásmódok lajstromozására s az ellenök szolgáló szerek javaslására, s idézvén egyik tekintélyes írónk nyilatkozatát, mely a magyar syntaxis kérdését égető kérdésnek mondja, s panasolván, hogy a szökötési nyelvérzék mindegyre homályosul, felszólal a nyelv történeti jogai mellett, — ekkép folytatva előadását:

„A mivel nyelvök előttem ismeretes irodalmaiban az imént idézem-féle panaszok és szemrehányások vagy épen nem hallatszanak, vagy ha igen, a nálunk-valókhöz képest hasonlíthatlanul csekélyek. Livius patavinusmusai, vagy Gibbon gallicismusai, a nálunk szélitiben divó germanismusokhoz és soloccismusokhoz mérve azok, a mik az Alföld homokbuczkái a Chimborasso csúpjához. Észrevételökre oly finom fül kellett, minő Mozarté volt a zenében, mint a ki idegen helyt kezébe vett hegedűről megmondá, hogy egy fertály hanggal alább van hangolva, mint az övé otthon. Ama nemzetek írónak hibáztatott szólásmódjai szokatlanok, még idegen színűek is lehetnek, de az illető nyelvek analogiáinak fityyvet nem hánynak. Ha angol, francia, spanyol, olasz, hollandi író oly stylussal írna, a melyet ma állítólag-magyarul minden lépten-nyomon olvasunk, sőt a nyelvérzéknek onnan származó, kikerülhetlen butulása következtében már — és hová tovább sürűbben — hallunk is, az olyat ama nemzeteknél nem hogy megrovásra, de kaczajra sem méltatnák, hanem vagy világosan kítadgnák, vagy az elhallgatás lassu, de biztos halálára kárhoztatnák. — Pedig azok a nyelvek is fejlettek és változtak. Cousin vagy Guizot nyelve, felülegesen tekintve, mintha nem Montaignéé vagy Amyoté volna; Sheridan drámai stylusa — esupa nyelvészeti tekintetből — bizonyosan különbözik Shakespeare-étől. De, közelebbről vizsgálva felleljük a külső és belső azonosságot, még pedig abban a viszonyban, hogy az újabb író egészen benne van a régiben. Igenis! mert a nyelv fejlődését képesek vagyunk egyetlen egy vonással jellemezni azzal, hogy egyszertiségre és szabályosságra törekszük. A nálunk tapasztalt változásbeli mozzanatok pedig épen az ellenkező bélyeget viselik. A ki azt állitná, hogy a természetes fejlődés eredményei, azt is bizvást hihetné, hogy az „Epistolae obscurorum virorum“ stylusa a római latin nyelv természetes fejlődése. Gondolom, azt hitte Magister Ortuinas Gratiopus is, kinek nem egy képviselőjét tudnám megnevezni nálunk.

„Tekintsünk még egy más, csakugyan rokonos jelenséget. A példál és hasonlításul vett helyeken soha sem találkoznak azzal az óhajttással: bár volna syntaxis az írök utasítására és szabályozására a „szóvonzatban“ és „szórendben“, mint a milyen a fenttebbi idézetben is van foglalva. Mind a kettőben az illető nyelvet beszélő nemzetek és egyének, kiki a magáét, oly természetesnek tartják,

hogy képzelni sem tudják, mikép lehessen ellene véteni, vagy mikép lehetne máskép mint a hogy van. Büntető törvényeket nem a becsületes emberekért írnak. Elannyira, hogy bátran mondhatni, hogy azoknak a nyelveknek honi használatra syntaxisuk nem volt. A szanszkrit nyelvben a honi nyelvtan a tökélynek magas polezán állott, de syntaxisa maig sincs. Eredeti római és görög mondattant is hasztalan keresnének, nyelvészeti nyomozásaik, mint a mai philológiái, a szavak származása körül forognak. Nincs továbbá francia syntaxis. — Ne tessék interpellálni; mert hiszen én, mint a „francia nyelv-mester“ írója meglehetősen összeszereztem a kellő segélyeszközöket, s előttem áll egy falka vékonyabb s vastagabb könyv „*Syntaxe française*“ czim alatt, de mi van ezekben? Elsőben concordantiai tényekre vonatkozó szabályok halmaza, a melyek csekély alkalmazással szintügy illenek husz más s különböző nyelvre, mint a francziára, s a melyekből utóljára is nem annyira szöfűzés, mint helyesírásbeli, igazabban: bevett írásbeli tanulságokat vonhatni. Másodsor az analogiától eltérő szólásmódok elemzése és magyarázatai. Harmadsor oly eseteknek, melyekben az írók gyakorlatai eltérnek egymástól, vagy épen ellenkeznek egymással, megvitatásai. De idegen nyelvü, a ki szövonzatot vagy szórendet akarna belőlük tanulni, azt tapasztalná, hogy hijába dobta ki értök a pénzt. Kérdéseire a legjobb esetben oraculumszerü, legtöbbször épen semmi feleletet nem kap, s megkísértett stylusa hibáit, melyeket, — mint idegen — nyelvérzéke hiánya miatt követett el, szabályaik nyomán soha kiigazítani nem fogja. Mindezek illenek a többi élő nyelvek honi használatra szánt eredeti nyelvtanaira is, s ebből és hasonló viszonyokból érthetni, miért ejté ki tollán Grimm Jakab azt a paradoxont, hogy a syntaxis alig is tartozik a nyelvtanba.

„Azt hiszem nagy merészség nélkül kimondhatom azt a kettős elvet, hogy a hol bizonyos specifcus gyógyszer nagyon kapós, az illető baj is megvan; a hol pedig amannak nincs kelete, a nyavalyáról is keveset tudnak. És így önöknek el kell ismerniök, hogy midőn más nyelvek változott állapota természetes fejlődés következménye, a mi irodalmi nyelvünké bizony aphthás kórállapot, melynek gyógyultát részint a természettől várhatni, részint illő szerekkel segíthetni és siettetetni. Az illő szerek egyike pedig a biztos alapokra épített mondattan.“

Egy ily mondattant kísértett meg értekező e munkájában, melynek első része már az Értesítőben megjelent, második része pedig egy 211 lapnyi terjedelmű írott kötetben most fekszik előttünk, szintén 200 lapra terjedő jegyzetekkel.

Junius 27-kén, a philos.-, törvény- és történetiudományi osztályok heti ülése.

Az osztályülésben Hunfalvy János. I. tag „A magyar birodalom természeti viszonyainak“ czimű munkájának megjelent első két kötetét mutatá be az akadémiának. Azon 76 ivnyi,

töbhnnyire sűrűn nyomtatott két kötetben, a magyar tartományok földirati fekvése, nagysága és alakja, vagyis vízszintes tagosulata s azoknak domborzata vagyis függőleges, azaz nagysági tagosulata van leírva. Valamint az előbeszédben tette, úgy most is szerző csak szerény kísérletnek jelentette ki munkáját, s ismételve kifejezte azon óhjtását, vajha az ország különböző vidékein találkoznának figyelmes olvasók, kik őt a netalán előforduló hibákra és fogyatkozásokra figyelmeztetnék. Mert hogy ily roppant munka, milyen egy nagy ország részletes leírása, hibáktól teljesen nem lehet ment, azt mindenki könnyen beláthatja, s a szerző maga legjobban tudja. Főleg hazánkban, a polyglottság és historiai néprétegek classicus földjének leírása igen nagy nehézségekkel van összekötve. Már a helységek neveinek írásában is nagy eltérések fordulnak elő, még sokkal több eltérés van a hegyek és más földirati nevek írásában. A helynevek helyesírása a hazánkban divatozó minden népuyelvek tökéletes ismeretét teszi fel, ezzel pedig kevesen diésekedhetünk. Hozzájárul, hogy az eddigelé megjelent nagyobb földképeket leginkább idegenek készítették, a kik még az ismeretes magyar helynevek írását is annyira eltorzították, hogy gyakran alig lehet rájuk ismerni. S fájdalom, a cs. k. katonai földirati intézet által kiadott földképeken is nagyon sok írásbeli botlást találunk. Hunfalvy tehát különösen arra is kéri a figyelmes olvasókat, hogy a netalán hibásan írt nevek kiigazítására is módot nyujtsanak neki. A munka az olvasó közönség kiváló figyelmét csakugyan megérdemli. Nemesak hazai szakértő tudósaink egyetértőleg nagy elismeréssel nyilatkoztak róla, hanem a külföld is már figyelmére méltatta. A bécsi német sajtó, általában véve, nem igen hajlandó tudományos munkálkodásunkat méltányolni, II. munkája mindazáltal a bécsi körökben is nagy figyelmet ébresztett. Csak nem rég olvastunk egy nagy bécsi lapban bővebb ismertetést, mely nyiltan bevallja, hogy H. munkája, a mi tervét és kivitelét illeti, eddigelé az osztrák birodalom egyes tartományainak földirati irodalmában csaknem egészen magában áll; hogy csak Koristka iratát Morváról és Sziléziáról lehet némileg hozzá hasonlítani; hogy az Ritter szellemében készült, s a mai geographiai tudás színvonalán áll; hogy H. a roppant anyagot valóban bámulatos szorgalommal gyűjtötte, s német alapossággal használta fel s egyúttal kívánatos itészettel is járt el stb.

Hunfalvi azután a Magyarországról magánosok által kiadott térképeket mutatta be. Az eddig megjelent térképek közül mindenestre legjobban azok, melyeket a cs. k. katonai földirati intézet adott ki, t. i. a legszorosabb értelemben vett Magyarországot ábrázoló 17 lap, s Erdély földképe 4 lapoz. A magánosok által kiadott földképek többnyire csak azoknak megkisebbitett másolatai, mint a Skrzyszewski Adolf által rajzolt, s Nagel és Wischan által kiadott földképe a magyar szent korona országainak. Kivételt tesznek Erdély földképei Obert Ferencz medgyesi gymn. tanártól és Fischer Ferencz mérnöktől. Amaz Justus Perthes által Góthában adatott ki, s a legjobb fali térké-

pek közé tartozik, mely a terület domborzatát igen helyesen és világosan tünteti ki. Fischer földképén domborzati rajz nincsen, s a magassági viszonyok különböző színnyomat, valamint néhány száz bejegyzett magassági mérés által van kitiüntetve. Mindazáltal az ország domborzatáról nem ad oly világos képet mint Obert földképe. Hauer Ferencz Fischer térképét használta a földtani viszonyok kiszínezésére, a cs. k. birodalmi földtani intézet pedig egy más, szintén domborzati rajz nélküli térképet színeztetett ki. Magyarországról az újabb időben három részleges és két általános térkép jelent meg. A részleges térképek közül kettő, t. i. Fuchs Frigyes és Koristka prágai tanár térképei a magas Tátrát ábrázolják, sokkal jobban és hívebben mint Sydow térképe. A harmadik a Bihar hegységnek legnagyobb részét ábrázolja, és Schmidl Adolf munkájához van csatolva. Wastler készítette, s az első térkép, mely a Bihar hegység trigonometriai fölmérésén alapszik. — Justus Perthesnél Góthában az osztrák birodalom földképe jelent meg két lapon; alsó szélén 9 karton van, melyeken a birodalom hegyrajzi, éghajlati, földtani stb. viszonyai vannak kitiüntetve. H. különösen a földtani kartont emelte ki, mely már előbb Justus Perthes földirati közleményeinek 1863-ki folyama XI. füzetében jelent meg, s rövid átnézetben a magyar tartományok földtani viszonyait vázolta. E szerint az özvizi és árvizi rétegek 2500, az összes harmadkori képződmények 1400, a másodkoriak, t. i. a kréta, jura, liasz és triasz tagjai 770, az elsőkorikak 30, a jegőzős palák és tömegközetek 350, a vulkáni közetek, azaz a trachit és bazalt 450 négyszög mértföldet foglalnak el. — Ugyancsak a folyó éven a weimari földirati intézetben sz. István koronájához tartozó országoknak térképe jelent meg Tóth Antal aradi mérnöktől; azon térkép alsó szélén külön kartonokban a nevezetesebb magasságok átnézete, s Magyarország földismei átnézete látható. Azon térképnek az az előnye, hogy magyar, de a „helyzetrajz“ (helyesebben: domborzati rajz) nem igen hű, a mennyiben a magassági viszonyok hibásan vannak kitiüntetve, s mind a magassági, mind a földtani átnézetben számos hiba van. Sok, közönségesen ismeretes helynév is hibásan van írva, pl. az erdélyi Ünökő „Tehénszar“ névvel jelöltetik.

Végre Hunfalvy két igen szép amerikai földképet mutatott be, melyeket Xantus hazánkfa az akadémiának ajándékozott. Mindkét földkép a Collorado terület földtani viszonyait ábrázolja.

Julius 4-én a mathem. és természettudományi osztályok jöttek egybe. Poór Imre lev. tag foglalá el székét ily értekezéssel: A dalék a természet orvosi czélszerűségéhez, vagyis minden azon éghajlatu vidék megtermi az otthonos betegségek gyógyszerét. A nagy érdekléssel hallgatott értekezés a magyar földnek láz-ellenes orvosi növényeit sorolta elő.

Julius 11-én a philos., törvény- és történettudományi osztályok ülése. — Salamon Ferencz tartott előadást, ily czím alatt: „Zára ostroma 1311—1313.“ E nagy

becsű értekezés, a történelmi kritika mintája, egy részét teszi a Brebiri grófokról írt monographiának, mely e kötetünkben foglaltatik.

Julius 18-ka gyásznapi. A jegyző jelenté a roppant veszteséget, mely a nemzetet s közelebről az akadémiát Szalaly László halálával érte. Az ülés egészen a dicsőült férfiú emlékének volt szentelve.

Julius 25-én a philos. törvény- és tört. tud. osztályok ülése. — Thaly Kálmán I. tag ismét egy részletet olvasa Bottyán tábornok életrajzából. Czíme: A trencsényi harc 1708. Becses értekezés az adatok teljessége által. Eddig csak töredék vala, a mit e harcra történetiróinktól tudtunk.

Ez ülést a nyári (augusztus—szeptemberi szünetek követték.)

CS. A.

